

TOSHKENT DAVLAT YURIDIK INSTITUTI
«HUQUQNI MUXOFAZA QILUVCHI ORGANLAR»
KAFEDRASI

Temirov Rashid Kuchkarovich

HUQUQNI MUXOFAZA QILISH ORGANLAR

Ma'ruza matni

Toshkent 2005-2006 o`quv yili

1. MAVZU: Xuquqni muxofaza qilish faoliyati, uning belgilari, tushunchasi, maqsad va vazifalari.

REJA

1. Xuquqni muxofaza qilish faoliyatining yo`nalishlari.
2. Xuquqni muxofaza qilish funksiyalari tizimida konstitutsiyaon nazorat va odil sudlovning tutgan o`rni.
3. Huquqni muxofaza qiluvchi organlarning umumiy xarakteristikasi.
4. Huquqni muxofaza qiluvchi organlar fanining predmet iva tizimi.
5. Huquqni muxofaza qiluvchi organlar fanining boshqa yuridik fanlar bilan o`zaro munosabati.
6. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlarida Huquqni muxofaza qiluvchi organlar oldiga qo`yilgan vazifalar xaqida.

ADABIYOTLAR

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, T, "O`zbekiston" 2003.
2. Karimov I.A. Adolat-qonun ustivorligida. / Halq so`zi. 2001 yil 30-avgust.
3. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz-jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. / O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo`shma majlisidagi ma'ruzasi.-T.: "Akademiya", 2005
4. Karimov I.A Qzbekiston, XXI asrga intilmoqda. Oliy Majlisning 1-chaqiriq 14 sessiyasida so`zlagan nutqi. T. "O`zbekiston" 1999.
5. O`zbekiston Respublikasi «Sudlar to`g`risida»gi (yangi tahriri) 14 dekabr 2000 yilgi qonuni. T. "Adolat» 2001.
6. O`zbekiston Respublikasining jinoyat protsessual kodeksi (11, 12, 13, 14, 16, 19, 20, 23, 24, 25, 28, 33, 34, 339, 382, 409-moddalar). T.: Adolat, 2004.

7. “O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida” O`zbekiston Respublikasining 1995 yil 30 avgustdagi 103-1 Qonuni- T., O`zbekistonning yangi qonunlari, “Adolat” 1996. 11 son.

8. O`zbekiston Respublikasi Prokuratura to`g`risidagi Qonuni (yangi tahriri) Halq so`zi. 27-oktabr 2001.

9. O`zbekiston Respublikasining «Davlat bojxona to`g`risida»gi Qonuni. 29 avgust 1997 yil. O`zbekiston yangi qonunlari. 17-son, “Adolat”, 1998.

10. O`zbekiston Respublikasining “Davlat soliq xizmati to`g`risida”gi Qonuni. 29 avgust 1997 yil. O`zbekiston yangi qonunlari. 17-son, “Adolat” 1998.

11. O`zbekiston Respublikasining «Advokatura to`g`risida»gi Qonuni. 27 dekabr 1996 y. O`zbekiston Yangi qonunlari. 15-son, “Adolat” 1998.

12. O`zbekiston Respublikasining «Notariat to`g`risida»gi Qonuni. 26 dekabr 1996y. O`zbekiston yangi qonunlari. 15-son, “Adolat”, 1998.

13. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2000 yil 14 dekabrda 164-11-sonli qarori bilan tasdiqlangan. Xarbiy sudlar faoliyatini tashkil etish to`g`risidagi Nizom.

14. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2001 yil 7 dekabrda 323-II-sonli qarori bilan tasdiqlangan. “Sudyalarning malaka xay'atlari to`g`risida» Nizom.

15. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2000 yil 14 dekabrda 164-11-sonli qarori Bilan tasdiklangan “Sudyalar malaka darajalari to`g`risida” Nizom.

16. O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi to`g`risida Nizom. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining qarori 2003 yil 27 avgustdagi 370-sonli qarori.

17. Milliy Xavfsizlik to`g`risidagi Nizom. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar maxkamasining 1991 yil 25-oktabrdagi qarori Bilan tasdiqlangan.

18. Rustamboyev M.X., Nikiforova YE.N Huquqni muxofaza qiluvchi organlari: Darslik.-T.: TDYUI, 2005 yil.

19. Rustamboyev M.X., Nikiforova YE.N Huquqni muxofaza qiluvchi organlari: Darslik (Lotin yozuvida).-T.: TDYUI, 2005 yil.

1. Huquqni muhofaza qilish faoliyati tushunchasi

Adabiyotlarda huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati hamda ularni tavsiflovchi belgilar to'g'risida yagona fikr yo'q. Ayrim mualliflar "Huquqni muhofaza qiluvchi organlar" tushunchasiga keng va har tomonlama yondashganlar, ularning fikricha huquqni muhofaza qilish organlariga barcha vazirliklar, davlat qo'mitalari va boshqa ijro organlarini kiritish mumkin, sud, prokuratura, hamda advokatura va notariat to'g'risida gapirmasa ham bo'ladi, chunki yuqorida sanab o'tilgan organlarning barchasi huquqni muhofaza qilish hamda qo'riqlashda o'z o'rniga ega.

Davlat organlari turli xil masalalarni hal qiladilar, ya'ni iqtisodiyot faoliyatini ta'minlash, tashqi siyosatni amalga oshirish, ilm-fan rivojiga sharoit yaratib berish, ta'lim, fan, madaniyat, mudofaa qobiliyatini ta'minlash v.b. O'ar bir davlat organi o'z vazifalari va funksiyalarini amalga oshirish bilan bir qatorda qonuniylikni ta'minlash, inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish, davlat va nodavlat tashkilotlari, mehnat kollektivlarini huquq va qonuniy manfaatlarini qo'riqlash, huquqbuzarlik va jinoyatchilikka qarshi kurashish kabi bir qator huquqni muhofaza qilish sohasidagi faoliyatni ham amalga oshiradilar.

Davlat va jamiyatdagi institutlarning huquqni muhofaza qilish yo'nalishi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida o'z o'rnini topgan. Xususan, Konstitutsiyaning 13-moddasida: "O'zbekiston Respublikasida demokratiya umuminsoniy prinsiplarga asoslanadi, ularga ko'ra inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmatini va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi.

Demokratik huquq va erkinliklar Konstitutsiya va qonunlar bilan himoya qilinadi," deyilgan.

Ushbu masala O'zR Konstitutsiyasining boshqa bir qator moddalarda o'z aksini topgan. Shu bilan bir qatorda fuqarolar o'zlarining huquq va erkinliklarini qonuniy yo'llar bilan ta'minlashni talab qilishga haqlidirlar.

Shuni ta'kidlash kerakki, ko'pgina davlat organlarining faoliyat doirasi inson huquq va erkinliklarini ta'minlash, jinoyatchilik va boshqa huquqbuzarliklarning oldini olish, qonuniylikni ta'minlash masalalarini hal

qilish bilan chegaralanib qolmaydi. Birinchi navbatda ular xo`jalik, fan, madaniyat, mudofaa qobiliyati, tashqi siyosat va boshqa sohalar bilan shug`ullanadilar. Qonuniylikni ta'minlash va tartibni saqlash funksiyalarini ular o`zlarining asosiy faoliyatlari bilan birgalikda amalga oshiradilar.

Yuridik adabiyotlarda huquqni muhofaza qilish faoliyatiga tor, o`ziga xos yondashuv mavjud.

V.M. Semyonov huquqni muhofaza qilish organlarini quyidagicha ta'riflaydi: ..huquqni muhofaza qilish organlari - bu davlat organlari va jamoat tashkilotlari bo`lib, ular o`z faoliyatini qonun hamda demokratik prinsiplarga asoslangan holda amalga oshiradilar, qonuniylik va huquqiy tartibotni ta'minlaydilar, fuqarolar, mehnat jamoalari, jamiyat va davlatning huquq va erkinliklarini himoya qiladilar, huquqbuzarlikning oldini olish va qonun hamda huquqiy tartibotni buzgan shaxslarga davlatning majburlov yoki jamiyatning ta'sir choralari qo`llaydilar.

Ushbu tushuncha o`zining mohiyatiga ko`ra barcha davlat organlariga tegishlidir, chunki sanab o`tilgan funksiyalar ularning barchasiga xosdir.

Ushbu tushunchaning asosini qonuniylik hamda huquqiy tartibot tashkil etadi. 1992 yil qabul qilingan O`zR Konstitutsiyasida qonuniylik va huquqiy tartibot iboralari ko`p ishlatilgan, aniqroQi 121-moddaning 2-qismida: "Qonuniylik va huquqiy tartibotni, fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini himoya qilishda huquqni muhofaza qiluvchi organlarga jamoat tashkilotlari va fuqarolar yordam ko`rsatishlari mumkin" deyilgan. Qonuniylik va huquqiy tartibot O`zR Konstitutsiyasining 24-42, 43-54 hamda boshqa moddalarda ham ko`rsatilgan va kafolatlangan.

Huquqni muhofaza qilish faoliyati yuzasidan izlanishlar olib borgan bir qator mualliflarning qarashlari, fikrlarini keltirib o`tish maqsadga muvofiq bo`ladi.

Shuni ta'kidlash joizki, ushbu masalaga yondashuvlar hamda qarashlar turlichadir.

Masalan, *A.P. Rijakovning* fikricha, huquqni muhofaza qiluvchi organlar bo`lib, qonunga muvofiq jismoniy (yuridik) shaxslarning hamda davlatning huquq hamda qonuniy manfaatlarini muhofaza qiluvchi hamda qonuniylik va huquqiy tartibotni ta'minlovchi muassasa, mansabdor shaxs yoki boshqa shaxslar (masalan, sudya, tergovchi, yuridik yordam ko`rsatuvchi fuqaro) hisoblanadi.

Umuman olganda ushbu tushuncha yetarli darajada to'liq bo'lmay, unda faqatgina huquqni muhofaza qilish faoliyatining ayrim elementlari to'g'risida gap boradi.

V.N. Galuzoning fikricha: "O'lar bir huquqni muhofaza qiluvchi organ o'z ichiga alohida elementlarni olgan murakkab tashkiliy tizimni aks ettiradi. Ushbu tizim zamirida, odatda, Rossiya Federatsiyasining federativ tuzumi, uning ma'muriy hududiy bo'linishi hamda harbiy-ma'muriy bo'linishi yotadi".

Ushbu fikrni *B.N. Gabrichidze* asosli ravishda tanqid qilib, davlatning harbiy-ma'muriy bo'linishi hech qanday vaziyatda huquqni muhofaza qilish organlarining butun tizimiga ta'sir ko'rsatmasligini ta'kidlaydi.

K.F. Gutsenko va M.A. Kovalevlarning huquqni muhofaza qilish faoliyati mazmuni va xususiyatlariga taalluqli fikrlari bizda qiziqish uyg'otadi.

Huquqiy tartibot organlari tushunchasi bilan huquqni muhofaza qilish organlari tushunchasi bir-biriga yaqin hisoblanadi. Ushbu tushunchalar o'xshash bo'lgani bilan ular aynan bir tushuncha degan fikr uyg'otmasligi kerak. Chunki har qanday huquqiy tartibot organi huquqni muhofaza qilish organi emas. Aytib o'tish joizki, huquqni muhofaza qilish organlari safiga huquqiy tartibot organlaridan bir qismini kiritib bo'lmaydi.

U yoki bu davlat organini huquqni muhofaza qilish organlari safiga qo'shishda amal qiladigan talablarni anglashda "huquqni muhofaza qilish faoliyati" deb nom olgan faoliyatning xususiyatlarini aniqlash kerak. Ushbu tushuncha nisbatan yosh tushuncha hisoblanib, amaldagi huquqshunoslikka 50 yillar oxiri - 60-yillar boshlarida kirib kelganligi sababli boshqa atama va tushunchalarga qaraganda "murg'ak" deyish o'rinli bo'ladi. Uning atrofida faol tortishuvlar kechmoqda, turlicha fikrlar bildirilmoqda. Ammo hozirgi amaldagi qonunchiligimizda bu haqda aniq ko'rsatmalar yo'q.

Davlat faoliyatini ko'rib chiqayotgan mavjud doktrinalar aniq xususiyatlarga ega. Ulardan *biri* shunda ko'rinadiki, bunday faoliyat har qanday usul bilan amalga oshmaydi, balki faqat huquqiy ta'sir chorasi qo'llangandagina namoyon bo'ladi. Unga qonun bilan yo'l qo'yilgan davlatning majburlov hamda jazolash usullarini kiritishimiz mumkin. Masalan, jinoyat sodir etilgan taqdirda, unga nisbatan jinoyat qonunchiligida nazarda tutilgan jazo yoki qonunda belgilangan boshqa

huquqiy ta'sir chorasi qo'llaniladi; jinoiy javobgarlik keltirib chiqarmagan holda moddiy zarar yetkazilganda, zararni qoplash majburiyati yuklanadi; agar shartnomadan kelib chiqadigan majburiyatlar bajarilmagan bo'lsa, aytaylik biron-bir xizmat yoki mahsulot tayyorlash lozim darajada bajarilmasa, u holda moddiy sanksiya qo'llaniladi; shaxs avtotransport vositasini mast holda boshqargan taqdirda, unga nisbatan jarima qo'llanishi yoki haydovchilik guvohnomasidan mahrum qilinishi va h.k. Huquqiy ta'sir choralarning huquqqa xilof harakatlarni ogohlantirish, ularni profilaktika qilish turlariga katta ahamiyat berilgan.

Huquqni muhofaza qilish faoliyatining *ikkinchi* ahamiyatli belgisi huquqiy ta'sir choralarni qo'llashda qonun yoki boshqa huquqiy me'yorlarda ko'rsatilgan shartlarga to'la mos kelishidir. Faqat ulargina huquqiy ta'sir choralarni qo'llashga asos bo'la oladilar

Uchinchidan, huquqni muhofaza qilish faoliyatiga xos belgilardan biri shundaki, u faqat qonunda belgilangan ma'lum tartibga amal qilgan holda amalga oshiriladi. Misol uchun jinoiy jazoni belgilaydigan yoki undan ozod qiladigan yoxud sudlanuvchini oqlaydigan sud hukmi faqat protsessual normalarda belgilangan tartibda sud muhokamasida ish holatlari to'la, har tomonlama xolisona muhokama qilingandan keyingina chiqariladi. Bunday muhokama maslahatxonada maslahatlashuv sir saqlangan va boshqa tartib-qoidalarga rioya qilgan holda o'tkaziladi. Qonunda boshqa huquqbuzarliklarni hal qilishning o'z tartib-qoidalari belgilangan. Mulkiy, meros, ishdan bo'shatilganlik to'g'risidagi va boshqa nizolarni ham hal qilishning o'ziga xos tegishli tartib-qoidalari mavjud. Xulosa qilib aytganda u yoki bu huquqiy ta'sir chorasini qo'llash yoki qo'llamaslikka qaror qilish uchun qonunda majburiy ravishda amal qilish lozim bo'lgan aniq qoidalar o'rnatilgan. Ularni buzganlik qarorni noqonuniy hamda haqiqiy emas deb topish uchun asos bo'ladi.

Huquqni muhofaza qilish faoliyatining oxirgi belgisi shuki, faoliyatni amalga oshirish, avvalo, maxsus vakolatlarga ega bo'lgan davlat organlariga yuklatiladi va ular o'z navbatida tegishli ravishda tayyorlangan xodimlar - aksariyat holda yuristlar va boshqa sohalarni egallagan mutaxassislariga ega bo'ladilar. Ularning ixtiyoriga moddiy va texnik vositalar beriladi. Bunday davlat organlarini tashkil etish va ularning faoliyati alohida qonunda belgilanadi va shu bilan bir qatorda muhim masalalarni hal etishning protsessual tartibi ham mavjud. Bularning

barchasi huquqni muhofaza qilish organlariga tayyorlanayotgan yoki sodir etilgan huquqbuzarliklar uchun huquqiy ta'sir choralari qo'llashga qaror qilishida tezkorlik, asoslilik, qonuniylik va adolatni ta'minlash uchun zarur.

Yuqorida aytilganlarni e'tiborga olib huquqni muhofaza qilish deb hisoblanayotgan faoliyat tushunchasini aniqlash mumkin. Keltirilgan belgilar va ularga berilgan qisqacha sharhlardan ko`rinib turibdiki, huquqni muhofaza qilish faoliyatiga shunday davlat faoliyatini kiritish mumkinki, unda maxsus vakolatga ega bo`lgan davlat organlari qonunga hamda belgilangan tartibga qat'iy rioya qilgan holda huquqni muhofaza qilish maqsadida huquqiy ta'sir chorasini qo'llaydilar.

Bu tushunchada asosan huquqni muhofaza qiluvchi davlat faoliyati haqida gap boradi. Biroq bunday faoliyat faqatgina huquqni muhofaza qiluvchi organlar emas, balki barcha davlat organlari tomonidan u yoki bu darajada amalga oshiriladi.

Yuqorida keltirilgan barcha tushuncha va ta'riflarni tahlil qilib, huquqni muhofaza qilish faoliyati — bu davlat va uning nomidan maxsus vakolatli organlarning qonun bilan belgilangan tartibda huquqiy ta'sir chorasini qo'llash orqali qonuniylikni, huquqiy tartibotni ta'minlash, jamiyat, davlat va boshqa fuqarolik birlashma-larining huquq va qonuniy manfaatlarini muhofaza qilish, fuqarolarni huquq va erkinliklarini himoya qilish, jinoyatchilik va boshqa huquqbuzarliklarga qarshi kurashish sohasidagi faoliyatdir deyish, mumkin.

Huquqni muhofaza qilish faoliyatining belgilari quyidagilar:

1. Huquqni muhofaza qilish faoliyati maxsus vakolatga ega bo`lgan, faoliyati, tuzilishi, tarkibi qonun bilan qat'iy tartibda belgilangan davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

2. Huquqni muhofaza qilish faoliyati fuqarolar, jamiyat va davlatni jinoyatchilik yoki boshqa tahdidlardan himoya qilishga yo`naltirilgan.

3. Huquqni muhofaza qilish faoliyati qonun bilan belgilangan qat'iy tartibda amalga oshiriladi. Vakolatli organ u yoki bu ta'sir chorasini qo'llash yoki qo'llamaslikdan oldin o`sha holat bo`yicha qonun bilan belgilangan qoidalarga rioya qilishga majbur.

4. Huquqni muhofaza qilish faoliyati faqat davlatning majburlov yoki boshqa huquqiy ta'sir chorasini qo'llash orqali amalga oshiriladi.

5. Huquqiy ta'sir chorasini qat'iy tartibda qonun asosida bo`lishi lozim.

Bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan hamda huquqiy davlat qurilayotgan hozirgi davrda jamiyat va davlat hayotida huquqni muhofaza qilish organlarining ahamiyati va roli oshib boradi. Shunday ekan, ko'pgina davlat organlari hamda maxsus organlarning huquqni muhofaza qilish faoliyati ham oshib boradi.

2. Huquqni muhofaza qilish faoliyatining asosiy yo'nalishlari (funktsiyalari) va ularni amalga oshiruvchi organlarning umumiy tavsifi

Umuman olganda, funksiyalar - u yoki bu organ, tashkilot, shuningdek, jamoat birlashmalari faoliyatining asosiy, bosh yo'nalishlari bo'lib hisoblanadi.

Funksiyalarning eng umumiy ko'rinishi - u yoki bu organ, tashkilot, shuningdek, jamoat birlashmalari faoliyati shakllari va tizimlarining asosiy, bosh yo'nalishlari bo'lib hisoblanadi.

Huquqni muhofaza qilish faoliyati o'zining mazmuniga ko'ra bir tomonlama emas. Uning ko'p qirraligi esa mazkur davlat faoliyatining asosiy yo'nalishlarini, mazmunini aniqlashda bajariladigan turli xil ijtimoiy funksiyalarda namoyon bo'ladi. Bunday yo'nalishlar (funktsiyalar) qatoriga *quyidagilarni kiritish mumkin:*

- konstitutsiyaviy nazorat;
- odil sudlov;
- sudlar faoliyatini tashkiliy ta'minlash;
- prokuror nazorati;
- jinoyatlarni fosh etish va tergov qilish;
- jinoyat ishlari bo'yicha yuridik himoya va yordam ko'rsatish;

Yuqorida sanab o'tilgan har bir yo'nalish o'zining aniq belgilangan natijalariga erishish maqsadini ko'zlaydi, *ya'ni:* O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining normalarini buzish holatlarini bartaraf etish; jinoiy va fuqarolik ishlarini adolatli muhokama qilish va hal qilish; sudlarning normal faoliyat ko'rsatishi uchun imkoniyatlar yaratish; prokurorning ta'sir etish choralari yordamida qonunbuzarlik holatlarini aniqlash va bartaraf etish; jinoyatlarni fosh etish va uni sodir etgan shaxslarni javobgarlikka tortish; sudda ishlarni ko'rish uchun hujjatlarni tayyorlash; yuridik yordamga muhtoj bo'lgan barcha shaxslarga, shuningdek, jinoiy

javobgarlikka tortilayotgan shaxslarga malakali yuridik yordam ko`rsatish. Ushbu natijalarga erishilgan taqdirda yuqorida ta'kidlab o`tilgan huquqni muhofaza qilish faoliyatining vazifalarini bajarilishi ta'minlanadi.

Yuqorida qayd etilgan vazifalar (yo`nalishlar) bir-biri bilan uzviy bog`liq va bir-birini to`ldirib turadi. Shuni ta'kidlash joizki, konstitutsiyaviy nazorat va odil sudlov bularning orasida eng muhim o`rinni egallaydi. Ular o`zining mazmun jihatdan hozirgi kunda *sud hokimiyati* deb nomlanadi. Ma'lumki, davlat hokimiyatining mazkur tarmog`i huquqiy davlatning asosiy, bosh belgisi bo`lishi kerak. Chunki, huquqiy davlatni barpo etish uchun sud huquqiy islohotlarni shakllantirib, ularni rivojlantirib borilishi lozim. Buni davlatning samarali konstitutsiyaviy nazoratisiz va odil sudlovsiz tasavvur qilib bo`lmaydi. Ularning rivojlanishi va kengayib borishi jamiyat va davlat mexanizmiga o`z ta'sirini o`tkazadi. Chunki, bu hol jamiyat va davlat mexanizmi samarali bo`lishini ta'minlaydi.

Odil sudlov - bu huquqni muhofaza qilish faoliyatining shunday funksiyasiki, u davlat va nodavlat tashkilotlari, mansabdor shaxslarning, inson va fuqarolarning huquq va qonuniy manfaatlarini amalga oshirishga bevosita aloqador. Bundan tashqari, boshqa huquqni muhofaza qilish faoliyatiga oid funksiyalarni ham bajaradi. Masalan, agar dastlabki tergov vakolatli organlar tomonidan har tomonlama, to`la va xolisona olib borilmasa, shuningdek, ish bilan bog`liq bo`lgan kerakli dalillar va boshqa hujjatlar aniqlanmasa, bunda jinoyat ishlari bo`yicha qonuniy, asoslantirilgan va adolatli hukm chiqarib bo`lmaydi. Shuning uchun odil sudlov huquqni muhofaza qilish faoliyatining yuragi ekanligini e'tirof etish kerak.

Huquqni muhofaza qilish faoliyatiga oid vazifalarni amalga oshiruvchi aniq organlar mavjud bo`lib, ular *huquqni muhofaza qilish organlari* deb nomlanadi. O`ziri kunda bunday organlar haqidagi masala turlicha hal etilmoqda.

Masalan, *A.P. Rijakov* huquqni muhofaza qilish faoliyatining 17 turdagi asosiy yo`nalishlari haqida fikr yuritgan. *Bularga quyidagilar kiradi:*

- 1) Odil sudlovni amalga oshirish;
- 2) Sudlarning faoliyatini tashkiliy ta'minlash;
- 3) Jinoyat - ijroiya faoliyati;

- 4) Prokuror nazorati va prokuratura sohasidagi faoliyatning boshqa yo`nalishlari;
- 5) Jinoyatlarni fosh etish va tergov qilish faoliyati;
- 6) Dastlabki tergov;
- 7) Surishtiruv;
- 8) Tezkor - qidiruv faoliyati;
- 9) Notarial faoliyat;
- 10) Jinoyat ishlari bo`yicha yuridik himoya va yordam ko`rsatish (yuridik xizmat);
- 11) Sud ish yurituvi (jinoyat protsessi);
- 12) Xavfsizlikni ta'minlash;
- 13) Jamoat tartibini qo`riqlash;
- 14) Bojxona to`g`risidagi qoidalarni buzganlikka doir ishlarni yuritish;
- 15) Soliq to`g`risidagi huquqbuzarliklarga doir ishlarni yuritish;
- 16) Kontrrazvedka sohasidagi faoliyat;
- 17) Tashqi razvedka.

Bundan tashqari, davlat organlariga, shuningdek, huquqni muhofaza qilish organlariga tegishli bo`lgan umumiy xarakterdagi vazifalar haqida ham fikr yuritish mumkin. *Masalan*, sud, prokuratura, ichki ishlar organlarining vazifalari to`g`risida. *Bularga*: rejalashtirish, nazorat, inspeksiya, axborot bilan ta'minlash, razvedka (boshqaruv, xodimlar orasida, moliyaviy), qabul qilingan qarorlarning ijro etilishini tekshirish va nazorat qilish, kuzatuvni tashkil etish, yakuniy xulosa berish va hokazolarni kiritish mumkin.

Bizningcha, huquqni muhofaza qilish faoliyatining asosiy yo`nalishlari *quyidagilardan iborat*:

- 1) konstitutsiyaviy nazorat, uning asosiy vazifasi qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlar tomonidan qabul qilinadigan huquqiy hujjatlarning O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga mosligini tekshirish;

- 2) odil sudlovni yuritish, ya'ni fuqarolik va jinoiy ishlarni tortishuvchilik asosida olib borish va ular yuzasidan qonuniy va asoslantirilgan qarorlar qabul qilish;

- 3) xo`jalik sudlarida sud ishlarini yuritish, ya'ni fuqarolik-huquqiy munosabatlar (iqtisodiy nizolar) va boshqaruv sohasidagi huquqiy

munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni hal qilishda sud hokimiyatini amalga oshirish;

4) sud organlarining normal faoliyat ko`rsatishini ta'minlashga va sud qarorlarini ijro etish yuzasidan ishlarni tashkil etishga qaratilgan sud faoliyatini tashkillashtirish va moddiy-texnik jihatdan ta'minlash;

5) prokuror ta'sir choralari yordamida qonun buzilish holatlarini bartaraf etish yuzasidan prokuror nazoratini amalga oshirish;

6) notarial faoliyat;

7) jinoyatlarni fosh etish hamda ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxslarni jinoiy javobgarlikka tortishga qaratilgan faoliyat;

8) jinoyat ishlari bo`yicha yuridik himoya va yordam ko`rsatish.

Sanab o`tilgan vazifalar (yo`nalishlar)ni amalga oshirish jarayonida *huquqni muhofaza qilish organlari* deb atalgan davlat organlari va boshqa nodavlat organlari tashkil topadi. Ushbu huquqni muhofaza qilish organlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

— sudlar (O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi, Oliy sudga bo`ysunuvchi umumiy yurisdiksiyadagi sudlar, xo`jalik sudlari)

— sudlarning faoliyatini tashkiliy va moddiy-texnik jihatdan ta'minlashni amalga oshiradigan organlar (O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi sudyalarni lavozimga tavsiya qilish va tanlash Oliy malaka komissiyasi; O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi sud qarorlarini ijro etish, sudlar faoliyatini moddiy-texnik va moliyaviy jihatdan ta'minlash departamenti);

— prokuratura;

Jinoyatlarni fosh etish va tergov qilishga jalb qilingan organlar (surishtiruv va dastlabki tergov organlari);

— notarial faoliyatni amalga oshiruvchi organlar (notariat va boshqalar);

— advokatura.

Surishtiruv organlarini huquqni muhofaza qiluvchi organlar qatoriga kiritish to`g`risidagi masala yuzasidan turli xil fikrlar mavjud. Ushbu organlarning huquqni muhofaza qilish vazifalaridan birini bajarganligini inobatga olib, ularni ham huquqni muhofaza qiluvchi organlar qatoriga kiritish bir jihatdan to`g`ri bo`larmikan? *Misol uchun*, olis safarda bo`lgan kema kapitani uchun surishtiruv vazifasi asosiy bo`lib hisoblanmaydi. Biroq, kema a'zolaridan biri jinoyat sodir etsa, u jinoyat ishini qo`zg`atadi,

shuningdek, dalillarni aniqlash va to'plash yuzasidan kechiktirib bo'lmaydigan tergov harakatlarini amalga oshirishi shart. Ushbu vazifani *quyidagi organlar*: harbiy qismlarning komandirlari, jazoni ijro etish tizimini boshqarish organlarining boshliqlari, davlat yong'in nazorati organlari va davlat bojxona xizmatining mansabdor shaxslari uchun ham asosiy vazifa deb bo'lmaydi. Bu organlarning huquqiy maqomini va vakolatlarini tartibga soluvchi qarorlar va boshqa huquqiy hujjatlar bilan tanishib chiqadigan bo'lsak, unda ushbu organlarda boshqa turli xil vakolatlar mavjudligi haqida fikr yuritish mumkin. Ular tomonidan bajariladigan huquqni muhofaza qilish sohasidagi vazifalarning bir turi asosiy bo'lib hisoblanmaydi. Bundan tashqari, bajarilishi shart bo'lgan vazifalari ham mavjud. Shuning uchun ularni huquqni muhofaza qilish organlar tarkibiga to'liq kiritish to'g'risida bir qancha qarama-qarshiliklar mavjud.

Ushbu turkumdagi organlar va mansabdor shaxslar orasida faqat ichki ishlar organlarini huquqni muhofaza qilish organlari qatoriga to'liq kiritish mumkin. Chunki ularning *asosiy vazifasi* — bu jinoyat va boshqa huquqbuzarliklarni fosh etish, tergov qilish hamda ularga qarshi kurash hisoblanadi. Faqat ular ko'pincha jinoyatlar va ma'muriy huquqbuzarliklar bilan bog'liq faoliyat yuritadilar.

Insonlar o'zining huquq va erkinliklarini himoya qilish maqsadida sudga murojaat etadilar. Fuqarolarning huquq va erkinlarini sud orqali himoya qilish G'oyasi - inson huquqlari bo'yicha xalqaro bitimlarda va O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 44-moddasida belgilangan: "O'lar bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining G'ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi".

Sudlarni huquqni muhofaza qiluvchi organlar safidan chiqarish huquqni muhofaza qilish faoliyatining mohiyatini tushunish bilan bog'liqdir. Huquqni muhofaza qilish faoliyati — faqat sudlar tomonidan amalga oshiriladigan yuridik vositalar yordamida huquqni qo'riqlash sohasidagi faoliyat hisoblanadi. Bundan tashqari, jinoyatchilikka qarshi kurash vositasi bo'lib, sudlar tomonidan qo'llaniladigan jinoiy jazo choralari (ozodlikdan mahrum qilish, o'lim jazosi) hisoblanadi.

Huquqni muhofaza qiluvchi organlarning doirasi va tizimini o`rganish jarayonida Oliy Majlisning inson huquqlari bo`yicha vakili (Ombudsman)ni e'tiborga olish lozim. O`zbekiston Respublikasining 1997 yil 24 aprelda qabul qilingan "Oliy Majlis inson huquqlari bo`yicha vakili - Ombudsman to`g`risida"gi qonuniga binoan inson huquqlari bo`yicha vakil — mansabdor shaxs bo`lib, unga O`zbekiston Respublikasida quyidagi:

a) davlat organlari;

b) fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari;

v) korxonalar, tashkilotlar va muassasalar;

g) jamoat birlashmalari;

d) mansabdor shaxslar tomonidan inson huquqlari to`g`risidagi amaldagi qonun hujjatlariga rioya etilishining samaradorligi ustidan parlament nazoratini amalga oshiradi.

Ushbu qonunda belgilanishicha, O`zbekiston Respublikasining Inson huquqlari bo`yicha vakillik instituti inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishning mavjud shakllari va vositalarini to`ldiradi.

Vakil O`zbekiston Respublikasining Inson huquqlari to`g`risidagi qonun hujjatlarini takomillashtirish va ularni xalqaro huquq normalariga muvofiqlashtirishga, xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga xizmat qiladi, fuqarolarning inson huquqlari sohasidagi ijtimoiy ongini oshirishga ko`maklashadi (1-modda).

Shuni ta'kidlash joizki, inson huquqlari bo`yicha vakil yuqorida qayd etilgan organlar tomonidan inson huquqlari to`g`risidagi qonunchilikning samarali bajarilishini nazorat qilib boradi. Lekin faoliyat yuzasidan tegishli organlar tomonidan amalga oshiriladigan umumiy nazoratni amalga oshirmaydi. Inson huquqlari bo`yicha vakil — O`zbekiston Respublikasi fuqarolari va O`zbekiston Respublikasi hududida bo`lgan chet el fuqarolari, hamda fuqaroligi bo`lmagan shaxslarning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlari buzilish holatlari yuzasidan tegishli tashkilotlar va mansabdor shaxslarning harakat yoki harakatsizliklari ustidan shikoyatlarni ko`rib chiqadi, shuningdek, o`zining tergov harakatlarini olib borish kabi huquqlarga ega.

Shu bilan birga, inson huquqlari bo`yicha vakil inson yoki bir guruh shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlari buzilishi yuzasidan ularning roziligi asosida uchinchi shaxslarning, hamda jamoat birlashmalarining shikoyatlarini ko`rib chiqish uchun qabul qiladi. Vakil

sud vakolatiga tegishli bo`lgan masalalarni ko`rib chiqmaydi. U o`z holicha huquqni muhofaza qilish faoliyatini amalga oshira olmaydi. Agar arizachi o`zining huquq va erkinliklarini himoya qilishda boshqa vositalardan foydalangan bo`lsada, lekin qabul qilingan qarorlardan qoniqish hosil qilmay shikoyat qilsa, bunday shikoyatlarni vakil tomonidan ko`rib chiqish — uning asosiy vazifasi bo`lib hisoblanadi.

Vakil shikoyatlarni ko`rib chiqish jarayonida shuningdek, o`z tashabbusi bilan tekshirish o`tkazish jarayonida fuqarolarning huquq, erkinliklari va qonuniy manfaatlari buzilish holatlari yuzasidan *quyidagi huquqlarga ega*:

1) tekshirish o`tkazish jarayonida aniqlanishi lozim bo`lgan holatlar yuzasidan tashkilotlar va mansabdor shaxslarning birgalikda ishtirok etishlarini ta'minlash;

2) aniqlanishi lozim bo`lgan holatlar yuzasidan tekshirish o`tkazish uchun tashkilotlar va mansabdor shaxslarning vakillarini taklif etish;

3) tashkilotlar va mansabdor shaxslarga hech qanday to`siqlarsiz tashrif buyurish;

4) tashkilotlar va mansabdor shaxslardan tegishli ma'lumotlar hamda hujjatlarni talab qilish va olish;

5) mansabdor shaxslardan tushuntirishlar olish;

6) aniqlanishi lozim bo`lgan masalalar bo`yicha tashkilotlar va mutaxassislariga xulosalarni tayyorlash mas'uliyatini yuklash;

7) inson huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlariga ta'sir etuvchi masalalar bo`yicha tashkilotlar va mansabdor shaxslar tomonidan o`tkaziladigan tekshiruvlarda ishtirok etish;

8) ushlab turilgan yoki qamoqqa olingan shaxslar bilan uchrashuvlar o`tkazish;

9) inson huquqlari va erkinliklarini buzuvchi harakatlarni amalga oshirgan shaxslar ustidan ularni javobgarlikka tortish haqida tegishli organlarga iltimosnomalar bilan murojaat etish.

Shikoyat bo`yicha tergov tugaganidan so`ng vakil tomonidan tegishli organlarga yuboriladigan xulosa fuqarolarning huquqlarini buzish holatlarini huquqiy himoya qiluvchi muhim vosita bo`lib hisoblanadi. Vakilning xulosasi o`zining huquqiy mohiyatiga ko`ra, tavsiya etuvchi xarakterga ega.

3. "Huquqni muhofaza qilish organlari" fanining tushunchasi va mazmuni

Fan yoki o`quv kursining predmetini aniqlash, ilmiy bilimlar mazmunini tashkil etuvchi bilish jarayonining chegaralarini aniqlash, ushbu ilmiy tarmoq mazmunini o`rganish bilan bog`liq.

Avvalambor shuni ta'kidlash joizki, mazkur o`quv fani huquqiy tarmoqlardan biri hisoblanadi. *Masalan*, konstitutsiyaviy huquq, jinoyat huquqi, fuqarolik huquqi va boshqa huquq sohalari huquqiy tarmoq sifatida e'tirof etiladi, lekin mazkur fanni huquqiy tarmoq sifatida e'tirof etib bo`lmaydi. Chunki bu fan huquqning boshqa o`ziga xos tarmoqlari tarkibidan tashkil topgan ixtisoslashgan o`quv kursi bo`lib hisoblanadi. Biroq "Huquqni muhofaza qilish organlari" fani davlat va huquq sohasidagi barcha tadqiqotchilar uchun o`ta foydali va muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur o`quv fani murakkab va mukammal xarakterga egadir. "Huquqni muhofaza qilish organlari" fani predmetining mazmuni huquqni muhofaza qilish faoliyatini amalga oshiruvchi davlat organlari, shuningdek, mazkur faoliyatda ishtirok etish uchun jalb etilgan ayrim nodavlat tashkilotlar to`g`risidagi ma'lumotlarni o`z ichiga oladi. Ularning orasida nafaqat huquqni muhofaza qilish to`g`risidagi ma'lumotlar, balki uning aniq yo`nalishlari (vazifalari) to`g`risida, shuningdek, ma'lum bir organlar yoki tashkilotlarni tuzish haqida, ularning tuzilishi, o`zaro aloqadorligi va bir-biriga bog`liqligi, ularning asosiy vakolatlari va vazifalari hamda butun davlat mexanizmi to`g`risidagi va bir-biri bilan o`zaro munosabatlari haqidagi ma'lumotlar markaziy o`rin egallaydi. Shu bilan birga tegishli organlar xodimlarini tayinlash va tavsiya etish tartibi, shuningdek, ularni javobgarlikka tortish asoslari va tartibiga juda katta e'tibor beriladi.

"Huquqni muhofaza qilish organlari" fani - huquqni muhofaza qilish faoliyatining asosiy yo`nalishlarini, ularni tashkil etish hamda huquqni muhofaza qilish faoliyatini amalga oshiradigan davlat organlarining tizimini o`rganuvchi *yuridik fan* hisoblanadi. Ushbu tizimga kiruvchi davlat tashkilotlari va jamoat birlashmalari amalga oshiradigan faoliyati yuzasidan bir qator maqsadlarni ko`zlaydi. *Bu maqsadlar quyidagilardan iborat:*

1. Qonun ustuvorligi va huquq-tartibotni ta'minlash;
2. Ijtimoiy adolatni ta'minlash;
3. Fuqaroviy tinchlik va osoyishtalikni ta'minlash;
4. Jinoyatlar va huquqbuzarliklarga qarshi kurash olib borishni ta'minlash;
5. Fuqarolarda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni tarbiyalash va shakllantirishni ta'minlash.

Yuqorida sanab o`tilgan umumiy maqsadlarni o`z oldiga qo`ygan davlat tashkilotlariga:

1. Sud
2. Prokuratura
3. Adliya
4. Jinoyat ishlarini tergov qiluvchi organlar
5. Notariat kabi tashkilotlar kiradi.

O`zining mohiyatiga ko`ra O`zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari, fuqaroligi bo`lmagan shaxslar, korxonalar, tashkilotlar, muassasalarga yuridik yordam ko`rsatuvchi advokatura — huquqiy instituti ham yuqorida qayd etilgan maqsadlarga erishish uchun faoliyat yuritadi.

Yuqorida qayd etilgan tashkilotlar va muassasalar davlatning umumiy qonunchiligiga rioya qilish bilan birga o`zining ichki qonunlariga ham bo`ysunadilar. Ular maqsadlariga erishish uchun aniq vazifalarni amalga oshiradilar. Shu bilan birga ular davlat bilan jamiyatning huquqni muhofaza qilish va huquqni qo`riqlash faoliyatlarida o`ziga xos o`rinni egallaydi.

Mazkur fanning maqsadi — huquqshunos talabalarga huquqni qo`llash va huquqni muhofaza qilish mexanizmi, shuningdek, ularni amalga oshiruvchi tashkilotlar haqida ma'lumotlar berishdan iborat. "Huquqni muhofaza qilish organlari" fanida ushbu faoliyat bilan bog`liq bo`lgan tashkiliy munosabatlarni tartibga soluvchi qonun va boshqa huquqiy hujjatlar o`rganiladi.

"Huquqni muhofaza qilish organlari" fanining predmeti xorijiy mamlakatlarning sud va prokuratura organlarining prinsiplarini, vazifalarini, tuzilishini belgilovchi huquqiy normalarni, shuningdek, har bir mamlakatning umumiy qonunchiligida yuzaga keladigan o`ziga xos tarixiy sharoitlari va sabablarini o`rganadi.

"Huquqni muhofaza qilish organlari" fanining mazmuni *quyidagi bo`limlardan iborat*:

1) Huquqni muhofaza qilish organlari fanining asosiy tushunchasi, predmeti va xususiyatlari, huquqni muhofaza qilish organlari to`g`risida qonunchilik bo`limi;

2) O`zbekiston Respublikasi sud hokimiyati, shuningdek, sud tizimini tashkil etish, sud korpusini shakllantirish, O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi, O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi va umumiy yurisdiksiyadagi sudlar, O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi;

3) Odil sudlov va uning asosiy prinsiplari;

4) Sudlar faoliyatini tashkiliy va moddiy texnik jihatdan ta'minlash faoliyati;

5) Prokuratura va prokuror nazorati;

6) Jinoyatlarni fosh etish va tergov qilishni amalga oshiruvchi organlar;

7) Yuridik xizmat ko`rsatuvchi organlar, ularni tashkil etish va ularning vazifalari;

8) Xorijiy mamlakatlarning sud, prokuratura va boshqa huquq-tartibotni ta'minlovchi organlar.

4. "Huquqni muhofaza qilish organlari" fanining yuridik fanlar tizimida tutgan o`rni

"Huquqni muhofaza qilish organlari" — yuridik fan emas, balki o`quv fani bo`lib, u talabalarga huquqni muhofaza qilish sohasida boshlang`ich bilimlarni beradi, lekin ushbu bilimlar boshqa o`quv fanlarida aniq va kengroq beriladi. "Huquqni muhofaza qilish organlari" fani o`zining predmetiga ega va yuridik fanlar tizimida o`ziga xos o`rinni egallaydi. Shu bilan bir vaqtda bu fan boshqa yuridik fanlar bilan ma'lum bir munosabatda va aloqadadir.

Avvalambor, bularning orasida davlat va huquqni kelib chiqishi va mohiyatini, ularning harakatlanish mexanizmini rivojlanishini o`rganuvchi "davlat va huquq nazariyasi" fanini ko`rsatib o`tish lozim. "Huquqni muhofaza qilish organlar" fani davlat va huquq nazariyasida belgilangan tushunchalarga ya'ni davlat, uning funktsiya va vazifalari, mexanizmi

hamda huquq, huquq ijodkorligi, huquqiy norma, huquqni anglash, qonuniylik va hokazolarga tayanadi.

"Huquqni muhofaza qilish organlari" fani "Davlat va huquq tarixi" yuridik fani bilan ham chambarchas bog`liqdir. Sud, prokuratura, adliya, ichki ishlar va advokatura organlarining tashkil etilishi va ularning faoliyati bilan bog`liq masalalarni bilish uchun tarixiy jihatdan yondashish kerak. Shuningdek, aniq huquqiy jarayonlarni statistikada emas, balki tarixiy hodisalar manzarasida, to`plangan yuridik tajribalarni xorijiy mamlakatlar tajribalari bilan taqqoslash orqali o`rganish lozim. Bunday ma'lumotlarni o`rganish o`zimizning va xorijiy tarixni bilish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

"Huquqni muhofaza qilish organlari" fani "Konstitutsiyaviy huquq" fani bilan bog`liqligi shundaki, unda huquqni muhofaza qilish organlarining barcha davlat organlari tizimidagi o`rni va roli haqida umumiy tavsif berilgan. Bundan tashqari ular o`rtasidagi o`zaro aloqalarning xususiyatlari va tuzilishi, hamda faoliyati bilan bog`liq bo`lgan konstitutsiyaviy prinsiplari va boshqa ko`plab masalalar yoritib berilgan. Yuqorida ko`rsatilgan masalalarni ko`rib chiqish O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Qoraqalpog`iston Respublikasi Konstitutsiyasi va boshqa qonunlar asosida amalga oshiriladi.

"Huquqni muhofaza qilish organlari" fani "Ma'muriy huquq" fani bilan bog`liq. Bu fanda barcha davlat boshqaruv organlarining vakolati va tizimiga oid normalar o`rganiladi. Ushbu bog`liqlik, avvalambor O`zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi, Adliya vazirligi va unga bo`ysunuvchi tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladigan vazifalarda ko`rinadi. "Ma'muriy huquq" fanida ko`rsatilgan organlar davlat boshqaruvining butun tizimi sifatida ko`rib chiqiladi. Shu bilan birga unda tegishli qilmishlar uchun ma'muriy javobgarlikni qo`llash to`g`risidagi asosiy qoidalar o`rganiladi.

Mazkur fan "Jinoyat huquqi" va "Jinoyat protsessual huquqi" fanlari bilan har tomonlama aloqador. Ushbu fanlar inson va fuqarolarning hayoti, sog`lig`iga qarshi jinoyatlarga, terrorizm, iqtisodiy va boshqa jinoiy huquqbuzarliklarga qarshi kurash, shuningdek, jinoyatlarni fosh etishning protsessual tartibi, jinoyatni sodir etgan shaxslarni javobgarlikka tortish va bunday shaxslarga nisbatan huquqiy ta'sir etish choralarini qo`llashga oid masalalarni o`zida ifodalaydi.

Huquqni muhofaza qilish organlarini tashkil etish, ular tomonidan bajariladigan faoliyatning mazmuni va amalga oshiriladigan aniq harakatlarning tartibi (jarayoni)ga ma'lum miqdorda bog`liqdir. Aksincha: tashkiliy faoliyatning mazmuniga doir masalalarni hal qilishga, aniqroQi, prokuror bilan tergovchi, prokuror bilan sud hamda ayblanuvchining himoyachisi - advokati bilan tergovchi o`rtasidagi o`zaro munosabatlar qanday bo`lishi va amalda qanday bo`layotganiga bog`liq.

"Huquqni muhofaza qilish organlari" fani "Soliq huquqi" bilan ham ma'lum aloqada bo`lib, xususan, huquqni muhofaza qilish faoliyatida o`z-o`zini boshqarish subyektlari, ya'ni soliq organlari bilan aloqadordir. Ular soliq sohasiga oid huquqbuzarliklarni fosh etadi va bartaraf etadi. Bundan tashqari ular soliq va yig`imlarning o`z vaqtida to`lanishini ta'minlaydi, shuningdek, soliq va yig`imlarni to`lashdan bo`yin tovlagan yuridik va jismoniy shaxslarni aniqlab, ularni javobgarlikka tortadilar.

"Huquqni muhofaza qilish organlari" o`quv fani sifatida "Fuqarolik protsessi" fani bilan ham chambarchas bog`liq. Bu fan huquqni muhofaza qilish organlaridan biri bo`lgan sudlarning faoliyati bilan bevosita aloqada, lekin bu sudlar mulkiy va ayrim nomulkiy nizoli ishlarni — fuqarolik ishlarini ko`rib chiqadi va hal qiladi.

Bundan tashqari yuridik oliygohlarning yuqori bosqichida ta'lim olayotgan talabalarga "Prokuror nazorati" fani ham o`tilmoqda. Bu fan — "Huquqni muhofaza qilish organlari" fanining ma'lum bir mavzusi bo`lmish prokuratura va uning organlariga bog`liq qo`shimcha ma'lumotlar beradi. Ushbu ma'lumotlar prokuraturani tashkil etish asoslari haqida ma'lum tushunchalarni kengaytirib beradi, ya'ni prokuror nazorati va prokuratura faoliyatining boshqa yo`nalishlarini amalga oshirish mazmuni, shakli va uslublari haqidadir. Shunday qilib, "Huquqni muhofaza qilish organlari" fani boshqa huquqiy tarmoqlar va yuridik fanlar bilan aloqadorligi to`g`risidagi masalani ko`rib chiqishni yakunlash mumkin.

2. Mavzu. Sud hokimiyati, uning tushunchasi asosiy belgilari

REJA

- 1. Hokimiyatlar bo`linishi tizimida sud hokimiyati**
- 2. O`zbekiston Respublikasida sud xokimyatining shakllanishi.**

3. O`zbekiston Respublikasi sud tizimining umumiy tavsifi.

ADABIYOTLAR:

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, T, "O`zbekiston" 2003.
2. Karimov I.A. Adolat-qonun ustivorligida. / Halq so`zi. 2001 yil 30-avgust.
3. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz-jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. /O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo`shma majlisidagi ma'ruzasi.-T.: "Akademiya", 2005
4. Karimov I.A O`zbekiston, XXI asrga intilmoqda. Oliy Majlisning 1-chaqiriq 14 sessiyasida so`zlagan nutqi. T. "O`zbekiston" 1999.
5. O`zbekiston Respublikasi «Sudlar to`g`risida»gi (yangi tahriri) 14 dekabr 2000 yilgi qonuni. T. "Adolat» 2001.
6. O`zbekiston Respublikasining jinoyat protsessual kodeksi (11, 12, 13, 14, 16, 19, 20, 23, 24, 25, 28, 33, 34, 339, 382, 409-moddalar). T.: Adolat, 2004.
7. "O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida" O`zbekiston Respublikasining 1995 yil 30 avgustdagi 103-1 Qonuni- T., O`zbekistonning yangi qonunlari, "Adolat" 1996. 11 son.
8. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2000 yil 14 dekabrda 164-11-sonli qarori bilan tasdiqlangan. Xarbiy sudlar faoliyatini tashkil etish to`g`risidagi Nizom.
9. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2001 yil 7 dekabrda 323-II-sonli qarori bilan tasdiqlangan. "Sudyalarning malaka xay'atlari to`g`risida» Nizom.
10. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2000 yil 14 dekabrda 164-11-sonli qarori Bilan tasdiklangan "Sudyalar malaka darajalari to`g`risida" Nizom.
11. Rustomboyev M.X., Nikiforova YE.N Huquqni muxofaza qiluvchi organlari: Darslik.-T.: TDYUI, 2005 yil.
12. Rustomboyev M.X., Nikiforova YE.N Huquqni muxofaza qiluvchi organlari: Darslik (Lotin yozuvida).-T.: TDYUI, 2005 yil.

Bugungi kunga kelib, sud hokimiyati davlat hokimiyatining mustaqil hokimiyat tarmog`i ekanligi to`g`risidagi nuqtai nazarni batamom shakllangan deb aytsa bo`ladi. Sho`rolar davrida, ayniqsa uning dastlabki davrlarida, bizga ma'lumki, bu g`oya rad etilgandi. Sudning huquqni muhofaza etuvchi funksiyasi haqida deyarli gapirilmas edi; sudning qatag`onchilik funksiyasi asosiy o`rinni egallab, amalda sudlar davlat hokimiyatining bostirishga qaratilgan majburlov apparatlari sifatida namoyon bo`lgan. Mustaqillikka erishilganidan so`ng, huquqiy davlat g`oyasining paydo bo`lishi va O`zR Konstitutsiyasida sud hokimiyatining alohida va mustaqil hokimiyat tarmog`i sifatida ajratilishi bilan qonunchilikda o`z aksini topayotgan ma'lum nazariy asoslar paydo bo`la boshladi.

O`zR Konstitutsiyasining 11-moddasida davlat hokimiyatining mustaqil uch tarmoqqa bo`linishi va ularning bir-biridan mustaqil ravishda faoliyat yuritishi mustahkamlab qo`yilgan. Bu bilan sudning nazorat funksiyasini ajratish, sudlarning vakolatlarini va nazorat funksiyalarini qaytadan ko`rib chiqish va qonunchilikda mustahkamlash zarurati belgilanadi. Bu masalalarni hal etish uchun sud nazorati g`oyasi tayanadigan asoslarni, fundamentlarni aniq bilib olish kerak.

Tadqiqotchilarning fikriga ko`ra, hokimiyat bo`linishi nazariyasi, sud hokimiyatini qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlardan alohida va mustaqil tarmoq sifatida ajratish g`oyasi antik davrlarda paydo bo`lgan. O`sha davr mutafakkirlari mazkur nazariyaning qator majburiy belgilarini ko`rsatib o`tishgan bo`lib, bu belgilarga muvofiq holda davlatning ichida ma'lum funksiyalarni bajaruvchi nisbatan mustaqil elementlar amal qiladi. Bu elementlar o`zaro kuchli bog`liqlikda bo`lib, bir-biriga ko`maklashib ham turadi va, agarda, zarurat tug`ilsa, bir-birini cheklab ham turadi; bu elementlarning barchasi o`z faoliyatini qonunga asoslanib amalga oshiradi.

Adabiyotlarda hokimiyatlar bo`linishi nazariyasining asosiy g`oyalari *Arastu*, *Aflotun*, *Polibey*, *Epikur* va boshqalarning asarlarida ishlab chiqilganligi, antik dunyo sud amaliyotida tatbiq etilganligi, 1215 yili qabul qilingan Buyuk Angliya erkinlik Xartiyasida mavjudligi to`g`risida fikrlar bildiriladi.

Shaxs huquqlarini himoya qilish bilan bevosita bog`liq bo`lgan sudning nazorat funksiyasi o`zining ma'naviy aspektlariga ega bo`lib,

uning ildizlari antik o`tmishga borib taqaladi. Shuning bilan birga, sud nazoratining taraqqiyoti XVII-XVIII asrlar mutafakkirlari tomonidan ishlab chiqilgan hokimiyatlar bo`linishi nazariyasi bilan ham uzviy bog`liq. Hokimiyatlar bo`linishi klassik nazariyasining asoschilari tomonidan ilgari nazariyadan farqli ravishda mutlaqo universal ta'limot yaratildi-ki, bu nazariya ko`pchilik mamlakatlarning konstitutsiyaviy qonunchiliklarida o`z aksini topgan va topib ham kelmoqda. Mazkur universal ta'limotning yaratilishiga sababiy shart-sharoitlar ichida, birinchi navbatda, ijtimoiy va davlat tashkil etilishining yuqori darajasiga ko`tarilishida o`zini namoyon qilgan tarixiy progressni aytib o`tish kerak.

Boshqa guruh tadqiqotchilarining fikriga ko`ra, hokimiyatlar bo`linishi doktrinasi hamda sud hokimiyati rolining muhim aspektlari fransuz siyosiy mutafakkirlari bo`lmish *SH.L. Monteskye va J.J. Russolarning* ilmiy asarlarida o`z ifodasini topgan.

Bizning tadqiqotimiz o`rganish doirasi uchun Monteskyening "Qonunlar ruhi haqida" asari hamda uning "O`ar bir davlatda uchta hokimiyat: qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va fuqarolik huquqi masallarini olib boruvchi hokimiyatlar mavjud bo`ladi" degan asosiy xulosasi qiziqish uyg`otadi. Bu hokimiyat jinoyatlar uchun jazolaydi va xususiy shaxslar o`rtasida nizo paydo bo`lganda ularni hal etadi, bu hokimiyatni sud hokimiyati desa bo`ladi. SH.L. Monteskye tomonidan sud hokimiyati hokimiyatning alohida tarmog`i sifatida ajratilishi uning hokimiyatlarning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlariga bo`linishi nazariyasiga qo`shgan buyuk hissasidir. Buning natijasida mazkur doktrina o`zining qat`iy tugallangan nuqtasiga yetdi. Sud hokimiyati masalasini ko`rib chiqishda Monteskye qator qarashlaridan kelib chiqadi. Aksariyat Yevropa mamlakatlarida boshqaruvning o`rtacha, bir maromdagi shakli o`rnatilgan bo`lib, ularga muvofiq davlatlar qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlarga ega bo`lib, o`zlarining fuqarolariga uchinchi hokimiyatni amalga oshirishni topshiradi. O`zining ahamiyati bo`yicha sud hokimiyati tartibga soluvchi bo`lib, qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlarni tiyib turish uchun kerak.

Hokimiyatlar bo`linishi nazariyasi ko`pgina mamlakatlarda o`zining amaliy ifodasini topdi. Uning asosida umumdemokratik konsepsiya yotibdi, bu konsepsiya u yoki bu darajada turli davlat tuzilishi shakliga ega bo`lgan davlatlarda foydalanishi mumkin. Hozirgi vaqtgacha bu nazariya

o`rganish obyekti bo`lib kelmoqda. Bu holat jamiyatda iqtisodiy va siyosiy kuchlar nisbatining o`zgarishi, demokratiyaning darajasi, davlat boshqaruvi jarayonining murakkablashuvi bilan bog`liqdir.

Sud hokimiyatining ta'rifiga nisbatan fanda mavjud bo`lgan turli yondoshuvlarda quyidagilarni ajratib ko`rsatib o`tish mumkin. Bir guruh protsessualchi olimlarning fikr-lariga ko`ra, sud hokimiyati "qonunga bo`ysungan organlarning shunday tizimini tashkil etadiki, bu organlar qonunlarni sudlovni amalga oshirish orqali qo`llaydi". Sud hokimiyatini ta'riflashga bo`lgan boshqa yondoshuvga ko`ra sud hokimiyati bu sud ishlarini ko`rib chiqish bilan bog`liq faoliyatdir. Sud hokimiyatining ikkala guruh vakillari tomonidan berilgan ta'riflarida ajralmas umumiy xususiyat kasb etuvchi ikkita asosiy nuqta (moment) ko`zga tashlanadi.

O`zR Oliy sudi Plenumi sud hokimiyatiga quyidagicha ta'rif bergan: "Sud hokimiyati - bu sudning jinoiy, fuqarolik, xo`jalik va ma'muriy huquqbuzarliklar to`g`risidagi ishlarni O`zR Konstitutsiyasi va qonunlarining so`zsiz ustunligiga amal qilgan holda ko`rib chiqish vakolatlari (yig`indisi)dir.

Plenum o`zining ta'rifida sudlarning asosiy funksiyalaridan kelib chiqqan. Shu bilan birga, bizning nazarimizda, bu ta'rifni keng qamrovli hamda qonun chiqaruvchi tomonidan "sud hokimiyati" atamasiga joylashtirilgan ma'no-mazmunni to`lalgicha ochib bera oladi deyaolmaymiz. Buning isboti uchun O`zR Oliy sudi Plenumining tushuntirishida sudning muhim funksiyasi bo`lmish konstitutsiyaviy nazorat funksiyasi o`z ifodasini topmaganligini aytib o`tsa bo`ladi. O`zR Konstitutsiyasining 108-moddasiga ko`ra konstitutsiyaviy nazorat funksiyasi O`zR Konstitutsiyaviy sudi vakolatiga kiradi.

Sud hokimiyati - bu hokimiyatning alohida turi bo`lib, u o`z tabiati bo`yicha hokimiyatning qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi tarmoqlaridan farq qiladi. Sud hokimiyatining qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlar bilan birgalikda mavjud bo`lishligi demokratik davlatning muhim belgisidir. Sud hokimiyatining davlatning boshqa tuzilmalaridan mustaqil ajralib chiqishi mazkur mamlakat-ning huquq ustunligi prinsipini, undagi erkinlik va adolat g`oyalarini amalga tatbiq etishdagi jiddiy yutuqlari haqida guvohlik beradi. Sud hokimiyatining asosiy maqsad-vazifasi bo`lib, jamiyat a'zolarini, ularning huquq va erkinlik-larini, qonuniy manfaatlarini jamiyat boshqa a'zolari-ning huquqqa xilof

tajovuzlaridan, davlatni noto'g'ri harakatlardan asrash, himoya qilish hisoblanadi. Bunday faoliyatni amalga oshirmay turib, hech qaysi bir davlatni huquqiy hisoblab bo'lmaydi.

Jamiyatda vujudga keladigan nizolarning huquqqa asoslangan holda hal etilishini ta'minlab, barcha subyektlarning qonunga itoat etishi hokimiyatning qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi tarmoqlarini chegaralab, tiyib turishda, ularning faoliyatlari ustidan huquqiy nazoratni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur funksiya o'zining samarasini sud hokimiyati qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat tarmoqlarining faoliyatlarini Konstitutsiyaga qanchalik mos bo'layotganini tekshirish, ular tomonidan Asosiy qonunga xilof ravishda chiqarilgan qonun hujjatlarining amal qilishini to'xtatib qo'yish imkoniga ega bo'lgan taqdirda beradi.

Mamlakatimiz Asosiy qonuni sud hokimiyati o'z faoliyatini qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlardan, siyosiy partiyalar, boshqa jamoat birlashmalaridan mustaqil ravishda amalga oshiradi deb e'lon qilgan (106-modda). O'zR Konstitutsiyasida sud hokimiyatiga alohida bob bag'ishlangan bo'lib, unda sud hokimiyati atamasi sud tizimining tashkil etilishiga oid, ularning faoliyat prinsiplariga oid qoidalar orqali ochib beriladi.

Sud hokimiyatining jamiyatda umume'tirof etilgan o'рни va ahamiyatidan kelib chiqib shunday fikrga kelsa bo'ladiki, O'zR sud hokimiyati hokimiyatning alohida tarmog'i bo'lib, davlatning inson va fuqarolarning huquq va erkinliklarini muhofaza etish funksiyasini bajaradi. Inson huquq va erkinliklari qonunlarning ma'no-mazmunini, qonunlarning qo'llanilishini va qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi hokimiyatlarning faoliyatini belgilabgina qolmasdan, sud hokimiyatining faoliyat mazmuni va mohiyatini belgilab beradi. O'zR sud tizimi oldida inson huquqlarining davlat organlari tomonidan hurmat qilishga, abstrakt huquqiy me'yorlarni real huquq va majburiyatlarga aylantirishga, davlatning inson oldidagi majburiyatlarining bajarilishiga erishishdek juda muhim masala yotibdi.

Sud hokimiyatining asosiy komponentlaridan biri bo'lib, uni amalga oshirish maxsus davlat organlari — *sudlarga* topshirilishidir. Sud hokimiyati o'z mansabdor shaxslari — sudyalarning maqomi va ular faoliyatining maxsus rejimi bilan farqlanadi. Shunday qilib, *sud hokimiyati*

— sud tomonidan protsessual qoidalarga qat'iy amal qilgan holda, protsessual va moddiy huquqni qo'llash orqali o'zining kompetensiyasiga tegishli bo'lgan ishlarni hal etish uchun berilgan hokimiyat vakolatidir.

So'nggi yillar yuridik leksikonida "sud hokimiyati" atamasi mustahkam o'rin olib, "sud" atamasi va tushunchasi bilan birgalikda keng ishlatilib kelmoqda. Lekin sud hokimiyatini davlat organi sifatida sud bilan birlashtirib yuborish xato bo'lar edi. Hokimiyat bo'lib mazkur organ qila olishi va amalga oshirishi mumkin bo'lgan vakolati tushuniladi. Mohiyatan, bularga vakolatlar, funksiyalar kiradi; ularning ijrochisi kirmaydi.

Mazkur vakolatlar ichida ustunlik mavqeini odil sudlovni amalga oshirish vakolati egallaydi. Odil sudlovni faqatgina sud amalga oshirishi mumkin, boshqa hech qaysi organ bu vakolatga ega emas. Bu sudning o'ziga xos va ayni vaqtda maxsus vakolatidir. Lekin sud hokimiyati faqatgina mazkur funksiyani bajarish bilan chegaralanib qolmaydi. Bu hokimiyat o'z ichiga qator boshqa vakolatlarni ham qamrab oladiki, bu vakolatlar ijtimoiy ahamiyati jihatidan odil sudlovni amalga oshirish vakolatidek muhimdir. *Bularga:*

- konstitutsiyaviy nazorat;
- davlat organlari va mansabdor shaxslarining qarorlari va harakatlarining qonuniyligi ustidan nazorat;
- hukmlar va sudning boshqa aktlarining ijrosini ta'minlash;
- sudlarga taalluqli bo'lgan, ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqib hal etish;
- sud amaliyoti asosida amaldagi qonunchilikka sharhlar berish;
- sudlov korpusining tashkil etilishida ishtirok etish hamda sudlov hamjamiyati organlari bilan hamkorlik qilish.

Bu vakolatlarni odil sudlov bilan tenglashtirish noto'g'ri bo'lar edi. Lekin ularning amalga oshirilishi odil sudlovni amalga oshirish bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning tegishlicha amalga oshirilishiga ko'maklashadi.

Sud hokimiyatini tashkil etuvchi, yuqorida aytib o'tilgan vakolatlarning har birini hayotga tatbiq etish mazkur hokimiyatni amalga oshirish yuklatilgan organlarni ular tomonidan qabul qilinadigan qarorlarni ijro etish uchun majburlov vositalari bilan ta'minlashga qaratilgan.

Bunday huquqlar sudyalarga faqatgina jinoiy ishlarni ko'rib chiqishda emas, balki boshqa ishlarni ham ko'rib chiqishda beriladi.

"Sudlar to'g'risida"gi qonunning 65-moddasi 3-qismida belgilanishicha: "Davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish bo'yicha talab va buyruqlariga so'zsiz bo'ysunishi kerak. Odil sudlovni amalga oshirishda kerak bo'ladigan ma'lumotlar, hujjatlar va ularning nusxalari sudyalarning talablari bo'yicha haqsiz taqdim etiladi. Sudyalarning talablari va buyruqlarini bajarmaslik qonunda nazarda tutilgan javobgarlikka sabab bo'ladi".

Sud vakolatlari haqidagi umumlashgan bilimlar bu organlar nima bilan shug'ullanishi mumkin va kerakligi to'g'risida tushuncha beradi hamda davlat hokimiyatini amalga oshiruvchi muassasalar tizimida ularning tutgan o'rni va ahamiyatini, shuningdek, hokimiyatning uchchala tarmoqlari o'zaro nisbatiga nisbatan yo'naltiradi. Bu haqdagi umumlashgan bilimlar hokimiyatlar bo'linishi nazariyasi-ning keng qo'llaniladigan va ayni vaqtda soddalashtirilgan tushunchasini aniq mazmun bilan to'ldiradi, *ya'ni*: qonun chiqaruvchi - qonun chiqaradi, ijro etuvchi - ijro etadi, sudlar esa sudlovni amalga oshiradi. Nima bo'lganda ham, sud vakolatlari ro'yxati "sud hokimiyati sudlovni amalga oshiradi" degan gap ostida juda keng va katta hajmli va ayni vaqtda qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat-larning faoliyatlaridan tubdan farq qiladigan faoliyat yotishi haqida guvohlik beradi.

Sud vakolatlari doirasi yana shu haqda ma'lum qiladiki, sud hokimiyati boshqa hokimiyat tarmoqlari singari muhim va mas'uliyatli ijtimoiy funksiyani bajaradi. Bularning barchasi uchchala hokimiyatning tengligi va bir-birini to'ldirishi haqida xulosa qilishga imkon beradi.

Sud hokimiyatining asosiy ikkita komponentlaridan biri, yuqorida aytib o'tilganidek, uni amalga oshirish qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi organlardan farq qiluvchi davlatning maxsus tashkil etilgan organlari — sudlarga topshirilishi hisoblanadi. Bunday farqlar ularning o'ziga xos vakolatlarida va tashkil etilish tartibida namoyon bo'ladi.

Bajariladigan funksiyalar sudlardan qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi organlar uchun belgilanadigan qoidalardan tubdan farq qiluvchi maxsus qoidalarga rioya qilgan holda tashkil etilishi va faoliyat yuritishini talab qiladi. Bu qoidalarning amal qilishi sudyalarning malakali tanlovini amalga oshirish orqali ular tomonidan o'zlariga tegishli bo'lgan ishlarni xolisona, malakali hal etilishiga erishish, sudlov korpusiga malakasi past va axloqsiz

sudyalarning kirib qolishiga yo`l qo`ymaslik uchun kerak. Bunday "himoya vositalari" faqatgina sud organlari uchun xosdir. O`okimiyatning qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi organlarini tashkil etish uchun qonun bunday detalli talablarni qo`ymaydi. Ijro etuvchi hokimiyatning u yoki bu mansablariga (hatto yuqori lavozimlarga) nomzodlarga ham qonun qattiq talablar qo`ymaydi. Sudyalardan esa yuqori malakali tayyorgarlik va mutaxassislik talab etiladi. Boisi, sud xatolari konkret shaxslarning sog`lig`i, hayoti, erkinliklari, huquqlari va qonun bilan qo`riqlanadigan manfaatlariga juda jiddiy, ayrimlari esa qaytarib bo`lmas oqibatlariga sabab bo`lishi mumkin.

Sud hokimiyati organlari tashkil etilishining muhim nuqtasi bo`lib, ularning mustaqilligini ta'minlash, har qanday tashqi va ichki (rahbariyat va yuqori turuvchi instansiyalar) ta'sirlardan, aralashuvlardan chegaralab qo`yish hisoblanadi. Buni esa qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlar xususida aytib bo`lmaydi. Ayniqsa, ijro etuvchi organlarning subordinatsiyasi, yuqori turuvchi organlarning quyi turuvchi organlarga bo`ysunishi, rahbariy ko`rsatmalar-ning majburiyligi odatiy hol hisoblanadi. Lekin, yuqorida aytib o`tilgan fikrlar sud hokimiyati bilan qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlar o`rtasida o`tib bo`lmas jarlik mavjud degani emas. Ular qanchalik alohida bo`lmasinlar, ular o`rtasida bir-biri bilan bog`liq, yaqin nuqtalar ham mavjud. *Masalan*, qonun chiqaruvchi organlar hamma uchun, sudlar uchun ham majburiy bo`lgan qonunlarni chiqaradi, sudlarni moliyalashtirishni, ularning ish haqi miqdor-larini tasdiqlaydi. Sud hokimiyati organlari esa, o`zlariga tegishli bo`lgan vakolatlar orqali qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi organlar faoliyati mazmuniga ta'sir etishi mumkin. Ular, misol uchun, qonunni konstitutsiyaviy emas, ijro hokimiyati organining hujjatini esa qonuniy emas deb topishga haqli. Va bu holat tegishli organlar tomonidan shunday deb topilgan hujjatlarni qayta ko`rib chiqishga, ularni o`zgartirishga majbur qilib qo`yadi.

Sudning sud hokimiyati organi sifatidagi xususiyati yana shundan iboratki, uning faoliyati uchun maxsus qoidalar, protseduralar o`rnatilgan bo`ladi. Bu qoidalar u yoki bu ishning sudda ko`rilishida barcha masalalarni qat'iy tartibga solib qo`yadi. Ularning asosiy maqsadi bo`lib qonuniy va adolatli yechim chiqarilishini ta'minlashdir. Sud hokimiyatini amalga oshirish protseduralarining bir qancha ko`rinishlari shakllangan

bo`lib, ular sudlovning turlari sifatida namoyon bo`ladi. *Ularga*: konstitutsiyaviy, fuqarolik, xo`jalik, jinoiy, ma'muriy sudlovlar kiradi. Bu sudlov turlarining har biri maxsus qonunchilik aktlari bilan tartibga solinadi (FPK, XPK, JPK va MJtK). Yuqorida sanab o`tilgan sudlov turlarini va ularni tartibga solib turuvchi qonunchilik aktlarini o`rganish oliy o`quv yurtlarining yuqori kurslarida amalga oshiriladi, ularga maxsus o`quv dasturlari baQishlangan.

2. Mustaqil O`zbekistonda sud hokimiyatining shakllanishi

Sudlar hozirgi O`zbekiston hududida davlatchilik atributi sifatida o`zining ko`p asrlik tarixiga ega. Sudlar uzoq o`tmish — 3-3,5 ming yil avval shakllanish davrida qanday bo`lganligi haqida ishonchli ma'lumotlar bizgacha yetib kelmagan. Umuman olganda esa, O`rta Osiyo xalqlarining qadimgi madaniy-maishiy darajasi tavsifidan, urf-odatlaridan kelib chiqib shuni aytsa bo`ladiki, sudlov majburiyatlari hurmatga sazovor, boy hayotiy tajribaga ega bo`lgan jamiyat a'zolari tomonidan amalga oshirilgan. Nizoli masalalar bo`yicha ular tomonidan bildirilgan fikrlar, qabul qilingan qarorlar barcha tomonidan qabul qilinib, majburiy xarakterga ega bo`lgan.

O`zbekiston hududida, salkam XIII asr mobaynida shariat qonun-qoidalariga asoslangan *qozilik sudlari*, xalq urf-odat me'yorlariga asoslangan *biy sudlari* amalda bo`lgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida (O`rta Osiyo Rossiya tomonidan qo`shib olinganidan so`ng) chor mustabid hukumati bu yerda Rossiya qonunchiligiga asoslanib ish yurituvchi o`zlarining sud organlarini joriy qilishdi. Dastavval ular fuqarolik ishlarini hamda Rossiya fuqarolarining manfaatlari bilan bog`liq ishlarni ko`rib chiqqanlar. Keyinchalik esa, ularning vakolatiga barcha jiddiy nizolar to`g`risidagi hamda qonun ozodlikdan mahrum etish jazosini nazarda tutgan jinoyatlarni ko`rib chiqish qo`shilgan.

Oktabr to`ntarishi sud tizimiga ham o`z ta'sirini o`tkazdi: natijada yangi sudlar va tribunallar joriy qilindi. Ular, birinchi direktivalarda belgilanganidek, o`zlarining "proletarlik ongi"ga asoslanib ishlarni ko`rib chiqqanlar. Ularga o`z faoliyatida chor Rossiyasi qonun hujjatlaridan foydalanish huquqi ham berilgan edi, basharti bu qonun hujjatlari revolutsiya manfaatlariga zid kelmasa.

Sudyalar va boshqa sud organlari umuman xato qilmaydigan, qat'iy qatag'onchi va hech ham shubhalanmaydigan qilib o'ylangan edi. Ularni boshqarish faqatgina umumiy ko'rsatmalar berish hamda konkret ishlarga to'g'ridan-to'g'ri aralashish orqali amalga oshirilgan. Bunga misol qilib RKP(b) Siyosiy byurosining 1919 yili "Bosmachilarning boshliqlari to'g'risida"gi qarorini keltirsa bo'ladi.

Unda shunday deyilgan edi: "O'rta Osiyo byurosiga bosmachilarning boshliqlarini qo'ldan chiqarmaslik va ularni darhol Revtribunal sudiga topshirib jazo sifatida oliy jazoni qo'llash nazarda tutish majburiyat qilib belgilansin".

Mazkur qaror matnidan siyosiy byuroning sud ishlariga to'g'ridan-to'g'ri aralashuvi aniq-ravshan ko'rinib turibdi; byuro tomonidan aybdorlik masalasi ham, jazo masalasi ham hal etib bo'lingan. U vaqtlarda sudyalarning mustaqilligi haqida gap ham bo'lishi mumkin emas edi. 1936 yili SSSR prokurori *Vishinskiy A.YA.* sudni davlatning qatag'onchilik siyosatini amalga oshiruvchi organ sifatidagi rolini isbotlab beradi: "Biz proletar davlatda sudyalarning "mustaqilligi" prinsipini rad qilganimizda, biz ularning proletar davlatdan, ishchi sinfidan, umumdavlat siyosatidan mustaqilligini rad etgan bo'lamiz. Buning bilan biz davlatda umumdavlat siyosatidan farqli ravishda alohida sud siyosatining mavjud bo'lishini rad etamiz...".

Qonunsizlik — kommunistik tizimning asosiy belgisi bo'lib, u hech qaysi bir sovet muassasalarini chetlab o'tmagan. Partiya tizimi sudlarni o'zining yo'lini amalga oshirishga mo'ljallangan bir bo'limi sifatida qaragan. Partiyaning yo'riqlari hayotga darhol tatbiq etilgan. Shunday qilib, 1934 yil 10 iyulda SSSR SIK tomonidan "SSSR ichki ishlar xalq komissariati va uning mahalliy organlari tomonidan tergov qilinadigan jinoyatlarni ko'rib chiqish to'g'risida" qaror qabul qilinadi. Qarorga muvofiq, davlatga qarshi (kontrevolyutsion, boshqaruv tartibiga qarshi) jinoyatlar SSSR Oliy sudi, ittifoq respublikalarning oliy sudlari, o'lka va oblast sudlari hamda avtonom respublikalarning bosh sudlari tomonidan ko'rib chiqiladi. Buning uchun SSSR va ittifoq respublikalarning sudlarida rais va ikkita sud a'zosidan iborat tarkibda maxsus hay'atlar tashkil etildi. Temir yo'l va suv transportida sodir etiladigan jinoyatlar SSSR Oliy sudining Temir yo'l va Suv hay'atlari, yo'nalish, temir yo'l va suv sudlari

tomonidan ko`rib chiqilishi kerak. Shuningdek, SSSR Oliy sudining Sud-nazorat kollegiyasi (hay'ati) tashkil etildi.

Boshqacha qilib aytganda, maxsus kengashlar bilan birgalikda maxsus kollegiyalar ham dalillarsiz sud qilishi mumkin edi. Maxsus sudlar tizimiga harbiy yo`nalish va lager sudlari kirgan. Bularning barchasi maxsus kollegiyalar bilan birgalikda maxsus kengashlarga juda yaqin bo`lgan. Ularning barchasi yopiq bo`lgan va hech bir qiyinchiliksiz o`z faoliyatini amalga oshirgan. Ularning faoliyatida umumiylik ularning qarorlarining hal qilib bo`linganligida edi. Barcha qarorlar ayblovchi va imkoni boricha qat'iy bo`lib, o`ylab o`tirishning zarurati bo`lmagan.

Qatag`onlarning tezkorligi va keskinligini maxsus kengashlar qatorida oblast NKVD boshqarmasi boshlig`i, obkom partiya sekretari va oblast prokuroridan iborat bo`lgan maxsus uchliklar ta'minlagan. 1937 yili Stalin maxsus uchliklar tashkil etish to`g`risida farmon chiqaradi. Bu uchliklar trotskistlar, shpionlar va boshqa shaxslarni otib o`ldirishga hukm qilishga yoki 10 yilga qamoq jazosini tayinlashga vakolatli edi. Bunday uchliklar oblast UNKVD boshlig`i — rais, partiya obkomi sekretari va oblispolkom raisi — a'zoldan iborat tarkibda faoliyat yuritgan. Uchliklar uchun "limit" belgilanar edi. *Masalan*, maxsus uchlik hech bir tergov harakatlarsiz, sudsiz minglab odamlarni otib o`ldirishi mumkin edi.

Stalinning qonli qonunsizligi, huquqning elementar qoidalariga rioya etmaslik nimaligini 30-50 yillarda O`zbekiston xalqi o`zining buyuk va ilg`or vakillarini yolg`on ayblovlar va ko`rsatmalar tufayli yo`qotganda bildi. "Kontrevolyutsion jinoyatlar" to`g`risidagi ishlarning tergov bir tomonlama, ishning haqiqiy holatlarini hisobga olmagan, fuqarolarning himoyaga bo`lgan huquqini poymol qilgan holda olib borilgan.

Bunday ishlarning aksariyat qismini "sovet hokimiyatini ag`darishga, unga qarshi chiqishga da'vat etuvchi" targ`ibot-tashviqot qilganlik jinoyatlari tashkil etgan. Bunda moddaning dispozitsiyasi keng qamrovli ifodalanib, natijada fuqarolarning tanqidiy fikrlari, qarashlari hatto askiyalari, kulgi-hazillari uchun noqonuniy ravishda javobgarlikka tortilib ketishiga sabab bo`ldi. Misol uchun, oddiy fuqaro magazinda yumshoq non bo`lmaganligi tufayli o`zining fikrini bildirganlik uchun yoki Germaniya kuchli dushman ekanligini e'tirof etganligi uchun 10 yilga qamalib ketishi yoki bo`lmasa otilib ketishi mumkin edi.

30-40 va 50 yillarning boshlarida SSSRning nosudlov organlari tomonidan 3.778.234 kishi sudlangan bo`lib, shulardan 786.098 kishi otib o`ldirilgan edi. Ular orasida bizning vatandoshlarimiz ham bor. Ehtimol bu raqamlar bundan ham ko`p bo`lgandir.

O`zbekiston tomonidan mustaqillikning qo`lga kiritilishi, respublikada huquqiy davlatning qurila boshlanishi bilan O`zR Prezidenti I.A. Karimovning tashabbusi bilan siyosiy qatag`on qurbonlarini rehabilitatsiya qilish ishlari lozim darajaga ko`tarildi. Agarda 1955-1989 yillar ichida O`zbekiston Oliy sudi tomonidan kontrrevolyutsion jinoyatlar bo`yicha 2850 kishi oqlangan bo`lsa, so`nggi 4 yil ichida 5200 kishi oqlandi. Rehabilitatsiya qilish ishlari hali davom etmoqda va davom etsa kerak, toki huquqlari toptalgan so`nggi shaxs oqlanmaguncha.

Tarixning guvohlik berishicha, yaxshi qonunlardan tashqari, inson huquqlarining mafkuraviy kafolatlari- insonning qadriyatiga bo`lgan ishonch, o`zboshimchaliklarning har bir qurboni haqida xotiraning saqlab qolinishi ham juda muhimdir. Shuning uchun ham o`zbek xalqi Prezident I.A.Karimovning "Qatag`on-qurbonlarini xotiralash kunini belgilash to`g`risida"gi farmonini yuqori baholadi. Poytaxtimizning Yunusobod tumanida O`zR Prezidenti tashabbusi bilan tashkil etilgan Shahidlar maydoni memorial kompleksining respublikamizning mustaqillik bayrami arafasida ochilishida chuqur ramziy ma'no bor. Minglab odamlar bu yerga dahshatli qonun buzilishlarning qurbonlari bo`lgan vatandoshlarni yod olish uchun keladilar.

I.V. Stalinning vafotidan so`ng kommunistik partiya va sovet hukumatining yangi rahbariyati o`zlarining xatolarini tan olishga majbur bo`ldilar va odil sudlovni demokratlashtirish bo`yicha qator choralar ko`ra boshladilar. Lekin bari-bir sud ijro hokimiyatiga bo`ysunganicha qolavergan. Sudlar ustidan rahbarlikni amalga oshirish qonun bilan to`g`ridan-to`g`ri ko`rsatib o`tilgan edi. Sudlar o`z faoliyatlarida davlat manfaatlaridan kelib chiqqan va inson huquqlarini muhofaza qilish masalasi ikkinchi darajali edi. O`sha yillarda sud tizimi "markaz" tomonidan umumiy yo`riqlar, ko`rsatmalar hamda sud ishlariga to`g`ridan-to`g`ri aralashish orqali boshqarilar edi. Partiya organlari konkret ishlarning ko`rib chiqilishini o`zlarining nazorati ostiga olar va o`zlariga kerak bo`lgan natijalarning qabul qilinishiga erishar edilar.

"Quloqsiz" sudyalari bilan turli usullar bilan kurash olib borilgan. Sudyalarning shaxsiy ishlarini partiya muhokamasiga taqdim etish, xayfsan e'lon qilish yoki bo'lmasa partiyadan chiqarib tashlashlar bilan "mustaqil" sudyaning taqdirini hal qilingan.

Sudyalarning ishlariga ta'sir ko'rsatish ko'pgina hollarda majbur qilish, iltimoslar, u yoki bu ishni "diqqat bilan" ko'rib chiqish haqidagi maslahatlar orqali amalga oshiriladi va zarurat bo'yicha oqlov hukmining yoki dalillar yetarli bo'lmashligiga qaramasdan, ayblov hukmining chiqarilishiga sabab bo'lar edi.

IV va prokuratura organlari katta jinoyat ishlari bo'yicha ijtimoiy fikrni shakllantirish orqali ishning natijasiga, uning hal etilishiga ta'sir qilgan. Bunday vaziyat ko'pincha ayblov oxirigacha isbotlanmagan, tergov bir tomonlama olib borilgan ishlarda kuzatilar edi. Turli xil tele va radio dasturlar tashkil etilib, ularda muxbirlar "mohirona ochilgan" ishlar va undagi "aybdorlarni" to'liq tasvirlash uchun barcha usul va vositalardan foydalanishgan (bular ustidan hali sud bo'lmagan bo'lsa ham). Sudyalari qonunga xilof ta'sirlarga va ruhiy tazyiqlarga qator sabablar tufayli berilgan. *Birinchi*dan, sudlarning moddiy-texnik, moliyaviy va boshqa xil ta'minoti, sudyalarning esa uy-joy ta'minoti mahalliy hokimiyat qo'lida edi. *Ikkinchi*dan, sudyalari partiya oldida javobgar bo'lib, ular tomonidan qabul qilingan qarorlar rahbariyatning fikriga ko'ra, partiyaning jinoyat siyosatiga to'g'ri kelishi lozim edi. *Uchinchi*dan, sudyalari, agarda ular mahalliy hokimiyatga qarshi chiqsalar, keyingi muddatga saylanmay qolishdan, xizmat zinapoyasidan yuqoriga chiqmay qolishdan, yuqori lavozimga ko'tarilmay qolishdan qo'rqishar edi. Aynan shu hol O'zbekiston sudlarining Gdlyan-Ivanov guruhining qonunsizlik va o'zboshimchaliklariga yetarli qarshilik ko'rsata olmaganligiga sabab bo'lgan. 1983-1989 yillarda "paxta ishlari" bo'yicha O'zbekistonda 4,5 ming kishi javobgarlikka tortilgan edi.

Shaxs manfaatlari davlat manfaatlaridan keyin turgan, hukmron mafkura uchun minglab insonlar huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlari bilan bir qatorda ularning hayoti ham qurbon bo'lishi mumkin bo'lgan sharoitlarda, aybdor bo'lmagan shaxslarni hatto sudda ham oqlash nihoyatda mushkul edi. 1989 yili respublika rahbariyati tomonidan "paxta ishlari"ni o'rganish bo'yicha komissiya tashkil etildi.

Ko`rib chiqilayotgan har bir ishni o`rganib chiqish natijasida respublika Oliy sudi 3,5 ming kishini to`la oqladi. Bu ishlarni tekshirish shuni ko`rsatdiki, "paxta ishlari"da ayblanayotgan shaxslarning ko`rsatmalarini, dalillarini olishda, yuqorida aytib o`tilgan tergov guruhi tomonidan, qonunga xilof usullar: do`pposlash, so`kishlar, kamsitish, oila a'zolari, qavm-qarindoshlarni hatto sog`lig`i yomon bo`lgan, ko`p bolali onalar, keksa yoshdagilarni hibsga olinishi kabilardan foydalanilgan.

Endilikda, haqiqiy milliy mustaqillik davrida odil sudlovimizning mudhish o`tmishi ma'lum bo`ldi. Nima bo`lganda ham, haqiqiy holatlarning ochib tashlanishi bunday voqealarning takror qaytarilmasligi uchun kuchli mafkuraviy to`siq bo`lib xizmat qiladi.

Mustaqillikning e'lon qilinishi bilan boshlangan, jamiyatdagi demokratik o`zgarishlar sudning davlat organlari ichidagi roli va ahamiyatini qayta tushunishga olib kelishi shubhasiz. Mustaqil O`zbekiston Konstitutsiyasining qabul qilinishi sud tizimining yangilanishi uchun uning demokratlashuvi uchun turtki bo`ldi. Birinchi darajali vazifa bo`lib sudlarning qatag`onchilik mashinasi sifatidagi rolini yo`q qilib, uning demokratiyaning muhim belgisi bo`lmish inson huquqlarini himoya qilishning ishonchli vositasiga aylantirish belgilandi.

Konstitutsiyaviy me'yorlar sud tizimini yaxlit belgilab beradi. Sudlarning tashkil etilishi va faoliyat tartibi maxsus qonun bilan tartibga solinadi. O`zR Konstitutsiyaviy sudi faoliyatini tartibga solishga qaratilgan qonunchilikning birinchi akti bo`lib 1993 yili 6 mayda qabul qilingan "O`zR Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida"gi qonun hisoblanadi. Umumiy yurisdiksiya sudlari shuningdek, xo`jalik sudlarining faoliyati Oliy Majlis tomonidan 1993 yil 2 sentabrda qabul qilingan "Sudlar to`g`risida"gi qonun orqali tartibga solingan. Mazkur huquqiy hujjatda sud tizimining tashkiliy asoslaridan tashqari, huquqiy davlatning amalda bo`lishi uchun zarur bo`lgan belgilar sifatida, sudyalarning mustaqilligi va hech kimga bo`ysunmasligi kafolatlari mustahkamlangan edi.

Inson huquqlarini himoya qilishga qaratilgan sud hokimiyatini shakllantirish, davlatda ijtimoiy barqarorlik va qonuniylikni ta'minlash, "O`zR Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida", "Sudlar to`g`risida"gi qonunlarning qabul qilinishi O`zR sud islohoti birinchi bosqichining asosiy mazmunini tashkil etadi.

Ma'lumki, sudlarning tuzilishini isloh qilishning o'zi totalitar, ma'muriy-buyruqbozlik hukm surgan, mafkura qonundan ustun bo'lgan tuzumdan inson huquq va erkinliklari ustunligini ta'minlovchi, asl demokratik huquqiy davlatga o'tish uchun kifoya qilmaydi. Buning uchun huquqiy sohada qator o'zgartirishlarni amalga oshirish shuningdek, bir qancha yangi qonunlar qabul qilish kerak. Sudning demokratikligi, obyektivligi va barcha uchun xizmat qilishligini ta'minlash, sud himoyasi sohasini kengaytirish vazifa qilib belgilandi. Sud-huquq islohotlari oldida turgan vazifalarni hal etish maqsadida 1995 yili 30 avgustda "O'zR Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida"gi qonun yangi tahrirda qabul qilindi.

Shaxs huquqlari va manfaatlarini himoya qilish yo'nalishidagi muhim qadamlardan biri bo'lib, fuqarolarni ijro etuvchi organlarning huquqqa xilof harakatlaridan himoya etuvchi "Davlat boshqaruvi organlari va mansabdor shaxslarning huquqqa xilof harakatlari ustidan shikoyat qilish to'g'risida"gi O'zR qonunining qabul qilinishi bo'ldi. Shunday qilib, sud islohotlarining borishi natijasida sud kompetensiyasida: qonunlar va qonunosti hujjatlari bilan chegaralangan fuqarolik huquqiy va jinoiy-huquqiy ishlar sudlovining chegaralanishidan tortib jahon standartlariga javob beradigan kompetensiyaning o'rnatilishigacha muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Sudlarning vakolatlari doirasining kengayishi ularning hokimiyatning alohida tarmoqi bo'lib yetishishlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratdi, bu esa ular tomonidan inson huquqlari va jamiyat huquqiy qarashlarini himoya qilishning samaradorligini oshirishlariga yordam beradi.

Sud-huquq islohotlarining keyingi bosqichidagi vazifalar O'zR Prezidenti I.A. Karimov tomonidan Oliy Majlisning 2-chaqiriq 6-sessiyasida aniq qilib belgilab berildi: "Huquqiy davlatni mustahkamlashning asosiy yo'nalishi bo'lib, sud islohotlarining chuqurlashtirilishi, butun odil sudlov tizimining hokimiyatning mustaqil uchinchi tarmoqi sifatida demokratlashuvi bo'lishi kerak. Ijtimoiy hayotimizda sudning demokratik institut sifatidagi roli yanada o'sishi kerak. Sudlov va huquqni muhofaza etuvchi organlari faoliyatining asosiy mazmunini fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini himoya qilish tashkil etishi kerak. Sud jazolovchi organ bo'lib qolmasdan, oddiy odamlarning huquq va manfaatlarini muhofaza qiluvchi, haqiqatdan ham mustaqil organ bo'lishi kerak". Mamlakatda demokratik o'zgarishlarni yanada

chuqurlash-tirish, fuqarolar tomonidan sudga nisbatan ularning huquq va erkinliklarini himoyachisi sifatidagi munosabatni shakllantirish, sud yurisdiksiyasi sohasini kengaytirish hamda ijtimoiy adolat va qonuniylikni ta'minlashda sudning rolini oshirish maqsadida O`zR Oliy Kengashi O`zbekiston Respublikasida sud islohotlarining rivojlanishi to`g`risidagi Dasturni tasdiqladi.

Bozor iqtisodiyoti va erkin raqobat sharoitlarida xo`jalik munosabatlarida qonuniylikni ta'minlashni boshlagan xo`jalik sudlari tizimining tashkil etilishi ham o`zini oqladi, shubhasiz.

Sud tizimini isloh qilishda muhim qadamlardan bo`lib, O`zR Prezidenti farmoniga muvofiq umumiy yurisdiksiya sudlarining ixtisoslashuvi, ya'ni fuqarolik va jinoiy ishlarni ko`rib chiquvchi sudlarga bo`linishi bo`ldi. Shunday tarzda quyidagilar tashkil bo`ldi: fuqarolik ishlari bo`yicha Qoraqalpog`iston Respublikasining Oliy sudi, viloyat, Toshkent shahar, tumanlararo sudlar; jinoiy ishlar bo`yicha Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat, Toshkent shahar, tuman (shahar) sudlari. Mazkur farmon sudyalarning keyingi ixtisoslashuviga qaratilgan bo`lib, uning qabul qilinishidan maqsad sud ishlarini o`z vaqtida va adolatli hal etilishini ta'minlash, fuqarolarning siyosiy, ijtimoiy huquq va erkinliklarini muhofaza qilish kafolatlarini ko`chaytirishdir. 2001 yili 1 yanvardan boshlab O`zR hududida jinoiy ishlar va fuqarolik ishlari bo`yicha sudlar alohida-alohida faoliyat yurita boshladilar. Respublikada o`tkazilgan sudlarning ixtisoslashuvi obyektiv sabablar tufayli vujudga keladigan ilgarigi sud xatolarini va fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarining buzilish hollarini bartaraf etishga imkon berdi. O`zirda sudyalar o`z ixtisosliklari bo`yicha qonunchilik va sud amaliyotini yanada chuqurroq o`rganib chiqish imkoniga ega. Bulardan tashqari, Adliya vazirligi tomonidan sudyalarni fuqarolik ishlari bo`yicha ham, jinoiy ishlar bo`yicha ham qayta tayyorlash dasturlari ishlab chiqilmoqda. Shunday ekan, Prezidentning sudlar ixtisoslashuvi to`g`risidagi mazkur farmoni, shubhasiz, sud islohotlari davomida bosilgan mutlaqo to`g`ri va katta qadamlardan biri bo`ldi. Boisi, mazkur farmon odil sudlovning asosiy vazifasi — ishlarning qonunga to`liq asoslangan holda ko`rib chiqilishi, sud tomonidan adolatli qarorning chiqarilishiga ko`maklashadi.

Sudning hokimiyatning alohida tarmog`i sifatida mustaqilligini ta'minlash maqsadida sud tizimini isloh qilish, odil sudlovning sifatli va

tezkor amalga oshirilishi, sud qarorlarining adolatli bo`lishini ta'minlash muammolari O`zR Oliy Majlis tomonidan 2-chaqiriq 4-sessiyada "Sudlar to`g`risida"gi yangi tahrirdagi qonunning qabul qilinishiga olib keldi. Mazkur qonunning asosiy yangiliklaridan biri bo`lib umumiy yurisdiksiya sudlari ixtisoslashuvining joriy etilishi, fuqarolik va jinoiy ishlar bo`yicha mustaqil sudlarning tashkil etilishi bo`ldi.

Ilk bor qonun bilan umumiy yurisdiksiya sudlarida protsessual qonunchilikning muhim institutlaridan bo`lmish ishlarni apellatsiya tartibida ko`rib chiqish nazarda tutildi. Bu institut xalqaro amaliyotda sinalgan bo`lib, respublikaning yuqori sudlari tizimida qo`llanadi.

Sud-huquq islohotidagi keyingi demokratik o`zgarish-larni chuqurlashtirishning asosiy yo`nalishlari 2002 yili 29 avgustda bo`lib o`tgan 2-chaqiriq Oliy Majlisning 9-sessiyasida belgilab olindi. Asosiy vazifa sudlarning so`zda emas, balki amaldagi mustaqilligini ta'minlash bo`lib qolmoqda. Sessiyada ishtirok etgan, mamlakatimiz Prezidenti I. Karimov: "Shuni yoddan chiqarmaslik kerakki, qayerdagi sudyalarning mustaqilligi ta'minlanmasa, u yerda, odatda, qonun buziladi, u yerda adolat bo`lishi mumkin ham emas" -deb ta'kidlagan.

Keyingi asosiy muammo bo`lib odil sudlovga yetishish muammosi hisoblanadi. Mazkur muammo aksariyat mamlakatlar uchun xosdir. Odil sudlovga erishishning ta'minlanishi dastlabki protseduralarning kamayishiga, shikoyat va arizalarni ko`rib chiqish tartibining soddalashtirilishiga olib keladi.

3. O`zbekiston Respublikasi sud tizimining umumiy tavsifi

Sud tizimi deganda sudlarning kompetensiyasi va maqsad vazifalari bo`yicha tuzilgan majmui tushuniladi. O`zR sud tizimini belgilovchi asosiy hujjat O`zR Konstitutsiyasi hisoblanadi. Uning 107-moddasida:

"O`zbekiston Respublikasining sud tizimi besh yil muddatga saylanadigan O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi, O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi, O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi, Qoraqalpog`is-ton Respublikasining fuqarolik va jinoiy ishlari bo`yicha oliy sudlari, Qoraqalpog`iston Respublikasi xo`jalik sudidan, shu muddatga tayinlanadigan fuqarolik va jinoiy ishlari bo`yicha viloyat va Toshkent

shahar sudlari, fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha tumanlararo, tuman, shahar sudlari, harbiy va xo'jalik sudlaridan iborat.

Sudlarni tashkil etish va ularning faoliyat ko'rsatish tartibi qonun bilan belgilanadi.

Favqulodda sudlar tuzishga yo'l qo'yilmaydi".

O'zIRgi vaqtga kelib shakllangan sud tizimini aniqlab olishda O'zR Konstitutsiyasining 108-116-moddalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu me'yorlar yuqori sudlarning, shuningdek, ularga bo'ssunuvchi quyi sudlarning umuman sud tizimida tutgan o'rnini aniq qilib belgilaydi. O'zR Konstitutsiyasining 108-moddasi O'zR Konstitutsiyaviy sudning maqomi belgilangan hamda uning qonunlar va boshqa hujjatlarning konstitutsiyaviyligini tekshiruvchi sud organi sifatidagi asosiy maqsad-vazifalari bayon etilgan. Bu sud o'ziga xos o'rin egallaydi. Unga hech qaysi bir sud to'g'ridan-to'g'ri bo'ssunmaydi, garchi u tomonidan qabul qilingan qarorlar barcha sudlarning faoliyatiga ta'sir qilishi mumkin bo'lsa ham.

O'zR Oliy va Oliy xo'jalik sudlari haqida Konstitutsiyaning 110 va 111-moddalarida gapirib o'tiladi. Bu sudlar o'zlarining quyi sudlariga ega bo'lib, ular ustidan nazorat olib boradi va bu sudlarga amaldagi qonunchilik bo'yicha sharhlar beradi. O'zIRgi kunda sud tizimining tahlilini faqatgina Konstitutsiyaga asoslanib emas, balki qator boshqa qonunchilik aktlari: "Sudlar to'g'risida"gi qonun, harbiy sudlar faoliyatini tashkil etish to'g'risidagi Nizomga ham asoslanib ham olib borsa bo'ladi.

Keltirilgan konstitutsiyaviy va qonunchilik me'yorlaridan kelib chiqib, odil sudlov faqatgina sud hokimiyatini tashkil etuvchi va bu vazifani amalga oshirishga vakolatli bo'lgan sud organlari tomonidan amalga oshirilishi lozimligi xususida xulosa qilsa bo'ladi. Boshqa hech qaysi davlat organlari yuqorida sanab o'tilgan vakolatlarni — odil sudlovni amalga oshirish, konsti-tutsiyaviy nazorat, sud qarorlari va boshqa hujjatlarning ijrosini ta'minlashni bajara olmaydi. Sanab o'tilgan hujjatlardan kelib chiqib, sudlarning majmuini uch guruhga bo'lsa bo'ladi. *Birinchi* guruhga O'zR Konstitutsiyaviy sudi, *ikkinchisiga* esa O'zR Oliy sudi va u nazorat qiladigan quyi turuvchi sudlar, *uchinchi* guruhga esa Oliy xo'jalik sudi va uning nazorati ostidagi quyi turuvchi sudlar kiradi.

Sudlarning aksariyat qismi ikkinchi guruhga mansub. "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 2-bo'limida bu sudlar *umumiy yurisdiksiya*

sudlari deb nomlanadi. Ularga O`zR Oliy sudi, Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat, shahar, tumanlararo, tuman va Harbiy sudlar kiradi. Bu sudlarning ish yurituviga sud tartibida hal etiladigan aksariyat ishlar tegishlidir. Ikkinchi guruh sudlari ichida o`ziga xos tarmoq bo`lib Harbiy sudlar hisoblanadi. Ularga harbiy xizmatchilarning manfaatlari bilan bog`liq ishlar tegishlidir.

Uchinchi guruhga O`zR Oliy xo`jalik sudi, Qoraqalpog`iston xo`jalik sudi, shahar xo`jalik sudlari kiradi. Mazkur guruhga rahbarlarini O`zR Oliy xo`jalik sudi amalga oshiradi. Sud tizimini tashkiliy birlik nuqtai nazaridan tavsiflash uchun bo`g`in tushunchasidan foydalanish kerak. Sud tizimi bo`g`ini — bu bir tipdagi sudlarning majmui bo`lib, ular uyushiq vakolatlarga ega bo`ladi hamda O`zRning ma'muriy-hududiy va milliy-davlat tuzilishini hisobga olgan holda tashkil etilgan bo`ladi.

Mazkur belgi bo`yicha umumiy sudlar uch bo`g`in sudlariga bo`linadilar:

- asosiy bo`g`in — tuman (shahar), tumanlararo;
- o`rta bo`g`in — Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat va Toshkent shahar sudlari;

- yuqori bo`g`in — O`zR Oliy sudi.

Xuddi shunday tarzda harbiy sudlar ham bo`linadilar:

- asosiy bo`g`in — okrug va hududiy harbiy sudlar;

- o`rta bo`g`in — O`zR Harbiy sudi;

- yuqori bo`g`in — O`zR Oliy sudi harbiy hay'ati.

Umumiy va harbiy sudlardan farqli ravishda xo`jalik sudlari ikki bo`g`indan iborat:

- asosiy bo`g`in — Qoraqalpog`iston Respublikasi xo`jalik sudi, viloyat va — Toshkent shahar xo`jalik sudlari;

- yuqori bo`g`in — O`zR Oliy Xo`jalik sudi.

Sud tizimini sxemada quyidagicha izohlash mumkin:

O`zbekiston Respublikasi umumiy yurisdiksiyasidagi sudlar tizimi

Tashkiliy tuzilishi jihatidan sudlar bir-biri bilan bo`g`in tushunchasi bilan, bajaradigan funksiyalari jihatidan esa instansiya tushunchasi bilan bog`liq bo`ladi. Sud instansiyasi sud ishlarini hal etish bilan bog`liq u yoki

bu sud funksiyasini bajaruvchi sud (yoki uning tarkibiy tuzilmasi) hisoblanadi.

Birinchi instansiya sudi deb mazkur ish uchun asosiy bo`lgan masalalarni mazmunan ko`rib chiqishga vakolatli bo`lgan sudga aytiladi. Jinoiy ishlar bo`yicha bunday masalalarga ayblanuvchi shaxsning u yoki bu jinoyatni sodir etishda aybdorligi yoki aybdor emasligi va unga qanday jazo tayinlanishi kerakligi masalasi kiradi.

Fuqarolik ishlari bo`yicha ishning mohiyatini qilinayotgan da'vo asosli yoki asosli emasligi hamda buning natijasida vujudga kelishi mumkin bo`lgan oqibatlar xususidagi masalalar tashkil etadi.

Birinchi instansiya sudi sifatida har qanday sud, hatto oliy sudlar ham chiqishi mumkin. Barcha sudlar vakolat doirasi amaldagi qonun bilan aniq belgilangan. Apellatsiya instansiyasi sudi qonuniy kuchga kirib ulgurmagan qaror va hukmlarning qonuniyligi va asosligini tekshirishga qaratilgan. Umumiy yurisdiksiya sudlari tizimida bunday sudlar sifatida asosiy bo`g`in sudlariga kirmaydigan barcha yuqori turuvchi sudlar maydonga chiqishi mumkin. Apellatsiya tartibida ko`rib chiqilgan ish kassatsiya tartibida qayta ko`rib chiqilishi mumkin emas. Kassatsiya instansiyasi sudi esa qonuniy kuchga kirgan hukm va qarorlarning qonuniyligini tekshiradi. Umumiy va harbiy sudlar tizimida bunday sudlar sifatida asosiy bo`g`in sudlaridan tashqari barcha sudlar chiqishi mumkin.

Xo`jalik sudlarida esa bu vazifani O`zR Oliy xo`jalik sudi amalga oshiradi.

"Nazorat instansiyasi" atamasi ham keng qo`llanilib kelmoqda. Bu atama orqali sudlarning qonuniy kuchga kirgan hukm va qarorlarini qonuniy va asosligini tekshiruvchi sud bo`linmalari belgilanadi. Umumiy yurisdiksiya sudlari ichida bunday sudlar sifatida o`rta bo`g`in sudlari Prezidiumlari hamda O`zR Oliy sudi Prezidiumi va kollegiyalari bo`lishi mumkin.

Harbiy sudlar uchun bunday sudlar sifatida o`rta bo`g`in sudlari, O`zR Oliy sudi Harbiy hay'ati, Xo`jalik sudlari uchun esa — Oliy xo`jalik sudi Prezidiumi bo`lishi mumkin.

Yuqori turuvchi instansiya yoki yuqori turuvchi sud deganda tegishli sudga nisbatan ancha yuqori mavqe va maqomga ega bo`lgan sudlar tushuniladi. "Yuqori sud instansiyasi" atamasi O`zR Oliy sudi yoki Oliy xo`jalik sudining nomlanishining sinonimi hisoblanadi.

3. MAVZU. Odil sudlov va uning demokratik asoslari (prinsiplari).

Reja

- 1. Odil sudlov va uning demokratik asoslari:**
 - 1.1. Qonuniylik prinsipi**
 - 1.2. Odil sudlovning faqat sud tomonidan amalga oshirilishi.**
 - 1.3. Sudyalarning mustaqilligi va ularni faqat qonunga bo`ysunishi**
 - 1.4. Barchaning qonun va sud oldida tengligi asosida odil sudlovni amalga oshirish.**
 - 1.5. Sudlarda ishlarni oshkora ko`rib chiqish.**
 - 1.6. Sudlov olib boriladigan til.**
 - 1.7. Sudlarda ximoya xuquqini ta'minlanishi.**
 - 1.8. Aybsizlik prizumpsiyasi**
 - 1.9. Gumon qilinuvchi ayblanuvchi va sudlanuvchini ximoyalalanish xuquqi bilan ta'minlash.**
 - 1.10. Tortishuv va taraflarning teng xuquqlilik prinsipi.**
 - 1.11. Odil sudlovni amalga oshirishda jamoatchilikning ishtiroki prinsipi.**

ADABIYOTLAR

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, T, "O`zbekiston" 2003.
2. Karimov I.A. Adolat-qonun ustivorligida. / Halq so`zi. 2001 yil 30-avgust.
3. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz-jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. /O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo`shma majlisidagi ma'ruzasi.-T.: "Akademiya", 2005
4. Karimov I.A O`zbekiston, XXI asrga intilmoqda. Oliy Majlisning 1-chaqiriq 14 sessiyasida so`zlagan nutqi. T. "O`zbekiston" 1999.

5. O`zbekiston Respublikasi «Sudlar to`g`risida»gi (yangi tahriri) 14 dekabr 2000 yilgi qonuni. T. «Adolat» 2001.
6. O`zbekiston Respublikasining jinoyat protsessual kodeksi (11, 12, 13, 14, 16, 19, 20, 23, 24, 25, 28, 33, 34, 339, 382, 409-moddalar). T.: Adolat, 2004.
7. «O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida» O`zbekiston Respublikasining 1995 yil 30 avgustdagi 103-1 Qonuni- T., O`zbekistonning yangi qonunlari, «Adolat» 1996. 11 son.
8. O`zbekiston Respublikasining «Advokatura to`g`risida»gi Qonuni. 27 dekabr 1996 y. O`zbekiston Yangi qonunlari. 15-son, «Adolat» 1998.
9. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2000 yil 14 dekabrda 164-11-sonli qarori bilan tasdiqlangan. Xarbiy sudlar faoliyatini tashkil etish to`g`risidagi Nizom.
10. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2001 yil 7 dekabrda 323-II-sonli qarori bilan tasdiqlangan. «Sudyalarning malaka xay'atlari to`g`risida» Nizom.
11. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2000 yil 14 dekabrda 164-11-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Sudyalarning malaka darajalari to`g`risida» Nizom.
12. Rustamboyev M.X., Nikiforova YE.N Huquqni muxofaza qiluvchi organlari: Darslik.-T.: TDYUI, 2005 yil.
13. Rustamboyev M.X., Nikiforova YE.N Huquqni muxofaza qiluvchi organlari: Darslik (Lotin yozuvida).-T.: TDYUI, 2005 yil.

"Sudlar to`g`risida"gi qonunning 3-moddasiga ko`ra "O`zbekiston Respublikasida odil sudlov faqat sud tomonidan amalga oshiriladi"

Odil sudlov—bu sud va faqat sudning faoliyati. Bunday tushuncha O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 107-moddasining ma'nosidan kelib chiqadi, ya'ni unda sud muassasalarining to`liq ro`yxati sanab o`tilgan:

"O`zbekiston Respublikasi sud tizimi besh yil muddatga saylanadigan O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi, O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi, O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi, Qoraqalpog`iston Respublikasi fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha Oliy sudlari,

Qoraqalpog'iston Respublikasining xo'jalik sudi, shu muddatga tayinlanadigan, fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha viloyat, Toshkent shahar sudlari, fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudlari, harbiy va xo'jalik sudlaridan iborat. Sudlarning tashkil etilish va faoliyat ko'rsatish tartibi qonun bilan belgilanadi.

"Favqulodda sudlar tuzishga yo'l qo'yilmaydi".

Bu moddaning asl ma'nosi sud tizimi bo'g'inlarining ro'yxatini belgilab berishdan iborat emas, chunki bu bo'g'inlar o'zgarishi mumkin, balki faqat sud va hech qanday boshqa muassasa odil sudlov funksiyasini amalga oshira olmasligini ta'kidlashdir.

Bu ma'noda sud hokimiyatining o'ziga xosligi haqida gapirish mumkin. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi-ning 107-moddasining prinsipial ma'nosi yana shundan iboratki, bu moddaga ko'ra unda nazarda tutilmagan, har qanday favqulotda sudlar tuzishga yo'l qo'yilmaydi.

Sudning vazifalari "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 2-moddasida ifodalangan: "O'zbekiston Respublikasida sud O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va boshqa qonunlarda, inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro huj-jatlarda e'lon qilingan fuqarolarning huquq va erkinliklarini, korxonalar, muassasa va tashkilotlarning huquqlari hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini sud yo'li bilan himoya qilishga da'vat etilgan. Sudning faoliyati qonun ustuvorligini, ijtimoiy adolatni, fuqarolar tinchligi va totuvligini ta'minlashga qaratilgandir".

O'z-o'zidan, bunga o'xshash vazifalar qaysidir ma'noda boshqa davlat muassasalari tomonidan amalga oshiriladi. Shu bilan bir vaqtda, shunday keng va maxsus ma'noda, ular faqat sud organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Turli xil nizolarni hal qiladigan, jamiyat subyekt-larining munosabatlarini ijtimoiy tartibga soluvchi hamda, shu munosabatlarning huquqiy normaga to'g'ri kelishini ta'minlovchi odil sudlov hisoblanadi.

Odil sudlov-davlat faoliyatining bir yo'nalishi. Shuningdek, u Sud hokimiyatini funksiyalashtirishni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan eng muhim vakolatlardan biridir.

Uning bunday o'rni va ma'nosi turli xil omillar bilan belgilanadi. Bunday omillarga, eng avvalo, shunday vaziyatni kiritishimiz mumkinki, odil sudlov inson va fuqaroning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va shaxsiy huquq va erkinliklari, davlat va boshqa tashkilotlarning huquqiy va

qonuniy manfaatlarini amalga oshirishning eng muhim masalalari bo`yicha qaror chiqarish bilan uzviy bog`liq.

Aynan odil sudlov jinoyatni sodir qilishda ayblanayot-gan ma'lum bir shaxsni aybdor deb topish va unga jazo chorasi yoki qonunda ko`rsatilgan boshqa ta'sir choralari tayinlash, shuningdek, noqonuniy va asossiz javobgarlikka tortilgan shaxslarni javobgarlikdan ozod qilish masalalarida hal qiluvchi rol o`ynaydi. Shuningdek, odil sudlov fuqarolar o`rtasida bo`ladigan, *masalan*, mehnat, oilaviy, mualliflik, ixtirochilik, uy-joy va ularga berilgan boshqa moddiy va moddiy bo`lmagan huquqlarni amalga oshirish bilan bog`liq bo`lgan nizolarni hal qilishdan kelib chiqadigan huquqiy oqibatlarni belgilab berishda shunday o`rin egallaydi. Bundan tashqari odil sudlov davlat va nodavlat tashkilotlari, tadbirkorlik bilan shuqullanuvchi shaxslar o`rtasida iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish borasida kelib chiqadigan nizolar (mulkiy va boshqa)ni hal qilish usuli hamdir.

Odil sudlovni amalga oshirish jarayonida qabul qilinadigan (jinoyat ishlari bo`yicha hukmlar, fuqarolik ishlari bo`yicha hal qiluv qarorlari va boshqalar) va yuridik adabiyotlarda ko`pincha *odil sudlov aktlari* deb nomlanadigan, sud qarorlari qonunchilikka asosan alohida xususiyatlarga ega. Bularidan biri — umummajburiylik. Bunday holat Konstitutsiyaning 114-moddasida belgilangan: "Sud hokimiyati chiqargan hujjatlar barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar uchun majburiydir". Bu moddaning ma'nosidan shu kelib chiqadiki, jinoyat yoki fuqarolik ishini ko`rishda qabul qilingan qonuniy kuchga kirgan hukm, ajrim yoki qaror davlat hokimiyatining barcha organlari, jamoat birlashmalari, mansabdor shaxslar, boshqa jismoniy va yuridik shaxslar uchun majburiy bo`lib, O`zbekiston Respublikasining butun hududi bo`yicha ijro etiladi. Bu borada Oliy Majlis 2-chaqiriq 6-sessiyasida "Sud va boshqa organlarning qarorlarining ijrosi to`g`risida"gi qonun qabul qilingan.

Odil sudlovning mohiyati, o`rni, ma'nosi shu bilan birga nafaqat uning huquqni muhofaza qilish faoliyatida juda mas'uliyatli yo`nalish ekanligi, eng muhim masalalar bo`yicha umummajburiy qarorlar qabul qilishi bilan belgilanadi. Unga boshqa bir qator alomatlar ham xosdir.

Yuridik adabiyotlarda aytilishicha, odil sudlov — bu ikki turkumdagi ishlar: fuqarolik va jinoyat ishlarining muhokamasidir. Birinchisi xususi

shaxslar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning keng va ko'p qirrali nizolarni yoki qonuniy manfaatlarni o'z ichiga qamrab oladi. Bunday turkumdagi ishlar orasidan, qarz majburiyatidan kelib chiqadigan ishlar, tuzilgan shartnoma yuzasidan majburiyatlarni bajarmaslik (masalan, biror bir mahsulotni ishlab chiqarish va yetkazib berish, xizmat ko'rsatish), noqonuniy ishdan bo'shatish, turar-joydan majburiy ko'chirtirish va shu kabilarni ko'rsatish mumkin. Ikkinchi turkumdagi ishlar (jinoiyat ishlari) nisbatan tor doiradagi huquqiy munosabatlar, qonun bo'yicha, aynan jinoiyat, ya'ni jinoiyat qonunchiligi bo'yicha javobgarlik nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli qilmish, hisoblangan huquqiy munosabatlarga tegishlidir. Bu turkumdagi ishlarni hal qilish juda mas'uliyatli faoliyat hisoblanadi, chunki bu yerda so'z aniq bir shaxsni jinoiyatchi deb topish yoki topmaslik va unga nisbatan jinoiy jazo choralarini (*masalan*, jarima, axloq tuzatish ishlari, ozodlikdan mahrum qilish) qo'llash yoki qo'llamaslik haqida boradi.

Odil sudlov tushunchasini o'zlashtirishda, yuqorida ko'rsatilgan jinoiyat va fuqarolik ishlari bilan birga yana bir turkumdagi ishlar mavjudki, ular ham keng qamrovli davlat organlari shuningdek, sudning e'tiboridan chetda qolmasligi kerakligini inobatga olish lozim. Bu ma'muriy qonunchilik va birinchi o'rinda O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodeksda javobgarlik nazarda tutilgan huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlar (materiallar)dir.

Ma'muriy jazo choralarini ma'muriy ishlar bo'yicha sudyalarning ham qo'llay oladi. Ular mayda bezorilik, sudga hurmatsizlik qilish, sudlarning xususiy ajrim (qaror)lari bo'yicha chora ko'rmaganlik (bunday sud qarorlarida odatda mansabdor shaxslarga tegishli tashkilotlarning faoliyatida qonunbuzarliklar va boshqa xildagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun ko'rsatma berilgan bo'ladi), namoyishlar mitinglar, yig'ilishlar o'tkazish to'g'risidagi qonunchilik-larni buzish, militsiya xodimining qonuniy talablarini bajarmaslik to'g'risidagi va boshqa bir qator huquqbuzarliklar.

Ammo ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rish va hal qilish bilan bog'liq bo'lgan sudyalarning faoliyati, odatda, odil sudlov tarkibiga kiritilmaydi. U odil sudlov (sud qarorlarini va boshqa organlar qarorlarining ijrosini ta'minlash) doirasidan tashqarida bo'lgan boshqa faoliyat singari, odil sudlovdan chetda joylashgan.

Yuridik adabiyotlarda shunday fikr mavjudki, bu fikrga ko`ra odil sudlov ikki xil ko`rinishda: oddiy va maxsus ko`rinishlarda amalga oshiriladi. Oddiy ko`rinishda amalga oshiriladigan odil sudlov bu sudning jinoyat va fuqarolik ishlarini birinchi instansiyada, apellatsiya, kasatsiya instansiyalarida, shuningdek, yangidan ochilgan holatlar bo`yicha, nazorat tartibida, sudlanuvchilarning aybdorligini aniqlash, ularga jazo qo`llash yoki aybsizlarni oqlashga oid faoliyati, fuqarolik ishlari bo`yicha — ishni mazmunan hal qilishda namoyon bo`ladi. Odil sudlovning maxsus ko`rinish-lari — bu sudning ma'muriy huquqbuzarlik to`g`risidagi ishlarni ko`rish bo`yicha sud faoliyati, huquqbuzarlikni sodir qilishda shaxs aybdorligini aniqlash bilan bog`liq faoliyat, ma'muriy jazo qo`llash yoki ish yurituvini tugatish bo`yicha faoliyat, shuningdek, Konstitutsiyaviy sudning vakolat doirasida amalga oshiriladigan faoliyat hisob-lanadi.

Odil sudlovning yana bir o`ziga xos xususiyati shundaki, davlatning bunday faoliyati qonunda qat'iy belgilab qo`yilgan tartib asosida amalga oshirilishi mumkin.

Qonunda, fuqarolik va jinoyat ishlari faqatgina sud majlisida ko`rilib, hal qilinishi belgilab qo`yilgan. Bu esa, ishni muhokama qilish va shu ish bo`yicha qaror yoki hukm chiqarish faqatgina fuqarolik protsessual qonunchiligiga amal qilingan holda amalga oshirilishi mumkinligini bildiradi. Yuqoridagi tartib, sud majlisiga tayyorgarlik ko`rish va uni o`tkazish borasida paydo bo`ladigan barcha muhim savollar tomonidan tartibga solinadi (sudning qonuniy tarkibini shakllantirish tartibi, sud majlisida qatnashi-shi kerak bo`lgan va qatnashishi mumkin bo`lgan shaxslar doirasini, ularning huquq va majburiyatlari, konkret harakatlarni bajarishning muntazamliligi, yig`ilish, dalillar tadqiqoti qoidalari va b.q.).

Barcha protsessual farmoyishlar oxir-oqibatda haqiqatni aniqlash va qonuniy, asoslantirilgan, adolatli qaror qabul qilishga qaratilgan.

Odil sudlovning yana bir xususiyati uning yagona organ sud (sudya) tomonidan amalga oshirilishi. Boshqa hech qanday organ yoki mansabdor shaxs bu faoliyatni amalga oshira olmaydi. Yuqorida ta'kidlanganidek, sud hokimiyati vakolatlarining xususiyati shuni talab qiladiki, bunda uni amalga oshiruvchi organ qonuniylik va adolatlilik manfaatlaridan kelib chiqqan holda tuzilishi va faoliyati olib borishi kerak. Sudlarning tuzilish tartibidagi o`ziga xos xususiyat va uning qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatni amalga oshiruvchi boshqa davlat muassasalari bilan o`zaro

munosabatining o`ziga xosligi ham shundan kelib chiqadi. Sud faoliyatining alohida tartibini o`rnatish, sudning obro`-e'tiborini har tomonlama oshirib borish, ularning huquqni muhofaza qiluvchi organlar tizimida o`z o`rniga ega bo`lishiga Qamxo`rlik qilishga intilish ham aynan shundan kelib chiqadi.

Shunday qilib, *odil sudlov* — bu qonunga qat'iy rioya qilgan holda va qonunda belgilangan tartib asosida jinoyat va fuqarolik ishlarini muhokama qilish va hal qilish borasidagi sudning huquqni muhofaza qilish faoliyatidir.

Odil sudlovning belgilari:

1) insonning huquq va erkinliklari, davlat va jamiyat manfaatlari bilan bog`liq bo`lgan muhim masalalar bo`yicha hal qiluvchi ahamiyatga ega bo`lgan qarorlar qabul qilish (aybdor yoki aybsiz deb topish, da'vo talabini qanoatlantirish yoki da'vo talabini qanoatlantirishni rad etish);

2) qonuniy kuchga kirgan sud qarorlarining majburiy-ligi — sud qarori (hukm, ajrim yoki qaror) O`zbekiston Respublikasining butun hududida barcha davlat organlari, mahalliy o`z-o`zini boshqarish organlari, jamoat birlash-malari, mansabdor shaxslar, yuridik va jismoniy shaxslar uchun majburiydir.

Sud qarorlarini bajarmaslik ma'lum bir davlat majburlov choralari, hatto ozodlikdan mahrum qilish jazosini qo`llashgacha olib keladi;

3) odil sudlov faqatgina ikki usuldagina amalga oshiriladi:

a) fuqaro, tashkilot, muassasa, korxonalarining huquq va manfaati bilan bog`liq nizolar bo`yicha fuqarolik sud majlislarida muhokama qilish va hal qilish;

b) jinoyat sodir qilishda aybdor bo`lgan shaxslarga qonunda ko`rsatilgan jazo choralari qo`llash yoki aybsizlarni oqlash bo`yicha jinoiy ishlarni sud majlislarida muhokama qilish;

4) odil sudlov faqat sud (sudya) tomonidan amalga oshiriladi;

5) odil sudlov jinoyat va fuqarolik ishlarini ko`rish va hal qilishning qonunda qat'iy belgilangan tartibi asosida amalga oshiriladi. Qonun odil sudlovni amalga oshirish tartibining eng muhim masalalarini belgilaydi: sudning qonuniy tarkibi; sud majlisida qatnashuvchi shaxslar; ularning huquq va majburiyatlari va boshqalar. Shuni ta'kidlash kerakki odil sudlov bir qator umume'tirof etilgan demokratik prinsiplar asosida amalga oshiriladi.

Umumiy ma'noda bu prinsiplarni davlatning bu turdagi faoliyatining muhim tomonlarini belgilovchi, umumiy boshqaruvchi prinsiplar sifatida tavsiflash mumkin. Bunday yo`riqnomalar odil sudlovni tashkil qilish, uning organlarining davlat mexanizmi va jamiyatning siyosiy tizimidagi roli va o`rni bilan bog`liq bo`lgan masalalar bo`yicha butun qonunchilik uchun asos bo`lib xizmat qiladi.

Bu talablar, eng avvalo, davlatimizda odil sudlovni mukammallashtirish va rivojlantirish amaliyoti asosida shakllangan. Shuningdek, chet el davlatlarining tajribasini ma'lum me'yorda ular, odil sudlovni tashkillashtirish va amalga oshirishga oid savollar bo`yicha bir qator progressiv yo`riqnomalarni, ya'ni inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi va fuqarolik hamda siyosiy huquqlar haqida xalqaro pakt kabi xalqaro hujjatlarda o`z aksini topgan xalqaro hamkorlikning tajribasini hisobga oladilar.

Bizga ma'lumki, odil sudlov demokratik asoslarining mazmuni doimo mukammallashadi. Bu jarayon ayniqsa oxirgi yillarda jadallashdi. Bunga sabab bo`lib, ko`plar tomonidan tan olingan, davlatimizni huquqiy va demokratik davlatga aylantirish fikridir. Bu boradagi real qadam 1992 yil 8 dekabrda O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi bo`ldi.

Prinsip so`zi lotincha **principium** so`zidan olingan bo`lib, *asos bo`luvchi boshlanish* degan ma'noni bildiradi. O`zining mohiyati jihatidan prinsiplar imperativ xususiyatga ega bo`lib, ular davlat tomonidan ta'minlanadigan umum-majburiy farmoyishlar xarakteriga ega. Mafkuraviy kategoriya sifatida prinsiplar ijtimoiy-siyosiy mafkuralar asosida shakllanadi. Ammo protsessual faoliyat va uning doirasida yuzaga keladigan huquqiy munosabatlarni mazkur mafkuraga asoslanuvchi prinsiplar tizimi bunday tartibga solish vositasi bo`ladi. Mafkura huquq normalarida o`z aksini topmaguncha prinsip bo`la olmaydi, u huquqiy ongning boshlanishi, ilmiy xulosalar bo`lib qolaveradi.

Prinsiplarning normativligi — o`ziga xos davlat huquqiy faoliyat sifatida fuqarolik va jinoyat protsess(jarayon)ining tabiatidan ajralmas, ularning eng asosiy xususiyati hisoblanadi.

Ular inson va fuqaro, davlat organlariga qaratilgan bo`ladi. Protsessni olib boruvchi, davlat organlari belgilab qo`ygan prinsiplar asosida faoliyat

ko`rsatib, ularning buzilish oqibatidagi barcha natijalar uchun javobgar bo`ladi.

2. Qonuniylik prinsipi

Odil sudlovning asosiy prinsiplaridan biri *qonuniy-lik* hisoblanadi.

Qonuniylik deganda, O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidagi qoidalar, qonunlar va ularga muvofiq chiqarilgan normativ aktlarning barcha davlat va nodavlat organlari va tashkilotlari, mansabdor shaxslari va fuqarolarning so`zsiz amal qilishi va ijro etishi tushuniladi.

Maxsus prinsip odil sudlov uchun alohida ahamiyatga ega. Chunki davlat faoliyatining bunday shakli, yuqorida ta'kidlanganidek, qonun talablariga va unda belgilangan jinoyat va fuqarolik ishlarini muhokama qilish tartibiga qat'iy rioya qilish bilan bog`liq. Qonunga rioya qilish mavjud bo`lmagan joyda odil sudlov haqida gap bo`lishi ham mumkin emas. Bu aniqroq boshboshdoqlik bo`ladi. Bunday "odil sudlov" o`zining ijtimoiy vazifasini bajarishga qodir emas.

"Faqatgina qonun ustuvorligi prinsipiga amal qilgan holdagina inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish va amal qilishni ta'minlash orqaligina fuqarolik jamiyatini rivojlantirib bo`ladi", - deb ta'kidlagan edi davlatimiz prezidenti I.A. Karimov 29 avgust 2002 yil Oliy Majlisning 2 chaqiriq IV sessiyasida. Odil sudlovda qonuniylik prinsipi birinchi o`rinda sudlar tomonidan qonunlar va boshqa normativ huquqiy aktlarga amal qilinishi va ularning ijro etilishida ifodalanadi. Sud O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga zid keluvchi qonun va boshqa normativ aktlarni qo`llamaslikka haqli. Ma'lum bir ishni hal qilishda qo`llanilishi kerak bo`lgan normativ aktni aniqlashda, sud normativ huquqiy aktlarning yuridik kuchini inobatga olishi kerak, ular bir-biriga zid keladigan bo`lsa, yuridik kuchi yuqoriroq bo`lgan normativ aktni qo`llashi kerak.

Qonuniylik prinsipi universal prinsip hisoblanadi, ammo odil sudlov faoliyatining muhimligi va mas'uliyatligidan kelib chiqqan holda bunday faoliyat sohasida qonuniylik prinsipi alohida ma'no kasb etadi. *Masalan*, qonuniylik prinsipini jinoyat protsessiga qo`llaydigan bo`lsa, bu prinsip JPKning 11-moddasida mustahkamlangan, u o`z ichiga sudyaning, prokurorning, tergovchi, surishtiruvchi, himoyachi va jinoyat ish yurituvida qatnashadigan shaxslarning qonunga og`ishmay amal qilish talabini oladi.

Jinoyat protsessida inson taqdiri hal qilinar ekan, unda qonuniylik prinsipi amal qilinishi alohida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu prinsip ish holatlarini har tomonlama va obyektiv baholash, har bir jinoyat ishini qonunga rioya qilgan holda ko`rib chiqish va hal qilish, jinoyat protsessi ishtirokchilarining huquq va qonuniy manfaatlarini muhofaza qilish, fuqarolarni qonunni hurmat qilish ruhida tarbiyalashga qaratilgan.

Jinoyat protsessi surishtiruv, tergov, prokuratura va sud organlarining faoliyati sifatida, davlatning har qanday boshqa faoliyatidan ko`ra ko`proq qonunda belgilab qo`yilgan bo`lib, usiz jinoyatlarni ochish, aybdorlarni aniqlash va ularni adolatli jazolashning iloji bo`lmaydi. Surishtiruv, tergov, prokuratura va sud organlarining mansabdor shaxslari tomonidan hujjatlar va protsessual normalarga amal qilish talabi, ularning jinoyat sudlov ishlarini yuritishdagi mavjud masalalarni hal qilish va effektiv faoliyat olib borish uchun zarur shart hisoblanadi. Ammo bu organlar mansabdor shaxslari tomonidan qonun talablarining buzilishi og`ir va ba'zi hollarda tiklab bo`lmaydigan salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Surishtiruv, tergov, prokuratura va sud organlarida jinoyat ishi bo`yicha sud protsessiga jalb qilingan shaxslarning qonunda ko`rsatilgan huquq va manfaatlarini, shuningdek, ularning o`z protsessual majburiyatlarini to`g`ri amalga oshirishlarini tushuntirib berish va ta'minlash majburiyati yuklatilgan.

Jinoyat sudlov ishlarini yuritishdagi qonuniylik prinsipining mazmuni jinoyat protsessual faoliyatning har bir ishtirokchisi tomonidan barcha protsessual qonunlarga, shu jumladan bu faoliyatning prinsiplarini shakllantiruv-chi normalarga rioya qilish majburiyati tushuniladi.

Jinoyat protsessida qonuniylik prinsipi mazmunining keng ma'noda talqin etilishi O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining rahbariy tushuntirishlariga asoslanadi. *Masalan*, O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2 avgust 1997 yil №12 "Jinoyat ishlarini birinchi instansiyada ko`rishda sudlar tomonidan protsessual qonunchilikka amal qilish to`g`risida"gi qarorida: "Ko`pchilik ishlar respublika sudlari tomonidan protsessual qonunga qat'iy rioya qilgan holda ko`rib chiqiladi, ammo ishlarning hal qilinish sifatiga jiddiy salbiy ta'sir ko`rsatuvchi kamchiliklar ham yo`q emas. Qonun tomonidan ta'minlangan sud jarayoni ishtirokchilarining huquqi bo`lmish tortishuvchilik prinsipi tez-tez buzilib turadi... protsess ishtirokchilarining iltimosnomalarini qanoatlantirishni asossiz ravishda rad etiladi, deyilgan. Shu bilan birga qayta qaror bilan

Plenum "Jinoyat ishlarini sud muhokamasida ko`rishda sudlar protsessual qonunchilikka qat'iy rioya qilishga e'tibor berishlari kerakligi...", "Chunki ish holatlarining har tomonlama, to`liq va xolisona o`rganilishi, haqiqatni aniqlash va sud jarayonining tarbiyaviy ta'siri, ularning protsessual qonunchilik talablariga qanchalik qat'iy rioya qilishiga bog`liq...". Kassatsiya va nazorat instansiya sudlari kamchiliklarni yo`qotishi uchun Plenum o`z qarorida quyidagicha maslahat beradi "...Kassatsiya va nazorat tartibida ishlarni ko`rishda birinchi instansiya sudlarining jinoyat protsessual qonunchiligiga amal qilishiga alohida e'tibor berish, birorta ham qonun buzilish holatini e'tiborsiz qoldirmasdan, jinoyat ishlarining sud muhokamasida qonunchilikning qo`llanilishini tizimli ravishda tahlil qilish lozim".

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining maxsus qarori jinoyat jarayonida qonuniylik prinsipining keng ammo aynan gapirishga yo`l qo`yadi. *Qonuniylik* - keng qamrovli prinsip bo`lib, protsessual huquqning barcha norma va prinsiplarida o`z aksini topadi, jinoyat va fuqarolik sud yurituvining barcha tomonlarini ta'riflab beradi.

3. Odil sudlovning faqat sud tomonidan amalga oshirilishi

Maxsus prinsip O`zbekiston Respublikasida O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va O`zbekiston Respublikasi-ning "Sudlar to`g`risida"gi qonuniga (yangi tahrirda) asosan ta'sis etilgan sudlar tomonidan amalga oshiriluvchi odil sudlovning asl mohiyatini ochib beradi. O`zbekiston Respublikasida favqulodda sudlar tuzishiga yo`l qo`yilmaydi. (O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 107-moddasi) ko`rilayotgan prinsip "Sudlar to`g`risida"gi qonunning 3-moddasida, FPKning 6-moddasida va PKning 14-moddasida o`z aksini topgan.

Jinoyat sudlov ishlarini yurituviga maxsus prinsip qo`llanilib, O`zbekiston Respublikasi JPKning 12-moddasida shakllantirilgan bo`lib, odil sudlovning asl mohiyatini ochib bergan: shaxsni jinoyat sodir qilishda aybdor deb topish, shuningdek, uni jinoiy jazoga tortishni faqatgina sud o`z hukmi bilan amalga oshira oladi. Shaxsga nisbatan tibbiy yo`sindagi majburlov choralarini qo`llash to`g`risida faqatgina sud qaror qabul qilish mumkin. JPKning 28-moddasiga binoan: "O`zbekistonda jinoyat ishlari bo`yicha odil sudlovni: O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi, Jinoyat ishlari

bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, jinoyat ishlari bo'yicha viloyat, Toshkent shahar, tuman (shahar) sudlari va harbiy sudlar amalga oshiradilar".

Odil sudlovni amalga oshirish vakolati berilgan organlar doirasi aniq chegaralangan; ularga: O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi, jinoyat ishlari bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, fuqarolik ishlari bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, jinoyat ishlari bo'yicha viloyat, Toshkent shahar sudlari, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyat va Toshkent shahar sudlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi xo'jalik sudi, xo'jalik sudlari, fuqarolik ishlari bo'yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudlari, jinoyat ishlari bo'yicha tuman (shahar) sudi, harbiy sudlar. Bu ro'yxat qat'iy bo'lib "Davlat odil sudlovni amalga oshirishni, faqatgina maxsus vakolatli va kompetent organlarga ishonib topshiradi".

Odil sudlovning faqat sud tomonidan amalga oshirilish prinsipi eng avvalo sud muhokamasi bosqichiga taalluqli. Bu holat sud muhokamasi jarayonining eng muhim bosqichi sifatida ko'rsatib, sudni, ish yurituvini amalga oshiruvchi boshqa organlar orasidan ajratib, uni inson va fuqaro huquq va erkinliklarining kafolati sifatida chiqish majburiyatini yuklaydi. Odil sudlovning faqat sud tomonidan amalga oshirilish prinsipi ishni faqat birinchi instansiya sudida ko'rish bilan cheklanmaydi. Bosqichlarning har birida shu bosqichda hal qilinadigan masalalar xususiyatidan kelib chiqib odil sudlov amalga oshiriladi.

Bu prinsip shunday bir huquqiy tartibni o'rnatadiki, bunda sud qarorlarini o'zgartirish va bekor qilishga faqatgina yuqori instansiya sudlarining jinoyat va fuqarolik ishlari bo'yicha odil sudlovni amalga oshirilishi orqali yo'l qo'yiladi. Birorta ham sud qarori har qanday davlat organi, shu jumladan oliy davlat hokimiyati tomonidan ham o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin emas. Bu sud hokimiyatining maxsusligi va to'liqligidan dalolat beradi. Kuchga kirgan sud qarori hamma uchun shu jumladan, davlat oliy organlari uchun ham majburiydir.

Sudning odil sudlovni amalga oshirishdagi o'ziga xosligi shundan kelib chiqadiki, sud faoliyati maxsus bir huquqiy tartibda amalga oshiriladi, bunda jinoyat va fuqarolik ishlarini hal qilishda shunday ustunliklarga ega bo'ladi. Davlat faoliyatining bir boshqa shaklida bunday

ustunliklar mavjud emas. Bunday tartib ish bo'yicha qonuniy, adolatli qaror chiqarishning kafolati bo'lib hisoblanadi.

4. Sudyalarning mustaqilligi va ularning faqat qonunga bo'ysunishi

"Sudyalar mustaqildirlar, faqat qonunga bo'ysunadilar. Sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish borasidagi faoliyatiga biron-bir tarzda aralashishga yo'l qo'yilmaydi va bunday aralashish konunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi". O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 112-moddasi.

O'ar bir inson uning huquq va majburiyatlarini aniqlash, unga qo'yilgan jinoiy ayblovning asosliligini aniqlash uchun uning ishi ochiq va barcha adolat talablariga tenglik asosida amal qilingan holda mustaqil va xolis (beg'araz) sud tomonidan ko'rib chiqilishi huquqiga ega". Inson huquqlari to'g'risida umumiy deklaratsiyaning 10-moddasi.

Ushbu prinsip bir qator qonuniy aktlarda o'z ifodasini topgan: "Sudlar to'g'risida"gi qonun, Jinoyat-protsessual kodeks (14-modda), Fuqarolik-protsessual kodeks (7- modda) va boshq.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 112-moddasida, FPK 7-moddasida va JPK 14-moddasida sudyalar va xalq maslahatchilariga o'z huquq va majburiyatlarini erkin (qarshiliksiz) va samarali amalga oshirishlari uchun shart-sharoitlar yaratib berilishi belgilab berilgan. Sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish borasidagi faoliyatiga biron-bir tarzda aralashishga yo'l qo'yilmaydi va bunday aralashuv qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi. O'yech kim sudyalar va xalq maslahatchilariga tazyiq o'tkazish va ma'lum bir ish qanday hal qilinishi lozimligiga ko'rsatma berish huquqiga ega emas.

Ishning xolisona ko'rib chiqilishiga to'sqinlik qilish yoki noqonuniy qaror chiqarishga erishish maqsadida sudyalar va xalq maslahatchilariga har qanday ta'sir o'tkazish jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladi (JP 236-moddasi).

Shunday ekan, sudyalarning mustaqilligi va faqat qonunga bo'ysunish prinsipi odil sudlovni amalga oshirishda sudyalarni har qanday tashqi ta'sirlardan himoya qiladi. Sudyalarning mustaqilligi prinsipi birovlarning aralashuvi, bosimi yoki boshqa harakatlaridan holi holda sud

qonunga muvofiq mas'uliyatli qarorlarni chiqarishiga shart-sharoitlarni ta'minlab berishdan iborat.

Sudning mustaqilligi odatda ikkita asosiy elementning yiqindisidan (majmuasidan) iborat: sud hokimiyatining tashkiliy va funksional jihatdan mustaqilligi hamda sudyalarning mustaqilligi.

Sud hokimiyatining tashkiliy jihatdan mustaqilligi sudlarning ham qonun chiqaruvchi ham ijro etuvchi hokimiyatga bo'ysunmasligi va xolislik va mustaqillikka ega bo'lishlari to'g'risidagi G'oyadan tashkil topgan. Qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat organlari sud hokimiyati vakolatiga ega bo'lgan qarorlarni qabul qilish huquqiga ega emaslar. Bundan tashqari, sudlarni moliyalashtirish, qonun chiqaruvchi hokimiyat tomonidan tasdiqlanadigan, davlat budjetidan ajratiladigan mablag'lar hisobiga markazlashgan holda amalga oshiriladi.

Sudlarni moddiy-texnika jihatdan ta'minlash hamda ularning faoliyati uchun zarur sharoitlar yaratish ishlari "Sudlar to'g'risida" qonunning 11-moddasiga muvofiq maxsus vakolatli organ tomonidan amalga oshiriladi.

Bundan tashqari, Sud'yalar mustaqildurlar, faqat qonunga bo'ysunadilar. Sud'yalarning odil sudlovni amalga oshirish borasidagi faoliyatiga biron-bir tarzda aralashishiga yo'l qo'yilmaydi va bunday aralashish qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi. Sud'yalarning daxlsizligi qonun bilan kafolatlanadi. Sud'yalar senator, davlat hokimiyati vakillik organlarining deputati bo'lishi mumkin emas. (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 112-modda).

Sudyalarning mustaqilligi ularning faqat qonunga bo'ysunishlari sharoitida va qonun doirasida bo'lishlari ularni tashqi va ichki omillar ta'siridan himoya qilish sharoitidagina ta'minlanadi. Qonunga bo'ysunmaydigan mustaqillik o'zboshimchalikka olib kelishi mumkin. Agar sudyalar biror bir tashkilot yoki mansabdor shaxsga tobe bo'lganlarida faqat qonunga bo'ysunish majburiyati umuman ahamiyatga ega bo'lmasdi.

Sudning funksional mustaqilligi sudyalar ishlarni ko'rib chiqishlarida faqat Konstitutsiya va qonunlarga bo'ysunishlarini nazarda tutadi. Fuqarolik protsessual, jinoyat protsessual va xo'jalik protsessual kodekslarida belgilab berilgan odil sudlovni amalga oshirish jarayoni sudyalarga birovlarining fikr va talablaridan holi ravishda ishlarni ko'rib chiqishlarini, bundan tashqari sudyalarning majlisida o'z fikr va

qarashlarini bildirishlarini ta'minlab berishi kerak. Xususan, ma'lum bir ish bo'yicha qarorni sud sudyalardan tashqari boshqa hech kim bo'lmasligi lozim bo'lgan sudyalarning maslahat xonasida qabul qiladi. Boshqa shaxslarning ishtiroki, bundan tashqari sudyalar maslahatlashuvida ko'rib chiqilgan masalalarni oshkor qilish huquqiga ega emas.

Sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish borasidagi faoliyatiga biron-bir tarzda aralashishiga yo'l qo'yilmaydi va bunday aralashish qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi. (Konstitutsiya, 112-modda).

Sud jarayonining barcha bosqichlarida sudyalar ishdagi barcha holatlarni o'rganish va dalillarga baho berish masalalarini qonunlarga amal qilgan holda o'zlarining ichki ishonchlari va vijdon amri bo'yicha hal qiladilar (JPK 95-modda). Umumiy qoidaga ko'ra, sud ishida ko'rib chiqilayotgan ishdagi ayblov xulosasi, ishni ko'rib chiqish jarayonida vujudga keladigan masalalar bo'yicha tomonlarning qarashlari va ular taqdim etgan dalillariga sudning aloqasi yo'q.

Shu sababli sud biror bir tomonning iltimosnomasiga yoki o'zining tashabbusiga muvofiq ishda yetishmayotgan dalillar o'rnini to'ldirish maqsadida guvoh yoki ekspertni chaqirishi mumkin. Sud (sudya) shaxsning barcha ayblari yoki ularning bir qismi isbotlangan deb hisoblamasligi mumkin va o'z ishonchidan kelib chiqqan holda ayblovni o'zgartirishi yoki sudlanuvchini oqlashi (JPK 414, 415, 462-moddalar), yangi ayblov bo'yicha yoki yangi shaxslarga nisbatan jinoyat ishini ko'zQashi (JPK 416, 417-moddalar), ishni qo'shimcha tergov qilishga berishi (JPK 419-modda) mumkin.

Sudyalar va xalq maslahatchilarining mustaqilligi va faqat qonunga bo'ysunishlari prinsipi sababli sudyalar ko'rib chiqilayotgan ish bo'yicha har qanday yanglishish (predvzyatost) va noxolisliklardan xoli bo'lishlari shart va o'z qarorlarini shunday tartibda qabul qilishlari lozimki, unda barcha sudyalarning tengligi ta'minlansin. Shu sababli ma'lum ishni ko'rib chiqilayotganda sudyalarning manfaatdor yoki xolis emasligi xususida ishonchsizlik mavjud bo'lgan sharoitda ular o'zlarini rad qilishlari yoki rad qilinishlari mumkin (FPK 25-modda, JPK 76-modda), bundan tashqari ular ishtirokida oldin ko'rib chiqilgan ishni ko'rib chiqishda qayta ishtirok eta olmaydilar (FPK 27-modda, JPK 76-moddasi 3 qism). Sudyalar qarorlarni oddiy ko'pchilik ovoz berish yo'li bilan qabul qiladilar, bunda raislik qiluvchi xalq maslahatchilariga ta'sir o'tkazmaslik maqsadida hammadan

keyin ovoz beradi (FPK 14-modda, JPK 460-modda). Sudyalar majlisida faqat shu ish bo'yicha sudyalar tarkibiga kiruvchi sudyalargina ishtirok etishlari mumkin.

Sudyalarning mustaqilligi prinsipi ular jinoyat ishlarini o'zboshimchalik bilan, o'z ixtiyorlari bilan ko'rib chiqishlari va nazoratsiz bo'lishlarini anglatmaydi. Yuqori turuvchi sudlar qonunga muvofiq ravishda hukmlarni tekshirish huquqiga egalar. Biroq kassatsiya va nazorat instansiyalari hukmni bekor qilib va ishni sudda yangidan ko'rib chiqishga yuborganda sudyalar chiqaradigan xulosalarni oldindan belgilab berish va o'z qarorlari bilan sudyalarning mustaqilligiga ta'sir qilish huquqiga ega emaslar. (JPK 485-modda). Ishni qayta ko'rib chiqishda birinchi instansiya sudi nafaqat dalillarni baholash va faktlarni belgilash bo'yicha xulosalar chiqarishda, shu bilan birga qonunlarni qo'llashda ham yuqori turuvchi sudan mustaqil hisoblanadi.

Sudyalar o'z majburiyatlarini amalga oshirishlari jarayonida hamda xizmatdan tashqari bo'ladigan munosabatlarida odil sudlovning obro'sini, sudyalik qadr-qimmatini tushirishi yoki sudyaning xolisligiga shubha tug'dirishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlardan o'zlarini tiyishlari shart. ("Sudlar to'g'risida" qonun, 66-modda).

Sudyalarning mustaqilligi nafaqat ularni qonunda belgilangan tartibda sudyalikka saylash, tayinlash va sudyalikdan ozod qilish, ularning daxlsizligi, qaror chiqarish chog'ida sudyalar maslahatining sir tutilishi va uni oshkor qilishni talab etishning ta'qiqlanishi ("Sudlar to'g'risida" qonun, 67-modda) bilan ta'minlab beriladi, shu bilan birga sudyaga davlat hisobidan uning yuksak maqomiga munosib moddiy va ijtimoiy ta'minot berilishi ("Sudlar to'g'risida" qonun, 8-bob) bilan ham ta'minlanadi.

Qonun tomonidan belgilangan tartibda sudyalarni tayinlash tartibi sudyalarni, kimga bo'lishidan qat'i nazar, hisobot berish majburiyatidan ozod qiladi, chunki odil sudlov davlat faoliyatining mustaqil va kimningdir rahbarligi yoki nazoratidan erkin bo'lgan sohasi hisoblanadi.

Ushbu ko'rib chiqilayotgan prinsip turli bo'g'in sudlarining o'zaro munosabatlarini ham belgilab beradi. Apellatsiya, kassatsiya va nazorat instansiyalari hukmni bekor qilib va ishni sudda yangidan ko'rib chiqishga yuborganlarida sudyalar chiqaradigan xulosalarni oldindan belgilab berish va o'z qarorlari bilan sudyalarning mustaqilligiga ta'sir qilish huquqiga ega emaslar. U yoki bu qonunni qo'llash faqat ishni ko'rib chiqayotgan

sudningina huquqi bo`lib, bu faoliyat sohasi har qanday tashqi ta'sirlar uchun yopiq hisoblanadi.

Sud hokimiyatining namoyondasi bo`lgan ayrim sudlarning (otdelnie sudi) mustaqilligi nufuzli va mustaqil sud hokimiyati amal qilishining asosiy sharti hisoblanadi. Shu sababli davlatimiz rahbari I.A. Karimov O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX-sessiyasida "Sud-huquq tizimining mustaqil va amaliyligini quruq so`zlarda emas, amalda ta'minlab berish eng muhim masalalardan biri bo`lib qolmoqda. Sudlarning mustaqilligi ta'minlangan sharoitdagina qonun amalga oshadi va ustuvor bo`ladi. Shuni unutmazlik lozimki - qayerda sudlarning mustaqilligi ta'minlanmas ekan, odatda bu yerda qonun buziladi, adolat yo`q va bo`lishi ham mumkin emas", deb ta'kidlab o`tdi.

5. Hammaning qonun va sud oldida tengligi asosida odil sudlovni amalga oshirish

"O`zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo`lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar" Konstitutsiyaning 18-moddasi 1 qismi. "Xotin-qizlar va erkaklar teng huquqlidirlar. Konstitutsiyaning 46-moddasi

"Barcha shaxslar sudlar va tribunallar oldida tengdirlar", Fuqarolik va siyosiy huquqlar to`g`risida xalqaro Paktning 14-moddasi.

Ushbu prinsipga Konstitutsiyaning 18, 46-moddalari, "Sudlar to`g`risida" qonunning 6-moddasi, FPK 6-moddasi, XPK 7-moddasi va JPK 16-moddalari huquqiy asosi bo`lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, ushbu prinsip Inson huquqlari umumiy deklaratsiyasining 7-moddasiga ham asoslangan bo`lib, unga muvofiq "hamma insonlar qonun oldida tengdirlar va bir xilda qonun himoyasida bo`lish huquqiga egalar".

O`ammaning sud va qonun oldida tengligi prinsipi odil sudlovni amalga oshirishda amal qilishi bilan bir qatorda ijtimoiy va davlat hayotining boshqa sohalarida ham amal qiladi. Uning mohiyati shundan iboratki, ijtimoiy mavqei, jinsi, irqi, millati, ma'lumoti, tili, dini, yashash joyi, e'tiqodi, jamoat birlashmalari bilan munosabati, ijtimoiy kelib chiqishi va boshqa holatlar ishda ishtirok etuvchi shaxsga imtiyoz berishga yoki uni kamsitilishiga, ishning borishi va natijasiga ta'sir qilishga asos bo`la

olmaydi. Bu talablar nafaqat sud bosqichlariga tegishli bo`lib, balki butun ishni ko`rib chiqish jarayoniga tegishlidir, chunki qonun me'yorlariga muvofiq sud ishining hech bir bosqichida yuqorida ko`rsatib o`tilgan belgilar fuqaroning huquqiy maqomiga ta'sir ko`rsatmaydi.

Fuqarolarning qonun oldida tengligi va sud oldida tengligi tashkiliy jihatdan bir biriga bog`liq bo`lgan qoidalar hisoblanadi, lekin bu ular alohida mazmun kasb etmaydilar degani emas.

Fuqarolarning qonun oldida tengligi deganda fuqaroning irqi, millati, ijtimoiy, mulkiy va xizmat mavqei yoki e'tiqodidan qat'i nazar biror bir imtiyoz berilishi yoki buning aksi kamsitilishining oldini oluvchi yagona mulkiy va protsessual qonunlar mavjudligini bildiradi.

Shu bilan birga nafaqat huquqlarning berilishi va ulardan foydalanish nazarda tutiladi, bundan tashqari majburiyatlarning yuklatilishi, odil sudlovni amalga oshirishni tartibga soluvchi qonuniy hujjatlarda belgilangan javobgarlikni qo`llashni ham nazarda tutadi. Bir qator sabablarga ko`ra o`z huquq va manfaatlarini himoya qila olmaydigan shaxslar o`z huquqlarini ishlata olishlari uchun ularga qonunda qo`shimcha kafolatlar berilgan. *Masalan*, jinoyat-protsessual kodeksida voyaga yetmaganlar, soqovlar, karlar, ko`rlar va boshqa jismoniy va ruhiy kamchiliklari tufayli o`zini o`zi himoya qilish huquqini amalga oshirishga qiynaladigan shaxslarning ishlarida himoyachining ishtirok etishi shartligi (JPK 51-modda), sud tilini bilmaydiganlarga tarjimon orqali ona tilidan foydalanish huquqining berilishi (FPK 9-modda, JPK 20-modda) nazarda tutilgan.

Sud oldida tenglik qonun oldida tenglik tushunchasidan uncha farq qilmaydi. Sud oldida tenglik u yoki bu sifatda sud oldida hozir bo`lgan fuqarolarga bir xilda protsessual huquqlar va tegishli majburiyatlar berilishini bildiradi. Aytaylik, kimdir sudga guvoh sifatida chaqirildi, u holda u kelib chiqishi, ijtimoiy ahvoli, lavozimiy yoki moddiy mavqei, irqi va millatidan qat'i nazar sudga kelishi va to`g`ri ko`rsatma berishi shart. Umumiy yurisdiksiya sudlarida sudni olib borish qoidalari kim sudga tortilayapti, kim jabrlanuvchi, kim fuqarolik da'vosini bergani, kim javobgar bo`lishi va boshqalardan qat'i nazar bir xilda amalga oshiriladi. Xo`jalik sudlari ko`rib chiqadigan ishlarning qoidalari ham bir xildir.

Fuqarolarning qonun va sud oldida tengligi hammaning qonunga bir xilda bo`ysunishi va qonunni buzganlik uchun bir xil jazo olishni nazarda

tutadi. Jinoyat qilgan shaxslar egallagan mansabi, nima bilan shug'ullanishidan va boshqa omillardan qat'i nazar jinoiy jazoga tortiladilar va ularga nisbatan bir xil jinoyatchilik bo'yicha qonun qo'llaniladi.

O'z ammaning qonun va sud oldida tengligi prinsipi nafaqat O'zbekiston Respublikasining fuqarolariga, shu bilan birga xorijiy fuqarolar va fuqaroligi yo'q shaxslarga nisbatan ham tegishlidir. Qonunga muvofiq bir qator davlat mansabdor shaxslarini: sudyalari, deputatlar va prokurorlarni javobgarlikka tortishning alohida qoidalari belgilangan. *Masalan*, sudya O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining yoki O'zbekiston Respublikasi xo'jalik sudi plenumining roziligisiz jinoiy javobgarlikka tortilishi, hibsga olinishi mumkin emas. Bizning nazarimizda, bunday alohida tartib fuqarolarning qonun va sud oldida tengligi prinsipini buzilishiga sabab bo'lmaydi, chunki u yuqorida ko'rsatilgan mansabdor shaxslarning qonunda belgilangan javobgarlikka tortilishini istisno qilmaydi, faqat javobgarlikka tortish jarayonini tartibga soladi xolos. Yuqorida ko'rsatilgan turdagi mansabdor shaxslar uchun alohida tartibda javobgarlikka tortishning mavjudligi ular tomonidan o'ziga xos davlat xizmatini o'tashlari sababidan taqozo etiladi.

Sudyalarni javobgarlikka tortishning alohida tartibi, ularning faoliyati bo'yicha tintuv o'tkazish ("Sudlar to'g'risida" qonun 70-modda), Qonun chiqaruvchi palata va Oliy Majlis Senati a'zolarini hibsga olish (Konstitutsiya 88-modda) bu turdagi shaxslarni hammaning qonun va sud oldida tengligi prinsipining umumiy qoidalari doirasidan tashqarida bo'lishiga sabab bo'ladi, lekin deputatlar va sudyalari daxlsizliklariga kafolatlar bo'lmagan sharoitda o'zlariga yuklatilgan majburiyatlarni tegishli darajada bajara olmas edilar. JPKning 1-moddasi 1-qismiga muvofiq barcha sudlar, prokuratura, tergov va dastlabki tergov organlari uchun qonunda belgilangan sud olib borish tartibi yagona hisoblanadi. Biroq JPK ayblanuvchining jismoniy va psixologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda sud olib borishning differensial tartibini belgilab beradi va shu sababli ayblanuvchilar o'z manfaatlarini himoya qilishlari uchun turli protsessual kafolatlarni nazarda tutadi. Aks holda bu fuqarolarning qonun va sud oldida tengligi prinsipidan chetga chiqish emas, uni buzish hisoblanadi.

6. Hamma sudlarda ishlarni ochiq ko'rib chiqish

"Xamma sudlarda ishlar ochiq ko`riladi. Ishlarni yopiq majlisda tinglashga qonunda belgilangan hollardagina yo`l qo`yiladi". O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 113-moddasi.

"Xar bir inson unga qo`yilgan jinoiy ayblov yoki biror bir fuqarolik jarayonida uning huquq va majburiyatlarini belgilash ishi qonunga muvofiq tashkil etilgan vakolatli, mustaqil va xolis sud tomonidan adolatli va ochiq holda ko`rib chiqilish huquqiga ega". Fuqarolik va siyosiy huquqlar to`g`risida xalqaro paktning 14-moddasi.

"Sudlar to`g`risida"gi qonunning 7-moddasi sud ishini olib borishning oshkoralik prinsipini nazarda tutadi. Ushbu moddaning mazmuniga ko`ra "oshkoralik" atamasi "sudda ishni ochiq ko`rish" iborasiga sinonim hisoblanadi. Ushbu atama FPKning 10-moddasi, XPKning 8-moddasi va JPKning 19-moddalarida tartibga solinadi. Uning mohiyati sud jarayonining ishtirokchisi bo`lmagan barcha fuqarolarga u yoki bu sud ishini ko`rib chiqishda qatnashish imkonini yaratib berishdan iboratdir.

Sudda ishni ochiq ko`rish sud faoliyatini yaxshilashga xizmat qilishi, sudni kelib chiqadigan masalalarga yanada mas'uliyat bilan yondoshishiga majbur etishi, fuqarolarni qonunchilikni mustahkamlash ruhida tarbiyalashi, atrofdagilarga profilaktik ta'sir o`tkazishi odil sudlov ustidan jamoatchilik nazoratining o`ziga xos shakli hisoblanadi.

Sud ishini ochiq ko`rib chiqish prinsipining mohiyatidan kelib chiqib quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin. *Birinchidan*, ish ishtirokchisi bo`lmagan, lekin ishni ko`rib chiqishga kelishni istagan har qanday shaxslar sud majlisida qatnashishi mumkin. Ammo bir qator istisnolar mavjud, *masalan*, sudga raislik qiluvchi sud majlisi o`tkaziladigan xona maydonining kichikligi sababli tashrif buyuruvchilar sonini cheklashi mumkin.

Ikkinchidan, sud ishida ma'lumotlarni oshkor qilish imkoniyati mavjud. Sud zalida hozir bo`lgan shaxslar sud majlisida sodir bo`ladigan hamma narsalarni yozib olish huquqiga egalar. Sud zalida foto-, kino- va video apparatlaridan foydalanish faqat ish bo`yicha raislik qiluvchining ruxsatiga ko`ra amalga oshiriladi. Zarur bo`lgan holatlarda keng oshkoralikni ta'minlash maqsadida sudga ommaviy axborot vositalarining xodimlari, jamoat birlashmalarining vakillari taklif etilishi mumkin.

Bundan tashqari o`n sakkiz yoshga to`lmagan shaxslarning jinoyatlari to`g`risidagi ishlarni, shuningdek, fuqarolarning shaxsiy hayotiga oid ma'lumotlarni yoki ularning sha'ni va qadr-qimmatini kamsitadigan ma'lumotlarni oshkor qilmaslik maqsadida jabrlanuvchining, guvohning yoki ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning, xuddi shuningdek, ularning oila a'zolari yoki yaqin qarindoshlarining xavfsizligini ta'minlash taqozo etgan hollarda boshqa ishlarni ham sud tomonidan ajrim chiqarib, yopiq sud majlisida ko`rishga yo`l qo`yiladi (JPK 19-modda). Farzandlikka olish siri va yozishmalar siri saqlanishini ta'minlash maqsadida sudning asoslantirilgan ajrimiga binoan, ish sudning yopiq majlisida ko`rilishiga yo`l qo`yilishi ham mumkin (FPK 10-modda).

Fuqarolik va jinoyat ishlari sudning yopiq holdagi majlisida ko`rib chiqish sud ishi yuritilishining barcha qoidalariga amal qilingan holda olib boriladi. Qabul qilingan qaror yoki hukmlar barcha hollarda oshkor e'lon qilinadi.

7. Sud ishlari yuritiladigan til

"O`zbekiston Respublikasida sud ishlarini yuritish o`zbek tilida, Qoraqalpog` tilida yoki muayyan joydagi ko`pchilik aholi so`zlashadigan tilda olib boriladi. Sud ishlari olib borilayotgan tilni bilmaydigan sudda qatnashuvchi shaxslarning tarjimon orqali ish materiallari bilan to`la tanishish va sud ishlarida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida so`zlash huquqi ta'minlanadi". Konstitutsiyaning 115-moddasi.

"O`ar bir inson agar u sud yuritiladigan tilni tushunmasa yoki shu tilda so`zlashmasa unga qo`yilgan jinoiy ishni ko`rib chiqishda tarjimondan bepul foydalanish huquqiga ega". Fuqarolik va siyosiy huquqlar to`g`risida xalqaro paktning 14-moddasi, 3-qism "F" bandi.

Ushbu prinsipning asoslari "Sudlar to`g`risida"gi qonun, FPK 9-moddasi, XPK 10-moddasi va JPK 20-moddasida belgilab berilgan. Protsessual qonunchilikda bir qator oydinlashtirishlar, qo`shimchalar hamda kafolatlar belgilangan bo`lib, ular protsessda ishtirok etuvchilar o`zlarining protsessual huquqlaridan to`liq foydalanish-lariga va majburiyatlarini bajarishlariga imkon yaratib beradi.

Ushbu prinsipga muvofiq jinoyat ishlarini yuritish o`zbek tilida, Qoraqalpog` tilida yoki muayyan joydagi ko`pchilik aholi so`zlashadigan

tilda olib boriladi. (JPK 20-modda). Sud yuritiladigan tilni bilmaslik tomonlarni ishda ishtirok etishlariga to'siq bo'lmaydi. O'ar bir tomon tarjimon xizmatidan foydalanishi mumkin.

Shu sababli O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi o'zining 1996 yil 20 dekabrda "Himoyalash huquqini ta'minlab beruvchi qonunlarni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi qarorida "gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi va advokatning huquqlarini ularning sud yuritilayotgan tilni bilmasligi bilan bog'liq har qanday cheklashlar va ularga protsessning har qanday bosqichida o'z ona tillaridan foydalanishlarga zamin yaratib bermaslik jinoyat-protsessual qonun normalarini jiddiy buzish hisoblanadi", deb ta'kidlab o'tgan. Ish yuritilayotgan tilni bilmaydigan yoki yetarli darajada tushunmaydigan protsess ishtirokchilariga o'zlarining ona tilida yoki o'zlari biladigan boshqa tilda o'zaki yoki yozma arz qilish, ko'rsatma va tushuntirishlar berish, iltimosnoma va shikoyatlar bilan murojaat qilish, sudda so'zlash huquqi ta'minlanadi (JPK 20-moddasi).

Ko'rib chiqilayotgan prinsipning amal qilishi sud yuritilayotgan tilni bilmaydigan barcha ish ishtirokchilarining huquq va milliy manfaatlarini kafolatlaydi. Xususan, JPKning 20-moddasiga muvofiq ayblanuvchiga, sudlanuvchiga yoki protsessda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarga taqdim etilishi lozim bo'lgan tergov va sud hujjatlari ularning ona tiliga yoki ular biladigan boshqa tilga tarjima qilib berilishi lozim.

Sud yuritilayotgan tilni bilmaydigan ishda ishtirok etuvchilarga tarjimon xizmatidan foydalanish imkoniyati kafolatlangan. O'z navbatida, tarjimon ishni ko'rib chiqishda o'z vazifalarini to'g'ri va to'liq bajarishi shart. Ushbu majburiyatlarini bajarmaslik hatto jinoiy javobgarlikka tortilishga sabab bo'lishi ham mumkin. Ayblanuvchi (gumon qilinuvchi, sudlanuvchi)ga ko'rsatiladigan tarjimon xizmatlari barcha holatlarda bepul amalga oshiriladi.

Huquqni himoya qiluvchi organlarning mansabdor shaxslari protsess ishtirokchilariga ular tarjimonidan foydalanish, o'z ona tilida yoki yaxshi biladigan boshqa tilda so'zlash va ko'rsatma berish huquqlarga ega ekanliklarini ularga tushuntirib berishlari shart. Bundan tashqari, sud yuritilayotgan tilni tushunmaydigan shaxslarga dastlabki so'roq va dastlabki tergovda hamda sud jarayonida himoyachining ishtirok etishi ta'minlanishi shart.

Sud yuritiladigan til prinsipi sud ishini fuqarolarga tushunarli bo`lishini ta'minlaydi, ish ishtirokchilarining millatidan qat'i nazar ularni qonun va sud oldida tengliklarini kafolatlaydi, ishni har tomonlama, to`liq va xolis ko`rib chiqishga imkon beradi, protsessning oshkora bo`lishini ta'minlaydi, manfaatdor shaxslarga o`z huquq va manfaatlarni himoya qilishlari uchun qonunda ko`zda tutilgan himoya vositalaridan foydalanish imkonini beradi. Sud ishlari yuritiladigan til qoidalarini buzish ish bo`yicha chiqarilgan hukm va boshqa protsessual qarorlarni bekor qilinishiga sabab bo`lishi mumkin.

8. Sudda himoya huquqining ta'minlanishi

"O`ar bir shaxsga o`z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining Qayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi". O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 44-moddasi.

"O`ar bir inson o`zining konstitutsiyaviy va qonuniy huquqlari buzilgan holatlarda bu huquqlarini vakolatli milliy sudlari himoya qilish huquqiga ega". Inson huquqlari umumiy deklaratsiyasining 8-moddasi.

Bundan tashqari, sud himoyasida bo`lish huquqi Fuqarolik va siyosiy huquqlar to`g`risida xalqaro paktning 14-moddasi va Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoyasi to`g`risida Yevropa Konvensiyasining 6-moddasi, 1-qismida ham belgilab berilgan. Yevropa Konvensiyasini qo`llash amaliyoti sud himoyasida bo`lish huquqi fuqarolik huquqi va majburiyatlari uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo`lgan ommaviy huquqning qo`llanishini ko`zda tutgan barcha protsessual harakatlarni o`z ichiga qamrab olishiga guvohlik beradi.

Konstitutsiyaning 44-moddasida belgilab berilgan holat bir qator qonuniy aktlarda, xususan 1995 yil 30 avgustdagi O`zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning huquq va erkinliklarini buzadigan harakatlar, qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to`g`risida" Qonunida aniqlashtirilib berilgan.

Huquq va erkinliklari sud himoyasida bo`lishi hamma uchun kafolatlanadi. Ushbu huquq o`z huquqlarini shaxsan, advokat yoki boshqa qonuniy himoyachi orqali himoya qilishi mumkin bo`lgan har qanday

jismoniy shaxsga tegishli bo`lishi mumkin. Sud himoyasida bo`lish huquqi yuridik yordamdan foydalanish huquqi bilan chambarchas bog`liq, chunki qonunchilikni, uni qo`llash amaliyotini, sudda ish yuritish tajribasini bilmasdan turib sud himoyasida bo`lishni samarali amalga oshirilishini ta'minlash mumkin emas. Bunday sifatlarga yuridik kasbga ega bo`lgan shaxslarigina egalar. Sudda himoyalaniishi lozim bo`lgan shaxslarga aynan ular tomonidan yordam ko`rsatilishi lozim.

Qonunning buzilishiga, vakolatlarni oshirib yuborishga yoki birovning huquqlarini kamsitilishiga sabab bo`luvchi barcha qilmishlar va qarorlarga nisbatan ham sudga shikoyat qilish mumkin. Bundan tashqari, nafaqat konstitutsiyaviy huquqlar shu bilan birga barcha qolgan huquq va erkinliklar ham sud himoyasi ostida hisoblanadi. Sudga nafaqat Konstitutsiyada kafolatlangan huquqlar bo`yicha shu bilan bir qatorda qonun yoki shartnomada belgilangan huquqlarni himoya qilish uchun ham murojaat qilish mumkin.

Biroq, shikoyat qilish tartibi jinoyat sudlov ishlarini yuritishda JPKning qoidalariga muvofiq belgilanadi, ya'ni sudgacha bo`lgan bosqichda so`roq olib boruvchi, tergovchining noqonuniy harakatlari ustidan shikoyatlar nazorat qiluvchi yoki yuqori turuvchi prokurorga beriladi. So`roq qiluvchilar, tergovchilar va prokurorlar tomonidan fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlarini cheklovchi harakatlari va qarorlari ustidan sudga shikoyat qilishning tartibini belgilash maqsadga muvofiq hisoblanadi. *Masalan*, fuqarolar noqonuniy qo`zg`atilgan jinoiy ish yoki jinoiy ishni qo`zg`atishni rad qilish, tintuv, hibsga olish, jazo turini tanlash va boshqalar ustidan sudga shikoyat qilish huquqiga ega bo`lishlari kerak. Buzilgan huquqning xarakteriga muvofiq himoya tegishli konstitutsiyaviy, fuqarolik, ma'muriy, jinoiy va xo`jalik sud ishlari tartibida amalga oshirilishi mumkin.

9. Aybsizlik prezumpsiyasi

"Jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan har bir shaxsning ishi sudda qonuniy tartibda, oshkora ko`rib chiqilib, uning aybi aniqlanmaguncha u aybdor hisoblanmaydi. Sudda ayblanayotgan shaxsga o`zini himoya qilish uchun barcha sharoitlar ta'minlab beriladi". Konstitutsiyaning 26-moddasi, 1-qismi.

"Jinoyat qilganlikda ayblanayotgan har bir inson uning aybi qonuniy tartibda, oshkora holda va unga tegishli himoyalani uchun imkoniyatlar berilgan sharoitda sud ishida belgilab berilmaganiga qadar aybsiz deb hisoblanish huquqiga ega". Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining 11-moddasi, 1-qismi

Aybsizlik prezumpsiyasi (lotincha Praesumptio- taxmin, gumon soʻzidan olingan) - shaxs huquqlari himoyasini taʼminlab beruvchi, asossiz ayblash va jazolashning oldini oluvchi jinoyat protsessining muhim demokratik prinsiplaridan biri hisoblanadi.

Ushbu prinsip faqat jinoyat sudlov ishlarini yuritishda amal qiladi va JPKning 23-moddasi, 1-qismi va "Sudlar toʻgʻrisida"gi qonunning 10-moddasi, 2-qismida batafsil belgilab berilgan.

Aybsizlik prezumpsiyasining prinsipi inson huquqlari boʻyicha nufuzli xalqaro hujjatlarning qoidalariga ham muvofiq keladi: Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi (11-modda), Fuqarolik va siyosiy huquqlar toʻgʻrisida xalqaro Pakt (14-modda), Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoyasi toʻgʻrisida Yevropa Konvensiyasi (6-modda, 2-qism).

Aybsizlik prezumpsiyasining asosida umumiy, keng eʼtirof etilgan axloq normasi yotadi, unga muvofiq har bir kishi aybdorligi isbotlanmaguncha aybsiz deb gumon qilinishi lozim.

Aybsizlik prezumpsiyasi sudya, tergovchi yoki prokuror-ning shaxsiy fikrini bildirmaydi, xolis huquqiy holatni anglatadi. Tergov organlari shaxsga ayb qoʻyish bilan uni *ayblanuvchi* deb hisoblaydilar, lekin hali uning aybdorligini isbotlash lozim. Qonunga muvofiq, shaxsning aybdorligini belgilash ayblanuvchining qonuniy huquq va manfaatlari va ayblov dalillarining tekshirilishi samarali darajada kafolatlanadigan sud bosqichida ishni koʻrib chiqish orqali amalga oshirilishi kerak. Ayblanuvchi ayblov hukmining eʼlon qilinishi va uning qonuniy kuchga kiradigan vaqtgacha *aybsiz* hisoblanadi. Aybsizlik prezumpsiyasi isbotlanishi mumkin boʻlmagan barcha gumonlar ayblanuvchi (sudlanuvchi)ning foydasiga hal boʻlishi kerak, yaʼni birovning jinoyat qilganlikda aybdorligi isbotlanmasligi uning aybsizligi isbotlanganligiga tengdir.

Odil sudlovni amalga oshirishning ushbu konstitutsiviy prinsipi ayblanuvchining jinoyat protsessi va boshqa barcha ijtimoiy

munosabatlaridagi huquqiy maqomini belgilab beradi. Ayblanuvchi bo'yicha sudning hukmi qonuniy kuchga kirmaguncha, agar u qamoqda bo'lsa ham uning mehnat, oilaviy va boshqa huquqlari va erkinliklari saqlanib qoladi.

Umuman, ushbu konstitutsiyaviy me'yor sudning ayblov hukmi qonuniy kuchga kirmaguncha, kim bo'lishidan qat'i nazar shaxslarga nisbatan aybdor sifatida muomala qilmaslikni taqozo qiladi. Ammo, ayblanuvchi (gumon qilinuvchi)ning jinoyat qilganligi to'g'risida asosli gumon mavjud bo'lgan holatlarda bu shaxsning ba'zi huquqlarini (erkin harakat qilish huquqini, shaxsiy erkinligini, pochta va telegrafdagi yozishma va xabarlarining sir tutilishini) qonunda ko'zda tutilgan tartibda cheklash mumkin.

Aybsizlik prezumpsiyasiga muvofiq qonun chiqaruvchi ayblanuvchining aybdorligi yoki aybsizligi bo'yicha asosli va to'g'ri xulosa chiqarishni ta'minlash uchun qanday choralar ko'rish lozimligini belgilaydi. Bu xulosadan oldin, avval dastlabki tergov jarayonida, so'ngra sudda dalillarni to'plash, tekshirish va baholash; ayblanuvchi, himoyachi, jabrlanuvchi va boshqa protsess ishtirokchilarining protsessual huquqlarini amalga oshirishlarini ta'minlash; ish bo'yicha to'plangan protsessual aktlarni to'plangan dalillar bilan asoslash; ish holatlarini sudda sinchkovlik bilan o'rganib chiqish va boshqalar amalga oshirilishi lozim.

Jinoyat bo'yicha sudlov ishlarini yuritishning asosini tashkil etuvchi yuqorida ko'rsatilgan barcha kafolatlar majmuasi sud hukmida ayblanuvchining aybdorligi to'g'risida to'g'ri xulosaga kelish uchun minimal talab etiladigan holatlar hisoblanadi. Aynan shu sababli yuqorida keltirilgan kafolatlar ta'minlangan holatdagina isbotlashning asosiy masalasi bo'lgan ayblanuvchining aybdorligi yoki aybsizligi qonuniy kuchga kirgan sud hukmida ta'minlab beriladi. Qonunga muvofiq belgilangan protsessual kafolatlarga amal qilingan holda chiqarilgan va qonuniy kuchga kirgan sud hukmi jinoiy jazo berish huquqiga ega bo'luvchi davlat va jazo olishi lozim bo'lgan hukm qilingan shaxs o'rtasida jinoyat-huquqiy munosabatlarni vujudga keltiruvchi yuridik fakt hisoblanadi.

Qonuniy kuchga kirgan oqlov hukmi aybsizlik prezump-siyasiga muvofiq ayblanuvchini aybsizligini e'lon qilinganligini anglatadi.

Aybsizlik prezumpsiyasi ayblanuvchini faqat asoslanmagan ayblov va jazolardan kafolatlabgina qolmaydi. Uning talablari ayblovning shubhasiz isbotlanishini va bartaraf qilib bo'lmaydigan gumonlarni ayblanuvchining foydasiga hal bo'lishi, davlat organlari uchun ishni asosli va adolatli hal qilinishining asosiy mezonini bo'lgan ish holatlarini xolis va beg'araz aniqlashni taqozo etadi. Aybsizlik prezumpsiyasidan sal bo'lsada chekinish-odil sudlovda qonunchilikning buzilishiga va fuqarolarning qonuniy huquq va manfaatlarining buzilishiga olib keladi.

10. Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchini himoyalash huquqi bilan ta'minlash

"Ayblanuvchi himoyalash huquqi bilan ta'minlanadi. Tergov va sudda ish yuritishning har qanday bosqichida malakali yuridik yordam olish huquqi kafolatlanadi. Fuqarolarga, korxonaga, muassasa va tashkilotlarga yuridik yordam berish uchun advokatura faoliyat ko'rsatadi". Konstitutsiyaning 116-moddasi.

"O'ar bir shaxs o'ziga qo'yilgan ayblov uning ishtirokida ko'rib chiqilishiga va shaxsan o'zi yoki o'zi tanlagan himoyachi yordamida himoyalash va u yetarli miqdorda mablag'i bo'lmaganligi sababli himoyachiga ega bo'lmagan taqdirda va buni sud manfaatlarini taqozo etgan vaziyatlarda unga bepul himoyachi tayinlanishi va bu kabi huquqlaridan xabardor qilinish huquqiga ega". Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida xalqaro paktning 14-moddasining 3-qism "d" bandi.

Ushbu prinsip Konstitutsiyaning 116-moddasidan tashqari "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 10-moddasi va JPK 24-moddasida ham belgilab berilgan. Ushbu me'yorlarda (normalarda) jinoiy javobgarlikka tortilayotgan shaxslarda nafaqat himoyalash huquqi borligi, shu bilan birgalikda bu huquqning kafolatlanishiga alohida urQu berilgan.

Jinoiy javobgarlikka tortilayotgan shaxslarning huquq va erkinliklarini himoya qilish maqsadida ularga bir qator huquqlar berilgan: nimada ayblanayotganliklarini bilish, ko'rsatuv va tushuntirishlar berish, dalillar bilan tanishish, tergovni olib borayotgan mansabdor yoki ayblovni quvvatlovchi shaxslar harakatlari ustidan shikoyat qilish va boshqa huquqlar.

Agar har bir ayblanuvchi ayblovchi taraf bilan tortisha olish huquqiga ega bo'lmasa, uning o'ziga qo'yilgan ayblovni rad qilish va e'tiroz bildirish huquqi shunchaki rasmiy bo'lib qolar edi. Shu sababli, birinchi marta Jinoyat protsessual kodeksning 25-moddasida sudda ishlarni yuritishda o'zaro tortishuv prinsipi o'z aksini topdi.

Himoyalani huquqi uni amalga oshirishning kafolatlanishi bilan chambarchas bog'liq. Surishtiruvchi, prokuror va sud gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchiga ularga berilgan huquqlarni tushuntirishlari va ular qonunda ko'zda tutilgan vositalar va usullar yordamida qo'yilgan ayblovdan himoyalani imkoniyatiga ega bo'lishlari uchun barcha choratadbirlarni ko'rishlari shart. Ushbu mansabdor shaxslar ish materiallarini to'la, har tomonlama va xolis o'rganib chiqishlari, ayblovni tasdiqlovchi yoki rad qiluvchi holatlarni aniqlashlari lozim.

Ayblanuvchi o'z huquqlarini o'zi himoya qilishi yoki himoyachini taklif qilishi mumkin (ba'zi holatlarda sud tomonidan tayinlangan himoyachi bo'lishi mumkin). Bunday imkoniyat fuqaroga ayblov e'lon qilingan vaqtdan boshlab yoki u gumon qilinuvchi deb e'tirof etilganligi to'g'risidagi qaror e'lon qilingan paytdan yoki u ushlangan paytdan boshlab vujudga keladi (JPK 49-moddasi, 3-qism). O'z navbatida qonun himoyachiga ham himoyasi ostida bo'lganning qonuniy huquq va manfaatlarini faol himoya qilishi uchun keng huquqlar bergan.

Qonunda ayrim holatlarda himoyachining ishtirok etishi shartligi belgilab qo'yilgan. Xususan, voyaga yetmaganlarning ishi bo'yicha, soqovlar, karlar, ko'rlar, jismoniy nuqsoni yoki ruhiy kasalligi sababli o'zini o'zi himoya qilish huquqini amalga oshirishga qiynaladigan boshqa shaxslarning ishi bo'yicha; sud yuritilayotgan tilni bilmaydigan shaxslar ishi bo'yicha; o'lim jazosi berilish mumkin bo'lgan jinoyatlarni sodir qilganlikda ayblanayotgan yoki gumon qilinayotgan shaxslar ishi bo'yicha; shaxslarning manfaatlari o'zaro qarama-qarshi bo'lib, ulardan aqalli biri himoyachiga ega bo'lgan ishlar bo'yicha; davlat yoki jamoat ayblovchisi ishtirok etadigan ishlar bo'yicha; jabrlanuvchining vakili sifatida advokat ishtirok etadigan ishlar bo'yicha; sog'lig'ni saqlashga aloqador majburlov choralarini qo'llash bo'yicha advokatning ishtirok etishi shart hisoblanadi.

Surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sud agar gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi ishning murakkabligi yoki boshqa holatlar sababli o'zini himoya qilishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin deb

hisoblagan boshqa ishlarda ham himoyachining ishtirok etishiga yo`l qo`yiladi.

Agar yuqorida ko`rsatilgan holatlarda gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchi iltimosiga yoki roziligiga muvofiq himoyachi taklif qilinmagan bo`lsa, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sudning talabiga ko`ra advokatlik idorasi (byurosi), hay'ati yoki firmasining rahbari surishtiruv, tergov yoki sud jarayonida himoyachining ishtirok etishini tayinlashi shart.

Yuqorida aytilib o`tilgan va ko`plab boshqa huquqlar va majburiyatlar himoyalani sh huquqini ta'minlashga qaratilgan. O`zirgi kunda malakali yuridik yordamga muhtoj bo`lganlarni bu yordam bilan ta'minlash muhim konstitutsiyaviy holat hisoblanadi. Bunga Konstitutsiyaning 116-moddasi va boshqa qonuniy aktlar baQishlangan bo`lib, ular gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchilarning jinoyat ishlari bo`yicha himoyalani sh huquqlarini kafolatlaydi.

Ayrim fuqarolar o`zini himoya qilish huquqidan mustaqil ravishda foydalana olmasligi mumkin. Buning uchun nafaqat qonunni shunchaki o`qish, shu bilan birgalikda uni tushunish va izohlay olish, vujudga kelgan masalani yechish uchun zarur aktni tezda topa olish, huquqni muhofaza qiluvchi va boshqa organlari bilan ishlash tajribasi, ma'lum bir harakatlarning qanday huquqiy oqibatlarga olib kelishini oldindan ko`ra bilish, bu kabi harakatlar kelajakda ko`ngilsiz oqibatlarga olib kelishini bartaraf qila olish va boshqalar talab etiladi. Bir so`z bilan aytganda, samarali yordamning ta'minlanishi uchun mutaxassis zarur. Yuqorida ko`rsatilib o`tilgan qonuniy holatda aynan shu narsa nazarda tutilgan.

Mohiyatiga ko`ra yuridik yordam ko`plab harakatlarni o`z ichiga oladi: tegishli me'yoriy aktni topishda yordam berish, uning mazmunini tushuntirish, ariza, iltimosnoma yoki boshqa hujjatni yozishda va dalil-isbotlarni tanlashda yordam berish, vujudga kelgan masalani qaysi organ samarali yechishi mumkinligini belgilash, sud yoki boshqa organda vakillik qilish, jinoyat ishida himoyachi bo`lish yoki ma'muriy javobgarlikka tortilayotgan fuqaroning qonuniy manfaatlarini himoya qilish va boshqalar. Ko`p yillik tajribaning ko`rsatishicha, birinchi navbatda, bu kabi faoliyatni, aynan ana shu himoya qilish maqsadida tashkil etilgan advokatura eng samarali amalga oshiradi. Ushbu sohadagi ishlarning asosiy qismi aynan advokaturaga to`g`ri keladi.

Shunday qilib, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchini himoyalash huquqi bilan ta'minlash prinsipi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) surishtiruvchi, tergovchi, prokuratura va sud kabi organlarning gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchining manfaatlarini himoya qilish hamda ularga o'z huquqlarini tushuntirish va bu huquqlarini amalga oshirishni ta'minlab berishga qaratilgan qonunda belgilab qo'yilgan majburiyatlari;

b) gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchiga buzilgan manfaat va huquqlarini tiklashga, huquqlarini buzgan mansabdor shaxslarning javobgarligi masalasini qo'yishga imkon beruvchi qonunda belgilab qo'yilgan vositalar;

v) gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchi tomonidan taklif qilingan yoki tergovchi yoxud sud tomonidan belgilangan himoyachining qonunda ko'zda tutilgan vositalar yordamida gumon qilinuvchi va sudlanuvchini (manfaatlarini himoya qiladigan himoyachi tayinlangan jamoa ham bo'lishi mumkin) oqlovchi yoki uning javobgarligini yengillashtiruvchi holatlarni aniqlashga bog'liq bo'lgan vazifalari.

Ish jarayonining barcha bosqichlarida ayblanuvchi himoyalash huquqining subyekti hisoblanadi, lekin uning protsessual huquqlarining hajmi bir xil emas. Ayblanuvchi ayblov tarafi bilan teng huquqli mavqeni egallagan sud muhokamasida bu huquqlar ancha keng bo'ladi.

Ayblanuvchining murakkab va keng qirrali bo'lgan himoyalash huquqi sud, tergov organlari va prokurordan ayblanuvchining protsessual holatini belgilab beruvchi me'yorlarga rioya qilishni talab etadi.

Shuning uchun, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2003 yil №17-19 dekabrda "Gumon qilinuvchi va ayblanuvchilarning himoya qilish huquqini amalga oshirilishini ta'minlovchi qonunlarning sudlar tomonidan qo'llanilishi haqida"gi qarorida "Himoyalashga bo'lgan huquq jinoyat protsessining barcha bosqichlarida" ta'minlanadi.

Qonunga ko'ra (JPKning 24-,64-moddalari) jinoyat ishini yuritishga mas'ul bo'lgan mansabdor shaxslar (surishtiruvchi, tergovchi, prokuror, sudya) va davlat organlari gumonlanuvchi, ayblanuvchiga uning huquqlarini tushuntirishlari kerak hamda himoyaga bo'lgan huquqini amalga oshirish uchun real shart-sharoitlar yaratishlari lozim.

Shu sababli ham O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1996 yil 20 dekabrda 41-sonli "Himoya huquqini ta'minlovchi qonunlarni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi Qarorida "Gumon qilinuvchi, ayblanuvchining himoyaga ega bo'lish huquqlariga surishtiruv va dastlabki tergov jarayonida rioya qilinmagan holatlarda, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va uning advokatining ish uchun muhim ahamiyat kasb etgan holatlarni oydinlashtirish maqsadida qilgan iltimosnomalarini asossiz rad qilish holatlarida va boshqa qonun talablariga rioya qilinmagan holatlarda hamda sud ishi tegishli darajada ko'rib chiqilishi ta'minlanmaydigan holatlarda sud ishni qayta ko'rib chiqishga yuborish masalasini ko'rib chiqishi lozimdir"¹, deb bejiz ta'kidlanmagan. Sudning qonuniy va asosli qaror chiqarishiga ta'sir ko'rsatgan yoki ko'rsatishi mumkin bo'lgan protsessual normalarning jiddiy buzilishi JPK 487-moddasiga muvofiq sud qarorini bekor qilinishiga sabab bo'lishi mumkin.

JPK 51-moddasiga muvofiq ham sudlov jarayonida ham surishtiruv va dastlabki tergov jarayonida advokatning ishtirok etmasligi jinoyat qonunchiligini jiddiy buzish hisoblanadi. Himoyalani huquqi nafaqat shaxsiy manfaatlarining kafolati bo'lib, shu bilan birgalikda odil sudlov manfaatlarining ham kafolatidir. U ijtimoiy qadriyatdir. Himoyachi ixtiyorida bo'lgan ayblov organlarining qarorlari ustidan norozilik bildirish, himoyasi ostidagi shaxs foydasiga dalil-isbotlar keltirish kabi keng imkoniyatlari ish holatlarini to'la va xolisona o'rganib chiqishga va u bo'yicha haqiqatni o'rnatishga samarali sharoitlar yaratadi.

11. O`zaro tortishuv va taraflarning teng huquqliligi prinsipi

O`zaro tortishuv odil sudlovning prinsipi (asosi) sifatida taraflarga o`zlarining huquq va manfaatlarini himoya qilishlari uchun bir xil yuridik imkoniyatlarni yaratib berishdan iboratdir. Sudga esa odil sudlov amalga oshiriladigan sud kengashlariga rahbarlik qilish va ko'rib chiqilgan ishlar bo'yicha tegishli qarorlarni chiqarish vakolati berilgan.

Boshqacha aytganda, o`zaro tortishuv bahsli huquqiy holatlarni ko'rib chiqishda taraflar va sudning funksiyalarini qat'iy ajratilib belgilab qo`ygan holda sud protsessini tashkil etishni ko`zda tutadi.

Agar sud tomonidan jinoyat va fuqarolik ishlarini ko`rib chiqish jarayonida taraflar biror bir protsessual vazifani (ayblov yoki himoya, fuqarolik da'vosi qo'llash yoki unga qarshi turish) o`zlari yoki o`zlari tayinlagan vakil tomonidan amalga oshirsalar va haqiqatni aniqlash yo`lida teng huquqli ravishda bahslashishlari, dalil-isbotlarni to`plash va taqdim etishlari mumkin bo`lganda, odil sudlovda o`zaro tortishuv prinsipiga amal qilingan bo`ladi. O`z fikrlarini erkin bildirish, barcha dalillarni (argumentlarni) taqqoslash, bahs-munozara qilish ta'minlangan sharoitdagina muammoni tegishli darajada muhokama qilish, dalil-isbotlarni tahlil qilish va o`rganib chiqish mumkin bo`ladi.

Shu bilan birgalikda, sud qonuniy, asosli va adolatli odil sudlov hukmi chiqarilishi uchun haqiqatni aniqlashda faol ishtirok etadi, barcha qonunda belgilangan sud ishi qoidalariga so`zsiz rioya qilinishini ta'minlaydi.

O`zaro tortishuv - odil sudlovning demokratiyaviy-ligining muhim ko`rsatkichi hisoblanadi, chunki uni to`liq amalga oshirish birinchi navbatda, taraflarning teng huquqliligini ta'minlash har bir taraf o`z huquq va qonuniy manfaatlarini samarali himoya qilishlari uchun imkoniyat yaratib berishdan iboratdir.

Jinoyat, xo`jalik va fuqarolik protsessual qonunchilikning bir qator qoidalarida o`zaro tortishuv prinsipini ko`rish mumkin. *Masalan*, Xo`jalik protsessual kodeksining "Taraflar tengligi" nomli 5-moddasida o`zaro tortishuv G`oyasi quyidagicha ifodalangan, "Xo`jalik sudida nizolarni hal qilish tashkilotning mulkchilik shaklidan, kimga bo`ysinishidan, qayerda joylashganligidan va boshqa holatlardan qat'i nazar qonun va xo`jalik sudi oldida tengligi asosiga qurilgan". Fuqarolik sudlov ishlarini yuritishda o`zaro tortishuv FPKning "Taraflarning o`zaro tortishuvi va teng huquqliligi" nomli 8-moddasida o`z aksini topgan bo`lib, unda shunday deyilgan "Fuqarolik sud ishlarini yuritish taraflarning o`zaro tortishuvi va teng huquqliligi asosida amalga oshiriladi". Bu taraflar dalillarni taqdim etish va ularni o`rganib chiqishda ishtirok etishda teng huquqlardan foydalanishlarini anglatadi.

Oshkoralik prinsipi fuqarolik protsessiga qaraganda ko`proq jinoyat protsessiga xos bo`lganligi sababli taraflarning o`zaro tortishuvi prinsipi bilan bog`liq bo`lgan muammolar har doim aynan jinoyat ishlari sohasida o`ta muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Shuning uchun ham O`zbekistonda

sud-huquq sohasini isloh qilishda taraflarning o`zaro tortishuvi prinsipini rivojlantirish borasidagi barcha takliflar jinoyat protsessi bilan bog`liq. *M.S. Strogovich* shunday, deb yozgan "Taraflarning o`zaro tortishuvi — bu ayblov ishini ko`rib chiqadigan suddan ajratilgan hamda ayblov va himoya taraflarga o`zlarining fikrlarini himoya qilishlari va qarshi tarafning fikrlariga e`tiroz bildirishlarida teng huquqlar berilgan holda hamda ayblanuvchi himoyadan foydalanish huquqiga ega bo`lgan holatda sud ishini tashkil etishdan iboratdir. Bunda sud protsessiga rahbarlik qilish, ish holatlarini faol tekshirish va bevosita ishni hal qilish tegishlidir"¹.

Yuqoridagi o`zaro tortishuv prinsipining ta'rifida faqat sudda ishni ko`rib chiqishga nisbatan gapirilgan. Bu tasodifan emas, chunki sovet jinoyat protsessida dastlabki tergov hech qanday sudning ishtirokisiz amalga oshirilgan va u surishtiruv, tergov va prokuratura organlarining ixtiyorida bo`lgan, demakki sud bo`lmasa, taraflar ham bo`lmaydi. Dastlabki tergovda himoya teng huquqli taraf bo`lmaydi, chunki barcha qarorlarni ayblovni amalga oshiruvchi protsessual munosabatlarning subyekti qabul qiladi, himoyachi o`z navbatida ayblovga qarshi o`z e`tirozini bildirishi mumkin, lekin sudga murojaat qila olmaydi, shuning uchun ham ayblovchining ixtiyoriga bog`liq bo`lib qoladi.

Taraflarning o`zaro tortishuvi prinsipi JPK 25-moddasida qayd etilgan bo`lib, unda birinchi instansiya sudining sud majlisida, shuningdek, ishlar yuqori sudlarda ko`rilayotganda ish yuritish taraflarning o`zaro tortishuvi asosida amalga oshiriladi deyilgan. Ish sudda ko`rilayotganda ayblash, himoya qilish va ishni hal qilish vazifalari bir-biridan alohida bajarilib, aynan bir organ yoki aynan bir mansabdor shaxs zimmasiga yuklatilishi mumkin emas.

Davlat va jamoat ayblovchilari, sudlanuvchi, voyaga yetmagan sudlanuvchining qonuniy vakili, himoyachi, jamoat himoyachisi, shuningdek, jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy javobgar va ularning vakillari sud majlisida taraflar sifatida ishtirok etadilar va dalillar taqdim etish, ularni tekshirishda qatnashish, iltimos bilan murojaat qilish, ishning to`g`ri hal etilishi uchun ahamiyatga molik har qanday masala bo`yicha o`z fikrlarini bildirishda teng huquqlardan foydalanadilar (JPK 25-moddasi, 3-qism).

Agar jinoyat ishlari bo`yicha protsessda vujudga keladigan huquqiy munosabatlarning subyektlari ustidan yuqori turishlik vakolati hamda turli

xil vazifalar (funktsiyalar) aynan bir davlat organining qo`lida bo`lsa, u holda jinoyat ishlarni qo`zg`atish va olib borish, ko`rib chiqish va hal qilish borasidagi faoliyat samarali bo`lmaydi.

O`zbekiston Respublikasida jinoyat protsessining funktsiyalarini bir-biridan ajratilishi izchillik bilan amalga oshirilmoqda. Buning siyosiy va amaliy ahamiyati katta bo`lib, u jinoyat ishlari bo`yicha sud ishlarini yuritishda qonunchilikning ta`minlanishiga kafolat bo`lib xizmat qiladi.

Amaldagi jinoiy-protsessual qonunchilikda jinoyat ishlari bo`yicha odil sudlovni amalga oshirishda qaror chiqarish funksiyasi ayblov va himoya funksiyalaridan alohidaligi aniq ifodalab berilgan. Jinoyat-protsessual qonunchiligida sudya, ayblovchi va himoyachi vazifalarini bir shaxs olib borishi mumkin emas, agar sudya ilgari ishda himoyachi, tergovchi, prokuror sifatida ishtirok etgan bo`lsa (JPK 76-modda) va prokuror ham ishda ilgari ishtirok etgan bo`lsa ularni rad qilish lozim.

Shunday qilib, taraflarning o`zaro tortishuvi prinsipi fuqarolik da'vosini va unga qarshi e'tirozni tegishli ravishda qo`llab-quvvatlovchi ayblov va himoya vazifalari sud faoliyatidan alohida ajratilgan va o`z manfaatlarini himoya qilishda teng protsessual huquqlarga ega bo`lgan taraflar tomonidan amalga oshiriladigan holda va sud o`z navbatida protsess ustidan nazorat qilishi, xolislikni, beg`arazlikni saqlashi, ishni har tomonlama, to`liq va xolis o`rganib chiqilishi va ishni hal qilishi ta`minlangan holda sud protsessini tashkil etishini ifodalaydi (JPK 409, 412-moddalari va bosh.).

Jinoyat protsessida taraflarning o`zaro tortishuvi prinsipi *quyidagi asosiy elementlarni xarakterlaydi:*

1. Ayblovning suddan ajratilishi;
2. Sudning protsessda faol, mustaqil bo`lishi va faqat ungagina ish bo`yicha qaror qabul qilish huquqininng berilishi;
3. O`z vazifalarini amalga oshirishlari uchun taraflarga teng protsessual huquqlarning berilishi;
4. Ayblov va himoya vazifalarining odil sudlov vazifasidan ajratilishi va ularning bir biridan alohidaligi.

O`zaro tortishuv huquqini tan olish — bu o`zaro tortishuvchi taraflarning o`zlarining talablarini asoslantirishlari hamda qarshi tarafning fikrlariga e'tiroz bildirishda bir xil vositalar va imkoniyatlardan foydalanish huquqlarini tan olish demakdir.

Davlat va jamoat ayblovchisi, sudlanuvchi, voyaga yetmagan sudlanuvchi va himoyachining qonuniy vakili hamda jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy javobgar va ularning vakillari sud ishida taraflar sifatida ishtirok etadilar va dalillar taqdim etishda, ularni o`rganib chiqishda, iltimosnomalarini bildirishda va ishni to`g`ri hal qilinishi uchun muhim ahamiyat kasb etgan har qanday masala yuzasidan o`z fikrini bildirishda teng huquqlardan foydalanadilar.

Protsessual tenglik yuqorida sanab o`tilgan huquqlardan kengroq bo`lib, nafaqat ishning faktik jihatlariga shu bilan birga ishning yuridik jihatlariga ham taalluqlidir. O`am ayblovchi ham himoyachisi bo`lgan sudlanuvchi sud ishida va qarorida hal qilinadigan barcha masalalar bo`yicha, jumladan jinoyat darajasi va jazo chorasini qo`llash bo`yicha o`z mulohazalari va xulosalarini bildirish huquqiga ega (JPK 53, 409, 412, 440, 449-moddalari).

Ayblovchi, sudlanuvchi, himoyachi hamda jabrlanuvchi, fuqaroviy javobgar va ularning vakillarining dalillarni taqdim etish, ularni o`rganib chiqishda ishtirok etish va iltimosnomalarni bildirishdagi protsessual tenglik huquqlari ishni hal qilishda bir tomonlamalik va subyektivlikka qarshi kafolat bo`lib xizmat qiladi va har bir ish bo`yicha haqiqatning qaror topishiga kerakli shart-sharoitlarni yaratadi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi o`zining 19 dekabr 2003 yildagi 17-sonli qarorida "Sudlar o`zaro tortishuvlik prinsipini nazarda tutuvchi JPKning 25-moddasining talablariga so`zsiz rioya qilinishini ta'minlashlari shart", deb ta'kidlab o`tgan. Bundan tashqari bu prinsip Oliy sud Plenumining 22 avgust 1997 yildagi 12-sonli "Sudlarning birinchi instansiyada jinoyat ishlarini ko`rib chiqishda protsessual qonunchilikka rioya qilishi to`g`risida"gi qarorida va "Himoyalani huquqini ta'minlab beruvchi qonunlarni qo`llash amaliyoti to`g`risida"gi qarorida ham o`z ifodasini topgan¹.

Sud ishni har tomonlama, to`la va xolisona o`rganib chiqilishi uchun kerakli barcha shart-sharoitlarni yaratishi lozim. Sud qaysi taraf tomonidan taqdim etilishidan qat'i nazar o`rinsiz dalillarni ko`rib chiqishni istisno etadi; ilgari ishni ko`rib chiqishda istisno etilgan dalillarni o`rganib chiqish masalasini hal qiladi; taraflarning iltimosiga muvofiq yangi dalillarni o`rganib chiqadi; sud ishi borishi ustidan nozorat olib boradi va boshqa ishlarni amalga oshiradi.

O`zaro tortishuv protsessida sud yangi ayblov bo`yicha yoki yangi bir shaxsga nisbatan ish qo`zg`atish, biror bir tarafning iltimosiz ishni qo`shimcha tergovga yuborishi mumkin emas, bu jihatlarni JPKda ko`rsatib o`tish lozim.

Prokurorning jabrlanuvchi tarafning e'tirozi bo`lmaganda ayblovdan voz kechishi ishning to`xtatilishiga olib kelishi lozim. O`zaro tortishuvda taraflarning teng huquqliligi — haqiqatni aniqlashda, taraflarning huquqlari va qonuniy manfaatlarining kafolatini ta'minlashda o`ta muhim vosita hisoblanadi. O`zaro tortishuv prinsipiga asoslanish butun sud protsessining mazmunini belgilab beradi, hukmning huquqiy va ijtimoiy ahamiyatini oshiradi va yanada ishonchli bo`lishini ta'minlaydi.

12. Odil sudlovni amalga oshirishda jamoatchilikning ishtirok etishi

Zamonaviy sharoitda jamoatchilik vakillarining ishtirokisiz jinoyatchilikka qarshi samarali kurash olib borish mumkin emas, chunki faqat ularning yordamidagina barcha jinoyatlarni to`liq ochish, barcha jinoyatchilarni fosh qilish va ularga nisbatan adolatli jazoni qo`llash, jinoyatga olib keluvchi sabablar va sharoitlarning oldini olish mumkin.

Amaldagi jinoyat-protsessual qonunchilik jinoyat ishlarini yuritishda jamoatchilik ishtirokining turli ko`rinishlarda bo`lishini ko`zda tutadi. Ushbu prinsip JPKning 21-moddasida belgilab qo`yilgan bo`lib, unga muvofiq jinoyat ishi bo`yicha tergov olib borish va ishni sudda ko`rish chog`ida surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sud jinoyat sodir etilgan holatlarni aniqlab olish, aybdorlarni qidirish va fosh etish, adolatli hukm chiqarish, shuningdek, jinoyatning sodir etilish sabablari va unga imkon bergan shart-sharoitlarni aniqlash uchun o`z vakolatlari doirasida jamoatchilik yordamidan foydalanishga haqlidirlar.

Jamoat birlashmalari va jamoalarning vakillari jinoyat ishini yuritishda jamoat ayblovchilari hamda jamoat himoyachilari tariqasida qatnashishga haqlidir (JPK 21-modda).

Jamoat ayblovchilariga va jamoat himoyachilariga jinoyat ishlarini ko`rib chiqishda nisbatan keng huquqlar berilgan. Jamoat ayblovchisi ish materiallari bilan tanishish, dalillar taqdim etish va ularni tekshirishda ishtirok etish, iltimosnoma berish, taraflarning muzokaralarida so`zga

chiqib, ayblovning isbotlangani haqida sudga fikr bildirishga haqlidir. Jamoat ayblovchisi ayblovdan voz kechishga haqli. Jamoat ayblovchisi jamoat birlashmasi yoki jamoaning fikrini sudda bayon qilishi va ish holatlarini aniqlashga ko`maklashishi shart. Xuddi shu huquqlarga jamoat himoyachilari ham ega (JPK 42, 43, 44-moddalar).

Qonunchilikda jinoyat ishlari bo`yicha odil sudlovni amalga oshirishda xalq vakillari sifatida xalq maslahatchilarining ishtirok etishi nazarda tutilgan. Xalq maslahatchilari instituti O`zbekiston odil sudlov amaliyotiga ancha yillardan buyon ma'lum (1917 yildan keyin). U o`zining tarixi davomida bir necha bor takomillashti-rilgan, so`nggi yillarga kelib esa xalq maslahatchilarining sustkashligi, sudga rahbarlik qiluvchiga bo`ysunishi va uning fikrlarini ma'qullashi sababli tanqid ostiga olinmoqda. Natijada, hozirgi kunda xalq maslahatchilari faqat qonunda ko`rsatilgan holatlarda jinoyat ishlarini ko`rib chiqishda ishtirok etadilar xolos. Fuqarolik ishlarini ko`rib chiqishda xalq maslahatchilarining ishtirok etishi ko`zda tutilmagan (FPK 13-modda). Amaldagi jinoyat-protsessual qonunchilikka muvofiq sudning tarkibi differensia-siyalashtirilgan. Ma'lum bir ishlarni ko`rib chiquvchi sud tarkibini to`g`ri belgilash qonuniylik, vakolatlilik va sudning xolisligini ta'minlab beradi.

O`ziri kunda jinoyat ishlari sudning quyidagi tarkibida ko`rib chiqilishi mumkin:

— sudya yakka tartibda — O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 15-moddasining ikkinchi va uchinchi qismlarida ko`zda tutilgan jinoyatlar bo`yicha ishlarda (ijtimoiy xavfi katta bo`lmagan va qonunda ozodlikdan mahrum etishdan yengilroq jazolar nazarda tutilgan jinoyatlar bo`yicha; uncha og`ir bo`lmagan jinoyatlarni qasddan sodir etish va qonunda besh yildan ko`p bo`lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish nazarda tutilgan jinoyatlar bo`yicha; ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilgan va qonunda ozodlikdan mahrum qilish nazarda tutilgan jinoyatlar bo`yicha);

— bitta malakali sudya va ikkita xalq maslahatchisi — bunday tartibda ish birinchi instansiyada har qanday sudda ko`rib chiqilishi mumkin, lekin bundan O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi mustasno;

— uchta malakali sudya — bunday tarkibda ishlarni birinchi instansiyada O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi ko`rib chiqadi (JPK 13-modda, 2-qism).

Kassatsiya va nazorat instansiyasida hukm va boshqa qarorlarning qonuniyligi va asoslanganligini faqat hay'at tarkibidagina tekshirishga yo'l qo'yiladi. O'rta bo'g'in sudlari va O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi tarkibining kamida uchdan ikki qismi hozir bo'lgandagina ishlarni ko'rib chiqadi (JPK 13-modda, 6-qism). O'ay'at tarkibida ishlarni ko'rib chiqishda birinchi instansiya sudida hamda yuqori turuvchi sudlarda ish bo'yicha qabul qilinadigan qarorlar yakka tartibda qabul qilinishi mumkin emas (JPKning 13-moddasi 1-qismida nazarda tutilgan holat bundan mustasno), u sud hay'atining yoki uning tarkibiga kiruvchilarning ko'pchiligining fikrini ifodalovchi xulosadan iborat bo'lishi lozim.

Qonun chiqaruvchi organ nafaqat ishlarni hay'at tarkibida ko'rib chiqish va hal qilish prinsipining umumiy jihatlarini belgilash bilan chegaralanib qoladi, shu bilan birga hay'at tarkibida ishlarni ko'rib chiqishning qanday amalga oshirilishining mazmunini, birinchi instansiya sudida, apellatsiya, kassatsiya va nazorat tartibida ishlarni ko'rib chiqishda hay'at tarkibiga kiruvchilarning sonini ham belgilab beradi. Barcha birinchi instansiya sudlarida hay'at tarkibida odil sudlovni amalga oshirish xalq maslahatchilarining ishtirokida amalga oshiriladi (O'zR Oliy sudi bundan mustasno). Ular jinoyat ishini ko'rib chiqish va hukmni chiqarishda yuzaga keladigan barcha masalalarni hal qilishda sudya huquqlaridan foydalanadi.

Xalq maslahatchilari 25 yoshga to'lgan va qonunda ko'rsatilgan boshqa talablarga javob beruvchi fuqarolar orasidan tayinlanadi. Fuqarolarga xalq maslahatchilarining vakolatlarini berish tartibi "Sudlar to'g'risida"gi qonunning (yangi tahrirdagi) 62-moddasiga muvofiq belgilab berilgan. Sud ishlarining asosiy qismi xalq maslahatchilarining ishtirokida ko'rib chiqiladi. Lekin, shunga qaramasdan bugungi kunda xalq maslahatchilari institutidan voz kechish va sudyalarning jinoyat ishlarini yakka tartibda ko'rib chiqishdagi vakolatlarini kengaytirish masalasi muhokama qilinmoqda.

Bizning jinoyat ishlari bo'yicha sud yuritishimizda xalq maslahatchilari professional sudya bilan yagona hay'atni tashkil etadi (sheffenlar sudi kabi). Xalq vakillarining sudda ishtirok etishining yana bir ko'rinishi bu sud maslahatchilarining (prisyajnie zasedateli-qasamyod qilgan maslahatchilar) ishtirokidir (Angliya, AQSH, Rossiya). Sud maslahatchilari xalq maslahatchilaridan ularga qonunga muvofiq berilgan huquqlar bilan ham farqlanadi (maslahatchilar joylashadigan o'rinlarning

shakllantirish tartibi bundan mustasno). Ular o`rtasidagi asosiy farq shundan iboratki, sud maslahatchilari faqat faktlarni belgilash kabi masalalar bo`yicha (masalan, sudlanuvchining aybdorligi yoki aybsizligi bo`yicha, uning javobgarligini yengillashtiruvchi yoki og`irlashtiruvchi holatlarning mavjudligi yoki mavjud emasligini belgilash bo`yicha va boshqa.) hamda sudlanuvchining shafqatga munosib yoki munosib emasligi bo`yicha qaror (verdikt) chiqarish huquqiga ega. O`ukm qilingan shaxsga jazo chorasini belgilash va ma'lum bir jinoyat ishlarini ko`rib chiqishda yuzaga kelishi mumkin bo`lgan boshqa bir qator muhim masalalarni (asosan huquqiy) hal qilishda sud maslahatchilari ishtirok etmaydilar. Ba'zi bir yuristlarning fikricha ishlarni ko`rib chiqishda xalq vakillarining ishtirok etishi qoidasi sud maslahatchilari ishtirok etadigan sudda ancha to`liq o`z aksini topgan. Xalqning sud qilish huquqi uning qabul qilinadigan qarorlarda majburiyatini borligini ham anglatadi. Xalq maslahatchilari (sheffenlar sudi) va maslahatchilar sudi - har ikkisi ham anchadan buyon ma'lum bo`lgan odil sudlovning *modellari* hisoblanadi. Shu sababli ham odil sudlovni amalga oshirishda jamoatchilik vakillarining ishtirok etishidan umuman voz kechish maqsadga muvofiq emas. Sud hay'atining barcha a'zolarining qonuniy va asoslangan qarorlarni qabul qilishda mas'uliyatlarini oshirish muammolari mavjudligi sababli bu institutning samaradorligini ta'minlab beruvchi qonunlarga o`zgartirishlar kiritish to`g`risida o`ylash zarur. Shubhasiz, xalq maslahatchilari instituti takomillashtiri-lishi zarur.

Sud jarayonlarida xalq maslahatchilarining sustkash-liklarini bartaraf qilish masalalarida ko`p narsalar sudyaga va uning xalq maslahatchilari bilan munosabatlariga bog`liq. Aynan sudya xalq maslahatchilarining ishda faol ishtirok etishlari, qonunlarni buzishga sabab bo`lgan holatlarni belgilashda dalillarni o`rganib chiqishlari va baholashlari uchun barcha shart-sharoitlarni yaratib berishi lozim.

Shunday qilib, bizning sud tizimimiz yanada turli-xil va samarali bo`lishi kerak va o`z tarkibiga xususan, sudyalarning yakka tartibda ish yuritish, kelishtirish sudyalari, xalq maslahatchilarining ishtiroki hamda qasamyod qilgan xalq maslahatchilarini kiritishi lozim.

Yuqorida ko`rib chiqilgan jamoatchilikning odil sudlov jarayonida ishtirok etishining shakllari ushbu prinsipning jinoyat ishlari bo`yicha odil sudlovni yuritishda samarali qo`llanilishidan dalolat beradi.

4-mavzu.

FUQAROLIK ISHLARI BO`YICHA TUMANLARARO, TUMAN (SHAXAR) SUDI.

JINOYAT ISHLARI BO`YICHA TUMANLARARO, TUMAN (SHAHAR) SUDI

1. Fuqarolik ishlari bo`yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudi, jinoyat ishlari bo`yicha tuman (shahar) sudlari-umumiy yurisdiksiya sudlari tizimining asosiy bo`g`inidir.

2. Fuqarolik ishlari bo`yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudi, jinoyat ishlari bo`yicha tuman (shahar) sudlari tarkibi.

3. Sud raisi, uning huquq va majburiyatlari.

4. Sud raisi tomonidan sud ishiga tashkiliy rahbarlikning amalga oshirilishi.

ADABIYOTLAR

Qonuniy manbalar

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, -T.: "O`zbekiston", 1992 y.

2. O`zbekiston Respublikasining "Sudlar to`g`risida"gi qonuni, 2000 y. 14 dekabr.

3. O`zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual Kodeksi. -T.: Adolat. 1999 y.

4. O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual Kodeksi. 30.08.1997 y.

5. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o`zgartirish va qo`shimchalar kiritish to`g`risidagi qonun. 2003 yil 24 aprel.

Maxsus adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharhlar -T.: "Adolat"; IIV Akademiyasi 1997 y.
2. Pravooxranitelnie organi. Uchebnik dlya vuzov. Pod redaksiyey professora K.F. Gutsenko. 3-ye izdaniye dopolnennoye i pererabotannoye. - M.: Zersalo, 1997 y.
3. O`zbekiston Respublikasida Sud islohotlarini yanada rivojlantirish Dasturi. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Bulletin, 1996 y., №3-4 soni.
4. Savitskiy V.M. Organizatsiya sudebnoy vlasti v Rossiyskoy Federatsii. Uchebnoye posobiye dlya vuzov. - M.: BEK, 1996.
5. Tixomirova L.V., Tixomirov M.YU. Yuridicheskaya ensiklopediya (po redaksiyey M.YU. Tixomirova). - M.: 1997.
6. O`zbekiston sud hokimiyati: islohotlar davri -T., "Adolat", 2002 y.

Sud tizimini isloh qilishda muhim qadamlardan biri O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoniga muvofiq sudlarning ixtisoslashtirilishi, ya'ni umumiy yurisdiksiya sudlarini fuqarolik va jinoyat ishlar bo'yicha sudlarga ajratilishi bo'ldi. Bu, shubhasiz fuqarolarning huquq va erkinliklari himoyasining kafolatlarini yanada mustahkamlash, sud ishlarini sifatli va o'z vaqtida ko'rib chiqilishini ta'minlab berdi.

Sudlarning ixtisoslashtirilishi odil sudlov uchun qo'shimcha kafolatlarni beradi. Bir qator rivojlangan mamlakatlarda, xususan AQSH, Angliya, Fransiya, Italiya va Germaniyada bir necha o'n yillar davomida odil sudlovni ixtisoslashtirilgan sudlar tomonidan amalga oshirilishi o'zini oqladi. O'atto bu mamlakatlarning ba'zi birlarida yanada chuqurroq ixtisoslashtirilgan sudlar mavjud, *masalan*, oilaviy ishlar, mehnat, voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha sudlar va bosh. O`zbekiston Respublikasi ham sud faoliyatini yanada ixtisoslashtirish yo'lidan bormoqda.

Odil sudlovni amalga oshirishning sifatini oshirish maqsadida O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 14 avgust 2000 yildagi "O`zbekiston Respublikasining sud tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi Farmoniga muvofiq mavjud umumiy yurisdiksiya sudlari asosida fuqarolik ishlar bo'yicha Qaraqalpog'iston respublikasi Oliy sudi arolik ishlar bo'yicha viloyatlar, Toshkent shahar va tumanlararo sudlar, jinoyat ishlar bo'yicha Qaraqalpoqiston Respublikasi Oliy sudi, jinoyat ishlar bo'yicha viloyatlar, Toshkent shahar va tuman (shahar) sudlari tashkil etildi. Ushbu

farmon odil sudlov va sud ishlarini o`z vaqtida ko`rib chiqishni, fuqarolarning siyosiy, ijtimoiy huquq va erkinliklari himoyasining kafolatlarini yanada kuchaytirishni ta'minlash maqsadida sudlarning ixtisoslashtirilishiga qaratilgan. O`zbekiston Respublikasida 1 yanvar 2001 yildan boshlab fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha alohida sudlar o`z faoliyatlarini boshladilar.

Umumiy sudlar tizimida fuqarolik ishlari bo`yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudlari va jinoyat ishlari bo`yicha tuman (shahar) sudlari asosiy bo`g`n hisoblanadilar.

Fuqarolik ishlari bo`yicha sudlar tomonidan ko`rib chiqiladigan ishlar ko`lami barqaror ko`payib borish xususiyatiga ega. *Masalan*, 1994 yilda taxminan 64 ming fuqarolik ishlari ko`rib chiqilgan bo`lsa, 2000 yilga kelib esa taxminan 94 ming fuqarolik ishlari ko`rib chiqildi.

Fuqarolik ishlari bo`yicha tumanlararo sudlarini tashkil etish ko`rib chiqiladigan ishlar ko`lami va boshqa omillarni hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Jinoyat ishlari bo`yicha sudlar tuman bo`limi mavjud bo`lmagan har bir tuman (shahar)da amal qiladi. Tuman (shahar)da bitta sud tashkil etiladi, lekin butun tuman (shahar) yoki tuman va shu tumanda joylashgan shaharlar uchun bitta sudni tashkil etish ham mumkin. Fuqarolik ishlari bo`yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudlari faoliyati ustidan nazoratni fuqarolik ishlari bo`yicha Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudi, fuqarolik ishlari bo`yicha viloyat sudi va fuqarolik ishlari bo`yicha Toshkent shahar sudi amalga oshiradi.

Jinoyat ishlari bo`yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudlari faoliyati ustidan nazoratni jinoyat ishlari bo`yicha Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudi, jinoyat ishlari bo`yicha viloyat sudi va jinoyat ishlari bo`yicha Toshkent shahar sudi amalga oshiradilar.

Fuqarolik ishlari bo`yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudlari, jinoyat ishlari bo`yicha tuman (shahar) sudlari faoliyatlarini tashkiliy ta'minoti, sudlarning mustaqilligi va ularning faqat qonunga qat'iy bo`ysunish prinsiplariga amal qilingan holda, O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi qoshidagi maxsus vakolat berilgan organ zimmasiga yuklatilgan.

Tumanlararo, tuman sudlarining asosiy vakolati birinchi instansiyada fuqarolik, jinoyat va ba'zi bir boshqa ishlarni ko`rib chiqish, ya'ni, yuqorida ta'kidlab o`tilganidek, muayyan ishlar bo`yicha qo`yilgan masalarga oid

(jinoiy javobgarlikka tortilgan shaxsning aybdor yoki aybsizligi, qonunda ko`zda tutilgan jazoni qo`llash yoki qo`llamaslik, mulkiy da'volarni isbotlanganligi yoki isbotlanmaganligi va sh.k.) qarorlarni qabul qilishdan iborat.

Fuqarolik ishlari bo`yicha tumanlararo sudlar tomonidan ko`rib chiqiladigan barcha ishlarni umumiy xususiyatlariga ko`ra guruhlariga ajratish mumkin. *Shtli ravishda shunday guruhlardan uchtasini tuzish mumkin:*

— fuqarolik, oila, mehnat va yer bilan bog`liq huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolar bo`yicha ishlar;

— alohida tartibda ko`riladigan ishlar;

— qonun bilan ularning vakolatiga birlashtirilgan boshqa ishlar.

Fuqarolik ishlari bo`yicha tumanlararo sud O`zbekiston Respublikasining 1995 yil 30 avgustdagi "Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlar va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to`g`risida"gi qonuniga muvofiq kelib chiqqan ishlarni ko`rib chiqish huquqiga ega. O`ar bir fuqaro, agar davlat tashkilotlari, mahalliy o`zini o`zi boshqarish tashkilotlari, idoralar, korxonalar va ularning birlashmalari, jamoat birlashmalari yoki mansabdor shaxslarning qonunlarga xilof harakatlari (qarorlari) huquq va erkinliklarini buzilishiga sabab bo`lgan deb hisoblasa, sudga shikoyat qilishi mumkin. Shikoyat bevosita shikoyatchi yashab turgan joydagi sudga yoki tashkilot, birlashma, mansabdor shaxs joylashgan yerdagi sudga beriladi va fuqarolik ishi tartibida ko`rib chiqiladi.

Bu ishlarning asosiy qismi jinoyat ishlari bo`yicha tuman (shahar) sudining hissasiga to`g`ri keladi, lekin qonunga muvofiq ko`rib chiqilishi yuqori yoki harbiy sudlar vakolatida bo`lgan ishlar *masalan*, jinoiy javobgarlikka tortilayotgan shaxsning aybini og`irlashtiruvchi holatlarda qasddan qotillik jinoyatini sodir qilish, o`n to`rt yoshga to`lmagan shaxsni qasddan zo`rlash, genotsid, terrorizm, o`lim jazosi bilan jazolanadigan jinoyatlar va boshqa ishlar (JPK 389m.) bundan mustasno.

Agar ko`rib chiqilayotgan ishlar mohiyatiga ko`ra murakkab bo`lmasa O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi, jinoyat ishlari bo`yicha Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudi raisi, jinoyat ishlari bo`yicha viloyat, Toshkent shahar sudlarining raislari, O`zbekiston Respublikasi Harbiy sudi raisi o`rta bo`g`in sudlari vakolati doirasiga oid jinoiy ishlarni

tegishli jinoyat ishlari bo`yicha tuman (shahar) sudi hamda okrug yoki hududiy harbiy sudga ko`rib chiqishlari uchun taqdim etish huquqiga egalar.

Tuman sudi jinoyat va fuqarolik ishlari bo`yicha odil sudlovni amalga oshirishdan tashqari ma'muriy huquqbuzarliklar bo`yicha ishlarni ham ko`rib chiqadi. Bunday ishlarni yakka tartibda ko`rib chiqadilar.

Zamonaviy qonunchilik fuqarolik va jinoyat ishlarini birinchi instansiyada ko`rib chiqadigan sud tarkibini o`zgartirdi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudidan tashqari barcha sudlarda fuqarolik ishlari bo`yicha birinchi instansiya ishlari sudyalar tomonidan yakka tartibda ko`rib chiqiladi (FPK 13-modda).

Ishni yakka tartibda ko`rib chiqish va hal qilishda sudya sud nomidan harakat qiladi.

Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudining raisi, fuqarolik ishlari bo`yicha viloyat, Toshkent shahar sudlarining qaroriga muvofiq birinchi instansiyaning har qanday ishi hay'atda ko`rib chiqilishi mumkin.

Jinoyat ishlari hay'atda ko`rib chiqiladi. Jiddiy ijtimoiy xavfliligi bo`lmagan jinoiy ishlar, ya'ni qonunda uch yildan ko`p bo`lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish belgilangan qasddan qilingan jinoyatlar, qonunda besh yildan ko`p bo`lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish belgilangan ehtiyotsizlik oqibatida qilingan jinoyatlar, qonunda besh yildan ko`proq muddatga ozodlikdan mahrum qilish belgilangan uncha og`ir bo`lmagan qasddan qilingan jinoyatlar hamda qonunda besh yildan ko`proq muddatga ozodlikdan mahrum qilish belgilangan ehtiyotsizlik oqibatida qilingan jinoyatlar yakka tartibda ko`rib chiqiladi (JPK 13m.).

Ish birinchi instansiya sudi tomonidan hay'atda ko`rilganda sud tarkibiga sudya va ikki nafar xalq maslahatchisi kiradi. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi birinchi instansiya ishlarni uch nafar sudyadan iborat tarkibda ko`rib chiqadi. Odil sudlovni amalga oshirishda xalq maslahatchilari sudyaning barcha huquqlaridan foydalanadilar. Ular sud majlisida ishni ko`rish jarayonida kelib chiqadigan hamma masalalarni hal qilishda va hukm chiqarishda raislik qiluvchi bilan teng huquqqa egadirlar.

Sudyalar qonunga muvofiq odil sudlovni amalga oshirishga vakolat berilgan shaxslardir. O`zbekiston Respublikasida barcha

sudyalar bir xil maqomga ega. Sudlarning raislari, raisning o`rinbosarlari ayni vaqtda sudyalardir.

Odil sudlovni amalga oshirish va boshqa funksiyalarni bajarish uchun sudyalar va xalq maslahatchilari qonunchilik tartibida belgilanadigan hukm chiqarish vakolatiga egalar.

Asosiy bo`g`in sudlarining sudyalari quyidagi huquqlarga egalar: mansabdor shaxslar va fuqarolardan odil sudlovni amalga oshirish bilan bog`liq bo`lgan o`z farmoyishlarining bajarilishini talab qilish; mansabdor va boshqa shaxslardan odil sudlovni amalga oshirish uchun zarur bo`lgan axborotlarni olish; uyushmalarga birlashish va qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo`lishi mumkin.

O`z navbatida davlat tashkilotlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish bilan bog`liq bo`lgan talab va farmoyishlarini so`zsiz bajarishlari shart. Odil sudlovni amalga oshirish uchun zarur bo`lgan axborotlar, hujjatlar va ularning nusxalari sudyalarning talabiga muvofiq bepul beriladi. Sudyalarning talablari va farmoyishlarini bajarmaslik qonunda belgilangan javobgarlikka sabab bo`ladi. O`z navbatida sudyalar va xalq maslahatchilari bir qator majburiyatlarga egalar, ular fuqarolik va jinoyat ishlari, ma'muriy huquqbuzarliklar bo`yicha ishlarni ko`rib chiqishda O`zbekiston Respublikasi-ning Konstitutsiyasi va boshqa qonunlariga so`zsiz rioya qilishlari shart. Korxonalar, idoralar va tashkilotlarning huquqlari hamda qonun bilan qo`riqlanadigan manfaatlari himoya qilinishini ta'minlashlari, xolis va adolatli bo`lishlari shart. Sudyalar sudyalik sha'nini qat'iy saqlashlari, odil sudlovning obro`sini, sudyalik qadr-qimmatini tushirishi yoki sudyaning xolisligiga shubha tuqdirishi mumkin bo`lgan xatti-harakatlardan o`zlarini tiyishlari shart. Sudyalar hokimiyat vakillik organlarining deputatlari bo`lishlari mumkin emas. Sudyalar siyosiy partiyalar va harakatlarning a'zosi bo`lishlari hamda, ilmiy, pedagogik va ijodiy faoliyatdan tashqari, haq to`lanadigan boshqa biron-bir faoliyat turlari bilan shug`ullanishlari mumkin emas.

Sudyalar ko`rib chiqilishi lozim bo`lgan ishlar, amaldagi qonunchilik va uni qo`llash amaliyoti bilan xalq maslahatchilarini oldindan tanishtirib chiqishlari va ularga o`z vakolatlarini amalga oshirishlarida kerak bo`ladigan boshqa yordamni ko`rsatishlari shart.

Xalq maslahatchilari huquqiy bilimlarni bilishlari, har bir ishni sudga ko`rib chiqishga tayyorlanishlari, huquqbuzarliklardan ogohlantirish ishlarida qatnashish-lari shart.

Sudyalar va xalq maslahatchilari sudyalarning maslahat sirini hamda yopiq sud majlislari o`tkazish chog`ida olingan ma'lumotlarni oshkor qilishga haqli emas.

Xalq maslahatchilari o`z funksiyalarini bajarish uchun sudga o`z vaqtida kelishlari shart. Xalq maslahatchisini sudga chaqirish u ishlaydigan yoki o`qiydigan korxonaga, idoraga, tashkilot ma'muriyati uchun shart.

Agar xalq maslahatchilari vakolatlarining muddati sud ishini ko`rib chiqish davomida tugaydigan bo`lsa, u holda bu vakolatlar ushbu ishni ko`rib chiqish oxiriga yetkunicha saqlanib turadi.

Xalq maslahatchilari sudlardagi vazifalarini bajarish uchun yiliga ko`pi bilan ikki haftaga navbatma-navbat chaqiriladi, ularning ishtirokida boshlangan sud ishini ko`rishni tugallash zarurati bu muddatni uzaytirishni taqozo etgan hollar bundan mustasno. Shu davrda ularning ish joyidagi o`rtacha ish haqi saqlanib qoladi.

Fuqarolik ishlari bo`yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudi rais va sudyalardan iborat bo`ladi. Jinoyat ishlari bo`yicha tuman (shahar) sudi rais, sudyalari va xalq maslahatchilaridan iborat bo`ladi.

Ushbu sudlarda ishni tashkil qilish sudning kundalik ishi ustidan rahbarlik qiluvchi sud raisining zimmasiga yuklatiladi.

Fuqarolik ishlari bo`yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudi, jinoyat ishlari bo`yicha tuman (shahar) sudining raisi sud kengashida rahbarlik qilish va ishni sudyalari o`rtasida taqsimlashdan tashqari xalq maslahatchilari bilan ishlashni tashkil qiladi, fuqarolarni shaxsan qabul qiladi, ularni sud tomonidan qabul qilish, ariza va shikoyatlarni ko`rib chiqish ishlarini tashkil etadi.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq ("Sudlar to`g`risida" qonunning 38-moddasi) fuqarolik ishlari bo`yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudining, jinoyat ishlari bo`yicha tuman (shahar) sudining raisi yo`qligida uning vakolatlari sudyalarning tegishli malaka hay'atining qarori bilan ushbu tumanlararo, tuman (shahar) sudining sudyalardan birining zimmasiga yuklatilishi mumkinligi ko`zda tutilgan.

5-mavzu.
+ora=alpoRespublikasi jinoyat ishlari biyicha Oliy sudi,
viloyatlar va Toshkent shashar jinoyat ishlari biyicha sudlari.

+ora=alpoRespublikasi fu=arolik ishlari biyicha Oliy sudi, viloyatlar va Toshkent shashar fu=arolik ishlari biyicha sudlari.

Reja.

5.1. +ora=alpoRespublikasi jinoyat ishlari biyicha Oliy sudi, viloyatlar va Toshkent shashar jinoyat ishlari biyicha sudining tarkibi va vakolatlari, ularning umumiy yurisdiksiya sudlari tizimidagi irni. +uyi turuvchi sudlar faoliyati ustidan nazorat olib borishi.

+ora=alpoRespublikasi fu=arolik ishlari biyicha Oliy sudi, viloyatlar va Toshkent shashar fu=arolik ishlari biyicha sudining tarkibi va vakolatlari, ularning umumiy yurisdiksiya sudlari tizimidagi irni. +uyi turuvchi sudlar faoliyati ustidan nazorat olib borishi.

5.2. Sud rayosati, uning tarkibi, tashkil etilish tartibi va vakolatlari. Rayosatning tashkiliy vakolatlari. Sud shay'ati, uning tashkil etilish tartibi va vakolatlari.

5.3. +ora=alpoRespublikasi jinoyat ishlari biyicha Oliy sudi, viloyatlar va Toshkent shashar jinoyat ishlari biyicha sudlari, +ora=alpoRespublikasi fu=arolik ishlari biyicha Oliy sudi, viloyatlar va Toshkent shashar fu=arolik ishlari biyicha sud raisi va uning irinbosarining vakolatlari.

5.4. Sud apparati.

Qonuniy manbalar

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: "O`zbekiston", 8 dekabr, 1992 y.

2. O`zbekiston Respublikasining "Sudlar to`g`risida"gi qonuni, 2000 y. 14 dekabr.

3. "O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o`zgartirish va qo`shimchalar kiritish to`g`risidagi" O`zR qonuni. 24 aprel, 2003 y.

4. O`zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual Kodeksi. -T.: Adolat. 1999 y.

5. O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual Kodeksi. -T.: Adolat. 2001 y.

Maxsus adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharhlar, -T.: "Adolat"; O`zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 1997 y.
2. Pravooxranitelnie organi. Uchebnik dlya vuzov. / Pod redaksiyey professora K.F. Gutsenko 3-ye izdaniye dopolnennoye i pererabotannoye. - M.: Zersalo, 1997.
3. O`zbekiston Respublikasida Sud islohotlarini yanada rivojlantirish Dasturi. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Bulletin, 1996 yil, №3-4 soni.
4. Savitskiy V.M. Organizatsiya sudebnoy vlasti v Rossiyskoy Federatsii. Uchebnoye posobiye dlya vuzov. -M.: BEK, 1996.
5. O`zbekistonda sud hokimiyati: islohotlar davri.-T., "Adolat", 2002 y.
6. Tixomirova L.V., Tixomirov M.YU. Yuridicheskaya ensiklopediya (pod redaksiyey M.YU. Tixomirova). - M.: 1997.

Jinoyat ishlari va fuqarolik ishlari bo`yicha Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudi, jinoyat ishlari va fuqarolik ishlari bo`yicha viloyat, Toshkent shahar sudlari umumiy sudlar tizimida o`rta bo`}inni tashkil etadilar. Sud tizimida o`rta bo`}in sudyalari bir xil vakolat va mavqega egalar. Ular fuqarolik ishlari va jinoyat ishlarini ko`rib chiqishda keng huquqlarga egalar, xususan ular ishlarni birinchi instansiya sudi sifatida, apellatsiya, kassatsiya va nazorat tartibida ko`rib chiqadilar.

Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat sudi, Toshkent shahar sudi:

- o`z vakolatlari doirasida ishlarni birinchi instansiya sudi sifatida, apellatsiya, kassatsiya tartibida va nazorat tartibida ko`radi;
- tumanlararo, tuman (shahar) sudlarining faoliyati ustidan nazorat olib boradi, sud amaliyotini umumlash-tiradi;
- qonunga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Ushbu bo`}in sudlari birinchi instansiya sudi sifatida JPK 389-moddasida ko`zda tutilgan jinoyat ishlarini ko`rib chiqadilar. *Masalan*, jinoyat ishlari bo`yicha Qoraqalpog`iston Respublikasining Oliy sudi Jinoyat kodeksining 97-moddasi ikkinchi qismida, 118-moddasining

to`rtinchi qismida, 150,153, 155,157,158-moddalarining uchinchi qismida, 159-moddasining to`rtinchi qismida, 160,161- moddalarida, 210-moddasining uchinchi qismida, 230,231,242,244-moddalarida, 273-moddasining beshinchi qismida ko`zda tutilgan jinoyatlarning (javobgarlikni og`irlashtiradigan holatlarda qasddan odam o`ldirish, javobgarlikni og`irlashtiradigan holatlarda nomusga tegish, tinchlik va xavfsizlikka qarshi jinoyatlar, davlat boshqaruvi tartibiga, odil sudlovga qarshi va boshqa og`ir va o`ta og`ir jinoyatlar to`g`risida) sud ishini ko`rib chiqadi.

Qoraqalpog`iston Respublikasi fuqarolik ishlari bo`yicha Oliy sudi, fuqarolik ishlari bo`yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlari qonunda o`z vakolatlariga berilgan fuqarolik ishlarini, shuningdek, alohida holatlarni hisobga olib har qanday fuqarolik ishini Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahri hududidagi fuqarolik ishlari bo`yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudidan olib, birinchi instansiya sudi sifatida o`zining ish yuritishiga qabul qilib olishga yoki bir suddan boshqa tegishli sudga o`tkazishga haqli (FPK 142, 143-moddalari). Viloyat yoki unga tenglashtirilgan sud barcha protsessual qoidalarga amal qilgan holda ishni ko`rib chiqadi va tegishli qaror qabul qiladi.

O`rta bo`lin sudlari tumanlararo va tuman sudlariga nisbatan yuqori turuvchi sud hisoblanadilar va ushbu sudlar tomonidan chiqarilgan qarorlarning asosli va qonuniyligini tekshirish ishlarida faol ishtirok etadilar.

O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2000 yil 14 dekabrda gi ikkinchi chaqiriq IV-sessiyasida qabul qilingan yangi tahrirdagi "Sudlar to`g`risida" gi qonunning asosiy yangiliklaridan biri umumiy yurisdiksiya sudlarida protsessual qonunchilikning muhim tartibi (instituti) hisoblanadigan ishlarni apellatsiya tartibida ko`rib chiqishning joriy etilishi bo`ldi.

Apellatsiya tartibida ishlarni sifatli ko`rib chiqish muhim ahamiyatga ega bo`lib, unda noqonuniy va asoslanmagan qarorlar, hukmlar, ajrimlar va farmoyishlarni kuchga kirishining oldi olinadi va bu o`z navbatida odil sudlovning maqsad va vazifalarini amalga oshirilishini ta'minlab beradi.

O`rta bo`lin sudlari tuman sudlarining qonuniy kuchga kirmagan hukmlari, qarorlari va ajrimlari ustidan kelib tushgan shikoyat va protestlarini ko`rib chiqishda, sudlarning mustaqillik prinsipini buzmag

holda, muayyan ishlar bo`yicha tegishli ko`rsatmalar berish orqali odil sudlovning sifati va samaradorligini oshirishning muhim vositasini ishlatadilar.

Muayyan jinoyat yoki fuqarolik ishi bo`yicha chiqarilgan apellatsiya ajrimi nafaqat ushbu ish uchun muhim ahamiyatga ega. U ushbu ishda yo`l qo`yilgan xatolarning boshqa ishlarda takrorlanmasligi uchun tuman sudining keyingi amaliyotiga ta'sir qiladi. Bu o`z navbatida sud amaliyotining shakllanishiga xizmat qiladi, tuman sudi va boshqa quyi turuvchi sudlarning ishlarini yaxshilanishi ijobiy ta'sir qiladi. O`zbekiston Respublikasi JPK 497-moddasiga muvofiq jinoyat ishlari bo`yicha tuman (shahar) sudlarining qonuniy kuchga kirmagan hukmlari ustidan — Qoraqalpog`iston Respublikasi jinoyat ishlari bo`yicha Oliy sudiga, jinoyat ishlari bo`yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlariga apellatsiya tartibida shikoyat berish va protest bildirish mumkin.

Jinoyat ishlari bo`yicha tuman (shahar) sudlarining qonuniy kuchga kirgan hukmlari ustidan — Qoraqalpog`iston Respublikasi jinoyat ishlari bo`yicha Oliy sudiga, jinoyat ishlari bo`yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlariga; Qoraqalpog`iston Respublikasi jinoyat ishlari bo`yicha Oliy sudining, jinoyat ishlari bo`yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlarining qonuniy kuchga kirgan hukmlari ustidan — shu sudlarning sudlov hay'atlariga kassatsiya tartibida shikoyat berish va protest bildirish mumkin.

Kassatsiya tartibida ishlarni ko`rib chiqish muhim ahamiyatga ega bo`lib, u noqonuniy va asossiz qarorlar, hukmlar, ajrimlar va farmoyishlarning ijro etilishining oldini olish, sud va tergovning xatolarini to`g`rilashga zamin yaratadi va odil sudlovning maqsad va vazifalarini amalga oshirilishini ta'minlab beradi.

Qoraqalpog`iston Respublikasining Oliy sudi, viloyat sudi, Toshkent shahar sudi nazorat instansiyasi sifatida apellatsiya yoki kassatsiya tartibida ko`rib chiqilgan ishlarda chiqarilgan hukm va ajrim (qaror)larning qonuniyligi va asoslanganligini tekshirish vakolatiga ega. Bu funktsiya nafaqat muayyan ishlar bo`yicha yo`l qo`yilgan xatolarni to`g`rilashga, shu bilan birga Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyat va boshqalar hududida sud amaliyotini tegishli yo`nalishga yo`naltirishga xizmat qiladi.

"Sudlar to`g`risida" qonunning 29-moddasida shunday deyilgan: Qoraqalpog`iston Respublikasi jinoyat ishlari bo`yicha Oliy sudi, jinoyat

ishlari bo'yicha viloyat, Toshkent shahar sudlari rais, rais o'rinbosari, sudyalalar, xalq maslahatchilaridan iborat bo'ladi va sud Rayosati hamda sudlov hay'atlari tarkibida ish olib boradi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi fuqarolik ishlari bo'yicha Oliy sudi, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyat, Toshkent shahar sudlari rais, rais o'rinbosari, sudyalardan iborat bo'ladi va sud Rayosati hamda sudlov hay'atlari tarkibida ish olib boradi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat sudi, Toshkent shahar sudi Rayosati shu sudning sudyalaridan iborat tarkibda ish olib boradi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat sudi, Toshkent shahar sudi Rayosati majlislari har oyda kamida ikki marta o'tkaziladi va Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat sudi, Toshkent shahar sudi Rayosati a'zolarining ko'pchiligi hozir bo'lgan taqdirda vakolatli hisoblanadi.

Muayyan ishlar yuzasidan Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat sudi, Toshkent shahar sudi Rayosati qarorlari ovoz berishda qatnashgan Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat sudi, Toshkent shahar sudi Rayosati a'zolarining ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi va tegishli sud raisi tomonidan imzolanadi.

Endi umumiy yurisdiksiya o'rta bo'lin sudlarining vakolatlari to'g'risida to'xtalib o'tamiz.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat sudi, *Toshkent shahar sudi Rayosati*:

- o'z vakolatlari doirasida ishlarni nazorat tartibida ko'rib chiqadi;
- sud amaliyotini umumlashtirish natijalarini ko'rib chiqadi;
- hay'atlar faoliyati to'g'risidagi ma'ruzalarni, tumanlararo, tuman (shahar) sudlari raislarining shu sudlar faoliyati to'g'risidagi va qonun hujjatlarini qo'llash amaliyoti to'g'risidagi ma'ruzalarini tinglaydi;
- qonunga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

O'ukm va ajrim (qaror) ishlarini nazorat tartibida ko'rib chiqish bu ishlar apellatsiya yoki kassatsiya tartibida ko'rib chiqilgandan so'nggina va shu sud raisi, prokuror yoki ularning o'rinbosarlarining protestlari asosidagina yo'l qo'yiladi. Protestda o'ta og'ir jinoyat to'g'risidagi qonunni qo'llash, jazoni ko'chaytirish yoki mahkumning ahvolini yomonlashtiruvchi boshqa o'zgartirishlarni kiritish, oqlov hukmini yoki

sudning ishni tugatilganligi to`g`risidagi ajrimi (qarori)ni qayta ko`rib chiqish kabi masalalar qo`yilishi mumkin. Sudning ayblov hukmi yoki ajrimi (qarori) qonuniy kuchga kirganidan so`ng bir yil davomidagina bunday protestni qayta ko`rib chiqish uchun yo`l qo`yiladi.

Nazorat instansiya sudi jinoyat ishini nazorat tartibida ko`rib chiqib apellatsiya yoki kassatsiya ajrimi, hamda, agar chiqarilgan bo`lsa, sudning keyingi ajrimi, qarorlarini bekor qiladi va ishni apellatsiya yoki kassatsiya tartibida qaytadan ko`rib chiqishga beradi.

Rayosat tashkiliy xarakterdagi masalalarni hal qiladi. U sud amaliyotini umumlashtirish natijalari, tuman sudlariga qonunchilikni to`g`ri qo`llashda ko`mak berish chora-tadbirlari, jinoyatchilik va sudlovning ahvoli, fuqaro-larning shikoyat va arizalarini hal qilish ishlarining ahvoli, sud faoliyatining joriy va kelajakdagi (istiqbol-dagi) rejalari bo`yicha ma'lumotlarni tinglaydi va muhokama qiladi.

Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat sudi, Toshkent shahar sudining *sudlov hay'atlari*:

— o`z vakolatlari doirasida ishlarni birinchi instansiyada ko`rib chiqadi;

— apellatsiya yoki kassatsiya tartibida shikoyat berish (protest bildirish) huquqiga ega bo`lgan shaxslarning xohishiga ko`ra, ishlarni apellatsiya yoki kassatsiya tartibida ko`rib chiqadi. Apellatsiya tartibida ko`rilgan ish kassatsiya tartibida ko`rilmaydi;

— sud amaliyotini umumlashtiradi;

— qonunga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Sudlov hay'atiga uning raisi rahbarlik qiladi. Odatda sudlov hay'atining raisi sud raisining o`rinbosari bo`ladi. Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat sudi, Toshkent shahar sudi raisining o`rinbosari sudlov hay'ati ishini tashkil qiladi; sudlov hay'ati majlislarida raislik qilishi mumkin ("Sudlar to`g`risida" qonunning 35-moddasi).

Ishni birinchi instansiyada ko`rib chiqishda sudlov hay'ati odatda raislik qiluvchi va ikki xalq maslahatchisidan iborat tarkibda harakat qiladi. Ishlarni tegishli sudlarning hay'atlarida apellatsiya va kassatsiya tartibida ko`rib chiqish uch sudyadan iborat tarkibda amalga oshiriladi.

Fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudi, fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha viloyat, Toshkent shahar sudlarining ishini sud raisi va uning o`rinbosari sud xodimlari yordamida

amalga oshiradi. Ushbu sudning ishlarini tashkil etishga sud raisi mas'ul bo'ladi. *Sud u:* faoliyatiga tashkiliy jihatdan rahbarlik qiladi;

— sud ishlari bo'yicha chiqarilgan hal qiluv qarorlari, hukmlar, ajrimlar va qarorlar ustidan qonunda belgilangan doirada va tartibda protest kiritadi;

— sud ishlarini nazorat tartibida tekshirish uchun talab qilib oladi;

— sud Rayosatini chaqiradi va uning majlislarida raislik qiladi;

— sud Rayosatining qarorlari bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshirish ishini tashkil etadi;

— Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyat, Toshkent shahar sudlari sudyalarining intizomiy javobgarligi haqida ish qo'zg'atadi;

— sudyalar, sudning boshqa xodimlari hamda xalq maslahatchilari malakasini oshirish ishini tashkil etadi;

— sud amaliyotini umumlashtirish va sud statistikasini yuritish ishini tashkil etadi;

— fuqarolarni shaxsan qabul qiladi, ularni qabul qilish, ariza va shikoyatlarni ko'rib chiqish ishini tashkil etadi;

— sudyalarning malaka hay'ati qarorlari ustidan Umumiy yurisdiksiya sudlari sudyalarining Oliy malaka komissiyasiga taqdimnomalar kiritadi;

— sud devoni ishlariga rahbarlik qiladi, sud xodimlari bilan mehnat shartnomalarini tuzadi va bekor qiladi;

— qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Bundan tashqari, sud raisi sud ishiga umumiy rahbarlik qilish mas'uliyati yuklangan shaxs sifatida, joriy va kelajak (istiqbol) ishlari bo'yicha rejalarni tasdiqlaydi, sud tomonidan qabul qilingan qarorlar ijrosi nazoratini tashkil qiladi.

U maslahatchilar, kotiblar va boshqa texnik kadrlarga rahbarlik qiladi, sud devoni xodimlarining malakasi va professional mahoratini oshirish ishlarini tashkil qiladi, sudning moliyaviy va hisobot ishlarini nazorat qiladi, aholini qabul qilish va fuqarolarning ariza va shikoyatlarini ko'rib chiqish bo'yicha ishlarni tashkil qiladi, sudning ish yuritish ishlariga rahbarlik qiladi.

O'rta bo'g'in sudi raisi o'rinbosarga ega. Sud raisi o'rinbosarining vakolatlari "Sudlar to'g'risida" qonunning 35-moddasida belgilab berilgan. Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat sudi, Toshkent shahar

sudi raisining o`rinbosari: sudlov hay'atlarining ishini tashkil etadi; sudlov hay'ati majlislarida raislik qilishi mumkin; sud rayosatiga sudlov hay'atlarining faoliyati to`g`risida ma'ruzalar taqdim etadi; fuqarolarni shaxsan qabul qiladi; sud raisi yo`qligida uning vakolatlarini amalga oshiradi; qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarini amalga oshiradi.

O`rta bo`g`in sudlarining xodimlari tarkibiga maslahatchilar, devonxona boshqaruvchisi, sud majlisi kotiblari, ish yurituvchilar, mashinistkalar va arxivariuslari kiradi.

Maslahatchilar sudga kelib tushgan shikoyat va ishlarni o`rganib chiqadilar va ular to`g`risida sud raisiga axborot beradilar, boshqa ishlarni bajaradilar.

Devonxona mudiri sud hay'atlari kotiblariga rahbarlik qiladi, tashrif buyuruvchilarni qabul qilishni tashkil etadi, sudga kelib tushgan xatlar bo`yicha sud raisi yoki uning o`rinbosarlariga axborot beradi, xalq maslahatchilarini sudga chaqirish ishlarini tashkil qiladi, sud raisi yoki uning o`rinbosarlarining ruxsatiga muvofiq fuqarolarga turli sud hujjatlarini beradi va yuboradi.

Sud majlisining kotiblari birinchi instansiyada ko`rib chiqiladigan ishlar bo`yicha bayonnomalarni yuritadi, sud ishtirokchilariga chaqiruv qo`zlarini yuboradi, prokuror va advokatlarni ishni tinglash vaqtidan xabardor qiladi, qamoqda bo`lgan sudlanuvchilarni ma'lum bir kun va soatda sudga olib kelish ishlarini tashkil qiladi va boshqalarni amalga oshiradi.

Rayosat kotibi rayosatning ish yuritish ishlarini amalga oshiradi, rayosat a'zolari va prokurorni kengash muddati va ko`rib chiqiladigan masalalarning xarakteridan xabardor qiladi, rayosat ishining natijalarini rasmiylashtiradi.

Sudning boshqa xodimlari — ish yurituvchilar, kuryerlar (xat tashuvchilar), mashinistkalar, arxivariuslari o`z lavozimlariga muvofiq belgilangan ishlarni amalga oshiradilar. Ularning hammasi sud ishini tashkil qilishga u yoki bu darajada hissa qo`shadilar.

Viloyat sudi ishini ta'minlashning muhim vositasi joriy va kelajak rejasini tuzish. Kelajak ishini rejalashtirish viloyat sudining diqqatini sudning asosiy yo`nalish ishlariga qaratishga imkon beradi. U uzoq muddatli sud faoliyatini ta'minlab beruvchi chora-tadbirlarni amalga oshirishga xizmat qiladi. Joriy rejalashtirish kundalik ishlarni tashkil

qilishga yo`naltirilgan, *masalan*, protestlarni ko`rib chiqish, jinoyat va fuqarolik ishlarini hal qilish. Yuqorida ko`rsatilgan rejalarda xalq maslahatchilarini huquqiy jihatdan o`qitish, sudyalari va sud devoni xodimlari majlislarini tashkil qilish ham ko`zda tutiladi.

Aholini qabul qilishni sud raisi va uning o`rinbosari tashkil qiladi. Qabul qat'iy belgilangan vaqtda amalga oshiriladi. Fuqarolarni qabul qilish jarayonida fuqarolarga kerakli huquqiy masalalar tushuntiriladi, ariza va shikoyatlar qabul qilinadi, so`rov xatlari, ma'lumotnomalar, sud qarorlaridan ko`chirmalar, hukmlarning nusxalari beriladi.

Kadrlar bilan ishlash sud raisi, uning o`rinbosari, devonxona mudiri tomonidan amalga oshiriladi. Bu ishlar butun sud, sud hay'atlari va texnik xodimlarga taalluqlidir. Xodimlarni tanlash, joylashtirish va boshqa lavozimlarga o`tkazish viloyat sudining sudyalari va boshqa xodimlarining professional-ishbilarmonlik va ma'naviy fazilatlarini (sifatlarini) o`rganish asosida amalga oshiriladi.

Xalq maslahatchilari bilan ishlash ularni huquq va sud faoliyatining asoslari bilan tanishtirish, ko`rib chiqilishi lozim bo`lgan ishlar bilan o`z vaqtida tanishib chiqishga sharoit yaratish, materiallarni dastlabki o`rganib chiqishda yuzaga kelishi mumkin bo`lgan huquqiy masalalarni tushuntirish va boshqa ishlardan iborat bo`lishi kerak.

O`rta bo`lin sudlari faoliyatning muhim yo`nalishlaridan biri sud amaliyotini o`rganish va umumlashtirish hisoblanadi. Sud hay'atlarining kassatsiya va apellatsiya amaliyotlarini, Rayosatning nazorat amaliyotini umumlashtirish va muayyan ishlarni o`rganib chiqish asosida ushbu bo`lin sudlari ishlarda yo`l qo`yilgan xatolar va kamchiliklar bo`yicha amaliy materiallarni oladi. Bu o`z navbatida yo`l qo`yilgan xatolar-ning sabablarini aniqlash, sud ishining sifati to`g`risida axborotga ega bo`lish va sud faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlarini belgilab olishga imkon beradi.

Qo`yilgan maqsaddan kelib chiqqan holda apellatsiya, kassatsiya va nazorat amaliyoti turli masalalar bo`yicha umumlashtiriladi va o`rganib chiqiladi: ma'lum turdagi jinoyat va fuqarolik ishlari bo`yicha, mulkiy va protsessual qonunlarni qo`llash masalalari va boshqalar bo`yicha. Bu mansabdor shaxslar tomonidan keltirilgan protestlarning asoslanganligi va qonuniyligi, hukm va qarorlarni tekshirishning samaradorligini aniqlashga imkon beradi. Bundan tashqari shikoyat va protestlarda keltirilgan dalil-

isbotlarni o`rganishda yo`l qo`yilgan kamchiliklar aniqlanadi. Umumlashtirish ma'lum bir tuman yoki bir necha tuman sudlarining faoliyati bilan bog`liq bo`lgan materiallarni o`rganish yo`li bilan ham amalga oshiriladi.

Qonunchilikni tizimlashtirish ishlari bu yerda, tuman sudlaridagi kabi, kodekslar va boshqa qonunlar, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, O`zbekiston Respublikasi O`ukumatining Qarorlari, O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining Qarorlari, Nizomlar va boshqalarni rasmiy nashrlarining nazorat nusxalarini olib borish, ro`yxatga olish va saqlashdan iborat. Jinoyat va fuqarolik ishlari bo`yicha statistik hisobdorlik belgilangan shakl va muddatda sud raislarining rahbarligi ostida amalga oshiriladi. Statistik hisobdorlik quyi turuvchi sudlarning faoliyatlari to`g`risida ma'lumotlarni to`plash va qayta ishlash ishlarini ham o`z ichiga oladi.

7-mavzu.

HARBIY SUDLAR

Reja

7.1. Izbekiston Respublikasi sud tizimida sharbiy sudlar. Bu sudlar oldida turgan vazifalarning iziga xos xususiyatlari, ularning bilinishi.

7.2. Turli bisharbiy sudlarning sudloviga tegishli ishlar.

7.3. Sharbiy sudlar faoliyati ustidan sud nazoratini irnatish, bu nazoratda Izbekiston Respublikasi Oliy sudining ashhamiyati.

Qonuniy manbalar

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent, "O`zbekiston", 1992 yil, 8 dekabr.

2. O`zbekiston Respublikasining "Sudlar to`g`risida"gi 2000 yil 14 dekabr qonuni, yangi tahrir. 07.21.2001 y.
3. "Harbiy sudlar faoliyatini tashkil qilish to`g`risida"gi Nizom O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2000 y. 14 dekabr ¹ 164-II sonli qarori bilan tasdiqlangan.
4. "Turkiston Respublikasining Oliy Inqilobiy tribunali to`g`risida"gi Nizom, 1919 y. 26 aprel. ¹ 36 (SGA RUz, fond ¹ 38, OP ¹ 2, D ¹ 26, l. d. 20).
5. "Turkiston Respublikasining Oliy Inqilobiy-harbiy kengashining BuyruQi" 19 iyun 1919 yil, ¹ 634. 6.
6. Turkiston Respublikasining Oliy sud nazorati to`g`risidagi Nizom, 1921 y., 13 iyul
7. O`zbekiston Respublikasi Sudlar to`g`risidagi me'yoriy huquqiy hujjatlar to`plami. -T., 2001.
8. O`zbekiston Respublikasining "O`zR Konstitutsiyasiga o`zgartirishlar va qo`shimchalar kiritish to`g`risida"gi 2003 yil 24 aprel qonuni.

Maxsus adabiyotlar

1. Armiya i obshestvo (sbornik statey). M.: Progress. 1990.
2. Vandishev V.V. Ugolovniy protsess v sxemax. Uchebnoye naglyadnoye posobiye. - Sankt-Peterburg: Piter, 2001.
3. Sm.: Glebov I.N. Voennoye pravo Sodrujestva: sostoyaniye i perspektivi mejdunarodno-pravovogo regulirovaniya voyenno-politicheskix otnosheniy gosudarstv SNG // Gosudarstvo i pravo, 1993, ¹ 10.
4. Gromov N.A. Ugolovniy protsess Rossii: Uchebnoye posobiye. M.: Yurist, 1999.
5. Deyatelnost organov voyennoy yustitsii v godi Velikoy Otechestvennoy voyni (Krugliy stol jurnala "Gosudarstvo i pravo")-Gosudarstvo i pravo, 1995, ¹ 8.
6. Jdanov YU.N. Sovremennaya sovetskaya voyennaya doktrina i pravo. (Gosudarstvo i pravo), 1991 ¹⁵.
7. Kalinovskiy K. Ugolovniy protsess v testax. Uchebnoye posobiye. - Sankt-Peterburg, Piter, 2001.

8. Maksimov S. Voyennie tribunali - organi pravosudiya. - V kn.: Voyennie tribunali - organi pravosudiya v voorujyonnix silax. - M., 1988.
9. Mirenskiy B. Pravooxranitelnie organi Respubliki Uzbekistan. Uchebnik dlya yuridicheskix vuzov. -T.: "Adolat". 1998.
10. Pravooxranitelnie organi. Uchebnik dlya vuzov. Pod redaksiyey professora Gutsenko K. F. 3-ye izdaniye dopolnennoye i pererabotannoye. -M.: Zersalo, 1997.
11. O`zbekiston Respublikasida sud islohotining rivojlanish dasturi. Oliy sud Bulletin. 13-4, 1996.
12. Savitskiy V.M. "Organizatsiya sudebnoy vlasti v Rossiyskoy Federatsii" Uchebnoye posobiye dlya Vuzov. -M.: BEK, 1996.
- 13 Ugolovniy protsess. Uchebnik. Pod redaksiyey I.A. Petruksina. - M.: Prospekt, 2001.
- 14 Ugolovno-protsessualnoye pravo Rossiyskoy Federatsii. Uchebnik. Otvetstvenniy redaktor P.A. Lupinskaya. Izdaniye 3-ye, dopolnennoye i pererabotannoye. -M.: Yurist, 1999.
- 15 Ugolovniy protsess. Pod redaksiyey Koblikova A.S. - M.: Yurist, 1995.
- 16 Mirzayev T.K. Deyatelnost voyennix sudov: problemi i resheniya. Avtoreferat na soiskaniye uchenoy stepeni kand. yur. nauk. -T.: 2001.

Sud hokimiyatining boshqa organlari singari, harbiy sudlar ham shu hokimiyat organlariga xos bo`lgan vakolatlarga ega bo`ladi. Ularga odil sudlovni amalga oshirish, harbiy shaxslar va ularga tenglashtirilgan fuqarolarning huquq va erkinliklari bilan bog`liq mansabdor shaxslarning qaror va farmoyishlarining qonuniyligi va asoslilikini tekshirish, hukmlarning va boshqa sud qarorlarining ijrosini ta'minlash hamda, Harbiy sudlar tizimidagi sudyalarning hamjamiyati organlari bilan hamkorlik qilish vazifasi yuklatilgan.

Harbiy sudlar bilan boshqa sudlar ular uchun belgilangan, o`z faoliyatida qonuniylik prinsipiga amal qilish majburiyati bilan o`xshashdir. Harbiy sudlar ham, boshqa sudlar singari, O`zR Konstitutsiyasi va qonunlari, qonun osti hujjatlari talablariga bo`ysunishi kerak, shuningdek, O`zR Oliy sudi Plenumi qarorlari va ko`rsatmalari ham ular uchun majburiydir. Muayyan jinoyat yoki fuqarolik ishlarini ko`rib chiqayotganda ham bu sudlar, hech bir istisnosiz, O`zR JPK va FPKlarida belgilangan

normalar asosida amal qiladi. *Masalan*, harbiy sudda ham sudlanuvchi unga e'lon qilingan ayblovdan himoyalaniş bilan bog'liq barcha protsessual huquqlardan to'la foydalanadi.

Lekin harbiy sudlar boshqa sudlar bilan o'xshashliklarga ega bo'lsa-da, ular o'rtasida ayrim tafovutlar mavjuddir. *Ular quyidagi hollarda namoyon bo'ladi.*

Birinchidan, harbiy sudlarga qonunlarni sharhlash, konstitutsiyaviy nazorat vakolatlari berilmagan. *Ikkinchi-dan*, sud hokimiyatining bu sudlarga berilgan vakolatlari har doim ham umumiy yurisdiksiya sudlari tomonidan olib boriladigan darajada amalga oshirilmaydi. *Masalan*, harbiy sudlar odil sudlovni barcha fuqarolarga nisbatan amalga oshirmaydi. *Uchinchi-dan*, harbiy sudlar vakolatlarining o'ziga xos xususiyati bo'lib, ular tomonidan faqatgina harbiy xizmatga qarshi qaratilgan jinoiy ishlarni ko'rib chiqish va hal etish mumkinligi hisoblanadi. Bunday jinoiy ishlarga buyruqni bajarmaslik, harbiy qismni o'zboshim-chalik bilan tashlab ketish, dezertirlik kabi jinoiy ishlar kiradi.

Yuqorida bayon etilgan va boshqa qator faktorlar ma'lum ma'noda harbiy sudlarning tashkil etilishi xususiyatlarini va ular faoliyatining asoslarini belgilab beradi. Ularning sudlov faoliyati ustidan nazoratni umumiy yurisdiksiya sudlari faoliyati ustidan nazoratni O'zR Oliy sudi amalga oshiradi. Bu orqali esa fuqarolarga nisbatan ham, harbiy shaxslarga nisbatan ham qonunlarning adolatli tatbiq etilishiga erishiladi.

Ammo, harbiy sudlarning tashkil etilishi va faoliyatining asoslari ularning umumiy yurisdiksiya sudlari bilan umumlashganligi xususiyati bilan namoyon bo'lib, ayni vaqtda ularning boshqa sudlarga nisbatan bo'lgan ma'lum bir muxtoriyatda ekanligi xususiyatining ham mavjudligini belgilaydi. **Harbiy sudlar O'zR sud tizimiga kirib, Oliy sud harbiy hay'ati, O'zR Harbiy sudi, okrug va hududiy harbiy sudlardan tarkib topgan.**

Harbiy sudlar faoliyatini tashkil etishda 1993 yil 2 sentabr juda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu kuni O'zRning "Sudlar to'g'risida"gi qonun qabul qilindi va bu qonunda respublika hududida faoliyat yuritayotgan sudlar sifatida harbiy sudlar ham e'tirof etildi. Tabiiyki, sudlarning qonunda ko'rsatilgan barcha vazifalari va prinsiplari "O'zR huquqni muhofaza qiluvchi organlari" o'quv kursining birinchi darsligida yoritilgan harbiy sudlar faoliyatiga nisbatan ham tatbiq etildi. Keyinchalik

esa, sud-huquq islohotining o`tkazilishi bilan mazkur qonunga qator o`zgarish va qo`shimchalar kiritildi. Natijada, 2000 yili 14 dekabrda O`zRning "Sudlar to`g`risida"gi yangi tahrirdagi qonun qabul qilindi.

Mazkur qonunning 4-bobi "Harbiy sudlar"ga baqishlangan bo`lib, unda bu sudlarning tizimi, ularning sudloviga tegishli bo`lgan ishlar, shuningdek, Qurolli Kuchlar harbiy qismlari, qo`shimchalari va tuzilmalari qo`mondonligiga nisbatan da'vo ishlari va mansabdor shaxslarning noqonuniy harakatlari ustidan shikoyat ishlari hamda alohida holatlar tufayli umumiy yurisdiksiya sudlari faoliyat yuritmaydigan hududlarda barcha jinoiy va fuqarolik ishlari va davlat sirlari bilan bog`liq ishlar keltirilib o`tiladi (40-modda).

Shuningdek, qonunning 41-moddasida harbiy sudlar tarkibi aniqlab berilgan. O`zR Oliy sudi tarkibiga Harbiy Kollegiya kirganligi sababli O`zR Harbiy sudi viloyat sudlari maqomida tashkil etilgan bo`lib, uning tarkibiga sudyalari bilan xalq maslahatchilari ham kiradi. Garnizonlarning harbiy sudlari tuman sudlari maqomiga tenglashtirilgan bo`lib, ular ham xalq maslahatchilarining ishtirokida o`z faoliyatini amalga oshiradi. Harbiy sudlarning faoliyati to`g`risidagi Nizom 2000 yili 14 dekabrda tasdiqlangan bo`lib, unda "harbiy sudlar" O`zbekiston Respublikasi sud tizimiga kiradi va odil sudlovni amalga oshirishda O`zR Konstitutsiyasi va qonunlariga asoslanadi deb to`g`ridan-to`g`ri ta'kidlanadi.

Mazkur Nizom barcha bo`g`in harbiy sudlari uchun tegishli bo`lgan ishlarini aniq qilib belgilab beradi. Shuni ham aytib o`tish kerakki, bunday belgilanish hatto O`zR JPK sida ham yo`q bo`lib, bu hol unga zid bo`lmasdan, balki uning 345-moddasini to`ldiradi. Lekin, harbiy sudlarning faoliyati JPKdan emas, balki boshqa qonun hujjatlaridan kelib chiqib amalga oshiriladi deyish ham to`g`ri bo`lmaydi. Uning protsessual tartibga solinishi barcha sudlarniki bilan bir-xildir. Shuning uchun ham jinoyat protsessi bo`yicha eng yangi darslik va qo`llanmalarda ularning faoliyatiga deyarli to`xtalib o`tilmaydi.¹ Harbiy sudlarning faoliyati ustidan nazorat qilish vazifasi O`zR Oliy sudiga yuklangan. Shuning uchun ham O`zR Oliy sudi raisi Harbiy sudlar ishlarining tashkil etilishiga oid buyruq va farmoyishlar chiqaradi.

Harbiy sudlarning moddiy-texnik ta'minoti, moliya-lashtirish, transport ta'minoti, aloqa vositalari bilan ta'minlash masalalari O`zR Mudofaa vazirligiga yukla-tilgan va O`zR Davlat budjetidan tushadigan

mablag`lar asosida amalga oshiriladi. Bu holat O`zR Vazirlar Mahkamasining 2001 yili 10 martda qabul qilingan "Sudlar faoliyatining ta'minlanishini takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida"gi 120-sonli farmoyishiga zid kelmaydi, mazkur faoliyatning moliyalashtirilishi va sudlarning moddiy-texnik ta'minoti, qurilish, va sud binolarini qo`riqlash sudlar faoliyatini tashkil etish, moliyaviy va moddiy-texnik ta'minlash bo`yicha departament tomonidan, hamda respublika budjeti va O`zR adliya muassasalari va sudlarini rivojlantirish fondi mablag`lari hisobiga amalga oshiriladi.

Bundan kelib chiqib, mazkur departament faoliyati boshqa sudlarga kadrlarni joylashtirish bilan harbiy sudlarga kadrlar tanlash ishlari bilan shug`ullanishga qaratilgan. Harbiy sudlar binolarini qo`riqlash harbiy sudlar joylashgan hududda joylashtirilgan garnizon harbiy qismlari tomonidan amalga oshiriladi. Gaupvaxtalarda saqlanayotgan hibsga olinganlarni kuzatib borish va sud majlisida ularni qo`riqlash garnizonlarning harbiy komendaturalari va qismlari tomonidan amalga oshiriladi. Boshqa muassasalarda saqlanayotgan hibsga olinganlarni ishni ko`rib chiqish manziliga kuzatib borish va ularni sud majlisida qo`riqlash belgilangan tartibda IIV qismlari va organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Bir qarashdan harbiy sudlar faoliyatini tashkil etilishi to`g`risidagi Nizom barcha masalalarni qamrab olgandek tuyuladi. Lekin hayot ularning sudloviga tegishli bo`lgan ishlarni yana bir bor o`zgartirdi. Qurolli kuchlarda o`tkazilayotgan islohotlar tufayli, Favqulodda Vaziyatlar vazirligi, Davlat chegarasini qo`riqlash Qo`mitasi, IIV ichki va qoravul qo`shinlarining Bosh Boshqarmasi va Mudofaa vazirligi harbiy okruglarining tashkil etilishi bilan, harbiy sudlarning odil sudlovni amalga oshirish, QQlarda qonuniylik va huquq-tartibotni mustahkamlash faoliyatining samaradorligini oshirish maqsadida O`zR Prezidentining 1999 yili 23 sentabrda qabul qilingan "O`zR Harbiy sudini tashkil etish to`g`risida"gi Farmoniga muvofiq, Qurolli Kuchlar Harbiy sudi asosida O`zR Harbiy sudi tashkil etildi.

Bu sud organining asosiy vazifalari qilib: davlat manfaatlarini himoyalash, Qurolli Kuchlar, Davlat chegarasini qo`riqlash Qo`mitasi, IIV, MXX va FVV ichki va qoravul qo`shinlarining Bosh Boshqarmasi va vazirliklar harbiy bo`linmalari harbiy xizmatchilarining huquq va erkinliklarini muhofaza etish; respublika Konstitutsiyasi va boshqa

qonunlariga asoslangan holda qo`shinlarda odil sudlovni amalga oshirish; harbiy xizmatchilarning huquqiy tarbiyasi yuzasidan kompleks chora-tadbirlar ko`rish belgilandi. **Shozirgi va=tda, mazkur Farmonga muvofiq, harbiy sudlar quyidagi tarkibga ega: O`zR Harbiy sudi, harbiy okruglarning harbiy sudlari va hududiy harbiy sudlar.**

Harbiy sudlarning ish yurituviga fuqarolik va jinoiy ishlar tegishlidir. Bunda ularning umumiy yurisdiksiya sudlari bilan o`xshashligi namoyon bo`ladi. Ammo, harbiy sudlar tomonidan ko`rib hal etilishi mumkin bo`lgan ishlar o`zlarining xususiyatlariga ega. Harbiy sudlar faoliyatini tashkil etish to`g`risidagi Nizom qoidalariga muvofiq O`zR Harbiy sudlari *quyidagi ishlarni ko`rib chiqadi:*

a) Mudofaa vazirligi, Favqulodda Vaziyatlar vazirligi, Davlat chegarasini qo`riqlash Qo`mitasi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy Xavfsizlik Xizmati va qonunga muvofiq tashkil etiladigan boshqa harbiylashtirilgan muassasalarning harbiy xizmatchilari tomonidan hamda harbiy xizmatga majburlar tomonidan o`quv mashqlari o`tayotgan vaqtda sodir etiladigan jinoiy ishlar;

b) Harbiy qismlar, qo`shilmalar va birlashmalarining, harbiy boshqaruv organlarining qo`mondonliklariga nisbatan da'volar hamda harbiy boshqaruv organlari va mansabdor shaxslarining harbiy xizmatchilar huquq va manfaatlarini buzuvchi harakat va qarorlari ustidan shikoyatlar bo`yicha fuqarolik ishlari;

v) alohida holatlar tufayli umumiy yurisdiksiya sudlari faoliyat yuritmaydigan hududlarda barcha fuqarolik va jinoiy ishlar;

g) davlat sirlari bilan bog`liq ishlar;

d) qonunda nazarda tutilgan boshqa ishlar.

Yuqorida bayon etilganlardan ma`lum bo`lishicha, harbiy sudlar sudloviga ishlarning tegishli bo`lishi javobgarlikka tortilayotgan shaxsning harbiy xizmatchi bo`lishi bilan bog`liq. Shuning uchun ham kimlar harbiy xizmatchi bo`lishligini bilib olish juda katta ahamiyatga egadir. Mazkur savolga javobni O`zRning "Umumharbiy majburiyat va harbiy xizmat to`g`risida"gi (12.12.2002), "Mudofaa to`g`risida"gi (11.05. 2001) qonunlaridan, shuningdek, 14.12.2000 yili Oliy Majlis tomonidan tasdiqlangan harbiy sudlar faoliyatini tashkil etish to`g`risidagi Nizom va Oliy Majlis tomonidan 30.08.1995 yili tasdiqlangan O`zR Harbiy Doktrinasidan izlash kerak.

Mazkur hujjatlar qoidalariga muvofiq, harbiy xizmatchilar bo`lib O`zR Qurolli Kuchlarida (Harbiy doktrinaga muvofiq, O`zR Qurolli Kuchlari Quruqlikdagi qo`shinlar, Harbiy-havo kuchlari, Shavo hujumidan mudofaa qilish qo`shinlari, Maxsus qo`shinlar va muhandislik-qurilish qo`shinlaridan, Milliy Gvardiyadan tashkil topadi) davlat xizmatining maxsus turini o`tayotgan shaxslar hamda harbiy sudlar faoliyatini tashkil etish to`g`risidagi Nizomning a) punktida nazarda tutilgan shaxslar hisoblanadi. Shunisi muhimki, mazkur shaxslar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar, basharti ular harbiy xizmatga chaqirilgunga qadar yoki harbiy xizmatga yoxud unga tenglashtirilgan boshqa xizmatga kirishga qadar sodir etilsa, ularning ishlari umumiy yurisdiksiya sudlari tomonidan sodir etiladi. Agarda ular tomonidan jinoyat harbiy xizmatni yoki unga tenglashtirilgan boshqa xizmatni o`tayotgan vaqtda sodir etilgan bo`lsa-yu, ammo ular ishning ko`rilish vaqtiga kelib bo`shatilgan bo`lsalar bunda ularning ishlari harbiy sudlar tomonidan ko`rib chiqiladi.

Harbiy xizmatchi bo`lmagan shaxs harbiy sud oldida *quyidagi hollarda javob berishi mumkin*: agarda u harbiy-o`quv dala mashQulotlarini o`tayotganda, umumiy yurisdiksiya sudlari faoliyat yuritmayotgan hududlarda jinoyat sodir etsa, bir guruh shaxslar javobgarlikka tortilayotgan bo`lsa va ulardan loaqal bittasi harbiy sud sudloviga tegishli bo`lib, uni ajratish mumkin bo`lmasa, bir shaxs yoki bir guruh shaxslar bir necha jinoyatlar uchun javobgarlikka tortilayotganda va bu jinoyatlarning loaqal bittasi harbiy sud sudloviga tegishli bo`lsa ish harbiy sud tomonidan ko`rib chiqiladi. Harbiy sudlarning tizimi haqida gapirayotganda, shuni ta'kidlab o`tish kerakki, bu sudlar ham umumiy yurisdiksiya sudlari singari uch bo`g`indan iborat bo`ladi.

Asosiy bo`g`inni tuman sudlari maqomida faoliyat yuritadigan okrug va hududiy harbiy sudlar tashkil etadi. Ularning sudloviga jinoiy ishlar umumiy hajmidan barcha bo`g`in sudlarining sudloviga tegishli bo`lgan va podpolkovnikgacha yoki 2-rang kapitani unvonigacha bo`lgan shaxslarning jinoyat ishlari tegishlidir (tinchlik vaqtida sodir etilgan jinoyat uchun o`lim jazosi berilishi mumkin bo`lgan jinoyatlardan tashqari). Ular harbiy sudlar tomonidan hal etilishi mumkin bo`lgan deyarli barcha fuqarolik ishlarini ko`rib chiqadilar.

Mazkur bo`g`in sudlari rais, sudyalar, xalq maslahatchilaridan hamda zarurat bo`lsa sud raisi o`rinbosaridan iborat bo`ladi. Harbiy sudlarning

o`rta bo`g`inini O`zR Harbiy sudi tashkil etadi. Bu sud viloyat sudlari maqomida faoliyat yuritadi. Unga birinchi instansiya, apellatsiya, kassatsiya va nazorat tartibida hamda yangi ochilgan holatlar bo`yicha sud ishlarini ko`rib hal etish funksiyasi yuklatilgan.

O`zR Harbiy sudi sudloviga:

- o`lim jazosi nazarda tutilgan jinoyatlar to`g`risidagi ishlar;
- polkovnik, 1-rang kapitani unvoniga ega brigada komandiri yoki ularga tenglashtirilgan xizmat mavqeiga ega bo`lganlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar hamda ular bilan bog`liq boshqa ishlar va shikoyatlar.

O`zR Harbiy sudi umumiy yurisdiksiya sudlarining o`rta bo`g`in sudlari sifatida o`zlaridan quyi turuvchi suddan har qanday ishni birinchi instansiya sudi sifatida olib ko`rishga vakolatlidir. O`zR Harbiy sudi rais, rais o`rinbosari, sudyalar va xalq maslahatchilaridan iborat bo`ladi.

Harbiy sudlarga nisbatan oliy instansiya bo`lib O`zR Oliy sudi hisoblanadi, uning tarkibida Harbiy O`ay`at tashkil etilgan. *O`zR Oliy sudi quyidagilarga vakolatlidir:*

- harbiy sudlarda ishlar tashkil etilishini tekshiradi;
- harbiy sudlov statistikasini olib borishni nazorat qiladi hamda sudlarning amaliyotini o`rganadi va umum-lashtiradi;
- harbiy sudlar sudyalarining malakasini oshirish yuzasidan tegishli chora-tadbirlar ko`radi;
- sudyalarning mustaqilligini mustahkamlashga qaratil-gan chora-tadbirlarni amalga oshiradi;
- O`zR Adliya vazirligi qoshida tashkil etilgan maxsus vakolatli organ va Mudofaa vazirligi bilan hamkorlikda xalq maslahatchilarini saylash ishlarini tashkil etadi hamda harbiy sudlarning tashkil etilishi va moddiy-texnik ta'minoti yuzasidan takliflar ishlab chiqadi.

O`zR Oliy sudining Harbiy hay'ati, qonunchilik mazmunidan kelib chiqqan holda, birinchi va nazorat instansiyalari funksiyalarini bajarishga vakolatlidir:

- harbiy hay'at sudloviga oliy zobitlar tarkibiga mansub shaxslar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar va ular bilan bog`liq boshqa ishlar va shikoyatlar tegishlidir.

Harbiy hay'at nazorat tartibida O`zR Harbiy sudi prezidiumi tomonidan qabul qilingan qarorlar hamda birinchi instansiya sifatida O`zR

Harbiy sudning ko`rib chiqqan ishlari yuzasidan apellyatsion va kassatsion ajrimlarini ko`rib chiqadi.

Harbiy sudlar sudyalarining maqomi "Sudlar to`g`risida"gi qonun bilan belgilangan. Harbiy sud sudyasi bo`lib haqiqiy harbiy xizmatini o`tayotgan, zobitlik tarkibi unvoniga ega bo`lgan hamda umumiy yurisdiksiya sudlari sudyalariga qo`yiladigan barcha talablarga javob beradigan O`zRning fuqarosi bo`lishi mumkin. O`zR Harbiy sudi sudyasi bo`lib oliy yuridik ma'lumotga ega bo`lgan va yuridik sohada kamida 5 yil ishlagan hamda kamida 2 yil mobaynida sudyalik lavozimida ishlagan, malaka imtihonini topshirgan O`zR fuqarosi bo`lishi mumkin.

Harbiy sudlar sudyalariga harbiy xizmatchilar uchun "Sudlar to`g`risida"gi, "Umumharbiy majburiyat va harbiy xizmat to`g`risida"gi O`zR qonunlarida, umumharbiy Nizomlarda nazarda tutilgan barcha huquqiy va ijtimoiy muhofaza me'yorlari tatbiq etiladi. Harbiy sudlarning sudyalari O`zR Prezidenti huzuridagi sudya lavozimiga nomzodlarni tanlash va tavsiya etish Oliy malaka komissiyasining taqdimnomasiga binoan O`zR Prezidenti tomonidan 5 yil muddatga tayinlanadi.

Barcha bi harbiy sudlarida ularning odil sudlovni amalga oshirish, sud amaliyotini umumlashtirish, sud statistikasini tahlil etish hamda boshqa funksiyalarni bajarish ishlarini ta'minlovchi devonlar tashkil etiladi. Harbiy sudlarning tarkibi, shtat miqdori, shtat lavozimlarining ro`yxati va bu lavozimlar uchun belgilangan unvonlar ro`yxati O`zR Prezidenti tomonidan O`zR Oliy sudi Raisining O`zR Mudofaa Vaziri bilan kelishilgan taqdimnomasiga ko`ra tasdiqlanadi.

6-mavzu.

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY SUDI

Reja

6.1. Izbekiston Respublikasi Oliy sudi fu=arolik, jinoyat va ma'muriy sudlov ishlarini yurgizish soshasidagi oliy sud organi. Umumiy sudlar faoliyati ustidan sud nazorati. +onunchilik tashabbusi shu=u=i. Sud tarkibi va uning tuzilishi.

6.2. Izbekiston Respublikasi Oliy Sudining Plenumi. Uning tarkibi, tashkil etilish tartibi, sud ishlari bilan bo= va tashkiliy vakolatlari.

6.3. Izbekiston Respublikasi Oliy sudining Rayosati. Izbekiston Respublikasi Oliy sudining shay'atlari. Ularning tarkibi.

6.4. Izbekiston Respublikasi Oliy sudining Raisi. Uning vakolatlari. Oliy sud raisining irinbosarlari. Sud shay'atlari raislari.

6.5. Oliy sudda ishni tashkil etish apparati. Izbekiston Respublikasi Oliy sudi =oshidagi ilmiy maslaxat kengashi, uning tarkibi va vazifalari. Izbekiston Respublikasi oliy sudining axborotnomasi.

Qonuniy manbalar

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 1992 yil 8 dekabr. -T., "O`zbekiston", 1992 y.

2. O`zbekiston Respublikasining "Sudlar to`g`risida"gi 2000 yil 14 dekabr qonuni, yangi tahrir. 07.21.2001.

3. O`zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual Kodeksi. -T.: "Adolat", 1999 y.

4. O`zbekiston Respublikasining Fuqarolik-protsessual Kodeksi.

5. "O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o`zgartirish va qo`shimchalar kiritish to`g`risida"gi qonuni 24 aprel 2003yil.

Maxsus adabiyotlar

1. Irkaxodjayev K.P. Organizatsiya i deyatelnost Verxovnogo suda UzSSR. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidatata yur. nauk. Tashkent, 1965.

2. Pravooxranitelnie organi. Uchebnik dlya vuzov. Pod redaksiyey professora Gutsenka K.F., BEK, 1996.

3. Programma dalneyshego razvitiya sudebnoy reformi v Respubliki Uzbekistan. Bulletin Verxovnogo Suda RUz. 1996, '3-4.

4. Slavnoye semidesyatiletie. Bulletin Verxovnogo Suda RUz. 1994. '4.

5. O`zbekistonda sud hokimiyati: islohotlar davri. -T.: "Adolat", 2002 y.

6. Verxovniy Sud Respubliki Uzbekistan. -T., "Uzbekistan", 1994.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 110-moddasiga muvofiq O`zbekiston Respublikasining Oliy sudi fuqarolik, jinoiy va ma'muriy sohalarda sud faoliyatini amalga oshiruvchi Oliy sud hokimiyati organi hisoblanadi. Oliy sud tomonidan qabul qilinadigan huquqiy hujjatlarning ijro etilishi butun O`zbekiston hududida majburiydir. Oliy sudning tashkil etilishi va faoliyati 2000 yil 14 dekabrda qabul qilingan O`zbekiston Respublikasining "Sudlar to`g`risida"gi qonuni bilan tartibga solinadi. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat, shahar, tumanlararo, tuman va harbiy sudlar faoliyati ustidan nazorat qilish huquqiga ega.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi fuqarolik, jinoyat va ma'muriy sohalarda sud faoliyatini amalga oshiruvchi oliy sud hokimiyat organi sifatida keng va turli vakolatlarga ega. Boshqacha tarzda ifodalaganda O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Respublika sud tizimi va davlat hokimiyatining boshqa organlari orasida o`z o`rnini belgilab beruvchi *quyidagicha bir qator funksiyalarni amalga oshiradi:*

1) fuqarolik, jinoiy va ma'muriy ishlar bo'yicha Oliy sud organi sifatida o'ziga yuklatilgan umumiy sudlar yurisdiksiyasiga taalluqli bo'lgan vazifalarni bajarish;

2) Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat, shahar, tumanlararo, tuman sudlari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish;

3) Sudlarga sud ishlarini ko'rishda qonun qo'llash sohasida tushuntirish va ko'rsatmalar berish uchun sud amaliyotini tadqiq etadi va umumlashtiradi; O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining ko'rsatmalarini amalga oshirilishi ustidan nazorat qiladi;

4) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga qonun-chilik tashabbusi bilan chiqadi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan *birinchi funksiyaga* ko'ra umumiy sudlar yurisdiksiyasiga taalluqli bo'lgan, lekin birmuncha murakkab bo'lgan fuqarolik, jinoiy ishlar bo'yicha birinchi instansiya sudi sifatida ish ko'radi.

Ushbu sudning yuqorida aytib o'tilgan birinchi funksiyasi shunda namoyon bo'ladiki, u umumiy yurisdiksiya sudlariga tegishli bo'lgan eng og'ir jinoyat va fuqarolik ishlarini mazmunan (birinchi instansiya bilan) ko'rib chiqish vakolatiga ega

Oliy sudning *ikkinchi funksiyasi* birinchisi bilan chambarchas bog'liq. Sudlar faoliyati ustidan sud nazoratini amalga oshirish birinchi navbatda, ular tomonidan sodir etiladigan xatolarni topish va tuzatishdan iboratdir. Shu bilan birga shuni ta'kidlab o'tish kerakki, bu faoliyat faqatgina protsessual shakllarda, ya'ni qonunchilik bilan o'rnatilgan jinoyat sudlov ishlarini yuritish qoidalariga rioya etgan holda amalga oshirilishi kerak. Ushbu talabga rioya etish - umumiy yurisdiksiya sudlarining mustaqilligini va ular tomonidan qabul qilinadigan qarorlarning qonuniyligini ta'minlashning muhim vositasidir.

Uchinchi funksiya ham avvalgilaridan alohidalashti-rilgan emas. Ushbu funksiyani amalga oshirish O'zbekiston Respublikasi Oliy sudiga nafaqat sudlar tomonidan muayyan qonunlarni to'g'ri qo'llash amaliyotiga ta'sir ko'rsatadi, balki boshqa davlat organlari jamoat birlashmalari, mansabdor shaxslarga nisbatan ham qo'llaniladi. Oliy sud Plenumi tomonidan chiqarilayotgan tushuntirish va ko'rsatmalar sudlarining muayyan qonunlarni qo'llashining umumiy amaliyotiga tayanadi, uning mazmunini o'zida mujassam etib sudlar tomonidan tegishli qonunlarning kelajakda tatbiq etilishiga yo'nalish beradi.

Ko`rsatib o`tilgan funksiyalar qatorida O`zbekiston Respublikasi Oliy sudiga berilgan O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 82-moddasida belgilangan qonunchilik tashabbusi vakolati alohida o`ringa ega. Bu qonunchilik organining o`zi tomonidan chiqarilayotgan qonunlarning amaliyoti bilan aloqalarini belgilab beruvchi omildir. Aynan amaliyotda chiqarilayotgan qonun va boshqa huquqiy aktlarning ijobiy va salbiy jihatlari ko`rinadi. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi qonunlarning qo`llanilishidagi kamchiliklar va qiyinchiliklar to`g`risida keng ma'lumotga ega bo`lgan davlat organlarining biridir. Ushbu ma'lumotlarga tayangan holda amal qilayotgan qonunchilikdagi muammo va boshqa kamchiliklarga e'tibor qaratib, Oliy sud qonun ijodkorligida ishtirok etadi. "O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida"gi qonunning 19-moddasiga ko`ra, Konstitutsiyaviy sud tomonidan ko`rib chiqilishi uchun taqdim etgan holda amaldagi qonunchilik tarkibiga ta'sir etishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudining raisi Konstitutsiyaviy sud majlislarida ishtirok etib, barcha ko`rilayotgan masalalar yuzasidan o`z fikrini bildirish huquqiga ega.

"Sudlar to`g`risida"gi qonunning 63 moddasiga muvofiq O`zbekiston Respublikasi Oliy sudining sudyalari O`zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimnomasiga muvofiq 5 yil muddatga O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tomonidan saylanadi. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudining sudyasi bo`lib, oliy yuridik ma'lumotga ega bo`lgan, 7 yildan kam bo`lmagan yuridik stajga ega, sudya sifatida kamida 5 yil ishlagan va tegishli malaka imtihonini topshirgan O`zbekiston Respublikasi fuqarolari saylanishlari mumkin.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi rais, uning birinchi o`rinbosari va o`rinbosarlari O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi sud hay'atlari raislaridan iborat.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi qonun bilan belgilangan bir qator bo`linmalarga bo`lingan tizimga ega. *Oliy sud quyidagi tarkibda faoliyat ko`rsatadi:*

- O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi;
- O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosati;
- Fuqarolik ishlari bo`yicha sud hay'ati;
- Jinoyat ishlari bo`yicha sud hay'ati;
- Harbiy hay'at.

Oliy sud Plenumi yuqori sud instansiyasi hisoblanib, uning tarkibiga Oliy sud sudyalari va Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudining raisi kiradi. Oliy sud Plenumining majlislarida O'zbekiston Respublikasi Bosh Prokurori qatnashishi shart, shuningdek, Konstitutsiyaviy sudning raisi, Oliy xo'jalik sudining raisi, Adliya vaziri, sudyalar O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi qoshidagi ilmiy maslahat kengashining a'zolari qatnashishlari mumkin.

Plenum ishlarni nazorat tartibida ko'radi, sud amaliyoti materiallarini umumlashtirish masalalarini ko'rib chiqib amaldagi qonunchilik qo'llanilishi bo'yicha tushuntirishlar beradi. Bundan tashqari, Oliy sud raisining taqdimnomasiga binoan Oliy sud huzuridagi ilmiy maslahat kengashi tarkibini tasdiqlaydi, Oliy sud Rayosati tarkibini, sudlov hay'atlarining tarkibi va raislarini, shuningdek, Oliy sud Plenumining kotibini tasdiqlaydi, Rayosatning ishi to'g'risidagi axborotni, shuningdek, sudlov hay'atlarining faoliyati haqidagi ma'ruzalarni tinglaydi, Qoraqalpog'is-ton Respublikasi Oliy sudlari, viloyatlar va Toshkent shahar sudlari, O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi raislarining qonun hujjatlarini qo'llash masalalari bo'yicha tushuntirishlarining amalga oshirilishi to'g'risidagi ma'ruzalarni tinglaydi, Oliy sud matbuot organining tahrir hay'ati tarkibini tasdiqlaydi, Oliy sud Plenumi va Rayosati reglamentini tasdiqlaydi, qonunga mavofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Oliy sud Plenumi to'rt oyda kamida bir marta chaqiriladi. Muhokama qilinadigan umumiy masalalarga doir hujjatlar loyihalari Oliy sud Plenumining a'zolariga, Bosh prokurorga majlisdan 20 kun ilgari yuboriladi. Oliy sud Plenumi plenum a'zolarining kamida 2/3 qismi hozir bo'lgan taqdirda vakolatli hisoblanadi. Oliy sud Plenumi qarori ko'pchilik tomonidan ochiq ovoz berish yo'li bilan qabul qilinib, shu vaqtning o'zida kuchga kiradi. Oliy sud Plenumi qarori Oliy sud raisi va Oliy sud Plenumining kotibi tomonidan imzolanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi ishni nazorat tartibida ko'rish chog'ida O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudyasining ish holatlari va protest vajlari haqidagi ma'ruzasini tinglaydi. So'ngra Bosh prokurorning, shuningdek, basharti taraflar ishtirok etayotgan bo'lsa ularning fikrlari tinglanadi. Protestni muhokama qilish va ovoz berish

chog`ida majlislar zalida Oliy sud Plenumi a'zolaridan tashqari boshqa shaxslarning bo`lishiga yo`l qo`yilmaydi.

Oliy sud Plenumining a'zolari ovoz berishda betaraf qolishga haqli emas. Raislik qiluvchi oxirgi bo`lib ovoz beradi. Protest yuzasidan qaror, agar uni yoqlab Oliy sud Plenumi a'zolarining ko`pchiligi ovoz bergan bo`lsa, qabul qilingan hisoblanadi. Ishni ko`rishda ilgari qatnashgan sudya ovoz berishda ishtirok etishga haqli emas.

Ko`pchilik ovozini olmagan protest rad etiladi. Shundan so`ng boshqa takliflarning tushish navbatiga qarab ovozga qo`yiladi. Qabul qilingan qarorga rozi bo`lmagan Oliy sud Plenumi a'zosi o`z fikrini yozma ravishda bayon etishga haqli bo`lib, bu fikr Oliy sud Plenumi majlisining bayon-nomasiga ilova qilinadi ("Sudlar to`g`risida"gi qonunning 18-moddasi).

Oliy sud Plenumining kotibi Oliy sud sudsi vazifa-sini bajarish bilan birga Oliy sud Plenumining majlisini tayyorlashga, majlis bayonnomasini yuritishga doir ishlarni tashkiliy jihatdan ta'minlaydi va Oliy sud Plenumi qabul qilgan qarorlarning ijrosi uchun zarur bo`lgan harakatlarni amalga oshiradi ("Sudlar to`g`risida"gi qonunning 22-moddasi). Muayyan sud ishlarini hal etish bilan bog`liq bo`lmagan, Oliy sud raisi yoki Bosh prokuror tomonidan Oliy sud Plenumi muhokamasiga kiritilgan masalalar tegishincha ularning ma'ruzalari yoki ular vakolat bergan shaxslarning ma'ruzalari bo`yicha tinglanadi. Ushbu masalalarning muhokamasida Oliy sud Plenumi majlisiga taklif qilingan shaxslar ishtirok etishi mumkin.

Plenumning asosiy vazifalaridan biri bu sud amaliyoti masalalari bo`yicha tushuntirishlar berishdir. Bu xildagi tushuntirishlar qonunni bir xilda tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ular sud ishlarini ko`rishdan kelib chiqadigan masalalar bo`yicha muhim va rahbariy ko`rsatmalarni o`zida aks ettiradi. Tushuntirishlar sud amaliyotini o`rganish va umumlashtirish asosida berilib, ular O`zbekiston Respublikasidagi barcha sudlar, davlat organlari va mansabdor shaxslar uchun majburiy hisoblanadi. Oliy sud qarorlari tarkibiga kiruvchi bu xildagi tushuntirishlar qatoriga *quyidagilar kiradi:*

"Sud hokimiyati haqida". O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi va O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudining 1996 yil 20 dekabrda¹¹gi qarori. "Sud O`ukmi haqida" O`zbekiston Respublikasi Oliy sud Plenumining 1997 yil 2 may¹² sonli qarori. "Birinchi instansiya

sudlarining jinoiy ishlarni ko`rishda protsessual qonunchilikka rioya qilishi to`g`risida" O`zbekiston Respublikasi Oliy sud Plenumining 1997 yil 22 avgust 12 sonli qarori. "Sud qarori haqida" O`zbekiston Respublikasi Oliy sudining 1998 yil 17 aprel 13 sonli qarori.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosati Oliy sud sudyalaridan Oliy sud Plenumi tomonidan belgilanadigan sonda tuziladi. Oliy sud raisi, uning birinchi o`rinbosari va o`rinbosarlari Oliy sud Rayosati tarkibiga lavozimi bo`yicha kiradilar. Oliy sud Rayosatining majlislari har oyda kamida bir marta o`tkaziladi va Oliy sud Rayosati a'zolarining ko`pchiligi hozir bo`lgan taqdirda vakolatli hisoblanadi. Rayosat qarorni a'zolarining ko`pchiligi qatnashgan taqdiridagina qabul qiladi. Muayyan sud ishlarini hal etish bilan bog`liq Rayosat qarori a'zolarining ko`pchilik ovozi bilan qabul qilinib, shu vaqtning o`zidan kuchga kiradi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosati shuningdek, ishlarni nazorat tartibida ko`radi, sud amaliyotini umumlashtirish natijalarini ko`rib chiqadi, Qoraqalpog`iston Respublikasi Oliy sudlari, viloyatlar va Toshkent shahar sudlari, O`zbekiston Respublikasi Harbiy sudi raislarining shu sudlar faoliyati to`g`risidagi va qonun hujjatlarini qo`llash amaliyoti to`g`risidagi ma'ruzalarini tinglaydi. Oliy sud sudlov hay'atlari va apparatining ishini tashkil etish masalalarini ko`rib chiqadi, qonunga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi ("Sudlar to`g`risida"gi qonunning 23 moddasi).

Sud faoliyatining asosiy qismi asosan Fuqarolik ishlari bo`yicha sudlov hay'atiga, Jinoyat ishlari bo`yicha sudlov hay'atiga va Harbiy hay'atga to`g`ri keladi. Ushbu bo`linmalar tarkibini Oliy sud a'zolari orasidan Oliy sud raisining taqdimnomasiga binoan O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi tasdiqlaydi. Sud hay'atlari faoliyatini hay'at raislari boshqaradi. O`ay'at raisi Oliy sud raisining o`rinbosari hisoblanadi. Oliy sud O`ay'atlari *quyidagi instansiyalar* bo`yicha ishlarni ko`radi: avvalambor, appelyatsiya va kassatsiya tartibida, shu bilan birga qonuniy kuchga kirgan qarorlar va sudning boshqa huquqiy hujjatlarini nazorat tartibida ko`radi.

Yuqorida aytib o`tilganidek, sud hay'atlari birinchi instansiya sudi sifatida fuqarolik va jinoiy ishlarni ko`rishlari mumkin. Sud hay'atlarining birinchi instansiya sudi sifatida chiqargan hal qiluv qarori va hukmlari

ustidan appelyatsiya yoki kassatsiya tartibida shikoyat yoki protest keltirilishi mumkin.

Jinoyat ishlari birinchi instansiya sudida ko`rilayotga-nida ushbu sud a'zolari bo`lgan uchta sudya tomonidan ko`riladi.

Qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori va hukmlar ustidan keltirilgan protest va shikoyatlar bo`yicha sud hay'atlari kassatsiya tartibida ish ko`radilar. Sud hay'atlarida bunday ishlar sudyalardan birining raisligi ostida uchta sudya tomonidan ko`riladi. Bunday tartibda ko`rilgan ish natijasi ustidan O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosati protest keltirishi mumkin.

Appelyatsiya instansiyasida faqatgina sudning qonuniy kuchga kirmagan hukmlari ustidan berilgan shikoyatlar ko`riladi. Appelyatsiya tartibida ko`rilgan ish kassatsiya tartibida ko`rilmasligi kerak. Sudlanuvchi, uning himoyachisi, qonuniy vakili, jabrlanuvchi, uning vakili qonuniy kuchga kirmagan sudning hukmi ustidan shikoyat, prokuror esa protest keltirishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasining "Sudlar to`g`risida"gi qonuni O`zbekiston Respublikasi Oliy sudning raisi, uning o`rinbosarlari va sud hay'ati raislarining vakolatlarini belgilaydi. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudning ish faoliyatiga tashkiliy jihatdan rahbarlik qilish O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi zimmasiga yuklatiladi. Uning keng vakolatlari doirasiga sud sohasidagi vakolat-lari ham, tashkiliy ishlar sohasidagi vakolatlari ham kirib ketadi.

Uning sud sohasidagi vakolatlari jumlasiga quyi sudlar tomonidan ko`rilayotgan ishlarda ishtirok etish, sudlarning hal qiluv qarorlari, hukmlari, ajrimlari va qarorlari ustidan protest keltirish, bundan tashqari, vaziyat taqozosi bilan sudlar tomonidan chiqarilgan hal qiluv qarorlari, hukmlar, ajrimlar va qarorlar ijrosini qonunda nazarda tutilgan tartibda to`xtatib turish kabi vakolatlar kiradi.

O`zbekiston Respublikasi "Sudlar to`g`risida"gi qonunning 26-moddasiga ko`ra O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi *quyidagicha tashkiliy vakolatlarga ega:*

— O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi faoliyatiga tashkiliy jihatdan rahbarlik qiladi;

— O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi va Rayosatini chaqiradi hamda ularning majlislarida raislik qiladi;

— O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi va Rayosatining umumiy masalalar bo`yicha qabul qilgan qarorlari bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshirish ishini tashkil etadi;

— ishni bir suddan boshqa sudga olib berish masalasini hal etadi;

— Plenum va Rayosat muhokamasiga qonunga binoan ularning vakolatiga taalluqli bo`lgan masalalarni kiritadi;

— O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosati tarkibi, sudlov hay'atlarining hamda umumiy yurisdiksiya sudlari sudyalarning Oliy malaka komissiyasi tarkibi va raislari to`g`risida O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumiga taqdimnomalar kiritadi;

— O`zbekiston Respublikasi sudlari sudyalarining intizomiy javobgarligi haqida ish qo`zg`atadi;

— rais o`rinbosarlari o`rtasida vazifalarni taqsim-laydi;

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi xodimlari bilan mehnat shartnomalarini tuzadi va bekor qiladi;

— O`zbekiston Respublikasi Oliy sudining shtat jadvalini tasdiqlaydi;

— buyruqlar va farmoyishlar chiqaradi;

— fuqarolarni shaxsan qabul qiladi hamda ariza va shikoyatlarni ko`rib chiqish ishlarini tashkil etadi;

— qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisining o`rinbosarlari bo`lib, ulardan biri birinchi o`rinbosari hisoblanadi. U rais yo`qligida uning huquq va majburiyat-larini amalga oshiradi. Birinchi o`rinbosar ham yo`q bo`lgan taqdirda, raisning o`rinbosarlaridan biri uning vakolatla-rini amalga oshiradi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisining birinchi o`rinbosari, o`rinbosarlari:

— O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumidan tashqari barcha instansiya sudlarining hal qiluv qarori, hukmlari, ajrimlari va qarorlari ustidan protest keltiradi;

— O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi tegishli sudlov hay'atlarining tashkiliy ishiga rahbarlik qiladi;

— sudlov hay'atlarining faoliyati to`g`risida O`zbekiston Respublikasi - Oliy sudi Plenumiga ma'ruzalarni taqdim etadi;

— O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudlov hay'at-larining majlislarida raislik qilishi mumkin;

— sud ishlarini nazorat tartibida tekshirish uchun talab qilib oladi;

— sud amaliyotini umumlashtirish, sud statistikasini tahlil qilish bo`yicha ishni tashkil etadi;

— sudlar tomonidan chiqarilgan, o`zlari protest kiritishga haqli bo`lgan hal qiluv qarorlari, hukmlar, ajrimlar va qarorlar ijrosini to`xtatib turadi;

— sudyalar va sudning boshqa xodimlari malakasini oshirish ishini tashkil etadi;

— vazifalar taqsimotiga muvofiq O`zbekiston Respublikasi Oliy sudining tarkibiy bo`linmalari ishiga rahbarlik qiladi;

— fuqarolarni shaxsan qabul qiladi;

— qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

("Sudlar to`g`risida"gi qonunning 27 moddasi).

Sud faoliyatining asosiy qismi sudlov hay'atlariga to`g`ri keladi. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudining fuqarolik, jinoyat va harbiy sud hay'atlari O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudyalari orasidan tayinlanib, O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi tomonidan tasdiqlanadi.

Sudlov hay'ati o`z vakolati doirasida ishlarni birinchi instansiya, appelyatsiya, kassatsiya va nazorat tartibida ko`radi, sud amaliyotini o`rganadi va umumlashtiradi, qonun hujjatlarini takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqadi, sud statistikasini tahlil qiladi va qonunga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi ("Sudlar to`g`risida"gi qonunning 25-moddasi).

Sudlov hay'atlarining raislari bevosita hay'at ish faoliyatini tashkil etadi. *O`ay'at raislari:* hay'at tomonidan ko`rilayotgan ishlarda raislik qiladi, hay'at tomonidan ko`riladigan ishlarda sud tarkibini belgilaydi, sudlov hay'atlari ishiga rahbarlik qiladi. Ular sud amaliyotini umumlashtirish va o`rganish uchun sud ishlarini talab qilib oladi va qonunda belgilangan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi ishini tashkillashtirish asosan bevosita O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi va uning o`rinbosarlari tomonidan, shuningdek, sud apparati tomonidan amalga oshiriladi. Sudlarning tuzilishi va shtat birligining soni tegishincha Oliy sud raisi

tomonidan taqdim etilgan taqdimnomaga binoan O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudida tashkiliy ishlar barcha sud organlaridagi kabi sud tizimining eng yuqori organi bo`lmish O`zbekiston Respublikasi Oliy sudining rahbariy maqomi asosida tashkil etiladi. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudida *quyidagi masalalarga ko`proq e'tibor beriladi*: sud ishlarini rejalashtirish, fuqarolarni qabul qilish, ariza, shikoyat va takliflarni ko`rib chiqish, sud xulosa va protestlarini sud hay'ati va Plenumiga tayyorlash, quyi turuvchi sudlarning sud amaliyoti va ish hujjatlarini tayyorlash, sud amaliyotini o`rganish va umumlashtirish, sud statistikasini tashkil etish, normativ hujjatlarni tizimlashtirish, rahbariy ahamiyatga ega bo`lgan Plenum qarorlari loyihalarini tayyorlash va h.k.

Oliy sud faoliyati bilan bog`liq bo`lgan sud amaliyotini o`rganish va umumlashtirish hamda sud statistikasini analiz qilish ishlarini tashkil etishi uchun, qonunchilikni tizimlashtirish va tashviqot ishlarini olib borish va boshqa funksiyalarni amalga oshirish uchun Oliy sud apparatida shu masalalar bo`yicha bo`lim va bo`linmalar tashkil qilinadi. Bo`lim va bo`linmalarning boshliqlari O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisining birinchi o`rinbosari, o`rinbosarlari hisoblanadi. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi bo`lim va hay'atlarida bosh va katta maslahatchilar, boshqa katta inspektorlar, maslahatchilar, inspektorlar va boshqa xizmatchilar mavjud. Oliy sud shtat jadvali O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi tomonidan tasdiqlanadi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudining raisi zarur hollarda sudlarning shtatlar jadvaliga shtat birligi va mehnatga haq to`lash fondi doirasida o`zgartishlar kiritadi ("Sudlar to`g`risida"gi qonunning 78-moddasi). O`zbekiston Respublikasining "Sudlar to`g`risida"gi qonuniga muvofiq sud ishlarida kadrlarni to`g`ri tanlash, sudlar mustaqilligining kafolatini ta'minlash, sud kadrlari bilan bog`liq ishlarda demokratiyani ta'minlash sudyalar malaka hay'atlariga berilgan. Sudyalar Oliy malaka komissiyasi O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisining taqdimnomasiga binoan Oliy sud sudyalari orasidan 5 yil muddatga O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi tomonidan saylanadi.

Sudyalar Oliy malaka komissiyasi nomzodlarning O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudyasi lavozimiga tayyorgarlik darajasini baholaydi; Oliy sud sudyalarini doimiy attestatsiya komissiyasidan

o`tkazadi; sudyalarga malaka darajalarini berish masalalarini ko`radi; Oliy sud sudyalarini ma'muriy javobgarlikka tortish to`g`risidagi masalalarni hal qiladi; Oliy sud sudyalarini intizomiy javobgarlikka tortish to`g`risidagi masalalarni hal qiladi; Oliy sud sudyalarining vakolatlarini to`xtatish yoki muddatidan ilgari tugatish masalalarini ko`radi.

Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha sudlar va Harbiy sudlar malaka hay'ati:

1. Qoraqalpog`iston Respublikasi fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha Oliy sudiga, viloyatlar va Toshkent shahar fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha sudlariga, tumanlararo va tuman (shahar) fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha sudlarga va Harbiy sudlarga sudyalik lavozimiga nomzodlarning tayyorgarlik darajasini baholaydi;

2. Qoraqalpog`iston Respublikasi fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha Oliy sudiga, viloyatlar va Toshkent shahar fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha sudlariga, tumanlararo va tuman (shahar) fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha sudlarga va Harbiy sudlar sudyalarini doimiy malakaviy attestatsiyadan o`tkazadi;

3. Qoraqalpog`iston Respublikasi fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha Oliy sudiga, viloyatlar va Toshkent shahar fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha sudlariga, tumanlararo va tuman (shahar) fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha sudlarga va Harbiy sudlar sudyalarini ma'muriy javobgarlikka tortish masalasini ko`radi;

4. Qoraqalpog`iston Respublikasi fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha Oliy sudiga, viloyatlar va Toshkent shahar fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha sudlariga, tumanlararo va tuman (shahar) fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha sudlarga va Harbiy sudlar sudyalarini intizomiy javobgarlikka tortish masalasini ko`radi;

5. Qoraqalpog`iston Respublikasi fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha Oliy sudiga, viloyatlar va Toshkent shahar fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha sudlariga, tumanlararo va tuman (shahar) fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha sudlarga va Harbiy sudlar sudyalarining vakolatini to`xtatish to`g`risida qaror chiqaradi;

6. Sudya vakolatini muddatidan ilgari tugatish haqida xulosa beradi;

7. Sudyalar zahirasini shakllantiradi.

Sud amaliyotini o`rganish va umumlashtirish hamda Oliy sud Plenumi rahbariy ko`rsatmalarini tayyorlash masalalarining sifatini,

shuningdek, sud organlarining ilmiy-yuridik muassasalar bilan aloqalarini yaxshilash maqsadida O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi huzurida jamoatchilik asosida ishlaydigan ilmiy-maslahat kengashi tuziladi ("Sudlar to`g`risida"gi qonunning 81-moddasi). Kengash Oliy sud raisining taqdimnomasiga binoan Plenum tomonidan tasdiqlanadi. Kengashga Oliy sud sudyalari, huquqni muhofaza qiluvchi organlar amaliyotchi xodimlari, ilmiy xodimlar kiradi. Sud amaliyotini o`rganish va umumlashtirish masalalarini ko`rar ekan, ilmiy-maslahat kengashi, sud ishlarida kelib chiqadigan muammolarga yechim taqdim etadi; Plenum tushuntirishlari va boshqa hujjatlarining loyihalariga aniq ishlab chiqilgan tavsiyalar beradi, bu o`z navbatida ularning aniqligini, bir xilligini va qonuniyligini ta'minlaydi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Oliy sud Byullitenini nashr qilib, uning mazmunini Oliy sud qarorlari, alohida ishlar bo`yicha Plenum qarorlari, O`ay'at tomonidan chiqarilgan va barcha sudlar uchun mo`ljallangan alohida ishlar bo`yicha qarorlar, hukmlar va ajrimlarning qisqacha tavsifi, Plenum tomonidan ko`rilgan ishlar va Oliy sudda bo`lib o`tayotgan majlis haqida axborot, shuningdek, sud amaliyoti to`g`risidagi ma'lumotlar va turli xil huquqiy masalalarga oid maqolalar tashkil etadi.

8-mavzu.

Izbekiston Respublikasi Oliy Xijalik sudi, shakllantirish tartibi, tarkibi va vakolatlari.

Reja

8.1. Izbekiston Respublikasi Xijalik sudlari. Izbekiston Respublikasi Oliy Xijalik sudi.

8.2. Izbekiston Respublikasi Oliy Xijalik sudining vakolatlari. Izbekiston Respublikasi Oliy Xijalik sudining tarkibi.

8.3. Oliy Xijalik sudi Plenumi, uni cha=irish tartibi, vakolatlari. Izbekiston Respublikasi Oliy Xijalik sudi Plenumi tomonidan masalalarni kirib chi=ish.

8.4. Oliy Xijalik sudining Rayosati, uning tarkibi va vakolatlari.

8.5. Oliy Xijalik sudining sud shay'atlari. Oliy Xijalik sudining sud shay'atlari raislarining vakolatlari.

8.6. Oliy Xijalik sudi Raisining, Oliy Xijalik sudi Raisi irinbosarlarining shu=u=lari va majburiyatlari.

Adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T., "O`zbekiston", 1992 yil 8 dekabr.
2. "O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o`zgartirish va qo`shimchalar kiritish to`g`risida"gi O`zbekiston Respublikasi 2003 yil 24 aprel qonuni.
3. "Sudlar to`g`risida"gi O`zbekiston Respublikasi 2000 yil 14 dekabr qonuni.
4. "Fuqarolik-protsessual Kodeksi" T., "Adolat" 2000.
5. "Xo`jalik protsessual Kodeksi". 1997 yil, 30 avgust.

Qonuniy manbalar

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 1992 yil 8 dekabr, -T., "O`zbekiston", 1992 y.
2. O`zbekiston Respublikasining "O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o`zgartirish va qo`shimchalar kiritish to`g`risida"gi qonuni. 2003 yil 24 aprel.
3. O`zbekiston Respublikasining "Sudlar to`g`risida"gi 2000 yil 14 dekabr qonuni, yangi tahrir, 07. 21. 2001.
4. O`zbekiston Respublikasi Xo`jalik-protsessual Kodeksi. 1997 yil, 30-avgust

5. O`zbekiston Respublikasining Fuqarolik-protsessual Kodeksi. -T., "Adolat", 2000 y.

Maxsus adabiyotlar

1. Gutsenko K.F., Kovalev M.A. Pravooxranitelnie organi. Uchebnik dlya yuridicheskix vuzov i fakultetov. Pod red. K.F. Gutsenko. - M.: ZERSALO -M, 2001.

2. O`zbekiston Respublikasida sud islohotlarining keyingi rivoji dasturi. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi qarorlar to`plami, '3-4, 1996 y.

3. O`zbekistonda Sud hokimiyati: islohotlar davri. O`ammualliflikda. -T: "Adolat", 2002 yil.

O`zbekiston Respublikasi o`z mustaqilligini e`lon qilishi, turli xildagi xususiy mulkning rivojlanishi, umume'tirof etilgan xalqaro normalarning tan olinishi iqtisodiy sohada vujudga keluvchi nizolarni hal qiluvchi mustaqil organning — xo`jalik sudlarining shakllantirish zaruriyatini tu.

Bunga qadar O`zbekiston Respublikasida iqtisodiy sohada vujudga keluvchi nizolar sudlar tomonidan emas, balki, SSSR davlat hakamlik tuzilmasi tarkibiga kiruvchi, ijro organi sanalmish O`zbekiston davlat hakamlik organi tomonidan amalga oshirilar edi. 1991 yil 20 noyabrda O`zbekiston Respublikasining "Shakamlik sudi va xo`jalik nizolarini hal etish tartibi to`g`risida"gi qonuni qabul qilindi.

Qonunga ko`ra hakamlik organlari mustaqil, mulk shaklidan qat'i nazar xo`jalik yurituvchi subyektlarning huquqlari va qonun bilan qo`riqlanadigan manfaatlarini himoya qila oluvchi O`akamlik sudlariga aylantirildi. Biroz muddatdan so`ng O`akamlik sudlari *Xo`jalik sudlari* deb nomlana boshlandi. Ushbu organning maqomi O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlab qo`yilgan. Xo`jalik sudlarining vazifalariga *quyidagilar kiradi*: xo`jalik yurituvchi subyektlar va fuqarolarning qonun bilan qo`riqlanadigan huquq va manfaatlarini himoya qilish; qonunlarni to`g`ri va bir xilda qo`llash; qonuniy vositalar bilan iqtisodiy munosabatlarda qonuniylikni ta'min-lashga ko`maklashish.

XPKNing 23-moddasiga binoan xo`jalik sudlari quyidagi ishlarni ko`radi:

— yuridik shaxslar, yuridik shaxs tashkil etmay tadbir-korlik bilan shuQullanuvchi jismoniy shaxslar, yakka tadbirkorlar o`rtasida kelib chiqadigan iqtisodiy sohasi-dagi, fuqarolik, ma'muriy va boshqa huquqiy munosabat-lardan kelib chiquvchi ishlarni ko`radi;

— tashkilotlar va fuqarolarning iqtisodiyot sohasidagi huquqlarini vujudga keltiruvchi, o`zgartiruvchi va bekor qiluvchi faktlar bilan bog`liq ishlar;

— tashkilotlar va fuqarolarning bankrotligi to`g`risi-dagi ishlar.

Xo`jalik sudlarining avvalgi hakamlik organlaridan farq qiluvchi asosiy jihati shundaki, hakamlik organlari eng avvalo davlat manfaatlarini himoya qilar edi. Avvalgi hakamlik organlari o`sha davrda ikkita mulk shaklini tan oluvchi iqtisodiy tuzum xarakteridan kelib chiqqan holda davlat va jamoa xo`jaliklari o`rtasidagi nizolarni qurar edi. Lekin, yangi Konstitutsiya tomonidan turli xildagi mulk shakllarining mustahkamlanishi va teng huquqli mulk egalari o`rtasidagi nizolarni hal etishni faqat sud organigina uddalay olar edi. Bunday sudlar sifatida xo`jalik sudlari yuzaga keldi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 111-moddasiga binoan turli mulk shakllariga asoslangan korxonalar, muassasa va tashkilotlar o`rtasida iqtisodiyot sohasida va xo`jalik boshqaruv sohasida yuzaga keladigan nizolarni xo`jalik sudlari tartibga soladi. Shu tariqa, xo`jalik nizolarini ko`rishga bo`lgan munosabat sifat jihatdan ham, ishning mazmuni jihatidan ham tubdan o`zgardi. O`zirda, xo`jalik sudlarini tashkil etish "Sudlar to`g`risida"gi 2000 yil 14 dekabr qonuniga binoan tartibga solinadi.

Umumiy yurisdiksiya sudlaridan farq qilgan holda, xo`jalik sudlari 2 bo`g`indan iborat. Uning tizimida tuman sudlari bo`lmasdan asosiy bo`g`in viloyat va unga tenglashtirilgan xo`jalik sudlari hisoblanadi. Xo`jalik sud ish yurituvida sud hokimiyatining oliy organi bo`lib O`zbekiston Respublikasi *Oliy xo`jalik sudi* hisoblanadi. O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudiga Qoraqalpog`iston Respublikasi xo`jalik sudi, viloyatlar va Toshkent shahar xo`jalik sudlari ustidan nazorat qilish vakolati berilgan. Shuningdek, ushbu sudga, O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida *qonunchilik tashabbusi huquqi* ham berildi.

O`zbekiston Respublikasi fuqarolari va tashkilotlarining, shuningdek, chet el tashkilotlari, chet el investitsiyasiga asoslangan tashkilotlar, xalqaro

tashkilotlar, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo`lmagan shaxslarning tadbirkorlik faoliyati bilan bog`liq nizolarni hal etish vakolati, agar xalqaro shartnomalarda boshqacha tartib belgilanmagan bo`lsa, xo`jalik sudlariga tegishli bo`ladi. Bir-biri bilan bog`liq da'voli ishlarning biri xo`jalik sudlariga tegishli, boshqalari esa umumiy yurisdiksiya sudlariga tegishli bo`lsa, ishni umumiy yurisdiksiya sudlari hal etadi.

Xo`jalik sudlari mamlakatdagi o`tkazilayotgan iqtisodiy islohotlar sharoitida, xo`jalik subyektlarining xalqaro hamjamiyat bilan hamkorligini ta'minlash, xalqaro bozorga tovar va xizmatlari bilan chiqishiga yordam berish maqsadida iqtisodiy munosabatlarga asoslangan qonunchilikni mustahkamlash borasida faoliyat yuritadi.

O`zbekiston Respublikasi xo`jalik sudlarining tizimi davlatning milliy va ma'muriy hududiy tuzilishi bilan bog`liq. O`zbekiston Respublikasi xo`jalik sudlari tizimi:

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi;

Qoraqalpog`iston Respublikasi xo`jalik sudi;

Viloyatlar;

Toshkent shahar xo`jalik sudlaridan iborat.

"Sudlar to`g`risida"gi qonunda tuman xo`jalik sudlari nazarda tutilmagan. Shuning uchun ham xo`jalik sudi tizimida viloyatlar va Toshkent shahar hamda Qoraqalpog`iston Respublikasi xo`jalik sudi asosiy bo`lin hisoblanadi. Bundan shuni xulosa qilish mumkinki, xo`jalik sudi asosiy ish amaliyoti bilan markaziy bo`lin shu}ullanib, qonun tomonidan xo`jalik sudlariga topshirilgan vazifa aynan shu bo`lin}inda amalga oshadi.

"Sudlar to`g`risida"gi qonunning 43-moddasiga binoan xo`jalik ishlarini ko`ruvchi sud organlari ichida O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi *oliy organ* hisoblanadi. O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Qoraqalpog`iston Respublikasi xo`jalik sudi, viloyatlar va Toshkent shahar xo`jalik sudlari ustidan nazoratni amalga oshiradi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi ishlarni birinchi instansiya, kassatsiya va nazorat tartibida ko`radi. O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi *quyidagi masalalarni hal etadi:*

1) turli xil davlatlarda va O`zbekiston Respublikasi viloyatlaridagi taraflar o`rtasida 100 mln so`mdan ortiq bo`lgan xo`jalik shartnomalarini tuzish, o`zgartirish va bekor qilish bilan bog`liq masalalarni, shuningdek,

summasi 5 mln. soʻmdan ortiq boʻlgan shartnomalarni ijro qilish bilan bogʻliq ishlarni koʻradi;

2) Oʻzbekiston Respublikasi davlat organlari va boshqa Respublika davlat organlarining tashkilotlar huquq va manfaatlariga putur yetkazuvchi qonunga zid hujjatlarini (toʻla yoki qisman) haqiqiy emas deb topish;

3) Oʻzbekiston Respublikasi davlat organlari va boshqa Respublika davlat organlarining tashkilotlar huquq va manfaatlariga putur yetkazuvchi qonunga zid hujjatlarining (toʻla yoki qisman) haqiqiy emasligi va shu organlarning oʻz majburiyatlarini bajarmasligi natijasida yetkazilgan zararni undirish;

4) Respublika davlat organlari boshqarmalari oʻrtasida tuzilgan iqtisodiy kelishuvlardan kelib chiquvchi nizolar;

5) Xalqaro shartnomalar, qonunlar va Oʻzbekiston Respublikasi xoʻjalik sudi faoliyatiga tegishli boshqa qonun osti aktlari boʻyicha kelib chiquvchi nizolar.

Oʻzbekiston Respublikasi Oliy xoʻjalik sudi quyi turuvchi sudlar koʻrayotgan istalgan ishlarni oʻz ish yurituviga qabul qilib olishi va quyi turuvchi sudlar koʻrayotgan ishlar yuzasidan umumiy koʻrsatmalar berish huquqiga ega (XPK 26-modda).

Oʻzbekiston Respublikasi Oliy xoʻjalik sudi tarkibiga rais, uning birinchi oʻrinbosari, oʻrinbosarlari, sud hayʼatlari raislari, Oʻzbekiston Respublikasi Oliy xoʻjalik sudi Plenumi va Rayosati tarkibiga kiruvchi sudyalari, fuqarolik huquqiy munosabatlardan kelib chiquvchi ishlarni koʻruvchi sud hayʼati, maʼmuriy huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni koʻrib chiquvchi sud hayʼati.

Oʻzbekiston Respublikasi Oliy xoʻjalik sudi sudyasi boʻlib oliy yuridik maʼlumotga va yuridik ixtisoslik boʻyicha yetti yildan kam boʻlmagan ish stajiga (sudya sifatida kamida besh yil ishlagan boʻlsa) ega boʻlgan hamda malaka imtixonini topshirgan Oʻzbekiston Respublikasi fuqarosi saylanishi mumkin. Oʻzbekiston Respublikasi Oliy xoʻjalik sudi sudyalari Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti taqdimnomasiga koʻra, Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tomonidan besh yil muddatga saylanadi.

Oʻzbekiston Respublikasi Oliy xoʻjalik sudi raisi sudning barcha faoliyatiga rahbarlik qiladi, bundan tashqari, *u bir qator vakolatlarini amalga oshiradi:*

- O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi faoliyatining tashkiliy ishlariga rahbarlik qiladi;
- Xo`jalik sudlarining hal qiluv qarori, ajrim va qarorlariga protest kiritadi;
- Ishlarni nazorat tartibida ko`rish uchun talab qilib oladi;
- Qonunda ko`rsatilgan tartibda xo`jalik sudlari chiqargan hal qiluv qarori, ajrim, qarorlarning ijrosini to`xtatib qo`yadi;
- O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi ko`rsatmalarining ijrosi ustidan nazoratni amalga oshiradi;
- Ishlarni bir xo`jalik sudidan ikkinchi bir xo`jalik sudiga olib beradi;
- O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Rayosati va Plenumi majlislarini chaqiradi va uning majlislarida raislik qiladi;
- O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Rayosati va Plenumi ko`rishi uchun masalalarni taqdim etadi;
- Bir hay'at tarkibiga kiruvchi sudyalarni, zarur hollarda ikkinchi bir sud hay'atida ko`rilayotgan ishga ko`maklashishi uchun jalb qiladi;
- O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi chiqargan ko`rsatmalarining qonunga nomuvofiqligi to`g`risida O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumiga taqdimnoma kiritadi;
- O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumiga O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Rayosati, sud hay'atlari va xo`jalik sudlarining malaka hay'ati tarkibi to`g`risida taqdimnoma kiritadi;
- O`zbekiston Respublikasi Prezidentiga xo`jalik sudlari sudyaligiga nomzodlar to`g`risida taqdimnoma kiritadi;
- O`zbekiston Respublikasi xo`jalik sudi sudyalariga nisbatan intizomiy javobgarlik choralarini ko`radi;
- rais o`rinbosarlari o`rtasida ishlarni taqsimlaydi;
- O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi xodimlari bilan mehnat shartnomalari tuzadi va bekor qiladi;
- Qaror va buyruqlar chiqaradi;
- Korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va fuqarolarni shaxsan qabul qiladi va ularning ariza va shikoyatlarini ko`rib chiqadi;
- Qonunga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi raisi bo`lmagan taqdirda uning vakolatlarini uning birinchi o`rinbosari, birinchi o`rinbosar ham bo`lmagan taqdirda o`rinbosarlardan biri amalga oshiradi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi raisi o`rinbosarlari O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi bo`linmalari ishlariga rahbarlik qiladi; tegishli sud hay'atlarining tashkiliy ishlarini boshqaradi; ishlarni nazorat tartibida ko`rib chiqish uchun talab qilib oladi; xo`jalik sudlarining hal qiluv qarori, ajrim va qarorlariga protest keltiradi. Bundan tashqari O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi raisi o`rinbosarlari xo`jalik sudlari tomonidan chiqarilgan hal qiluv qarori, ajrim va qarorlarining ijrosini to`xtatib qo`yish; korxonalar, tashkilot va fuqarolarni shaxsan qabul qilish vakolatiga ega.

O`rinbosarlar sud amaliyotini umumlashtirish, sud statistikasini tahlil qilish, sudyalarning va sudning boshqa xodimlari malakasini oshirish ishlarini tashkillashtiradi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi tizimi:

- Plenum;
- Rayosat;
- Fuqarolik munosabatlaridan kelib chiqadigan ishlarni ko`ruvchi sud hay'ati;

- Ma'muriy huquqiy munosabatlardan kelib chiquvchi ishlarni ko`radigan sud hay'ati.

- O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudining protsessual vakolatlari uning sud hay'atlarida ishlarni bevosita ko`rish orqali amalga oshiriladi. Ular bundan tashqari, ishlarni kassatsiya tartibida ko`radi;

- sud amaliyotini o`rganadi va umumlashtiradi;
- qonunlarni takomillashtirish yuzasidan takliflar beradi;
- sud statistikasini tahlil qiladi;
- qonun bilan belgilangan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi sud hay'atlari a'zolari O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi raisining taqdimnomasiga ko`ra O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi tomonidan tasdiqlanadi. Ular O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi raisi o`rinbosarlari bo`lgan sud hay'ati raislari rahbarligida ish olib boradilar.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi sud hay'atlari raislari:

— sud hay'atlari faoliyatini tashkillashtiradi va uning majlislarida raislik qiladi;

— O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Rayosati va Plenumiga sud hay'ati faoliyati to`g`risida hisobot beradi;

— sud amaliyotini umumlashtirish uchun ishlarni talab qilib oladi;

— sudyalar malakasini oshirish ishlarini tashkil-lashtiradi;

— qonun bilan belgilangan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Zarur hollarda O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi raisi bir sud hay'ati sudyasini ikkinchi sud hay'atiga ko`maklashish uchun jalb qilishi mumkin. O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Rayosatining asosiy vazifasi ishlarni nazorat tartibida ko`rib chiqishdir. Bundan tashqari Rayosat quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

— Sud amaliyotini umumlashtirish masalalarini ko`radi;

— Viloyatlar va Toshkent shahar xo`jalik sudi raislarining qonun qo`llash amaliyoti to`g`risidagi hisobotlarini tinglaydi;

— Oliy xo`jalik sudi apparati, sud hay'atlari va boshqa xo`jalik sudlarining ishlarini tashkil etish masalasini ko`radi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Rayosati tarkibi O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi belgilab bergan miqdorda bo`ladi. O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi raisi, uning birinchi o`rinbosari va o`rinbosarlari mansabi bo`yicha O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Rayosati tarkibiga kiradi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Rayosati majlislari har oy kamida bir marotaba chaqiriladi va a'zolarining ko`pchiligi hozir bo`lgandagina vakolatlidir ("Sudlar to`g`risida"gi qonunning 50-moddasi). O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Rayosati majlislarida bayonnoma yuritiladi. O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Rayosati tomonidan chiqarilayotgan qaror va bayonnoma raislik qiluvchi tomonidan imzolanadi.

Xo`jalik sudlari faoliyatining eng asosiy masalalari O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumida hal etiladi.

Qonunga ko`ra O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi tarkibi O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi sudyalari va Qoraqalpog`iston Respublikasi xo`jalik sudi raisi kiradi. Uning majlislarida O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori ishtirok etadi. Bundan tashqari uning majlislarida, O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi raisi,

Oliy sudi raisi, O'zbekiston Respublikasi Adliya vaziri, O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi qoshidagi ilmiy-maslahat kengashi a'zolari ishtirok etishlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi majlislari yiliga kamida ikki marta chaqiriladi. Majlisda ko'riladigan masalalar loyihasi majlis boshlanishidan 20 kun avval O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumi a'zolariga va Bosh prokurorga yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumi a'zolarining 3/2 qismi ishtirok etgan taqdirdagina vakolatlidir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumi:

— Sud amaliyotini umumlashtirish materiallarini ko'rib chiqadi va qonun hujjatlarini qo'llash masalalari to'g'risida tushuntirishlar beradi;

— O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi raisi taqdimnomalariga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Rayosati tarkibini, sudlov hay'atlarining tarkibi va raislari tarkibini va O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumi kotibini tasdiqlaydi;

— O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Rayosati faoliyati va sud hay'atlarining faoliyati to'g'risidagi ma'ruzalarni tinglaydi;

— Qoraqalpog'iston Respublikasi xo'jalik sudi, viloyatlar va Toshkent shahar sudlari raislarining qonun hujjatlarini qo'llash amaliyoti to'g'risidagi, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumining qonun hujjatlarini qo'llash masalalari bo'yicha tushuntirishlarni bajarish to'g'risidagi ma'ruzalarini tinglaydi;

— O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi raisining taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi huzuridagi ilmiy-maslahat kengashi tarkibini tasdiqlaydi;

— O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi matbuot organining tahrir hay'ati tarkibini tasdiqlaydi;

— O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumi va Rayosati reglamentini tasdiqlaydi;

Qonunga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi vakolati doirasida chiqarilgan qonun hujjatlarini qo'llash masalalari bo'yicha tushuntirishlari barcha xo'jalik sudlari, shuningdek, muassasa, korxonalar, tashkilotlar va mansabdor shaxslar uchun majburiydir. O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumi majlislari uning majlislari raislik qiluvchi

tomonidan chaqiriladi. O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenum qarori majlisida ishtirok etayotgan O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi a'zolari ko`pchilik ovozi bilan ochiq ovoz berish orqali qabul qilinadi. Qaror qabul qilingan paytdan boshlab kuchga kiradi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumining kotibi O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi sudyasi vazifasini bajarish bilan birga O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumining majlisini tayyorlashga, majlis bayonnomasini yuritishga doir ishni tashkiliy jihatdan ta'minlaydi va O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi qabul qilgan qarorlarning ijrosi uchun zarur bo`lgan harakatlarni amalga oshiradi.

Sud amaliyotidan kelib chiqadigan qonun hujjatlarini qo`llashga doir masalalar yuzasidan ilmiy asoslangan tavsiya ishlab chiqish maqsadida O`zbekiston Respublikasi Oliy Xo`jalik sudi huzurida Ilmiy-maslahat kengashi tuziladi. Uning tarkibi Oliy xo`jalik sudi taqdimnomasiga binoan O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi tomonidan tasdiqlanadi. O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi apparati tuzilishining o`ziga xos xususiyati shundaki, unda ushbu sudning asosiy vazifalarini bajaruvchi bo`linma tashkil etilgan bo`lib, uning asosiy vazifasi Xo`jalik sudining tashkiliy va moddiytexnik ta'minlashdir.

9-Mavzu.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Xo'jalik sudi, viloyatlar va Toshkent shahar xo'jalik sudlari.

Reja.

9.1. Qoraqalpog'iston Respublikasi Xo'jalik sudi, viloyatlar va Toshkent shahar xo'jalik sudlarining tarkibi.

9.2. Qoraqalpog'iston Respublikasi Xo'jalik sudi, viloyatlar va Toshkent shahar xo'jalik sudlarining vakolatlari.

9.3. Qoraqalpog'iston Respublikasi Xo'jalik sudi, viloyatlar va Toshkent shahar xo'jalik sudi raisi, uning irinbosarlari.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T., "O'zbekiston", 1992 yil 8 dekabr.
2. "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi 2003 yil 24 aprel qonuni.
3. "Sudlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi 2000 yil 14 dekabr qonuni.
4. "Fuqarolik-protsessual Kodeksi" T., "Adolat" 2000.
5. "Xo'jalik protsessual Kodeksi". 1997 yil, 30 avgust.

Qonuniy manbalar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 1992 yil 8 dekabr, -T., "O'zbekiston", 1992 y.
2. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonuni. 2003 yil 24 aprel.
3. O'zbekiston Respublikasining "Sudlar to'g'risida"gi 2000 yil 14 dekabr qonuni, yangi tahrir, 07. 21. 2001.
4. O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik-protsessual Kodeksi. 1997 yil, 30-avgust
5. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik-protsessual Kodeksi. -T., "Adolat", 2000 y.

Maxsus adabiyotlar

1. Gutsenko K.F., Kovalev M.A. Pravooxranitelnie organi. Uchebnik dlya yuridicheskix vuzov i fakultetov. Pod red. K.F. Gutsenko. - M.: ZERSALO -M, 2001.

2. O`zbekiston Respublikasida sud islohotlarining keyingi rivoji dasturi. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi qarorlar to`plami, '3-4, 1996 y.

3. O`zbekistonda Sud hokimiyati: islohotlar davri. O`ammualliflikda. -T: "Adolat", 2002 yil.

4. Tixomirova L.V., Tixomirov M.YU. Yuridicheskaya ensiklopediya (pod redaksiyey M.YU. Tixomirova), - M.: 1997.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudining tizimi davlatning milliy va ma'muriy hududiy tuzilishi bilan bog`liq. *O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi tizimi:*

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi;

Qoraqalpog`iston Respublikasi xo`jalik sudi;

Viloyatlar;

Toshkent shahar xo`jalik sudlaridan iborat.

"Sudlar to`g`risida"gi qonunda tuman xo`jalik sudlari nazarda tutilmagan. Shuning uchun ham xo`jalik sudi tizimida viloyatlar va Toshkent shahar hamda Qoraqalpog`iston Respublikasi xo`jalik sudi asosiy bo`g`in hisoblanadi. Bundan shuni xulosa qilish mumkinki, xo`jalik sudi asosiy ish amaliyoti bilan markaziy bo`g`in shuQullanib, qonun tomonidan xo`jalik sudlariga topshirilgan vazifa aynan shu bo`g`inda amalga oshadi.

Nizolarni ko`rib chiqish xo`jalik sudlari tomonidan bitta sudya tarkibida, hay'atda esa uchta sudyadan iborat tarkibda amalga oshiriladi. Nizolarni xo`jalik sudida ko`rish tashkilotlarning mulk shakli va hududiy joylashishidan qat'i nazar qonun va sud oldida tengligi prinsipi asosida amalga oshiriladi.

Nizolar xo`jalik sudida ochiq tartibda ko`riladi. Ish davlat va tadbirkorlik siri bilan bog`liq bo`lgan holatlar bundan mustasno. Xo`jalik sudida ishlar o`zbek tilida, Qoraqalpog` tilida va muayyan joydagi ko`pchilik aholi so`zlashadigan tilda olib boriladi. Sud ishlari olib borilayotgan tilni bilmaydigan sudda qatnashuvchi shaxslarning tarjimon orqali ish materiallari bilan to`la tanishish va sud ishlarida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida so`zlash huquqi ta'minlanadi.

O`zbekiston Respublikasi tashkilotlari va xorijiy tashkilotlar o`rtasidagi nizolar sudning ajrimiga binoan ikkala taraf uchun qulay bo`lgan tilda olib boriladi. Qoraqalpog`iston Respublikasi xo`jalik sudi, viloyatlar, Toshkent shahar xo`jalik sudi vakolatlari jumlasiga *quyidagilar kiradi:*

— Ishlarni o`z vakolatlari doirasida birinchi instansiya sudi sifatida va appelyatsiya tartibida ko`radi;

— sud amaliyotini umumlashtiradi;

— qonunga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Sanab o`tilgan vakolatlar ichida ishlarni appelyatsiya tartibida ko`rish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, ishlarni bu tartibda ko`rish xo`jalik sudi qarorlarining asoslanganligi va qonuniyligini ta'minlashning muhim omilidir. Bu bosqichning mazmuni shundan iboratki, ishda ishtirok etayotgan shaxslar qarordan norozi bo`lsa appelyatsiya tartibida shikoyat berib, ishning noto`g`ri hal qilinganligini va uni qaytadan ko`rishni talab qiladi.

Xo`jalik sudi asosiy bo`g`inining faoliyatining tashkiliy masalalarini hal qilish uning raisiga yuklatiladi. Bundan tashqari, tashkiliy masalalarda rais o`rinbosarlari ham ishtirok etadi.

Qoraqalpog`iston Respublikasi xo`jalik sudi, viloyat, Toshkent shahar xo`jalik sudlarining raisi:

— sud faoliyatiga raislik qiladi;

— sudlov hay'atlari majlislarida raislik qilishi mumkin;

— zarur hollarda bir hay'at tarkibiga kiruvchi sudya-larning boshqa hay'at tarkibida ish ko`rishga jalb etadi;

— rais o`rinbosarlari o`rtasida vazifalarni taqsim-laydi;

— sudyalar o`rtasida ishlarni taqsimlaydi;

— sudyalar va sudning boshqa xodimlari malakasini oshirish ishini tashkil etadi;

— sud amaliyotini umumlashtirish va sud statistikasini yuritish ishini tashkil etadi;

— fuqarolarni, korxonalar, muassasa, tashkilotlarning vakillarini shaxsan qabul qiladi hamda ariza va shikoyatlarni ko`rib chiqish ishlarini tashkil etadi;

— qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Ushbu bo`g`inning xo`jalik sudi raisi o`rinbosarlari sudya sifatida barcha protsessual vakolatlardan foydalanadi, rais yo`qligida esa uning vakolatlarini amalga oshiradi.

Qoraqalpog`iston Respublikasi viloyatlar va Toshkent shahar xo`jalik sudi raisining o`rinbosarlari:

- vazifalar taqsimotiga ko`ra sud ishiga rahbarlik qiladi;
- tegishli sudlov hay'atlari ishini tashkil etadi;
- fuqarolarni hamda korxonalar, tashkilotlar va muassasalarning vakillarini shaxsan qabul qiladi;
- sud raisi yo`qligida uning vakolatlarini amalga oshiradi;
- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Xo`jalik sudlari faoliyatini yaxshilash uchun ularda doimo sud amaliyoti umumlashtirib boriladi. Shunday umumlashtirishlar natijasida qonunlarni o`rganish bo`yicha, xodimlarning malakasini oshirish bo`yicha, shuningdek, joriy qonunga o`zgartirish va qo`shimchalar kiritish bo`yicha ishlar tashkil etiladi.

XPKning 23-moddasiga binoan xo`jalik sudlari quyidagi ishlarni ko`radi:

— yuridik shaxslar, yuridik shaxs tashkil etmay tadbir-korlik bilan shu Qullanuvchi jismoniy shaxslar, yakka tadbirkorlar o`rtasida kelib chiqadigan iqtisodiy sohasi-dagi, fuqarolik, ma'muriy va boshqa huquqiy munosabat-lardan kelib chiquvchi ishlarni ko`radi;

— tashkilotlar va fuqarolarning iqtisodiyot sohasidagi huquqlarini vujudga keltiruvchi, o`zgartiruvchi va bekor qiluvchi faktlar bilan bog`liq ishlar;

— tashkilotlar va fuqarolarning bankrotligi to`g`risi-dagi ishlar.

O`zbekiston Respublikasi fuqarolari va tashkilotlarining, shuningdek, chet el tashkilotlari, chet el investitsiyasiga asoslangan tashkilotlar, xalqaro tashkilotlar, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo`lmagan shaxslarning tadbirkorlik faoliyati bilan bog`liq nizolarni hal etish vakolati, agar xalqaro shartnomalarda boshqacha tartib belgilanmagan bo`lsa, xo`jalik sudlariga tegishli bo`ladi. Bir-biri bilan bog`liq da`voli ishlarning biri xo`jalik sudlariga tegishli, boshqalari esa umumiy yurisdiksiya sudlariga tegishli bo`lsa, ishni umumiy yurisdiksiya sudlari hal etadi.

Xo`jalik sudlari mamlakatdagi o`tkazilayotgan iqtisodiy islohotlar sharoitida, xo`jalik subyektlarining xalqaro hamjamiyat bilan hamkorligini

ta'minlash, xalqaro bozorga tovar va xizmatlari bilan chiqishiga yordam berish maqsadida iqtisodiy munosabatlarga asoslangan qonunchilikni mustahkamlash borasida faoliyat yuritadi.

**O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Rayosati
Vakolatlari**

10-Mavzu.

Izbekiston Respublikasida Konstitutsiyaviy nazorat tushunchasi.

Reja

10.1. Konstitutsiyaviy nazorat tushunchasi va uning asosiy vazifalari, davlatning shu=u=iy mexanizmidagi irni.

10.2. Konstitutsiyaviy nazorat ti=onunlar, Izbekiston Respublikasida Konstitutsiyaviy sud faoliyatining tashkil etilishi.

10.3. Izbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining vakolatlari va uning sud tizimida tutgan irni.

10.4. Izbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi faoliyatining prinsiplari.

10.5. Konstitutsiyaviy sudni shakllantirish tartibi.

10.6. Konstitutsiyaviy sud sudyalik nomzodiga =iyiladigan talablar.

10.7. Konstitutsiyaviy sud sudylarining ma=omi.

10.8. Izbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining =arorlari: ularning turlari, mazmuni va shakli, =abul =ilish tartibi, yuridik ashamiyati.

Qonuniy manbalar

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T., "O`zbekiston" 1992 yil 8 dekabr.

2. O`zbekiston Respublikasining "O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o`zgartirish va qo`shimchalar kiritish to`g`risida"gi qonuni. 2003 yil 24 aprel.

3. O`zbekiston Respublikasining "O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida"gi qonuni. 1995 yil 30 avgust.

4. O`zbekiston Respublikasining "Sudlar to`g`risida"gi qonuni. 2000 yil 14 dekabr.

5. Konstitutsiyaviy sudning 1996 yil 5 iyul 11 sonli qarori bilan tasdiqlangan O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sud Reglamenti. - T., Sharq, 1996.

6. Konstitutsiyaviy sudning 1996 yil 5 iyuldagi 12 sonli qarori bilan tasdiqlangan O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi sudyalarining sha'ni to`g`risidagi kodeks. -T., Sharq, 1996 y.

7. Konstitutsiyaviy sudning 1996 yil 5 iyuldagi 14 sonli qarori bilan tasdiqlangan O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi huzuridagi Ilmiy-maslahat kengashi to`g`risidagi Nizom. -T., Sharq, 1996 y.

Konstitutsiyaviy nazorat konstitutsiyaviy normalarning ustuvorligini ta'minlovchi omil bo`lib, bu omil davlatni demokratikligidan dalolat beradi. Konstitutsiyaviy nazoratning asosiy maqsadi avvalo, konstitutsiyaga zid bo`lgan davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan qabul qilinadigan normativ hujjatlar va amalga oshiriladigan harakatlarni aniqlash, hamda ularni bartaraf etishdir.

Konstitutsiyaviy nazorat birinchi bor konstitutsiya deb atalmish qonunlar qabul qilingan paytda paydo bo`lgan. Boshqa qonunlar singari konstitutsiya ham davlatning butun hududida ijrosi bo`yicha kafolatlarga muhtoj bo`lgan. Dastlabki vaqtlarda bu funksiyani konstitutsiyani qabul qilishda muhim rol o`ynovchi davlatning qonun chiqaruvchi organlariga yuklatilishi kerak deb taxmin qilingan. Shuningdek, bu sohaga ijro organlarini ham jalb qilish kerakligini ta'kidlashgan. Ba'zi bir mamlakatlarda konstitutsiyaviy nazoratga sudlarni ham jalb qilishgan. Ko`pchilikning fikricha, bu birinchi bor AQShda yuz bergan. 1803 yilda Oliy Federal sud mamlakat qonun chiqaruvchi organlar tomonidan qabul qilinadigan qonunlarda mavjud bo`lgan Konstitutsiyaga zid bo`lgan kamchiliklarni e'lon qilish huquqi borligini e'lon qilgan. Bu narsa qonunlarni birinchi galda sudlar tomonidan qo`llanilmasligini anglatgan. Boshqacha qilib aytganda, Konstitutsiyaning ijrosini ta'minlash bo`yicha nazoratga sudlar ham qo`shilgan.

O`zbekiston Respublikasi uchun Konstitutsiyaviy sudning tarixi 1990 yil 20 iyunda qabul qilingan "O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy

nazorat to`g`risida"gi qonun bilan bog`liqdir. Bu qonunni qabul qilishdan maqsad, davlat organlari va jamoat tashkilotlari tomonidan qabul qilinadigan hujjatlarning Konstitutsiyaga mos bo`lishi, hamda demokratiya asoslarning, shaxslar va fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini himoyasini ta'minlash edi.

O`zbekiston Respublikasida konstitutsiyaviy nazoratni konstitutsiyaviy nazorat bo`yicha qo`mita, Qoraqalpog`iston Respublikasida ham konstitutsiyaviy nazorat bo`yicha qo`mita olib boradi. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy nazorat qo`mitasiga siyosat va huquq sohalaridagi mutaxassislardan saylangan bo`lib, uning tarkibiga rais, uning o`rinbosari va Qoraqalpog`iston Respublikasi vakilini o`z ichiga olgan 9 a'zodan iborat bo`lgan.

1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi Konstitutsiyaviy sudning tashkil etish zaruratini o`zida belgilab berdi. Bugungi kunda O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi 1995 yil 30 avgustda qabul qilingan "O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida"gi qonun bilan tartibga solinadi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi organlar qarorlarining konstitutsiyaviyligini tekshiruvchi sud hokimiyatining alohida organi hisoblanadi. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 107, 108 va 109-moddalari O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudiga baQishlangandir.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 109-moddasi va O`zbekiston Respublikasining "Konstitutsiyaviy sud to`g`risida"gi qonunning 1-moddasi O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining faoliyat tarkibi va vakolatlari to`g`risida umumiy berilgan ma'lumotga muvofiq sudning asosiy faoliyati *quyidagi yo`nalishlarda olib boriladi:*

— O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan qonun va boshqa normativ hujjatlar, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, hukumat va mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlarini, davlatlararo shartnomalar va majburiyatlarning O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga mosligini aniqlash;

— Qoraqalpog`iston Respublikasi Konstitutsiyasining O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga mosligi, Qoraqalpog`iston Respublikasi qonunlarining O`zbekiston

- Respublikasi qonunlariga mosligi haqida xulosalar berish;
- O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonun-larini sharhlash;
- Konstitutsiya va boshqa qonunlar uning vakolatiga kiritilgan boshqa ishlarni ko`rib chiqish va hal qilish.

Qonun Konstitutsiya normalarini to`ldiradi va rivojlantiradi. Shuning uchun "Konstitutsiyaga moslik" termini orqali Konstitutsiya qoidalariga zid bo`lmagan normalarning qonunda o`rnatilganligi tushuniladi. Mazmunan, bu faoliyat Konstitutsiyaviyligini o`rnatish maqsadida qonunlarni tekshirishdan iborat. Konstitutsiyaviy sud qonunni Konstitutsiyaga zid, ya'ni nokonstitutsiyaviy deb topishi mumkin. Bu kabi qonunlarni rad qilish, o`zgartirish va yangilarini shakllantirish qonun chiqaruvchi organ tomonidan amalga oshiriladi. Konstitutsiyaviy faoliyatni tashkillashtirish va tartibga solish 1995 yil 30 avgustda qabul qilingan "O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida"gi qonun bilan tartibga solinadi.

Xorijiy mamlakatlarda Konstitutsiyaviy sudning tarkibi turlicha bo`lib: Yugoslaviyada 7 kishidan; Fransiya, Ruminiya, Makedoniya, Mongoliya va Sloveniyada 9 kishidan; Slovakiya va Chexiyada 10 kishidan; Ispaniya, Bolgariya, Polsha va Eronda 12 kishidan; Germaniyada 16 kishidan iborat.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 80-moddasiga asosan Konstitutsiyaviy sud tarkibi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimnomasiga asosan O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tomonidan saylanadi. O`ar bir sudya yakka tartibda saylanadi. Umumiy deputatlar sonidan ko`pchilik ovozni olgan sudya saylangan hisoblandi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 83-moddasiga asosan Konstitutsiyaviy sud O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida qonunchilik tashabbusiga ega. "Konstitutsiyaviy sud to`g`risida"gi qonunning 19-moddasi Konstitutsiyaviy sudga ko`rib chiqish uchun masalalar taqdim etish huquqiga ega bo`lgan subyektlar doirasini belgilaydi. Bularga Oliy Majlis, Prezident, Oliy Majlis raisi, Qoraqalpog`iston Respublikasi Jo`qorQi Kenges raisi, Oliy Majlis deputatlarining kamida 1/4 qismidan iborat bo`lgan deputatlar guruhi, Oliy sud raisi va O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori. Senatorlar 1/4qismi?

So'rovnoma, iltimosnoma va shikoyatlar Konstitutsiyaviy sudda ishlarni ko'rib chiqish uchun sabab bo'lib xizmat qiladi. Ishni ko'rib chiqish uchun asos bo'lib esa, iltimosnoma yoki shikoyatda keltirilgan qonun yoki boshqa normativ hujjatning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga mos yoki mos emasligi to'g'risidagi noaniqlikni aniqlab berish to'g'risidagi asoslar xizmat qiladi.

O'tgan davr mobaynida Konstitutsiyaviy sudning asosiy faoliyati *quyidagilardan iborat edi:*

— Qonunlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, Toshkent shahar va viloyat hokimliklarinig qaror va boshqa huquqiy hujjatlarining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga mosligini doimiy o'rganish;

— xalqaro shartnoma va kelishuvlarni O'zbekiston Respublikasi tomonidan ratifikatsiya qilish mumkin yoki mumkin emasligini aniqlash uchun ularni o'rganish;

— qonunlarni takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga ko'rib chiqish uchun kiritish;

— yangi qonun loyihalarini o'rganish;

— jamiyatda huquqiy madaniyatni oshirish ishlarida ishtirok etish;

— chet el konstitutsiyaviy sudlari yoki ularning o'rnini bosuvchi boshqa organlarning faoliyatini o'rganish va ulardan ijobiy foydalanish.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi rais, rais o'rinbosarlari va Qoraqalpog'iston Respublikasi vakili kirgan Konstitutsiyaviy sudning besh a'zosidan iborat. Konstitutsiyaviy sud O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimnomasiga asosan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tomonidan saylanadi. O'ar bir sudya alohida tartibda saylanadi. Oliy Majlis a'zolari orasida eng ko'p ovoz olgan shaxs sudyalik mansabiga saylangan hisoblanadi. Konstitutsiyaviy sud tarkibidagi sudyalarning vakolat muddati tugashi bilan Oliy Majlis Senati qonun bilan o'rnatilgan tartibda yangi sudyalarni saylaydilar. Konstitutsiyaning 107-moddasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sud sudyalari besh yil muddatga saylanadi. Konstitutsiyaviy sud sudyalari almashtirilmaydi. Ularning vakolatlarini amalga oshirishni to'xtatish yoki tugatish qonun bilan o'rnatilgan tartibdagina amalga oshirilishi mumkin. Qonun Konstitutsiyaviy sud sudyaligiga nomzodlarga yuqori talablarni qo'yadi. "Konstitutsiyaviy sud

to`g`risida"gi qonunning 12-moddasiga muvofiq Konstitutsiyaviy sud sudyasi bo`lib yuqori malaka va axloqiy fazilatlarga ega bo`lgan, siyosat va huquq sohasida faoliyat yuritgan O`zbekiston Respublikasi fuqarolari saylanishlari mumkin. Konstitutsiyaviy sud sudyasi bo`lib saylangan sudyalar qonun bilan belgilangan qasamyod qabul qiladi ("O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida"gi qonunning 13-moddasi).

Yuqorida ko`rsatilgan Konstitutsiyaviy sud sudyalari qo`yilgan talablardan tashqari qonun, Konstitutsiyaviy sud sudyasi shug`ullanishi mumkin bo`lmagan bir qator ta'qiqlarni o`rnatadi. Xususan, Konstitutsiyaviy sud sudyasi o`z mansab vakolatlarini amalga oshirish vaqtida biror siyosiy partiya yoki harakatlarga a'zolikni, pul to`lanadigan boshqa faoliyat bilan shug`ullanishlari mumkin emas. Ko`rsatilgan ta'qiqlar sudyaning "sof" huquqiy holatini o`rnatishga qaratilgan. Bu sudyalar tomonidan qarorlar chiqarilayotganda shaxsiy manfaatlarning ustunlik xarakterini cheklaydi.

Konstitutsiyaviy sud faoliyati tartibi uning Reglamenti bilan belgilangan bo`lib, unga:

- sud majlislarida ko`riladigan ishlar navbatini belgilash tartibi;
- sud majlislari jarayoni qoidalari va etikasi;
- sudda ish ko`rishning xususiyatlari;
- sud apparatining xodimlariga bo`lgan talablar;
- Konstitutsiyaviy sud ichki faoliyatining boshqa masalalari kiritiladi.

Konstitutsiyaviy sud faoliyatining asosiy prinsiplari jumlasiga O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasigagina amal qilish, oshkoralik, mustaqillik, ishlarning hay'atda ko`rilishi va sudyalarning teng huquqliligi prinsiplari kiradi. Sudda ishlarni ko`rish va qaror chiqarish kamida to`rt sudyadan iborat bo`lgan hay'atda amalga oshiriladi. Qarorlar faqat ishni sud majlisida ko`rishda ishtirok etgan sudyalar tomonidagina chiqariladi. Konstitutsiyaviy sudlov yuritishda ishlarni hay'atda ko`rish prinsipi ishlarni ko`rishda xalq vakillarini jalb qilish mumkinligini nazarda tutmaydi.

Oshkoralik prinsipiga ko`ra Konstitutsiyaviy sud majlislari ochiq ko`riladi. Sudyalarning tengligi prinsipi ishlarni sudda ko`rayotganda *barcha sudyalar* - Rais, uning o`rinbosarlari, Konstitutsiyaviy sudning boshqa a'zolari teng ovoz berish huquqiga ega ekanliklarini belgilaydi.

Konstitutsiyaviy sud tomonidan qabul qilinayotgan qarorlar barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasa, tashkilot, mansabdor shaxslar va fuqarolar uchun majburiydir. Konstitutsiyaviy sudning huquqiy hujjatlar, ularning nusxalarini berish, tushuntirishlar berishni soʻrab qilgan talabnomalarini bajarish barcha mansabdor shaxslar va fuqarolar uchun majburiydir.

Ishlarni Konstitutsiyaviy sudda koʻrishda va ovoz berishda Konstitutsiyaviy sud raisi, uning oʻrinbosari, Konstitutsiyaviy sudning boshqa aʼzolari teng huquqlardan foydalanadilar. Konstitutsiyaviy sudda ishlarni koʻrish davlat tilida olib boriladi. Majlisda ishtirok etayotgan, davlat tilini bilmaydigan ishtirokchilar oʻz ona tillarida gapirishlari yoki tarjimon xizmatidan foydalanishi mumkin.

Konstitutsiyaviy sud toʻgʻrisidagi qonunga muvofiq Konstitutsiyaviy sud va uning sudyalari mustaqildir. Konstitutsiyaviy sud sudyalari hech qanday tarafning — davlat organining ham, jamoat birlashmalarining ham, siyosiy partiya va harakatlar, korxonalar, muassasa, tashkilotlar, biror bir mansabdor shaxs yoki siyosiy guruhlarining ham vakili hisoblanmaydi.

Konstitutsiyaviy sud sudyalari har qanday aralashuvdan holi boʻlgan sharoitdagina ishlarni koʻradi, qarorlar chiqaradi. Ularga hech qanday davlat organi, jamoat birlashmalari yoki mansabdor shaxslar koʻrsatmalar yoki tushuntirishlar berishga haqli emas. Ishlarni koʻrishda sudyalari faqatgina konstitutsiyaga asoslanganligi sud hokimiyatining ushbu organini har qanday siyosiy qarashlardan holi, mustaqil huquqiy xarakterga ega ekanligidan dalolat beradi.

Konstitutsiyaviy sud faoliyatiga har qanday koʻrinishdagi aralashuvga yoʻl qoʻyilmaydi. Bunday aralashuv qonunga binoan javobgarlikka sabab boʻladi.

Konstitutsiyaviy sud sudylarining butun vakolati muddatida almashtirilmasligi prinsipi ularning mustaqilligining yana bir kafolatidir. Oʻzbekiston Respublikasining "Konstitutsiyaviy sudi toʻgʻrisida"gi qonuni Konstitutsiyaviy sud sudylarining faoliyatini toʻxtatib qoʻyish yoki tugatish tartibini belgilagan. Qonunning 16-moddasida Konstitutsiyaviy sud sudylarining daxlsizligi va ularning maʼmuriy va jinoiy javobgarlikka tortilmasligi belgilangan.

Qonunda alohida taʼkidlab oʻtilganki, sudya Oliy Majlis rozilgisiz, sessiyalar oraliqida esa Oliy Majlis Kengashi rozilgisiz jinoiy

javobgarlikka tortilishi, hibsga olinishi mumkin emas. Konstitutsiyaviy sud sudyasiga nisbatan Bosh prokurorgina jinoiy ish qo`zg`atishi mumkin. Shu bilan birga, ushlab turish, olib qo`yish, ish joyi, avtomobil, uy, bagaj va boshqa mulklarini tintuv qilish mumkin emas.

Konstitutsiyaviy sud ish faoliyatining boshlanishi O`zbekiston Respublikasining "Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida"gi qonunining 19-28-moddalarida belgilangan. Unga muvofiq, Konstitutsiyaviy sud ish kelib tushgan kundan e'tiboran yetti kundan kechikmay ko`rib chiqishga kirishadi. Muayyan ish bo`yicha Konstitutsiyaviy sudning qarori ish kelib tushgan kundan e'tiboran uch oydan kechikmay qabul qilinishi lozim.

Konstitutsiyaviy sud majlislarida qanday ish ko`rili-shidan qat'i nazar, O`zbekiston Respublikasi Prezidenti, O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Raisi, uning o`rinbosarlari, Bosh vazir, Qoraqalpog`iston Respublikasi Jo`qorQi Kengashi raisi, O`zbekiston Respublikasi Oliy sudining raisi, O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudining raisi, O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va Adliya vaziri ishtirok etishi mumkin. Ular ko`rilayotgan masalalar bo`yicha o`z fikrlarini bildirishlari mumkin.

Konstitutsiyaviy sudda ishlar O`zbekiston Respublikasi davlat tilida yuritiladi. Ishda ishtirok etayotgan davlat tilini bilmaydigan ishtirokchilar majlisda ishtirok etib, o`z tillarida tushuntirish berishlari, shuningdek, tarjimon xizmatidan ham foydalanishlari mumkin. Konstitutsiyaviy sudning majlislariga kerakli ma'lumot yoki materiallarga ega shaxslar, ekspert va mutaxassislar chaqiriladi. Ular o`z nuqtai nazarlarini himoya qilish uchun bir qator huquqlar bilan ta'minlanadilar. Ekspertlar, mutaxassislar va tarjimonlarga qonun bilan belgilangan tartibda Konstitutsiyaviy sudda ishtirok etgan vaqtlariga mutanosib ravishda haq to`lanadi.

Konstitutsiyaviy sud faqat konstitutsiyaviyligi shubha ostiga olinayotgan konkret masalalar yuzasidangina ish olib boradilar. Konstitutsiyaviy sud normativ huquqiy huj-jatning Konstitutsiyaga mosligini tekshirish jarayonida ushbu normativ hujjat asosida qabul qilingan me'yoriy hujjatlarni ham, ularning konstitutsiyaviyligini tekshirish so`ralmagan bo`lsa ham, o`zgartirishga haqli.

Konstitutsiyaviy sudning qarori ochiq ovoz berish yo`li bilan qabul qilinadi. O`yech qaysi sudya betaraf qolishga haqli emas. Konstitutsiyaviy

sudning qarori majlisda ishtirok etayotgan sudyalarning ko`pchiligi ovoz bergan taqdirdagina qabul qilinadi. Ovozlar teng bo`lgan taqdirda, raislik qiluvchining ovozi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Qabul qilingan qarordan norozi sudya o`z fikrini yozma tarzda bayon etib, Konstitutsiyaviy sud majlisi bayonnomasiga kiritadi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va O`zbekiston Respublikasining "Konstitutsiyaviy sud to`g`risida"gi qonunda belgilab qo`yilgan O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining vazifa va vakolatlarini amalga oshirish uchun zarur bo`lgan, sud jarayonidagi tartib va axloq normalari ish yuritishning xususiyatlari, ishtirokchilarga bo`lgan talablar Konstitutsiyaviy sudning Reglamentida mustahkamlanadi. Konstitutsiyaviy sud normativ hujjatlarining konstitutsiyaviyligini tekshirish jarayonida O`zbekiston Respublikasining xalqaro shartnoma va majbu-riyatlarini, O`zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon-lari, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari va mahalliy davlat hokimiyati organlarining me'yoriy huquqiy hujjatlarini Konstitutsiyaga qay darajada mos ekanligini tekshiradi.

Konstitutsiyaviy sud taraflarning e'tirozlariga bog`liq bo`lmagan holda ishlarni ko`rib chiqadi. Konstitutsiyaviy sud keltirilgan tushuntirish ko`rsatma va hujjatlar bilan chegaralanib qolmasligi, taraflar va ishda ishtirok etayotgan boshqa shaxslar huquqlarini ta'minlagan holda ishni har tomonlama va obyektiv ko`rib chiqishi lozim. Konstitutsiyaviy sudda ishni ko`rib chiqish va xulosalar berish tenglik prinsipiga asoslangan holda olib boriladi. Eslatib o`tilganidek, O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudida ishlar davlat tilida olib boriladi.

Ishda ishtirok etuvchi davlat tilini bilmaydigan shaxslar o`z ona tillarida yoki tarjimon xizmatidan foydalangan holda so`zlashlari mumkin. Sud majlisida tarjimon bilan ta'minlash majburiyati Konstitutsiyaviy sud apparatining tegishli bo`linmasiga yuklatilgan ishda ishtirok etayotgan barcha shaxslar va majlislar zalida hozir bo`lgan boshqa shaxslar Konstitutsiyaviy sudga va sud jarayonining axloqiy qoidalariga hurmat munosabatida bo`lishlari, raislik qiluvchining farmoyishlariga bo`ysunishlari shart.

Konstitutsiyaviy sud majlislarida tartibni buzish raislik qiluvchining farmoyishlarini bajarmaslik, Konstitutsiyaviy sudda o`rnatilgan qoidalarga bo`ysunmaslik tegishli javobgarlikka sabab bo`ladi. Konstitutsiyaviy

sudning vakolati doirasiga kirgan, qaror chiqarishi lozim bo`lgan masalalarni hal qilish uchun Konstitutsiyaviy sud majlisini tayinlaydi. Konstitutsiyaviy sud majlislarining Reglamentida belgilab qo`yilgan tartib qoidalarga muvofiq amalga oshiriladi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi majlislari rais tomonidan, u bo`lmagan taqdirda esa o`rinbosari tomonidan chaqiriladi. Rais va uning o`rinbosarlari bo`lmagan taqdirda, majlis Konstitutsiyaviy sudning eng yoshi uluQ sudyasi tomonidan chaqiriladi. Konstitutsiyaviy sudning navbatdagi majlisining joyi va vaqti haqida sudyalarda sud majlisi boshlanishidan kamida 10 kun ilgari xabardor qilinadilar. Shu bilan bir vaqtda sudyalarga chaqiruv qo`zi va ishni ko`rib chiqish uchun lozim bo`lgan hujjatlar topshiriladi. Konstitutsiyaviy sud raisi yoki uning o`rinbosari Konstitutsiyaviy sud faoliyati va sud apparatining bo`linmalari ishini tashkil etish to`g`risidagi masalalarni hal etish uchun sudyalarni va Konstitutsiyaviy sud apparati xodimlarini chaqirib yig`ilish o`tkazadi.

Rais va uning o`rinbosarlari bo`lmagan taqdirda, majlis Konstitutsiyaviy sudning eng yoshi uluQ sudyasi tomonidan chaqiriladi. Konstitutsiyaviy sud tomonidan ishlar qoida tariqasida shu sud tarkibida ko`riladi. Konstitutsiyaviy sud majlislarida bir yoki bir necha masalalar ko`rilishi mumkin. O`ar bir masala yuzasidan qaror qabul qilinadi. Masalalarni hal qilish jarayonida Konstitutsiyaviy sud taraflarning ularning tushuntirishlarini, guvohlarning ko`rsatmalarini, ekspert xulosalarini, mutaxassis fikrlarini, sud majlisida ishtirok etayotgan boshqa shaxslarning nutqlarini tinglaydi, kerakli hujjatlarni ma'lum qiladi.

Taraflarda va barcha sudyalarda mavjud bo`lgan va ish ko`rish jarayonida qo`llanilgan hujjatlar qayta e'lon qilinmaydi. Biroq sudyalardan biri yoki majlis ishtirokchilaridan biri hujjatni to`liq yoki qisman o`qib eshittirilishini talab qilsa, Konstitutsiyaviy sudning qaroriga binoan uning talabi bajarilishi mumkin. Konstitutsiyaviy sud majlislari qoida tariqasida har bir masala yuzasidan tanaffussiz, dam olish vaqtdan va ishtirokchilarga nutq tayyorlash uchun ajratiladigan vaqtdan tashqari ko`riladi. Sud majlisida tanaffus bir tarafning ikkinchi taraf tomonidan taqdim etilgan materialni o`rganish uchun vaqt ajratilishini so`rab bergan iltimosnomasiga ko`ra, shu bilan birga majlisning normal faoliyatiga to`sqinlik qiluvchi holatlar yuzaga kelgan taqdirda e'lon qilinadi.

Sud muhokamasi tayinlangan vaqtda Konstitutsiyaviy sud sudyalari sud majlisi zaliga kiradilar va o'z o'rinlarini egallaydilar. Shundan so'ng Konstitutsiyaviy sud raisi sudyalar tarkibini, ko'rilayotgan ishni, sud majlisi kotibini, ekspert, mutaxassis va tarjimon sifatida ishtirok etayotgan shaxslarni e'lon qiladi. Shundan so'ng raislik qiluvchining taklifiga ko'ra sud majlisi kotibi majlis ishtirokchilarining kelgan kelmaganliklarini ma'lum qiladi. Shu bilan bir vaqtda kotib majlis ishtirokchilaridan qaysi biri kelmaganligini, ular o'z vaqtida xabardor qilingan qilinmaganligini va kelmaslikning boshqa sabablarini ma'lum qiladi.

Taraflar yoki ularning vakillari sud majlisiga kelmagan taqdirda Konstitutsiyaviy sud ishni ko'rishni boshlash yoki keyinga qoldirish to'g'risida qaror chiqaradi. Taraf vakili vakolatini tegishli rasmiylashtirmagan taqdirda va shu sud majlisida tarafning o'zi ishtirok etmagan taqdirda raislik qiluvchi sudyalarga ishni taraf ishtirokisiz yoki uning vakili ishtirokisiz ko'rish to'g'risida masalani taqdim etadi.

Sud majlisiga guvohlardan birortasi, ekspert yoki mutaxassis kelmagan taqdirda Konstitutsiyaviy sud ishni ularning ishtirokisiz ko'rish to'g'risida taraflarning fikrini tinglaydi. O'zbekiston Respublikasining "Konstitutsiyaviy sud to'g'risida"gi qonunni 23-moddasiga ko'ra guvohlar, ekspert va mutaxassislarning sudga kelishi shartdir.

Sud majlisiga tegishli tartibda chaqirilgan guvohlar, ekspertlar va mutaxassislar sud majlisiga kelmagan taqdirda *Konstitutsiyaviy sud quyidagi qarorlardan birortasini qabul qiladi:*

1. Guvoh, ekspert va mutaxassislar ishtirokisiz ishni mazmunan ko'rish yoki ko'rmaslik to'g'risida;
2. Guvoh, ekspert va mutaxassisning sud majlisiga kelmaslik oqibatlari masalasini ko'rishni keyinga qoldirish to'g'risida;
3. Sud majlisida tanaffus e'lon qilish va guvoh, ekspert va mutaxassislarni keltirish choralari ko'rish to'g'risida;
4. Guvoh, ekspert va mutaxassislar ishtirokisiz ishni to'g'ri hal qilish mumkin bo'lmagan taqdirda ishni ko'rishni keyinga qoldirish to'g'risida qaror chiqaradi.

Shundan so'ng sud ishni ko'rishni davom ettirish yoki tanaffus e'lon qilish yoxud ishni ko'rishni keyinga qoldirish to'g'risida qaror chiqaradi. Sud majlislarida raislik qiluvchining roli alohida ahamiyatga egadir. O'zbekiston Respublikasining "Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida"gi

qonunining 2-moddasiga muvofiq Konstitutsiyaviy sud majlislarida Konstitutsiyaviy sud rais, u bo`lmagan taqdirda esa rais o`rinbosari raislik qiladi, rais, uning o`rinbosari ham bo`lmaganda yoki ular o`z vakolatini vaqtinchalik bajara olmagan vaqtda Konstitutsiyaviy sudning yoshi jihatidan katta bo`lgan sudyasi sud majlisida raislik qiladi.

Ma'ruza qiluvchi sudya raislik qilishi mumkin emas.

Raislik qiluvchi Konstitutsiyaviy sud majlislariga rahbarlik qiladi. Uning sud majlislarida tartibni saqlash to`g`risidagi farmoyishlari ishda ishtirok etuvchi va sud majlisida hozir bo`lgan boshqa barcha shaxslar uchun majburiydir. Raislik qiluvchi ko`rilayotgan masalalarni har tomonlama, to`liq va xolisona ko`rib chiqish uchun *quyidagicha barcha zaruriy choralarni ko`radi*:

— O`z pozitsiyasini bildirish va aniqlash maqsadida taraflar va ularning vakillariga ish holatlari bo`yicha tushuntirish berish, e`tiroz bildirish va bir birlariga savollar berishi uchun teng imkoniyat yaratib beradi;

— ekspertlarning yozma yoki o`qzaki xulosalari sud tomonidan o`rganadi va baho beradi;

— guvoh sifatida ishda ishtirok etish uchun chaqirilgan mutaxassislarning fikrlarini tinglaydi;

— ko`rilayotgan ish holatlari bo`yicha taraflarga va sud majlisining boshqa ishtirokchilariga, ekspert, mutaxassis va guvohlarga savol berish imkoniyatini yaratadi;

— taraflar va sud majlisining boshqa ishtirokchilari tomonidan Konstitutsiyaviy sudga taqdim etilgan va sudning o`zi tomonidan talab qilib olingan hujjatlarni ko`rib chiqadi.

Sud muhokamasi jarayoni va uning natijasi rasmiylash-tirib qo`yiladi.

Raislik qiluvchi sud muhokamasiga taalluqli bo`lmagan barcha masalalarni ish hujjatlaridan ajratadi. Raislik qiluvchi tarjimonga sud ma'ruzasini, ishda ishtirok etuvchi shaxslarning savol javoblarini raislik qiluvchining farmoyishlarini, sud majlisida o`qib eshittirilgan ish hujjatlarini, Konstitutsiyaviy sud qarorini to`liq va aniq tarjima qilish majburiyatini tushuntiradi.

Raislik qiluvchi sud majlisi ishtirokchilariga ularning huquq va majburiyatlarini tushuntiradi. Raislik qiluvchining taklifiga binoan guvoh, ekspert, mutaxassis qasamyod qabul qilib, uni imzolaydi va sud majlisi

bayonnomasiga kiritib qo'yish uchun kotibga taqdim etadi. Shuningdek, ekspert mutaxassis va guvohlarga guvohlik berishdan bosh tortganlik yoki yo'lQon guvohlik berganligi uchun javobgarlikka tortilishi haqida ogohlantiriladi.

Raislik qiluvchi taraflar va uning vakillarini¹, sud majlisi boshqa ishtirokchilarining qo'shimcha hujjatlar talab qilishi haqidagi, yangi guvohlarni chaqirish hamda ishga yangi mutaxassis va ekspertlarni jalb qilish borasidagi iltimoslari bor yo'qligini so'raydi. Bu xildagi iltimoslar yozma ravishda kelib tushsa, u sud muhokamasida e'lon qilinadi va ish hujjatlariga qo'shib qo'yiladi. OQzaki iltimoslar sud majlisi bayonnomasiga kiritib qo'yiladi.

Ishni ko'rib chiqish ma'ruza qiluvchi sudya ishning qisqacha mazmuni, uni ko'rib chiqishga asos bo'lgan holatlar, mavjud bo'lgan hujjatlarning qisqacha mazmuni va ishni ko'rishga tayyorlash uchun qilingan ishlar bilan bog'liq masalalar yuzasidan ma'ruza qiladi. Ma'ruza qiluvchi sudya o'z ma'ruzasida e'tirozlarni, keltirilgan takliflarni muhokama qilishga va ularga baho berishga haqli emas. Ma'ruza qiluvchi sudya ma'ruzasini tugatgandan so'ng raislik qiluvchi taraflarga ish holatlarinig mazmuni bo'yicha tushuntirishlar berishni taklif qiladi. Birinchi bo'lib ishni ko'rib chiqish uchun ariza bilan murojaat qilgan taraf yoki uning vakiliga, undan so'ng raisning taklifi bilan ikkinchi taraf va uning vakillariga so'z beriladi.

Ishni sudda ko'rib chiqishni so'rab murojaat qilgan taraf yoki uning vakili Konstitutsiyaviy sudga ishning qisqacha mazmunini, uning huquqiy asoslarini va unga doir dalillarni keltiradi. Boshqa taraf yoki uning vakili qarshi tarafning ko'rsatmalariga e'tiroz bildirib, o'z e'tirozining huquqiy asoslarini va dalillarni keltiradi.

Taraflar va ularning vakillari, sud muhokamasi boshqa ishtirokchilari sud majlisi tartibini buzsa ko'rilayotgan ish doirasidan chetga chiqsa raislik qiluvchi ularning ma'ruzasini to'xtatadi. Ikkala taraflar va ularning vakillari o'z fikrlarini bayon qilib olgandan so'ng raislik qiluvchi sudyalarga taraflar va ularning vakillariga savollar berish navbatini beradi. Shundan keyin esa savol berish huquqi taraflar va ularning vakillariga beriladi.

Bundan tashqari, taraflar va ularning vakillariga savollar O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi raisi va uning o'rinbosarlari, Bosh vazir, Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorQi

Kengashi raisi, O`zbekiston Respublikasi Oliy sud raisi, O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi raisi, Bosh prokuror va O`zbekiston Respublikasi Adliya vaziri tomonidan berilishi mumkin.

Guvohlar nutqining davomiyligini Konstitutsiyaviy sud belgilaydi. Raislik qiluvchi guvohlarga ularga ish holatlari bilan bog`liq barcha bilganlarini so`zlashni taklif qiladi. Guvohlarga savollar berilishi mumkin. Guvohlarga savollar birinchi bo`lib ishni sudda qo`zg`atgan taraf yoki uning vakili, undan so`ng esa qarshi taraf yoki uning vakili va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar tomonidan beriladi. Sud tomonidan chaqirilgan guvohlarga avvalo ishni sudda ko`rishni so`rab murojaat qilgan taraf savol beradi. Sudyalar guvohlarga sud majlisining istalgan vaqtida savollar berishlari mumkin.

Agar sud guvoh tomonidan keltirilgan ko`rsatmalarni ishni hal qilish uchun yetarli deb topsa, qolgan guvohlarni tinglamasligi ham mumkin. Sud majlisida hujjatlar o`qib eshittiriladi va zarur hollarda, taraflarga va ularning vakillariga, alohida hollarda esa ekspert, mutaxassis, guvoh va boshqa shaxslarga beriladi. Shundan so`ng taraflar va ularning vakillari o`qib eshittirilgan hujjatlar bo`yicha o`z tushuntirishlarini berishlari mumkin. Tegishli tartibda olingan, ishni to`g`ri hal qilish uchun ahamiyatga ega bo`lgan hujjatlar Konstitutsiyaviy sud tomonidan o`rganilib ishga tikib qo`yiladi.

Konstitutsiyaviy sud zarur hollarda ekspert va mutaxassislarni tinglaydi. Ekspert, mutaxassislarni tinglash muddati sud tomonidan belgilanadi. Raislik qiluvchi ekspert va mutaxassisga ko`rilayotgan masala yuzasidan o`z hamkasblari fikrini bayon etishda vakil sifatida so`zlashi uchun imkoniyat yaratadi.

Ekspert, mutaxassis hamda guvohga tartib bo`yicha savollar beriladi. Konstitutsiyaviy sud majlislarida Konstitutsiyaviy sud raisining taklifiga ko`ra Konstitutsiyaviy sud huzuridagi ilmiy maslahat kengashi a'zolari siyosat va jamoat arbolari, deputatlar, sudyalar, xalqaro tashkilotlar, davlat organlari, jamoat muassasalari, ilmiy muassasa va oliy ta'lim bilim yurtlari vakillari ishtirok etishlari mumkin. Taklif qilinganlar ko`rilayotgan masala yuzasidan raislik qiluvchining ruxsati bilan o`z fikrlarini bildirishlari mumkin. Normativ aktning konstitutsiyaviyligini tekshirishni so`rab sudga murojaat qilgan shaxslar va shu bilan birga konstitutsiyaviyligi

tekshirilayotgan me'yoriy hujjat chiqargan, xalqaro shartnoma tuzgan shaxslar ham sud majlislarida ishtirok etishlari shart.

Keltirilgan hujjatlar o'rganib chiqilib, taraflarning, ularning vakillarining tushuntirishlari, guvohlarning ko'rsatmalari, ekspert xulosalari va mutaxassis fikri sud tomonidan o'rganilib bo'lgandan so'ng O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi raisi va uning o'rinbosarlari, Bosh vazir, Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorQi Kengashi raisi, O'zbekiston Respublikasi Oliy sud raisi, O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi raisi, Bosh prokuror va O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirining chiqishlari tinglanadi.

Taraflar va ularning vakillari Konstitutsiyaviy sud majlislarida tekshirilgan dalillar tahlili va bahosi ko'rilayotgan ishga aloqasi, taraflarning talab va e'tirozlarini o'zida ifodalagan so'nggi ma'ruza nutqlari bilan chiqishlari mumkin.

Konstitutsiyaviy sud taraflarga ularning iltimosiga ko'ra so'nggi nutqlariga tayyorgarlik ko'rishlari uchun sud majlisida tanaffus e'lon qilgan holda vaqt ajratishlari mumkin. So'nggi nutqlar tinglab bo'lingach, agar Konstitutsiyaviy sud yangi holatlarni aniqlash, yangi dalillarni topishni lozim deb topsa, ishni yangidan ko'rish to'g'risida qaror chiqarishi mumkin. Shuning bilan birga Konstitutsiyaviy sud sud majlisida tanaffus e'lon qilishi va ishni ko'rishni keyinga qoldirish to'g'risida qaror chiqirishi mumkin. Ish bo'yicha qo'shimcha sud muhokamasi ham tugagandan so'ng, Konstitutsiyaviy sud qaror chiqarish uchun maslahatxonaga qirib ketadi. Sudyalarning qaror chiqarish uchun maslahatlashuvi maslahatxonada o'tkaziladi. Sudyalar maslahati hech kimga oshkor etilmaydi.

Raislik qiluvchi ko'rilayotgan masala yuzasidan fikr bildirishni istovchi har bir sudyaga so'z beradi. Maslahatlashish davomida sudyalar bir-birlaridan o'z nuqtai nazarlarini aniqlashtirishni taklif qilishi mumkin. Maslahat tugagach, raislik etuvchi sudyalar tomonidan taqdim etilgan qarorga ovoz berishini taklif etadi. Konstitutsiyaviy qarorlari ochiq ovoz berish yo'li bilan qabul qilinadi.

*Konstitutsiyaviy sud majlislarida bayonnoma yuritiladi.
Bayonnomada quyidagilar ifodalanishi lozim:*

- majlis o'tkazilayotgan joy va vaqt to'g'risida ma'lumot;
- ishtirok etayotgan va ishtirok etmayotgan sudyalar ro'yxati;
- raislik qiluvchining ismi, sharifi, otasining ismi va lavozimi;

- majlis kotibining ismi, sharifi, otasining ismi;
- kun tartibi, taraflar va ishda ishtirok etayotgan boshqa shaxslar to`g`risidagi ma'lumot;
- konstitutsiyaviy sud tomonidan ish ko`rish tartibi;
- taraflar va ular vakillarining tushuntirishlari;
- guvohlarning ko`rsatmalari, ekspert xulosalari, mutaxassis fikrlari, ularga berilgan savollar va berilgan javoblar;
- ishda ishtirok etayotgan boshqa shaxslarning chiqish-lari, taraflar va boshqa shaxslarning bayonnomaga kiritishni so`ragan ko`rsatmalari va faktlari;
- ovoz berishga qo`yilgan masalalar va ovoz berish nati-jalari.

Agar Konstitutsiyaviy sud majlislari davomida va qaror chiqarish vaqtida ovoz yozish, video yozuv, fonogramma, suratga olish ishlari o`tkazilgan bo`lsa, bayonnomaga bu haqda yozilib, ishga qo`shib qo`yiladi. Konstitutsiyaviy sud majlisida bayonnoma kotib tomonidan yuritiladi. Taraflar va ishda ishtirok etayotgan boshqa shaxslar ish uchun ahamiyatli deb topgan ko`rsatma, holat va faktlarni bayonnomaga kiritib qo`yishni so`rab iltimosnoma bilan murojaat qilishlari mumkin. Barcha qo`shimcha va to`ldirishlar bayonnomaga kiritilishi lozim. Bayonnoma majlis tugagandan so`ng 5 kun ichida rasmiylashtirilishi kerak. Sud majlisi bayonnomasi raislik etuvchi va kotib tomonidan imzolanib, ishga qo`shib qo`yiladi.

Taraflar va ularning vakillari bayonnoma bilan tanishib unga e'tiroz bildirishlari mumkin. Bunday e'tirozlar raislik qiluvchining yakka o`zi tomonidan 10 kun muddat ichida ko`rib chiqilishi lozim. Raislik qiluvchi e'tirozlar bilan tanishib chiqqandan so`ng, uni ishga qo`shib qo`yish yoki rad qilish to`g`risida qaror chiqarishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining tashkiliy jihatlarida raislik qiluvchining o`rniga ahamiyat berish lozim.

Konstitutsiyaviy sud raisi:

- Konstitutsiyaviy sud faoliyatiga rahbarlik qiladi, sudyalari o`rtasida ishlarni taqsimlaydi;
- Konstitutsiyaviy sud majlislarini chaqiradi va ularda raislik qiladi;
- Konstitutsiyaviy sud apparati tizimi va shtat jadvalini tasdiqlaydi;
- Konstitutsiyaviy sud apparati faoliyati ustidan umumiy rahbarlik qiladi, apparat xodimlarini ishga oladi va bo`shatadi;

— Apparat xodimlarini raQbatlantiradi va ularga nisbatan intizomiy javobgarlik choralari qo`llaydi;

— Konstitutsiyaviy sud faoliyati bilan bog`liq boshqa vazifalarni amalga oshiradi.

Konstitutsiyaviy sud raisi Konstitutsiyaviy sud faoliyatini tashkil etish uchun farmoyishlar chiqaradi. Konstitutsiyaviy sud raisi sud majlislariga tayyorgarlik ko`rish ishlariga umumiy rahbarlik qiladi.

Konstitutsiyaviy sud raisi kelib tushgan takliflarni o`rganib chiqib, *quyidagi qarorlardan birini qabul qiladi:*

1) Ishni sudda ko`rish uchun qabul qilish to`g`risida;

2) Ishni dastlabki o`rganish uchun sudyalari yoki apparatning tegishli bo`linmasiga muddatini ko`rsatgan holda topshirish to`g`risida;

3) Agar kelib tushgan taklifni chaqirish bo`lsa uni qaytarish to`g`risida. Ishni sudda ko`rish uchun qabul qilish to`g`risidagi qaror chiqqach, Konstitutsiyaviy sud raisi masalani dastlabki o`rganish uchun ma'ruzachi sudyani tayinlaydi, shu bilan birga sud majlisida ish hujjatlarini bayon qilish uchun qoida tariqasida ish konstitutsiyaviy sudga kelib tushgan kundan e'tiboran ko`pi bilan 2 oy muddat ichida tayyorgarlik ishlarini tugatish masalasini hal etadi.

Konstitutsiyaviy sud raisi ishning alohida murakkablik holatini e'tiborga olib yuqorida ko`rsatilgan muddatni ko`pi bilan 1 oyga uzaytirishi mumkin.

Konstitutsiyaviy sud raisi ma'ruzachi sudyadan Konstitutsiyaviy sudda ko`rish uchun ish materiallarining tayyorgarlik darajasini aniqlab, sud majlisiga taklif qilinadigan shaxslar doirasini aniqlaydi, sud majlisi joyi va vaqti haqida xabardor qilish uchun va majlis ishtirokchilari va sudyalarga kerakli hujjatlarni jo`natish to`g`risida farmoyish beradi.

Quyidagi hollarda konstitutsiyaviy sud majlisi keyinga qoldirilishi mumkin:

1) agar Konstitutsiyaviy sud ko`rilayotgan masalani yetarli darajada tayyorlanmagan deb topsa;

2) taraflar, guvoh, ekspert, mutaxassislardan birining kelmasligi ishni noto`g`ri hal qilishga olib keladi deb topsa;

3) agar ishni ko`rib chiqish va hal qilish uchun lozim bo`lgan hujjatlar taqdim etilmagan yoki kech taqdim etilgan bo`lsa;

4) ishni ko`rishni keyinga qoldirishni so`rab sudyalardan biri so`ragan yoki taraflar, yoki ularning vakillari tomonidan keltirilgan dalillar Konstitutsiyaviy sud tomonidan tasdiqlangan bo`lsa;

5) Konstitutsiyaviy sud majlisi kvorumi buzilsa, ya'ni sudyalardan birining ishtirok etmasligi yoki ulardan birining kasal bo`lsa;

6) Konstitutsiyaviy sud majlisining to`la va har tomonlama ko`rilishi uchun yoki sud majlisining normal faoliyat yuritishiga to`squinlik qiluvchi boshqa muammolar yuzaga kelsa;

Konstitutsiyaviy sud majlisini keyinga qoldirish to`g`risidagi qaror sudyalarning ko`pchilik qismi tomonidan ovoz berish yo`li bilan hal etiladi. Ishni ko`rishni keyinga qoldirish to`g`risida qaror chiqarilgan taqdirda, shu sud majlisida hozir bo`lgan ekspert, mutaxassis va guvohlar tinglanishi mumkin. Ishni ko`rishga to`squinlik qilayotgan holatlar bartaraf etilgandan so`ng Konstitutsiyaviy sud sud majlisini davom ettiradi.

Konstitutsiyaviy sud majlisida qoida tariqasida u to`xtatilgan vaqtdan qayta ko`rish boshlanadi. Avvalgi sud majlisida tinglangan ekspert, mutaxassis va guvohlarni zarur hollardagina qayta chaqirish mumkin.

Konstitutsiyaviy sud bir tarafga ikkinchi taraf tomonidan taqdim etilgan materiallarni o`rganib chiqish uchun vaqt ajratishni so`rab bir tarafning qilgan iltimosnomasiga ko`ra va ishni ko`rishga ta'sir qiluvchi boshqa holatlar vujudga kelgan taqdirda ishni ko`rishni keyinga qoldirishi mumkin. Ko`rish to`xtatilgan ish taraflarning iltimosnomasiga ko`ra yoki ishni ko`rishga to`squinlik qiluvchi holat bartaraf bo`lgan taqdirda sudning tashabbusi bilan qayta tiklanadi. Sud tomonidan ishni ko`rishni to`xtatish to`g`risidagi qarori boshqa masalalarni ko`rishga to`squinlik qilmaydi.

Masalani ko`rishni tugatish quyidagi hollarda amalga oshiriladi:

— ishni ko`rish uchun asos bo`lib xizmat qilgan hujjat qaytarib olinganda;

— masala kiritish huquqiga ega bo`lmagan shaxs yoki davlat organi tomonidan berilgan bo`lsa.

Sud majlislariga tayyorgarlik ko`rish ishlarini Konstitutsiyaviy sud kotibiyati mudiri tashkillashtiradi, *bundan tashqari u:*

— ishni ko`rib chiqishga tayyorgarlik ko`rish uchun Konstitutsiyaviy sud raisi tomonidan o`rnatilgan muddat va tartibining Konstitutsiyaviy sud apparati tomonidan bajarilishi ustidan nazorat qilish;

— sudning ko`rib chiqishi uchun taqdim etilgan masalalar yuzasidan xulosa berish tartibi loyihasini ishlab chiqish;

— sudning ko`rib chiqish uchun taqdim etilgan masalani Konstitutsiyaviy sud tomonidan ko`rish va xulosa berishi uchun reja loyihasini ishlab chiqish;

— Konstitutsiyaviy sud tomonidan tasdiqlangan apparat bo`linmalari tuzilishi rejasini tarqatish;

— Konstitutsiyaviy sud raisining ishni yurituvga qabul qilishi to`g`risidagi qarori qabul qilingandan ko`pi bilan 3 kun ichida sudyalarga ish materiallarini tarqatish;

— Konstitutsiyaviy sudning navbatdagi majlisi haqidagi chaqiruv qo`zini sudyalardan va boshqa ishtirokchilarga jo`natish;

— Konstitutsiyaviy sud majlisida majlis ishtirokchilarini kelgan-kelmaganligini aniqlash, Konstitutsiyaviy sud majlislarida xavfsizlikni ta'minlash, majlisning normal faoliyati uchun texnik vositalarning tayyorligi kabi texnik va tashkiliy masalalarni hal etish.

— Konstitutsiyaviy sud majlisi bayonnomasini yuritish.

Konstitutsiyaviy sud majlislari zalida O`zbekiston Respublikasi Davlat Gerbi, O`zbekiston Respublikasi Davlat bayroqi, O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi bo`lishi lozim. Konstitutsiyaviy sud sudyalari majlisida maxsus kiyim kiygan holda ishtirok etadilar.

Konstitutsiyaviy sudning me'yoriy huquqiy normalar va xalqaro shartnomalarining konstitutsiyaviyligini tekshirish natijasida chiqargan to`xtami **qaror** deb nomlanadi. Qaror Konstitutsiyaviy sud tomonidan O`zbekiston Respublikasi nomidan chiqariladi. O`zbekiston Respublikasining "Konstitutsiyaviy sudi to`g`risidagi" qonunining 26-moddasida ko`rsatilgan hollarda Konstitutsiyaviy sudning qarorlari ikki ko`rinishda ifoda etiladi: - **yakuniy qaror** va **boshqa qaror**.

Yakuniy qarorlarga sud tomonidan muayyan masalani ko`rish natijasida oxirgi xulosa sifatida chiqargan qarorlar kiradi. Bunday qarorlar bilan sud ishni mazmunan hal qilmay, qoida tariqasida sud ishni tashkil etish yoki majlis o`tkazish ishini tashkil etish maqsadida chiqariladi.

Yakuniy to`xtam qonun va boshqa normativ aktlarning konstitutsiyaviyligini tekshirish, shu bilan birga Konstitutsiya normalarini ko`rish natijasi sifatida chiqariladi. Bunday masalalar yuzasidan keltirilgan

yakuniy to'xtam Konstitutsiyaviy sud qarorlari deb nomlanuvchi hujjat shaklida ifodalanadi.

Konstitutsiyaviy sud qarorining tuzilishi:

Konstitutsiyaviy sud qarorlari kirish, bayon qiluvchi, asoslantiruvchi va xulosa qismlaridan iborat bo'ladi.

Qarorning kirish qismida:

- qarorning nomi, u qabul qilgan joy va vaqt;
- qaror qabul qilgan Konstitutsiyaviy sud tarkibi;
- taraflar va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar;
- ishni ko'rish uchun asos bo'lgan masala.

Qarorning bayon qilish qismida quyidagilar bo'lishi lozim:

— Konstitutsiyaviy sudning ushbu ishni ko'rib chiqish huquqi yoki majburiyati ifodalangan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va "Konstitutsiyaviy sud to'g'risidagi" qonun normalari;

— konstitutsiyaviyligi tekshirilayotgan aktning to'liq nomi, uning olish manbasi ko'rsatilgan holda;

— qarorning asoslantiruvchi qismida quyidagilar bo'lishi lozim:

— konstitutsiyaviy sud tomonidan qaror chiqarishga asos bo'lib xizmat qilgan holatlar;

— konstitutsiyaviy sud amal qilgan normativ aktlar.

Qarorning xulosa qismida normativ aktning normativligi xususidagi Konstitutsiyaviy sudning xulosasi va bu qarorning kuchga kirish muddati va tartibi, Konstitutsiyaviy sudning qarorlari raislik qiluvchi tomonidan sudyalarning maslahatxonadan chiqqandan so'ng, darhol e'lon qilinadi.

Qarorlar qabul qilishning ham o'ziga xos qoidalari o'rnatilgan. Bunday turdagi qarorlar sud majlisida ishtirok etgan sudyalarning tomonidan yopiq holda maslahatxonada ovoz berish yo'li bilan qabul qilinadi.

Qarorni muhokama qilish vaqtida har bir sudyaga chegaralanmagan doirada va muddatda chiqish qilishga imkoniyat yaratiladi.

Ovoz berish ochiq tarzda o'tkaziladi. Barcha hollarda raislik qiluvchi oxirgi bo'lib ovoz beradi. Qaror qabul qilish uchun ovoz berishda ishtirok etuvchi sudyalarning ko'pchilik ovozi talab qilinadi. O'yech qaysi bir sudya ovoz berishda betaraf qolishi mumkin emas. Agar biron bir sudya qabul qilingan qarordan naroz bo'lsa, u o'z fikrini yozma tarzda alohida ifoda etishi va bu Konstitutsiyaviy sud majlisi bayonomasiga kiritilib qo'yilishi mumkin. Ovozlar teng bo'lib qolgan taqdirda, raislik

qiluvchining ovozi hal qiluvchi hisoblanadi ("Konstitutsiyaviy sud to`g`risida"gi qonunning 25-moddasi). Qaror ovoz berishda ishtirok etgan barcha sudyalardan tomonidan ham imzolandi. Muhokama bayonnomasida rasmiylashtiriladi.

Yakuniy to`xtam (qaror)ni ijro etishda anglashilmovchi-liklar yuzaga kelmasligi uchun qaror to`liq asoslantirilgan va ishonchli bo`lishi lozim. Bu turdagi qarorlar e`lon qilinishi bilan darhol kuchga kiradi, hech qanday davlat organi yoki mansabdor shaxs tomonidan tasdiqlanishi talab etilmaydi.

Konstitutsiyaviy sud qarorlari ommaviy axborot vositalarida e`lon qilinadi. Konstitutsiyaviy sud qarorlari so`nggi xulosa va ular ustidan shikoyat qilinmaydi.

Qonunga muvofiq Konstitutsiyaviy sud qarori uning o`z tashabbusi bilan sud majlisida qayta ko`rilishi mumkin. Bunday asos "Konstitutsiyaviy sud to`g`risidagi" qonunining 28-moddasida mustahkamlangan bo`lib, *unga ko`ra*: sudga qaror qabul qilish vaqtida ma`lum bo`lmagan yangi holatlarning ochilishi bilan; qaror qabul qilishga asos bo`lib xizmat qilgan konstitutsiyaviy normaning o`zgarishi munosabati bilan; Konstitutsiyaviy sud tomonidan qaror qabul qilishning o`rnatilgan tartibi buzilgan holda qaror qabul qilinganligi tan olingan holda sud qarorini qaytadan ko`rib chiqadi.

Konstitutsiyaviy sud qarori u qabul qilingan kundan so`ng ko`pi bilan uch kun ichida taraflarga, O`zbekiston Respublikasi Prezidentiga, O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi raisiga, O`zbekiston Bosh vaziriga, uning o`rinbosarlariga, Qoraqalpog`iston Respublikasi Jo`qorQi Kengesi raisiga, O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisiga, O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi raisiga, O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuroriga, O`zbekiston Respublikasi Adliya vaziriga yuboriladi. Konstitutsiyaviy sud raisi boshqa davlat organlari va shaxslarga ham qaror nusxasini yuborish to`g`risida farmoyish berishi mumkin.

Konstitutsiyaviy sudning so`rovnoma, talabnoma ko`rini-shidagi qarorlari konstitutsiyaviy sud belgilagan tartibda e`lon qilinadi. Konstitutsiyaviy sud qarorlari Konstitutsiyaviy sud belgilagan tartibda va muddatda ijro etiladi.

Konstitutsiyaviy sud Apparati Konstitutsiyaviy sud faoliyatini dalil ma`lumotlar bilan, tashkiliy texnik jihatdan ta`minlab turish uchun; qabul

qilingan qarorlarning ijrosi ustidan nazorat qilishni tashkil etish uchun; davlat hokimiyat organlari bilan aloqalarini o`rnatib turish, xalqaro hamkorlikni amalga oshirish va Konstitutsiyaviy sudning faoliyati bilan bog`liq boshqa ishlarni amalga oshirish maqsadida tuziladi.

Konstitutsiyaviy sud Apparati faoliyati "Konstitutsiyaviy sud to`g`risida"gi qonun, Konstitutsiyaviy sud Reglamenti va Nizomiga asoslangan holda tashkil etiladi.¹ Apparatning tizimi va shtati jadvali Konstitutsiyaviy sud raisi tomonidan tasdiqlanadi. Konstitutsiyaviy sud apparati bo`lim va bo`linmalardan iborat. Apparatning tuzilmaviy bo`linmalari Konstitutsiyaviy sud raisi tasdiqlagan Nizom asosida faoliyat yuritadi.

Konstitutsiyaviy sud apparatiga quyidagicha asosiy vazifalarni bajarish yuklatiladi:

— konstitutsiyaviy sud faoliyatini, shu bilan birga, Konstitutsiyaviy sud tomonidan o`tkaziladigan sud majlislari va yig`ilishlarini tashkiliy, moddiy-texnik ta'minlash;

— konstitutsiyaviy sud raisi tomonidan o`rnatilgan ishlarni sudda ko`rishga tayyorlash muddati va tartibi ustidan nazorat qilish;

— konstitutsiyaviy sud tomonidan ko`rib chiqilishi uchun taqdim etilgan ishlarni ko`rib chiqish rejasi loyahasini ishlab chiqish;

— tasdiqlangan loyihani apparatning bo`linmalariga tarqatish;

— konstitutsiyaviy sud raisining ishni ko`rish uchun dastlabki tayyorgarlikni boshlash to`g`risidagi qarori qabul qilingandan so`ng sudyalarga ishda ko`riladigan hujjatlarni yuborish;

— konstitutsiyaviy sudning navbatdagi majlisi uchun chaqiruv qo`zini yuborish;

— konstitutsiyaviy sud majlisida bayonnoma yuritish;

— konstitutsiyaviy sud qarorlarini ijro etish holatlari haqida rahbariyatni xabardor qilish;

— mutaxassislar bilan ta'minlash;

— sudyalarni qonunchilikdagi o`zgarishlarni tizimlash-tirilgan holda o`z vaqtida doimiy xabardor qilib turish;

— amaldagi qonunchilikni tahlil qilish;

— fuqarolarni qabul qilish, ularning xat, murajaatnoma va arizalarini qabul qilish va tahlil qilish ishlarini tashkil qilish;

— konstitutsiyaviy sud qarorlarini va, umuman, Konstitutsiyaviy sud faoliyatini matbuotda yoritish uchun zarur boʻlgan hujjatlarni tayyorlash;

— konstitutsiyaviy sud va boshqa davlat organlari faoliyatini oʻrganish va umumlashtirish;

— "Konstitutsiyaviy sud toʻgʻrisida"gi qonun va Konstitutsiyaviy sud Reglamentida belgilangan Konstitutsiyaviy sud faoliyatining boshqa vazifalarini amalga oshirilishini ta'minlash.

Konstitutsiyaviy sud apparatiga Konstitutsiyaviy sud raisi tomonidan tayinlangan Konstitutsiyaviy sud kotibiyati boshligʻi rahbarlik qiladi. Kotibiyat boshligʻi Konstitutsiyaviy sud raisiga boʻysunadi. Konstitutsiyaviy sud apparati xodimlari Konstitutsiyaviy sud raisi tomonidan tayinlanadi. Ular mehnat qonunchiligiga asosan huquq va majburiyatlarga ega boʻladilar. Apparat xodimlarini ishdan boʻshatish va ularga nisbatan intizomiy javobgarlik choralari qoʻllash amaldagi qonunchilikka asosan Konstitutsiyaviy sud raisi tomonidan amalga oshiriladi.

Konstitutsiyaviy sud Kotibiyati boshligʻi:

— Konstitutsiyaviy sud apparati ustidan umumiy rahbarlikni amalga oshiradi;

— Ishlarni tashkillashtirish va boʻlinmalar faoliyatini boshqarish ishlari uchun javob beradi;

— Uning qonunga zid boʻlmagan koʻrsatmalari va farmoyishlari apparat xodimlari uchun majburiydir;

— Apparat xodimlari tomonidan mehnat qonunchiligi va ichki tartib qoidalariga amal qilinishini ta'minlaydi;

— Apparat xodimlarini raQbatlantirish yoki ularga nisbatan intizomiy javobgarlik choralari qoʻllash borasidagi takliflar bilan murojaat qiladi;

— Apparat xodimlarining ish majburiyatlarini, mehnat qonunchiligidan kelib chiqadigan huquq va majburiyatlarini belgilaydi;

— Tashkiliy masalalar yuzasidan oʻtkazilayotgan Konstitutsiyaviy sud majlislarida ishtirok etadi.

Konstitutsiyaviy sud va uning apparatini moliyaviy jihatdan ta'minlash respublika budjeti tomonidan amalga oshiriladi. Konstitutsiyaviy sud xarajatlari smetasi har yili tuziladi va Konstitutsiyaviy sud tomonidan tasdiqlanadi. Konstitutsiyaviy sud faoliyatini amalga

oshirish uchun o`rnatilgan smetadan tashqari mablag`larni sarflash Konstitutsiyaviy sud raisi tomonidan amalga oshiriladi.

Kotibiyat boshlig`i har yili Konstitutsiyaviy sudga uning faoliyatini ta'minlash bilan bog`liq xarajatlarni sarflanish bilan bog`liq hisobotni taqdim etadi. Ushbu hisobot Konstitutsiyaviy sud tomonidan tasdiqlanadi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi huzuri-dagi Ilmiy-maslahat kengashi maslahat beruvchi organ sifatida ish yuritadi. Ilmiy-maslahat kengashi faoliyati O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining respublika hududida to`la ustuvorligini ta'minlashga yo`naltirilgan.

Ilmiy-maslahat kengashi Konstitutsiyaviy sudga huquqiy fan, Konstitutsiyaviy-huquqiy amaliyot, xalqaro qonunchilik yutuqlaridan to`liq foydalangan holda ko`maklashish maqsadida tashkil etilgan. Ilmiy-maslahat kengashiga siyosat va huquq sohasida faoliyat yurituvchi yuqori malakali mutaxassislar tanlab olinadi. Ilmiy-maslahat kengashi ishiga shu kengash a'zosi hisoblanmaydigan boshqa sohada faoliyat yurituvchi mutaxassislar jalb qilinishi mumkin.

Ilmiy-maslahat kengashi O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi raisi taqdimnomasiga asosan rais, rais o`rinbosari, ilmiy kotib va kengash a'zolaridan iborat tarkibda saylanadi. Ilmiy-maslahat kengashi tarkibida qonunchilikning alohida sohalari bo`yicha, ya'ni huquq qo`llash va huquqiy muhofaza qilish faoliyati bilan shuQullanadigan alohida bo`linmalar tashkil etilishi mumkin.

Ilmiy-maslahat kengashi O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi vakolat muddatiga mutanosib muddatga saylanadi. Ilmiy-maslahat kengashi majlislarida ko`riladigan masalalarni Konstitutsiyaviy sud raisi kiritadi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi huzuri-dagi *Ilmiy-maslahat kengashi*:

— O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudiga ko`rib chiqish uchun berilgan masalalar yuzasidan ilmiy asoslangan takliflar beradi;

— qonunchilikni takomillashtirish to`g`risida qonun hujjatlari loyihalarini tayyorlaydi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi huzuridagi Ilmiy-maslahat kengashi majlislari zarur hollardagina chaqiriladi. Kengash majlisi ijodiy bahs va fikrlarni erkin ifodalash shaklida kechadi. Qabul

qilingan qarordan norozi bo`lgan kengash a'zosi o`z fikrini yozma bayon etib, Konstitutsiyaviy sud rahbariyatiga taqdim etishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi huzuridagi Ilmiy-maslahat kengashi raisi kengash ishini tashkil etadi, majlislar chaqiradi, kengash takliflarini tayyorlashni so`rab kengash a'zolariga ko`rsatmalar beradi. Ularni bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi huzuridagi Ilmiy-maslahat kengashining ilmiy kotibi kengash ishini tashkiliy jihatdan ta'minlaydi, hujjatlarni majlisga tayyorlaydi, bayonnoma yuritadi. IMK faoliyatini tashkiliy-texnik jihatdan ta'minlash Konstitutsiyaviy sud apparati zimmasiga yuklatiladi. IMK har yili Konstitutsiyaviy sud rahbariyatiga o`z faoliyati to`g`risida hisobot beradi.

11-Mavzu

Sudyalar, ularning shu=u= va majburiyatlari. Sudyalar musta=illigining asosiy kafolatlari.

Reja

11.1. Sudyalar korpusi, uning tushunchasi va tarkibi. Sudyalar ma=omining birligi. Ularga =iyiladigan talablar.

11.2. Sudyalar korpusini shakllantirish. Sudyalikka nomzodlarga =iyiladigan talablar.

11.3. Sudyalarni saylash va tayinlash tartibi. Sudyaning =asamyod =ilishi.

11.4. Sudyaning shu=u=lari va majburiyatlari.

Qonuniy manbalar

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. O`zbekiston. 1992 yil 8 dekabr.

2. O`zbekiston Respublikasining "O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o`zgartirish va qo`shimchalar kiritish to`g`risida"gi qonuni. 2003 yil 24 aprel.

3. O`zbekiston Respublikasining "Sudlar to`g`risida"gi qonuni. 2000 yil 14 dekabr.
4. O`zbekiston Respublikasining "Konstitutsiyaviy sud to`g`risida"gi qonuni. 1995 yil 30 avgust.
5. O`zbekiston Respublikasi Jinoyat-Protssessual Kodeksi. -T.: "Adolat" 1999 y.
6. Sudlarning malaka hay'atlari to`g`risidagi Nizom. O`zR Oliy sudi Buletteni. 2000 yil 14 dekabr.
7. Malaka darajalari to`g`risidagi Nizom.

Maxsus adabiyotlar

1. Konstitutsionnoye pravo zarubejnix stran. Uchebnik dlya studentov yuridicheskix vuzov i fakultetov. /Pod redaksiyey professora B.A. Strashuna. -M.: BEK, 1996.
2. Mejdunarodnie akti o pravax cheloveka. Sbornik dokumentov. -M.: Norma-Infra, 1999.
3. Pravooxranitelnie organi. Uchebnik dlya vuzov. /Pod redaksiyey professora Gutsenko K.F., M.: BEK, 1996.
4. O`zbekiston Respublikasida sud islohotlarining keyingi rivoji dasturi. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi qarorlar to`plami, '3-4, 1996 y.
5. Savitskiy V.M. Organizatsiya sudebnoy vlasti v Rossiyskoy Federatsii. Uchebnoye posobiye dlya vuzov. -M.: BEK, 1996.
6. "Adolat - qonun ustuvorligida". O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlis 2-chaqirik, VI sessiyasida so`zlagan nutqi, "Xalq so`zi" gazetasi, 2001yil, 30 avgust.
7. O`zbekistonda Sud hokimiyati: islohotlar davri. O`ammualliflikda. -T.: "Adolat" 2002.
8. Tixomirova L.V., Tixomirov M.YU. Yuridicheskaya ensiklopediya (pod redaksiyey M.YU. Tixomirova), -M.: 1997 y.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan 1997 yil 12 sentabrda ilk marotaba O`zbekiston sudyalari syezdi chaqirildi. Syezdda O`zbekiston sudyalari assotsiatsiyasini tashkil etish to`g`risida qaror qabul qilinib, Assotsiatsiya Nizomi tasdiqlandi. Assotsiatsiyaning asosiy vazifasi Respublikada sudyalari mustaqilligini to`la ta'minlash hisoblanadi.

Sudyalarni vazifalariga shuningdek, qonun chiqarish faoliyatida ishtirok etish, Oliy Majlisga qonun loyihalarini tayyorlashda har tomonlama yordam ko'rsatish, kasbiy-huquqiy ekspertiza o'tkazish va h.k. Assotsiatsiya sud kadrlarini tanlash va ularni joylashtirishda, sudyalar malakasining oshirilishiga faol ta'sir qilishga majbur hisoblanadi. O'zbekiston Sudyalar Assotsiatsiyasi o'z vazifasini bajarish bilan birga sudlar, advokatlar, prokurorlar va boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlar xizmatchilari ishtirokida seminar, hududiy va xalqaro anjumanlar o'tkazadilar. Assotsiatsiya Amerika yuristlar Assotsiatsiyasi, OBSE, GLOBAL loyihasi va boshqa 15 ta xalqaro va 70 ta hududiy tashkilotlar bilan birga sud huquqiy islohotlarga oid dolzarb muammolar bilan bog'liq hududiy anjumanlar o'tkazadi. O'zbekiston Respublikasining 70 dan ortiq sudyasi MDO` davlatlari va boshqa xorijiy davlatlarning sud tizimini o'rganish maqsadida yuqorida eslatib o'tilgan davlatlarda bo'lib keldi.

O'zbekiston Sudyalar Assotsiatsiyasi 2000 yildan boshlab sud huquqi islohotlari va joriy qonunchilikka kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar ma'lumotlarini aks ettiradigan Bulletin chiqa boshladi. O'zbekiston Sudyalar Assotsiatsiyasi syezdi ta'sischilari tomonidan sud etikasi qoidalari ishlab chiqildi va tasdiqlandi.

Demak, *Sudyalar jamiyati* — bu aniq tashkiliy boshlanishga ega bo'lgan sud korpusidir. Unga faol ish olib borayotgan sudyalar ham, nafaqadagi sudyalar ham a'zo hisoblanadi. Sudyalar jamiyatlari o'zining organlari bilan sudlarni tashkil etish va ularning o'z faoliyatlarini yuritish jarayoniga faol ta'sir qiladilar.

O'zbekiston Respublikasida sudyalar bo'lib, qonun bilan belgilangan vakolatlar asosida odil sudlov faoliyatini amalga oshiruvchi shaxslar hisoblanadi ("Sudlar to'g'risida"gi qonunning 60-moddasi). Sudyalar korpusi deganda, sudya lavozimini egallovchi davlat xizmatchilari majmui tushuniladi. Bu xil lavozimidagi shaxslar doirasi nisbatan keng va turli tumandir. U O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi raisi va a'zolari, boshqa Oliy sud instansiyalari raisi va ularning o'rinbosarlaridan tortib to viloyat, tuman bo'g'inidagi umumiy yurisdiksiya va xo'jalik sudlari sudyalarini qamrab oladi. Qonunga binoan sudyalarga o'ta muhim mas'uliyat yuklatilgan. Bu avvalo fuqarolarning, davlat va boshqa tashkilotlarning huquq va qonuniy manfaatlariga doir umummajburiy bo'lgan qarorlar qabul qilishi bilan bog'liqdir. O'ar qanday demokratik

davlat uchun zarur bo`lgan huquq-tartibot va qonuniylik, fuqarolarning taqdiri va ularning farovonligi sudyalarning faoliyati bilan bog`liq. Xalq vakillari bilan birga faoliyat yurituvchi sudyalarga sud hokimiyati berilgan. Bu hokimiyat kuchi orqali sudyalar faqat qonuniylik, huquq tartibot, fuqarolar huquq va qonuniy manfaatlarining kafili sifatida emas, balki tegishli holatlarda qonunchilik va ijroiya hokimiyatlarini tiyib turuvchi va muvozanatda saqlab turuvchi hokimiyat tarmoqi sifatida ham namoyon bo`ladi.

Sudyalar korpusi oldiga qo`yilayotgan o`ziga xos vazifalarning ta'siri ostida ko`plab o`n yilliklar davomida (ba'zi davlatlarda yuz yillar davomida) shunday tushuncha paydo bo`ldiki, bunga ko`ra sud, sudyalar, sudyalar korpusi maqomi boshqa davlat organlari va mansabdor shaxslari maqomidan ajralib turishi kerak. Sudyalarning, rahbariyatning buyruqini so`zsiz bajaruvchi, o`ziga ma'qul bo`lgan qarorni qabul qiluvchi oddiy amaldor ekanligi to`g`risidagi tushuncha tarafdorlari osonlikcha o`z ta'sirini yo`qotmadi. O`atto, hozirgi kunda ham bu xil tushuncha tarafdorlari topilsada, odil fikr tarafdorlari kun sayin ko`payib bormoqda.

Yillar o`tishi bilan sudyalarda faqat o`zlariga tegishli bo`lgan huquq va majburiyatlar paydo bo`la boshladi. Sudyalarning maqomi, ularning huquqiy holati bizga shu huquq va majburiyatlarning majmui sifatida ko`rinadi. Bunda alohida sudyalarning huquq va majburiyatlari haqidagina emas, balki ularning shu mansabga loyiqligi, ularga odil sudlovni amalga oshirish vazifasi yuklatilganligi, sud hokimiyatini ishonganligi haqida ham so`z boradi. Sudyalar xuddi boshqa fuqarolar singari huquqlarga ega, *masalan*, biror narsa sotish yoki sotib olish, nikohdan o`tish, ta'tilga chiqish va h.k. Lekin shu bilan birga ularda boshqa fuqarolarda bo`lmagan huquq va majburiyatlar ham bor.

Sudyalar fuqarolik, xo`jalik, ma'muriy va jinoyat ishlarini ko`rish faoliyatida konstitutsiya va boshqa qonunlarga so`zsiz amal qilishga, korxonalar, muassasa, tashkilotlar va fuqarolarning huquq va erkinliklarini, ularning sha'ni va qadr-qimmatini, mulkini himoya qilishga, xolis va adolatli bo`lishga majburdirlar.

Sudyalarning odil sudlov faoliyati ularning boshqa mashqulotlaridan ustun turishi kerak. Sudyalar sud sha'niga do`q tushirmasligi, sudlarning xolisligiga shubha tuqdiruvchi, ularning maqomi va qadr-qimmatiga putur yetkazuvchi harakatlarni sodir qilishdan o`zini tiyishi kerak. Sudyalar o`z

malakasini yuksak darajada ushlab turishga majbur bo`lib, bu ularning odil sudlovni amalga oshirishida zarur hisoblanadi.

Sudyalar sud ishtirokchilariga va boshqa shaxslarga o`z vazifasini bajarishi davomida hurmatini namoyon qilib, ular bilan xushmuomala va beminnat bo`lmoqi darkor. Xuddi shu hislatlarni sudya o`z apparat xodimlaridan ham talab qilishi kerak. Sudyalar yopiq sud majlisida olgan ma'lumotlarni, sud maslahati sirlarini oshkor qilishga haqli emas.

Sudyalarning xizmatdan tashqari faoliyati ularning obyektivligiga, adolatliligiga va xolisligiga shubha tuqdir-masligi kerak. "Sudlar to`g`risida"gi qonunning 66-moddasiga binoan sudyalar davlat hokimiyati vakillik organlarining deputati bo`la olmaydi. Sudyalar siyosiy partiyalar va harakatlarga a'zo bo`lishga, ularni moddiy yoki boshqacha yo`llar bilan ta'minlashga, shuningdek, o`zining siyosiy qarashlarini oshkora e'lon qilishga, chiqishlar va siyosiy xarakterga ega bo`lgan harakatlar va aksiyalarda ishtirok etishga haqli emas. Sudyalar siyosiy partiyalar va harakatlarning a'zosi bo`lishi, shuningdek, ilmiy, pedagogik va ijodiy faoliyatdan tashqari haq to`lanadigan boshqa biron-bir faoliyat turlari bilan shug`ullanishi mumkin emas. Sudya maqomi tavsifida shu narsani nazarda tutish kerakki, sudyalar qaysi sud bo`g`inida ishlashidan qat'i nazar, ular barcha sudlar uchun bitta yagona bo`lgan maqomga ega bo`ladi. Lekin bu holat turli xil instansiyalarda ishlovchi sudyalarning bir xil darajada ekanligidan dalolat bermaydi. Albatta farqlar bor. Xuddi Konstitutsiyaviy sud sudyasi va umumiy yurisdiksiya sudi orasida to`la o`xshashlik bo`lmagani kabi.

"Sudlar to`g`risida"gi qonunning 60-moddasida belgilangan O`zbekiston Respublikasida barcha sudlar bir xil maqomga ega degan holat faqat umumiy yurisdiksiya va xo`jalik sudi sudyalariga taalluqli bo`lib, Konstitutsiyaviy sud sudyalari huquqiy maqomi "O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sud to`g`risida"gi qonun bilan belgilanadi. Shu sababli 1996 yil 5-iyulda Konstitutsiyaviy sudning 12-sonli qarori bilan Konstitutsiyaviy sud sudyalari sha'ni to`g`risidagi Kodeks tasdiqlandi. Ushbu kodeks Konstitutsiyaviy sud sudyalarining axloqiy hulq qoidalarini belgilab berib, ular uchun majburiy hisoblanadi. Shu o`rinda ushbu kodeksdan misol keltirish o`rinlidir:

1-modda. Konstitutsiyaviy sudlar uchun barcha narsadan ustun O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hisoblanadi. Konstitutsiyaviy

nazoratni olib borishda sudyalarning konstitutsiya talablari va o'z vijdoniga amal qiladi. O'yech qanday "Oliy adolatga" yo'naltirilgan yoki unga muvofiq keluvchi hujjat konstitutsiyadan ustun kela olmaydi.

Sudyalarning o'z faoliyati davomida mansabdor shaxslar va fuqarolarda konstitutsiya va qonunlarda hurmat hissini shakllantirishi kerak va o'zi ham qonunga itoatkor bo'lishi kerak.

2-modda. Sudyalarning har vaqt hamma joyda o'zini shunday tutishi kerakki, jamiyatda konstitutsiyaviy sudga, uning xolisligi va mustaqilligiga bo'lgan ishonch mustahkamlanishi kerak. Sudyalarning o'z xizmat vazifasi boshqa shaxsiy ishlaridan ustun turishi kerak. Sudya begona fikr ta'siridan holi bo'lishi, uning faoliyatini tanqid qilishdan ogoh bo'lishi kerak.

3-modda. Sudya, Konstitutsiyada nazarda tutilganidek o'z mansabini kimning manfaatini ko'zlashidan qat'i nazar suiiste'mol qilmasligi kerak. Sudyalarning do'st va tanish orttirishida ehtiyotkor bo'lib, o'ziga qarshi bo'lgan aloqalardan yiroq yurishi kerak. Shuningdek, o'zida va boshqa shaxslarda, xuddi o'ziga ta'sir ko'rsatayotgandek taasurot keltirib chiqaradigan holatlardan yiroq yurmoqi darkor.

Umuman har qanday holatda ham sudyalarning o'z yurish turishiga e'tibor bilan yondoshmoqi, uning oqibatini ko'ra bilishi, shuningdek, ularni Konstitutsiya talablari va axloq qoidalariga bilan uyqunlikda olib bormoqi kerak. Sudyalarning o'zlariga nisbatan, qasddan konstitutsiya normalarini buzganligi, mansabini suiiste'mol qilishi, ishlarni ko'rishdan Qarazli yoki boshqa maqsadda manfaatdorligi mazmunidagi jamoat ayblovlariga befarq qaramasligi lozim.

4-modda. Sudyalarning fuqarolar bilan muomalada bo'lganda xizmat vazifasini bajarishida ham, xizmat vazifasidan holi paytda ham umume'tirof etilgan axloq qoidalariga rioya qilishi, o'zini munosib tutishi kerak. Sudya o'zining muloyim murojaati, bosiqqligi, beminnat va barchaga teng muomalasi, qat'iyligi, masalalar mazmuniga chuqur yondashishga intiluvchanligi, boshqalar fikrini eshitib, uni tushuna olish qobiliyati, gapirmoqchi bo'lgan gapini har tomonlama o'ylab gapirish fazilatlariga bilan boshqalardan ajralib turmoqi lozim. Sudya bu xil hislatlarga Konstitutsiyaviy sud apparati xodimlarini, o'z hamkasblarini ham o'rgatmoqi kerak.

5-modda. Konstitutsiyaviy sud tomonidan ko'rilayotgan yoki ko'rilishga tayyorlanayotgan ishlar bo'yicha qaror qabul qilinishidan oldin

sudyalar, agar ish holatlari buni zarur deb topmasa, o'z fikrini oshkor qilishga haqli emas. Sudya ish bo'yicha qabul qilingan qaror kuchga kirmaguncha ishga oid masalalar bo'yicha ma'lumotlarni oshkor etishga haqli emas. Sudya o'z xizmat vazifasini bajarishda ochiq sud majlisida olingan ma'lumotlardan tashqari boshqa ma'lumotlarga nisbatan kasb sirini saqlashi kerak.

6-modda. Sudya ilmiy-ijodiy pedagogik faoliyatdan tashqari tadbirkorlik faoliyati yoki boshqa haq to'lanadigan biron bir faoliyat turi bilan shug'ullanishi mumkin emas. Sudya xayriya faoliyati bilan shug'ullanadigan hamda o'z oldiga siyosiy va tijorat maqsadlarini qo'ymagan jamoat birlashmalarida, oliygoh va ilmiy tekshiruv institutlarida haq to'lanmaydigan lavozimlarda ishlashi mumkin. Sudya o'z mansabidan foydalanib Konstitutsiyaviy sud sudyasi lavozimidan holi holda boshqa turdagi muammolarni va nizolarni yechishda hakam yoki o'rtada turuvchi bo'lib ishtirok etishga haqli emas.

7-modda. Sudya siyosiy maqsadlarni ko'zlovchi siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalari a'zosi bo'lishga yoki ularni moddiy yoki boshqacha yo'l bilan qo'llab-quvvatlashga haqli emas. Sudyalar siyosiy maqsadlarni ko'zlovchi, u yoki bu G'oyalarni o'qash suruvchi siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalari haqidagi shaxsiy fikrlarni oshkor qilishdan o'zini tiyishi kerak. Sudya davlat hokimiyati vakillik organlariga tayinlanayotgan yoki nomzodi qo'yilayotgan nomzodlarni oshkora qo'llab-quvvatlashi yoki ularni yoqlab yoki ularga qarshi ovoz berishdan o'zini tiyishi kerak.

8-modda. Sudya konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish borasidagi o'z xizmat vazifasini bajarishi yuzasidan kasb malakasini doimiy oshirib borishi, o'z bilim va ko'nikmalarini chuqurlashtirib borishi kerak. Sudya qonunchilikni takomillashtirishga qaratilgan tadbirlarda ishtirok etishi mumkin.

Umumiy yurisdiksiya va xo'jalik sudlari sudyalarining huquq va majburiyatlari "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 65-moddasida umumiy, asosiy huquqlari tizimi bilan belgilab berilgan. Sudyaning odil sudlovni amalga oshirishdagi boshqa huquqlari protsessual qonunchilikda belgilab berilgan. Qonunning 65-moddasiga binoan sudyalar mansabdor shaxslar va fuqarolardan odil sudlovni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan o'z farmoyishlarini bajarilishini talab qilishi, mansabdor va boshqa shaxslarni odil sudlovni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan axborot olishi,

uyushmalarga birlashish huquqiga ega. Davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish bilan bog`liq bo`lgan talab va farmoyishlarini so`zsiz bajarishlari shart. Odil sudlovni amalga oshirish uchun zarur bo`lgan axborot, hujjatlar va ularning nusxalari sudyalarning talabiga muvofiq bepul beriladi. Sudyalarning talablari va farmoyishlarini bajarmaslik qonunda belgilangan javobgarlikka sabab bo`ladi. Bu xildagi javobgarliklar O`zR MJK va JKda belgilangan.

Sudyalar maqomini belgilab beruvchi huquq va majburiyatlarni shartli ravishda *quyidagi guruhlariga bo`lish mumkin:*

— sudyalar korpusini shakllantirish bilan bog`liq huquq va majburiyatlar (sudyalikka nomzodlarga qo`yiladigan talablar, nomzodlarni tanlash va ularga sud vakolatini taqsimlash tartibi bilan bog`liq);

— sudyalarning o`z vakolatini mustaqil amalga oshirish-ni kafolatlovchi huquq va majburiyatlar (sudyalarning daxlsizligi, ularning vakolatini muddatdan oldin tugatish va to`xtatib turishning alohida tartibi va hokazo);

— sudyalarning o`z-o`zini boshqarish borasidagi huquq va majburiyatlari.

Sudyalik lavozimiga nomzodga sudyalik vakolati berilishi jarayonining yakunlovchi bosqichi bo`lib, qasamyod qabul qilishi hisoblanadi. Chunki, bizga ma'lumki, qonun bo`yicha ushbu an'anaga rioya qilmaslik sudyaning o`z vazifasini bajarishga kirishishiga to`sqinlik qiladi. Sudyalar tantanavor ruhda O`zbekiston Respublikasi davlat bayroqi oldida qonunda keltirilgan *quyidagi qasamyodni qabul qiladi:*

"Zimmamga yuklatilgan vazifalarni halol va vijdonan bajarishga, odil sudlovni faqat qonunga bo`ysungan holda amalga oshirishga, sudyalik burchim va vijdonim buyurganidek beg`araz, xolis va adolatli bo`lishga tantanali qasamyod qilaman". Konstitutsiyaviy sud qasamyodi matni "O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sud to`g`risida"gi qonunda berilgan bo`lib, Konstitutsiyaga sodiqlik va respublika konstitutsiyaviy tuzumini himoya qilishga tayyorman degan so`zlar qo`shilgan.

Barcha sudyalik lavozimi nomzodlariga qo`yiladigan talablarning umumiy xususiyati shundaki, ular O`zbekiston Respublikasi fuqarolari bo`lishi va oliy yuridik ma'lumotga ega bo`lishi kerak. Konstitutsiyaviy sud sudyasi lavozimi nomzodlariga ularning kasbiy bilim darajasidan kelib

chiqqan holda yuqori darajadagi talablar qo'yilgan. Ular oliy yuridik ma'lumotga ega bo'lishi bilan birga siyosat va huquq sohasida mutaxassis bo'lishi va yuksak axloqiy xislatlarga ega bo'lishi kerak. ("Konstitutsiyaviy sud to'g'risida"gi qonunning 12-moddasi).

Sudyalarning turli xil tizim va darajadagi nomzodlar uchun yoshi bilan bog'liq o'z sohasida ishlaganlik malakasiga oid talablar har xil hisoblanadi. Umumiy yurisdiksiya va xo'jalik sudi asosiy bo'g'ini sudyasi lavozimiga tayinlanish uchun nomzodlar yoshi 25 dan kam bo'lmagan, o'rta bo'g'in sudyalari uchun 27 yosh, Oliy sud va Oliy xo'jalik sudi nomzodlari uchun 30 yosh belgilangan.

Ko'p davlatlar konstitutsiya va qonunlari Konstitutsiyaviy sud sudyasi lavozimi nomzodlari yoshiga tabiiyki, alohida talablarni qo'yadi. Masalan, Germaniya Federal Konstitutsiyaviy sud a'zosi 40-68 yoshgacha, Vengriyada 45-70 yoshgacha bo'lishi mumkin.¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sud sudyalari nomzodlariga qonun tomonidan yosh seni belgilanmagan. Lekin shu narsa nazarda tutiladiki, nomzod Konstitutsiyaviy sud sudyasi bo'lishi uchun 25 yoshdan kichik bo'lmasligi kerak.

Barcha sud bo'g'ini sudyalari nomzodlariga eng yuqori yosh rasman belgilanmagan. Xuddi shuningdek, huquq sohasida ham necha yil ishlaganligi bir xil emas. Tuman (shahar), tumanlararo sudlar, xo'jalik sudlariga sudya bo'lish uchun nomzod kamida huquq sohasida 3 yil ishlagan bo'lishi kerak. Yuqori turuvchi sudya nomzodlariga ham umumiy ish stajidan tashqari, qonun bo'yicha sudya bo'lishi uchun tegishli ish staji talab qilinadi. *Masalan*, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Viloyatlar, Toshkent shahar va Harbiy sudlar sudyasi lavozimiga O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan, huquqiy sohada kamida 5 yillik ish stajiga ega bo'lgan, shundan kamida 2 yili sudya lavozimida ishlagan shaxslar sudya bo'la oladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, Oliy xo'jalik sudi sudyalik lavozimiga O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan, yuridik sohada kamida 7 yillik ish stajiga ega bo'lib, shundan 5 yili sudya lavozimida ishlagan shaxslar bo'la oladi. Harbiy sudlar sudyalik nomzodlariga yuqoridagilardan tashqari qonun qo'shimcha shartlarni qo'shadi, *masalan*, ular harbiy xizmatni o'tagan va zobitlik tarkibiga kiruvchi unvonga ega bo'lishi kerak. Xalq maslahatchilari odil sudlovni amalga oshirishda

sudyalik huquqidan to`la qonli foydalanganligi uchun qonun ularga ham tegishli talablarni qo`yadi.

12-Mavzu.

Sudyalar mustaqilligining asosiy kafolatlari

Reja

12.1. Sudlarning mustaqilligini ta'minlash. Sudyalar mustaqilligining asosiy kafolatlari.

12.2. Sudyaga nisbatan shurmatsizlik =ilganlik uchun javobgarlik. Sud ishlarini shal etishda aralashishga yil =iyilmasligi. Sudyalar daxlsizligi.

12.3. Sudyalar vakolatlarini tixtatish va muddatidan ilgari tugatish. Sudyaning intizomiy javobgarligi.

12.4. Sudyalarning malaka sha'atlari. Ularning shakllanish tartibi va vakolatlari.

12.5. Sudyalarni attestatsiyadan itkazish va ularga malaka toifasini berish. Sud apparati xodimlarining toifa martabalari.

12.6. Sudyalarning moddiy ta'minoti: mansab okladlari miqdorini belgilashning asosiy =oidalari, meshnat ta'tili davomiyligini belgilash, turar-joy bilan ta'minlash. Sudyalar va ular oila a'zolarining ijtimoiy shimoya =ilinishi.

12.7. Xalq maslaxatchilarining maqsadi, ularning shu =u =lari va majburiyatlari, ularga vakolatlar berib =iyish tartibi. Ularning mustaqilligi kafolatlari.

Adolatning mustaqil va xolis sud tomonidan amalga oshirilishi G`oyasi qadim tarixda yuzaga kelgan bo`lib, bu to hozirgi kungacha har bir demokratik davlat qonunchiligining poydevorini tashkil etadi.

Shu boisdan sud mustaqilligi masalasi doimo dolzarb bo`lib kelmoqda. Sudlarning mustaqilligi va xolisligi prinsipi qadrini anglagan holda, xalqaro hujjatlar va milliy konstitutsiyalar yutuqlarini umumlashtirib

1985 yil 29 noyabrda BMT bosh assambleyasi "Sud organlarining asosiy prinsiplari to`g`risida" sud hokimiyati uchun o`ziga xos konstitutsiya bo`lib qolgan xalqaro konvensiyani qabul qilgan.

Jumladan, unda shunday deyiladi: "Sud organlari mustaqilligi davlat tomonidan kafolatlanadi va davlatning konstitutsiya va qonunlarida mustahkamlanadi. Nodavlat tashkilotlar va boshqa muassasalar sud mustaqilligi prinsipiga rioya qilishi va uni hurmat qilishi shart. Sud organlari o`zlariga topshirilgan ishlarni qonun va faktlarga asoslangan holda, qay tarafdin va qanday sabablar bo`lishidan qat'i nazar, o`zgalarning bevosita yoki bilvosita aralashuvisiz, hech qanday to`siqlarsiz, qonunga xilof ta'sir, do`q-po`pisalarsiz ko`rib chiqadi. Odil sudlov jarayonida qonunga xilof va sanksiyalanmagan aralashishga o`rin bo`lmasligi kerak". Faqat mustaqil sud hokimiyatigina fuqarolarning buzilgan huquq va manfaatlarini himoya qilib, oshkora shakldagi obyektiv sud jarayonini kafolatlaydi. Mustaqil sud to`g`risidagi talab har bir insonning huquqi hisoblanadi. Bu qoida O`zbekiston Respublikasi qo`shilgan "Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi"ning 10-moddasida belgilangan.

Mustaqil va xolis sudsiz sud hokimiyati mavjud bo`lmay, inson huquqlarini ham himoya qilish mumkin emas. Shuning uchun, O`zbekiston Respublikasi "Sudlar to`g`risida"gi qonunda bu prinsip kafolatlangan. Bu prinsipning kafolati bo`lib: sudyalarni saylash, tayinlash va ularni ozod qilishning qonuniy tartibga solinganligi, ularning daxlsizligi, odil sudlovni amalga oshirishning qat'iy tartibi, qaror chiqarishda sud maslahatining sir tutilishi, uning oshkor etilishi ta'qiqlanishi, sud tomonidan ishlarni ko`rishda ishga aralashganlik va sudga hurmatsizlik qilganlik uchun javobgarlik belgilanganligi, sudyalarning daxlsizligi prinsipi kabilar xizmat qiladi. Jinoyat Kodeksida (230-241-moddalar) odil sudlovga qarshi qaratilgan jinoyatlar haqida bob mavjud.

"Sudlar to`g`risida"gi qonunning 67-moddasiga binoan, **sudlar mustaqilligi kafolatlari ichida birinchi o`ringa ularni qonunda belgilangan tartibda sudyalikka saylash, tayinlash va sudyalikdan ozod qilish tartibi chiqadi.** Bu tartib bir necha qonunlar bilan tartibga solingan bo`lib, bularga "Konstitutsiyaviy sud to`g`risida"gi, "Sudlar to`g`risida"gi qonunlar misol bo`ladi. Ushbu qonunlarda sudyalik lavozimiga nomzodlarning oldiga qo`yiladigan talablar, ularni saylash, tayinlash va lavozim bo`yicha ko`tarilish tartibi belgilangan.

Barcha sudyalik lavozimi nomzodlariga qo`yiladigan talablarning umumiy xususiyati shundaki, ular O`zbekiston Respublikasi fuqarolari bo`lishi va oliy yuridik ma'lumotga ega bo`lishi kerak. Konstitutsiyaviy sud sudyasi lavozimi nomzodlariga ularning kasbiy bilim darajasidan kelib chiqqan holda yuqori darajadagi talablar qo`yilgan. Ular oliy yuridik ma'lumotga ega bo`lishi bilan birga siyosat va huquq sohasida mutaxassis bo`lishi va yuksak axloqiy xislatlarga ega bo`lishi kerak. ("Konstitutsiyaviy sud to`g`risida"gi qonunning 12-moddasi).

Sudyalarning turli xil tizim va darajadagi nomzodlar uchun yoshi bilan bog`liq o`z sohasida ishlaganlik malakasiga oid talablar har xil hisoblanadi. Umumiy yurisdiksiya va xo`jalik sudi asosiy bo`g`ini sudyasi lavozimiga tayinlanish uchun nomzodlar yoshi 25 dan kam bo`lmagan, o`rta bo`g`in sudyalari uchun 27 yosh, Oliy sud va Oliy xo`jalik sudi nomzodlari uchun 30 yosh belgilangan.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sud sudyalari nomzodlariga qonun tomonidan yosh senzi belgilanmagan. Lekin shu narsa nazarda tutiladiki, nomzod Konstitutsiyaviy sud sudyasi bo`lishi uchun 25 yoshdan kichik bo`lmasligi kerak.

Barcha sud bo`g`ini sudyalari nomzodlariga eng yuqori yosh rasman belgilanmagan. Xuddi shuningdek, huquq sohasida ham necha yil ishlaganligi bir xil emas. Tuman (shahar), tumanlararo sudlar, xo`jalik sudlariga sudya bo`lish uchun nomzod kamida huquq sohasida 3 yil ishlagan bo`lishi kerak. Yuqori turuvchi sudya nomzodlariga ham umumiy ish stajidan tashqari, qonun bo`yicha sudya bo`lishi uchun tegishli ish staji talab qilinadi. *Masalan*, Qoraqalpog`iston Respublikasi, Viloyatlar, Toshkent shahar va Harbiy sudlar sudyasi lavozimiga O`zbekiston Respublikasi fuqarosi bo`lgan, huquqiy sohada kamida 5 yillik ish stajiga ega bo`lgan, shundan kamida 2 yili sudya lavozimida ishlagan shaxslar sudya bo`la oladi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi, Oliy xo`jalik sudi sudyalik lavozimiga O`zbekiston Respublikasi fuqarosi bo`lgan, yuridik sohada kamida 7 yillik ish stajiga ega bo`lib, shundan 5 yili sudya lavozimida ishlagan shaxslar bo`la oladi. Harbiy sudlar sudyalik nomzodlariga yuqoridagilardan tashqari qonun qo`shimcha shartlarni qo`shadi, *masalan*, ular harbiy xizmatni o`tagan va zobitlik tarkibiga kiruvchi unvonga ega bo`lishi kerak.

Sudyalar korpusiga sud kadrlarini tanlash va joy-joyiga qo'yish masalasi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. "Sudlar to'g'risida"gi qonunda, Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek, -"Sud kadrlarini tanlash va joy-joyiga qo'yish bo'yicha haqiqiy samarali va demokratik huquqiy mexanizm ishlab chiqilgan". Yuqoridagilardan kelib chiqib sudyalar korpusini shakllantirishning quyidagi bosqichlarga ajratamiz. Qonunga binoan, sud kadrlarining dastlabki zahirasini shakllantirish sudlar, huquqni muhofaza qiluvchi organlar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari takliflariga binoan sudyalar malaka hay'atlari tomonidan amalga oshiriladi.

Sud kadrlari zahiralarini shakllantirish bilan bog'liq dastlabki materiallar malakali sud hay'atlari tomonidan ko'rib chiqiladi. Sudyalar malaka hay'atlari yuqori malakali, nisbatan tajribali yuristlar orasidan nomzodlarni tanlab oladi. Sudyalar malaka hay'atlari nomzodlarni sud zahirasiga kiritib qo'yish uchun shaxsiy suhbatdan, malaka imtihoni o'tkazib, ular tomonidan ko'rilgan ishlarini o'rganib, ularning malaka darajasini, axloqiy va ishbilarmonlik sifatlarini, bilim darajasini, dunyoqarashini baholaydi. Sudyalar malaka hay'ati malaka imtihonlari natijasiga qarab nomzodni sud zahirasiga kiritish yoki rad etish haqida qaror chiqaradi. Sud nomzodlari zahirasiga qo'yilmagan, ya'ni rad etilgan nomzodlar bir yil o'tgandan keyin unga ariza bilan takroran murojaat qilishi mumkin.

Sudyalik lavozimi bo'shab qolgan taqdirda, malaka hay'ati sud zahirasi nomzodlari ichidan, muqobilik asosida, malaka imtihonini qabul qilib, uning sud ishidagi mutaxassisligi, shaxsi, ish faoliyati va dunyoqarashini hisobga olgan holda nomzod tanlash masalasini ko'radi. "Sudlar to'g'risida"gi qonunga binoan sud kadrlari ishlarida demokratiyani chuqurlashtirish, munosib nomzodlarni tanlash va sud mustaqilligi kafolatini ta'minlash maqsadida sudyalar malaka hay'atlari tashkil etilgan.

"Sudlar to'g'risida"gi qonunning 74-moddasiga binoan sudyalar malaka hay'ati:

- sudyalik lavozimiga nomzodlarni tanlash;
- sudyaning intizomiy javobgarligi;
- sudyaning vakolatlarini to'xtatish yoki muddatidan ilgari tugatish;
- sudyaning daxlsizligini ta'minlash;

— sudyani malaka imtihonidan o`tkazish va unga malaka darajasini berish masalalarini ko`rish;

— sudyalari zahirasi shakllantirish uchun tuziladi.

Umumiy yurisdiksiya sudlari sudyalari oliy malaka hay'ati O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi tomonidan, Xo`jalik sudlari sudyalari malaka hay'ati esa O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi tomonidan 5 yil muddatga saylanadi.

Fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar sudlari sudyalari-ning malaka hay'atlari tegishli sudlar sudyalari majlislarida 5 yil muddatga, harbiy sudlar sudyalari majlislarida ham ana shu muddatga saylanadi. Sudyalari malaka hay'ati son tarkibi ularning ish hajmidan belgilanadi, lekin tarkib raiis va uning o`rinbosarini hisobga olgan holda 9 tadan oshmasligi kerak. Sudyalari malaka hay'ati o`zlari saylagan organga yilda kamida bir marta o`z faoliyati haqida axborot beradi. O`ay'at o`ziga topshirilgan vakolatlarni amalga oshirishda tarkibining kamida yarmi hozir bo`lgan taqdirdagina faoliyat yuritadi. O`ay'at o`z vakolatini amalga oshirish bilan bog`liq axborotlarni yuqori turuvchi sudlar, boshqa davlat organlari va jamoat birlashmalari, shuningdek, mansabdor shaxslar va fuqarolardan talab qilib olishga haqli.

Sudyalari Oliy malaka komissiyasi va Oliy xo`jalik sudi malaka hay'atlari qaror va xulosalari ustidan shikoyat qilishga yo`l qo`yilmaydi. Boshqa malaka hay'atlarining qaror va xulosalari ustidan shikoyat Oliy malaka hay'atiga berilishi mumkin. Shikoyat kimning ustidan intizomiy javobgarlik to`g`risidagi ish qo`zg`atilgan bo`lsa, shu shaxs tomonidan beriladi.

Bu xildagi shikoyat yoki taqdimnoma qaror yoki xulosa chiqqan kundan boshlab shu qaror yoki xulosani chiqqargan malaka hay'ati orqali bir oy muddat ichida beriladi. Oliy malaka komissiyasi shikoyat va u bilan birga yuborilgan materiallarni qo`shib ko`rib chiqadi. Malaka imtihonini topshirish tartibi Oliy Majlis tomonidan 2001 yil 7 dekabrda tasdiqlangan Sudyalari malaka hay'ati to`g`risidagi Nizom bilan tartibga solinadi.

Nomzodning keyingi lavozimga ko`tarilishi uchun malaka imtihoni va tayyorgarlik darajasini baholash *quyidagi tartibda amalga oshiriladi:*

— O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudyalari — O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi taqdimnomasiga binoan Oliy malaka komissiyasi tomonidan;

— Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha, O`zbekiston Respublikasi Harbiy sudi sud raislari va ularning o`rinbosarlari — Adliya vazirligi maxsus organining taqdimnomasiga binoan Oliy malaka komissiyasi tomonidan;

— Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha, O`zbekiston Respublikasi Harbiy sudi sudyalari — shu sudlar raislari bergan taqdimnomaga asosan tegishli malaka komissiyalari tomonidan;

— fuqarolik ishlari bo`yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudlari, shuningdek, jinoyat ishlari bo`yicha tuman (shahar) sudlar sudyalari — Adliya vazirligi maxsus organining taqdimnomasiga binoan tegishli malaka komissiyasi tomonidan;

— O`ududiy va okrug harbiy sudlari sudyalari - Adliya vazirligi maxsus organining taqdimnomasiga binoan harbiy sudlar malaka hay'ati tomonidan;

— Xo`jalik sudi sudyalari — Oliy xo`jalik sudi raisi taqdimnomasiga binoan xo`jalik sudlar malaka hay'ati tomonidan.

Sudyalikka nomzodning malaka imtihoni tegishli malaka hay'ati tomonidan belgilab beriladigan *quyidagicha talablarni o`z ichiga oladi*: suhbat, savollarga javob topish, amaliy masalalarni yechish. Sudyalar malaka hay'ati imtihondan o`tgan yoki o`ta olmagan nomzodni sudyalik lavozimiga olish to`g`risida xulosa beradi. Malaka imtihonini topshira olmagan nomzod bir yil o`tgach, takroriy imtihon topshirish huquqiga ega.

Sudyalari malaka hay'atining sudyani keyingi, yuqori turuvchi sud lavozimiga o`tkazish to`g`risidagi xulosasi shu sud raisi tomonidan berilgan materiallar asosida yoki shu sudning arizasiga binoan beriladi. Sudyalar malaka hay'atining nomzodlarning sudyalik lavozimiga loyiq yoki loyiq emasligi yoxud ularning lavozimga tayinlanish to`g`risidagi taqdimi O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimga tavsiya qilish Oliy Malaka hay'atiga yuboriladi. Ushbu hay'at sudyalari, Oliy Majlis deputatlari, yurist olimlar, huquqni muhofaza qiluvchi organlar vakillari va nodavlat tashkilotlaridan tashkil topgan

bo`lib, bu sudyalikka nomzodlarni har tomonlama baholash imkonini beradi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi sudyalikka nomzodlarni tanlash va tavsiya qilish Oliy malaka komissiyasi O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida doimiy faoliyat yurituvchi organ hisoblanib, sud kadrlarini tanlash va joy-joyiga qo`yish faoliyatini demokratiyalashtirish, sud hokimiyatiga asl mustaqillikni ta'minlovchi siyosatni amalga oshiradi.

O`ay'at o`z faoliyatini kadrlar siyosatini amalga oshirishga qaratilgan O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari, Oliy Majlis qarorlari, Prezident farmon va farmoyishlari, hamda "O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi sudyalikka nomzodlarni tanlash va tavsiya qilish Oliy malaka komissiyasi to`g`risida"gi qaror va sud mustaqilligi prinsipi asosida yuritadi.

O`ay'atning asosiy vazifalari bo`lib quyidagilar hisoblanadi:

— sudyalarni tanlash va joy-joyiga qo`yishda demokratik asoslarni chuqurlashtirish chora tadbirlarini ishlab chiqish va joriy qilish;

— sud kadrlarni tanlash va O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tasdiQiga qo`yishda qonuniylikni ta'minlash;

— sud mustaqilligi va ularning ijtimoiy himoyasini mustahkamlash borasidagi chora tadbirlarni joriy qilish;

— sud kadrlarni tarbiyalash va sudyalik lavozimiga kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo`yish ishlarining samaradorligini oshirish borasida tavsiyalar ishlab chiqish;

— sudyalikka nomzodlarning saylanish huquqiy bazasini, ularning kasbiy malakasini oshirish borasidagi ishlarni yuksaltirish;

— sud kadrlarini tanlash va joy joyiga qo`yish ishlarida ochiq va oshkoralikni ta'minlash, bu ishda veritikal bo`yicha hisobdorlikni hamda bu sohada mansabni suiiste'mol qilish holatlariga chek qo`yish;

— sudlarning tashkiliyligi va axborot tahlil faoliya-tini ta'minlash;

— sudyalarni tanlash va tayinlash bo`yicha xorijiy davlatlar komissiya ishlarini o`rganish va ularni amaliyotga qo`llash.

O`ay'at O`zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni asosida komissiya raisi, rais o`rinbosari va komissiya a'zolaridan iborat 17ta xodim tarkibida 5 yil muddatga tayinlanadi.

O`ay`at raisi hay`at oldiga qo`yilgan vazifalarni amalga oshirishida shaxsan javobgar bo`lib uning faoliyatiga rahbarlik qiladi. Qonunga binoan hay`at sud lavozimiga nomzodlarni tayinlash uchun tavsiyalar tayyorlaydigan oxirgi instansiya hisoblanadi.

O`ay`at sud kadrlari zahirasi shakllantirish va undan samarali foydalanish borasidagi sudyalarning malaka hay`ati faoliyatini muvofiqlashtiradi va nazorat qilib boradi. O`ay`at sud kadrlari masalalari bo`yicha taqdim qilingan hujjatlarni o`rganish hamda shaxsiy suhbat o`tkazish orqali sudyalikka nomzodlarni tanlaydi, ularning professionallik darajasini, axloqiy sifatlarni (halolligi va vijdoniyligini), qobiliyatlarini, shuningdek, ularning huquq sohasidagi malakasi va tayyorgarlik darajasini belgilaydi.

Sud lavozimiga nomzodlarni tanlash va tavsiya qilish masalasining xolis bo`lishligini ta`minlash maqsadida hay`at zarur hollarda O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisini, Oliy xo`jalik sudi raisini, Sudlar Assotsiatsiyasi raislarini taklif qiladi va ularning ushbu masala bo`yicha fikrlarini tinglaydi.

O`ay`at qarori unda ishtirok etayotgan a`zolarining ko`pchilik ovozi bilan qabul qilinadi. O`ay`atning nomzodning sudyalik lavozimiga loyiq yoki loyiq emasligi haqidagi qarori xulosa tariqasida rasmiylashtiriladi. O`ay`atning nomzod O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudyaligiga, xo`jalik sudlari va Qoraqalpog`iston Respublikasi sudlari sudyalik lavozimiga loyiqligi haqidagi xulosasi O`zbekiston Respublikasi Prezidentiga ko`rib chiqishi uchun taqdim qilinadi. Viloyatlar, Toshkent shahar, tumanlararo, tuman (shahar) va harbiy sudlar sudyalik lavozimiga nomzodlarni tayinlash to`g`risidagi hay`at qarorini O`zbekiston Respublikasi Prezidenti muhokamasiga yuboradi.

O`ay`at agar nomzodning sudyalik lavozimiga yetarlicha tayyor emasligi to`g`risidagi xulosaga kelsa, bu masalani qayta ko`rish faqat bir yil muddat o`tgandan keyingina yo`l qo`yiladi. Shu tariqa sud kadrlarini tanlash va tayinlash borasidagi yaratilgan tizim sud hokimiyatini haqiqiy mustaqilligini ta`minlab, sudyalarning lavozimga tayinlanishida haqqoniylikni ta`minlaydi.

"Sudlar to`g`risida"gi qonunning 63-moddasida sudyalikka nomzodlar vakolatlarini ajratish ikki turda amalga oshiriladi. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi va Oliy xo`jalik sudi sudyalari O`zbekiston

Respublikasi Prezidenti taqdimnomasiga binoan O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan saylanadi. Qoraqalpog`iston Respublikasi sudyalari Qoraqalpog`iston Respublikasi Jo`qorQi Kengesi raisining O`zbekiston Respublikasi Prezidenti bilan kelishilgan taqdimnomasiga binoan Qoraqalpog`iston Respublikasi Jo`qorQi Kengesi tomonidan saylanadi yoki tayinlanadi.

Viloyat sudlari, Toshkent shahar sudlari, tumanlararo, tuman (shahar) sudlari sudyalari O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi sudyalarni tanlash va lavozimlariga tavsiya etish bo`yicha Oliy malaka komissiyaning taqdimnomasiga binoan, xo`jalik sudlari sudyalari esa O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi raisining taqdimnomasiga binoan O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanadi.

"Sudlar to`g`risida"gi qonunning 67-moddasida berilgan sud mustaqilligi kafolatlari ichida odil sudlovni amalga oshirishning qat'iy bosqichi belgilab qo`yilgan. Bu xil bosqich *protsessual qonunlar* deb nomlanadigan qonunchilik bilan tartibga solinadi. Bularga Fuqarolik protsessual Kodeksi, Jinoyat protsessual Kodeksi, Xo`jalik protsessual Kodeksi hamda Ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi Kodeks kiradi. Bularda sud ishlarini ko`rishda amalga oshiriladigan barcha choralar aniq ko`rsatib berilgan. Bu xildagi protsessual moddalar ichida sud mustaqilligini bevosita yoki bilvosita ta'minlovchi normalar kam emas. Protsessual qonunchilik shuni belgilaydiki, sud maslahatxonasida ishni ko`rayotgan sudyalardan tashqari hech kim bo`lmasligi kerak. Ushbu xonada ro`y beradigan har qanday narsa sir tutilmoQi kerak. Bu sudyalarning ish bo`yicha kelib chiqadigan masalalarni erkin va oshkor bo`lishidan qo`rqmasdan muhokama qilishida, qabul qilinishi shart bo`lgan qaror haqida fikr bildirishida muhim ahamiyat kasb etadi. Maslahat xonasida qabul qilingan qarorning oshkor etilishi uni haqiqiy emas deb topish va uni rad etishga olib keladi.

Sud hokimiyatining asosiy prinsiplaridan biri sudyalarning daxlsizligi prinsipidir. Sudyaning daxlsizligiga katta e'tibor berilishi faqat yuridik soha vakillarini o`ziga jalb qilib qolmasdan, balki bu keng ommaning ham munozara predmeti hisoblanadi. Aynan sudyaning daxlsizligi prinsipi odil sudlovning asosini tashkil etadigan Konstitutsiyaviy prinsiplarning ichida eng muhimi hisoblanadi (O`zR Konstitutsiyasi 112-moddasi).

Sud daxlsizligi ularning odil sudlovni amalga oshirishda huquqlarining cheklanishining oldini olish, ularga bu vazifani bajarishda har qanday aralashuvga chek qo'yishda muhim o`rin tutadi. Ushbu qoida xalqaro hujjatlar hisoblanuvchi "Sud organlarining asosiy prinsiplari to`g`risida"gi xalqaro konvensiyaga ham monanddir.

Davlat va jamiyat sudyalarning kasbiy faoliyatiga yuqori talablar qo'yish bilan birga, ularga odil sudlovni amalga oshirish faoliyatida qo`shimcha kafolatlar berishga ham majburdirlar. Sud daxlsizligi sud lavozimini egallovchi fuqaroning shaxsiy manfaatlariga emas, balki jamoat manfaatlari eng avvalo odil sudlovga qaratilgan manfaatdir.

Sudyalar daxlsizligi prinsipi sud tizimining qaysi bo`g`inida, qanday lavozimida ishlashidan qat'i nazar barcha sudlarga taalluqli. Sudyalar daxlsizligi kafolati odil sudlovni amalga oshirishda qaysi turdagi ishni ko`rishdan qat'i nazar, sud faoliyatining butun doirasiga tegishlidir. Bundan tashqari ushbu prinsip sudyaning xizmatdan tashqari faoliyatini ham himoya qilishga qaratilgan.

Umumiy yurisdiksiya sudlarining daxlsizligi masalasi "O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida"gi qonun bilan tartibga solingan. Ushbu qonunning qoidalari xo`jalik sudlariga ham taalluqli. Konstitutsiyaviy sud sudyalari daxlsizligi masalasi "O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida"gi qonuni bilan tartibga solinadi. Jumladan, qonunga binoan Konstitutsiyaviy sud sudyasi Oliy Majlis roziligisiz, sessiyalar oraliQi davri mobaynida Oliy Majlis kengashi ruxsatisiz jinoiy javobgarlikka tortilishi, qamoqqa olinishi yoki ma'muriy javobgarlikka tortilishi mumkin emas.

Konstitutsiyaviy sud, umumiy yurisdiksiya va xo`jalik sudi sudyalariga nisbatan jinoiy ish faqat O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan qo`zg`atiladi ("O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida"gi qonunning 16-moddasi; "O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida"gi qonunning 70-moddasi). Jinoiyat ishni qo`zg`atishda qonuniylik va qabul qilinadigan qarorning asoslanganligini Bosh prokuror shaxsan o`z zimmasiga oladi.

Umumiy yurisdiksiya va xo`jalik sudi sudyalarini jinoiy javobgarlikka tortish, qamoqqa olish uchun O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi va Oliy xo`jalik sudi Plenumlari ruxsati talab etiladi. Ko`rib turganimizdek, joriy qonunda sudyalarga nisbatan jinoiyat ishini qo`zg`atish

tartibi nisbatan samarali hisoblanadi. Umumiy yurisdiksiya va xo`jalik sudi sudyalari tegishli sudyalarning malaka hay'atining roziligisiz ma'muriy javobgarlikka tortilishi mumkin emas.

Sudyalarning daxlsizligi kafolati masalasida muhim muammo-jinoyat protsessual qonunchiligida belgilangan ushlab turish masalasidir. JPK 223-moddasiga binoan sudyalarning qo`lga olinishi va militsiya yoki boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organga keltirilib ushlab turilishi mumkin emas. Bu qoida sudya jinoyat ustida yoki uni sodir etgan payt ushlanganda amal qilmaydi (JPK 221-moddasi 1-qismi).

Sudyani qamoqqa olish masalasi bevosita uni hibsdan ushlab turish masalasi bilan bog`liq. Qonunning turli sudyalarning lavozimi ko`rsatilgan yurisdiksiya normalariga murojaat qiladigan bo`lsak, *quyidagilarni ko`rishimiz mumkin. Masalan, umumiy yurisdiksiya va xo`jalik sudi sudyasi O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi va Oliy xo`jalik sudi Plenumlari ruxsatisiz qamoqqa olinishi mumkin emas ("Sudlar to`g`risida"gi qonunning 70-moddasi, JPK 239-moddasi).*

Konstitutsiyaviy sudning sudyasi O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudning roziligisiz jinoiy va ma'muriy javobgarlikka tortilishi, shuningdek hibsga olinishi mumkin emas (O`zR "Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida"gi qonun 16-modda. 1-qism). Lekin O`zbekiston Respublikasi JPKning 239-moddasi 2-bandi, 2-qismida ko`rsatilishicha, O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudning sudyaligiga nisbatan O`zR Konstitutsiyaviy sudning roziligi bilan qamoqqa olish tarzidagi ehtiyot chorasi qo`llanilishi mumkin. Mazkur noaniqlikni yo`qotish maqsadga muvofiqdir.

Sudya daxlsizligiga oid keyingi masala bu sudyalarni majburiy keltirishdir. "Konstitutsiyaviy sud to`g`risida"gi qonun 16-moddasining 3-qismiga asosan Konstitutsiyaviy sud sudyasini majburiy keltirishga yo`l qo`yilmaydi. Sudya daxlsizligi kafolati masalasini ko`rishda ularni shaxsiy tintuv qilish va ko`zdan kechirish masalasiga ham to`xtalib o`tish o`rinlidir. Umumiy yurisdiksiya sudyalarni shaxsiy tintuv qilish va ko`zdan kechirish shu sudya bilan teng turuvchi prokuror sanksiyasi yoki yuqori turuvchi sudya qarori asosida shu sud ko`rayotgan ishga bevosita aloqador bo`lgandagina yo`l qo`yiladi.

Konstitutsiyaviy sud sudyasining shaxsiy narsalari, yukini, transporti, turar joyi yoki xizmat xonasini ko`zdan kechirishga yo`l qo`yilmaydi

("O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida"gi qonunning 16-moddasi). Sudlar to`g`risidagi qonunning 70-moddasi sudya immunitetini ancha keng doirada sudya daxlsizligi prinsipi belgilaydi. Bu modda nafaqat sudya shaxsiga qaratilgan, balki, uning turar joyi va xizmat xonasi, uning xizmatida bo`lgan transport va aloqa vositalari, uning hujjatlari, unga tegishli bo`lgan shaxsiy narsalarga ham qaratilgandir.

Umumiy yurisdiksiya va xo`jalik sudi sudyalari yashash va xizmat xonasiga kirish, uning transport vositasini ko`zdan kechirish, tintish yoki olib qo`yish, telefon so`zlashuvlarini tinglab turish, unga tegishli bo`lgan narsa va hujjatlarni ko`zdan kechirish, tintish yoki olib qo`yish Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar O`zR Harbiy prokurorlar sanksiyasi asosida yoki sud ajrimi asosida amalga oshiriladi.

Aytish joizki, sudya daxlsizligi bilan bog`liq boshqa kafolatlar ham berilgan. *Masalan*, umumiy yurisdiksiya va xo`jalik sudi sudyalari telefon so`zlashuvlarini eshitib turishda alohida kafolatlar belgilangan. Bu holat faqat prokuror sanksiyasi yoki sud ajrimi asosida amalga oshiriladi.

Bu bilan shuni xulosa qilish mumkinki, Konstitutsiyaviy sud, umumiy yurisdiksiya va xo`jalik sudi sudyalariga daxlsizlik kafolati turli shaklda amal qiladi. Bu kafolatlar jinoyat ishini yuritishning turli bosqichlarida amal qiladi. Tumanlararo, tuman (shahar) sudlar sudyalari, okrug va hududiy sudlar sudyalarining jinoyat ishini ko`rish ulardan yuqori turuvchi sudlarga, boshqa sudlar sudyalarining ishi — Oliy sudga tegishli ("Sudlar to`g`risida"gi qonunning 70-moddasi). Lekin qonunchilikda Konstitutsiyaviy sud sudyalarining jinoyat ishini qaysi sud ko`rishi haqida hech nima aytilmagan. Bu O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi deb taxmin qilib, buni tegishli qonunda belgilab qo`yish fikrini bildiramiz.

Odil sudlovni amalga oshirishda nafaqat sudyalar, balki xalq maslahatchilari ham ishtirok etadi. Bizga ma'lumki, xalq maslahatchilari odil sudlovni amalga oshirishda sudyalar bilan teng huquqlardan foydalanadi (JPKning 13-moddasi). Shuning uchun ham xalq maslahatchilariga o`z vazifalarini amalga oshirish davomida sudyalar daxlsizligining barcha kafolatlari tatbiq qilingan ("Sudlar to`g`risida"gi qonunning 70-moddasi).

Odil sudlovni amalga oshirish bilan bog`liq bo`lmagan boshqa vaqtlarda xalq maslahatchilari sudya vakolatidan foydalanishga haqli emas va shuning uchun ham xizmatdan tashqari vaqtda sud daxlsizligi ularga

tatbiq qilinmaydi. Shu bois xalq maslahatchilari sudya vazifasini bajarish bilan bog`liq bo`lmagan vaqtda sodir qilgan jinoyati uchun ushlansa, ular jinoiy javobgarlikka umumiy asoslarda tortiladi.

Sudya shuningdek, ma'muriy javobgarlikka ham tegishli sudyalar malaka hay'ati ruxsatisiz tortilishi mumkin emas. Sud daxlsizligi kafolatining yana bir turi bo`lib, sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish borasida qonunbuzilishiga yo`l qo`yganligi, sud ishlarini yuritishda tartibga va umumiy intizomga rioya qilmagani, shuningdek, xizmat vazifasi bilan bog`liq boshqa qilmishlari uchun intizomiy javobgarlikka tortishning o`ziga xos tartibi hisoblanadi. Sudyalarni intizomiy javobgarlikka tortish faqat tegishli malaka hay'atining ruxsati bilan amalga oshiriladi. Aytish lozimki, sud qarorining bekor bo`lishi yoki uning o`zgartirilishi, albatta agar sudyalar tomonidan qasddan qonun buzilishlari yoki unga loqaydlik bilan qarashi natijasida og`ir oqibatlar kelib chiqmagan bo`lsa, intizomiy javobgarlikka tortish uchun asos bo`la olmaydi.

Sudyalarni intizomiy javobgarlikka tortish tartibi O`zR Oliy Majlisi tomonidan tasdiqlangan qaror asosida amalga oshiriladi. Sudyalar daxlsizligida ularning yuqori martabasiga loyiq moddiy - texnik ta'minoti masalasi muhim rol o`ynaydi. Shuning uchun ham "Sudlar to`g`risida"gi qonunda ushbu masalaga alohida e'tibor qaratilgan. Chunonchi, qonuning 76-moddasida, sudyalarning hayoti va sog`lig`i davlatning maxsus muhofazasida bo`ladi hamda respublika budjeti mablag`lari hisobidan davlat tomonidan majburiy tartibda sug`urta qilinishi ta'kidlangan.

Qonunning ushbu moddasida, shuningdek, sudya ishlayotgan davrida yoki vakolat muddati tugagandan keyin halok bo`lsa, agar bu sudya o`z xizmat vazifalarini bajarishi munosabati bilan olgan tan jarohatlari yoki sog`lig`ining boshqacha shikastlanishi oqibatida ro`y bergan bo`lsa, uning merosxo`rlariga sudyaning tegishli ish haqi miqdorida sug`urta puli berilishi belgilab qo`yilgan. Yuqorida keltirilgan misollar shundan dalolat beradiki, sud daxlsizligini ta'minlash uchun davlat sud faoliyati va tashkiliy masalalariga katta e'tibor qaratmoqda.

Sudyalarni vakolatini to`xtatish yoki muddatidan oldin tugatish tartibi sudyalarni ayrim turdagi mansabdor shaxslar yoki organlarning "noqulay" yoki "kelishilmaydigan" sudyalardan qutulish qaroridan himoya qiladi. Sudyalarni vakolatini to`xtatish — bu uni xizmat vazifasidan vaqtinchalik

ozod qilishdir. Qonunda bunday ozod qilish hollari aniq va qat'iy ro`yxatda belgilab berilgan. Bu sudya o`z vazifasiga noloyiq bo`lgan faoliyat bilan shuQullangan hollarda; sudya tibbiy yo`sindagi majburlov choralariga tortilgan yoki sud qarori bilan muomala layoqati cheklangan bo`lsa; sudya sud qarori bilan bedarak yo`qolgan deb topilgan bo`lsa yo`l qo`yiladi. ("Sudlar to`g`risida"gi qonunning 71-moddasi).

Sudyaning to`xtatilgan vakolati shunga asos bo`lgan holatlar barham topgandan keyin tiklanadi. Sudya vakolatini vaqtinchalik to`xtatish faqat uning o`z xizmat vazifasini vaqtinchalik bajara olmasligini anglatadi xolos. Sudya jinoiy javobgarlikka tortilgan taqdirda uning vakolati to`xtatiladi. Umumiy yurisdiksiya sudlari sudyalarning vakolatlari O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi sudyalarni tanlash va lavozimga tavsiya etish bo`yicha Oliy malaka komissiyasining taqdimnomasiga binoan, xo`jalik sudlari sudyalari vakolatlari esa O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi raisining taqdimnomasiga binoan *quyidagi hollarda sudyalarning tegishli malaka hay'ati qarori bilan to`xtatiladi, agar:*

- sudya o`z lavozimiga zid faoliyat bilan shuQullanayotgan bo`lsa;
- sudya tibbiy yo`sindagi majburlov choralariga tortilgan yoki sud qarori bilan muomala layoqati cheklangan bo`lsa;
- sudya sud qarori bilan bedarak yo`qolgan deb topilgan bo`lsa.

Sudyalik malaka hay'ati qarori ustidan qonunda belgilangan tartibda shikoyat qilishga haqli. Sudyalik vakolatlarining to`xtatilishi unga ish haqi to`lanishi to`xtatilishiga yoki uning ish haqi miqdori kamaytirilishiga, sudyaning ta'minoti darajasini pasaytirishga va sudyani qonunda belgilangan daxlsizlik kafolatlaridan mahrum qilishga sabab bo`lmaydi, ehtiyot chorasi sifatida sudyaga nisbatan qamoqqa olish chorasi tanlangan hollar bundan mustasno.

Sudya uning vakolati to`xtatilishiga sabab bo`lgan holatlar barham topganda (soQayishi, jinoyat ishining reabilitatsiya asoslariga ko`ra to`xtatilishi, sudyalik lavozimiga zid bo`lgan faoliyat bilan shug`ullanishdan rad etganda) o`z vakolatini qayta tiklaydi.

Sudyaning vakolatini to`xtatish va qayta tiklash to`g`risidagi qarorni sudyalik malaka hay'ati qabul qiladi.

Konstitutsiyaviy sud sudyalari vakolatini to`xtatish Konstitutsiyaviy sud qarori bilan *quyidagi hollarda:*

— sudya o`z lavozimiga zid bo`lgan faoliyat bilan shuQullanganda, unga nisbatan jinoyat ishi qo`zg`atilganda;

— sudyani bedarak yo`qolgan deb topilgan sud qarori qonuniy kuchga kirganda.

Sudya vakolat muddatini ilgari tugatish- bu sudyani o`z xizmat vazifasidan butunlay ozod qilishdir. Qonun tomonidan buning uchun ham qator holatlar belgilab berilgan. *Bularga:*

— sudyaning qasamyodini buzgan taqdirda;

— yozma ariza bergan taqdirda;

— sudyalarning tegishli malaka hay'ati tomonidan ogohlantirish qilinganda yoki vakolatlari to`xtatilgandan keyin u sudya lavozimiga zid faoliyat bilan shug`ullanishni davom ettiravergan taqdirda;

— sud qarori bilan muomalaga layoqatsiz deb topilgan taqdirda;

— O`zbekiston Respublikasi fuqaroligini yo`qotgan taqdirda;

— unga nisbatan sudning ayblov hukmi qonuniy kuchga kirgan taqdirda;

— sudning qarori bilan vafot etgan deb e'lon qilingan taqdirda;

— sog`lig`i holatiga yoki boshqa uzrli sababalarga ko`ra uzoq vaqt mobaynida sudyalik vazifasini bajarishga qodir bo`lmay qolgan taqdirda.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi, Oliy xo`jalik sudi sudyalarning vakolatlari O`zbekiston Respublikasi Prezidenti taqdimnomasiga *binoan:*

— O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tomonidan; viloyatlar, Toshkent shahar, tumanlararo, tuman (shahar), harbiy sudlar - O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi sudyalarni tanlash va lavozimga tavsiya etish bo`yicha Oliy malaka komissiyasining taqdimnomasiga binoan O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan;

— xo`jalik sudlari sudyalari — Oliy xo`jalik sudi raisi taqdimnomasiga binoan O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan;

Qoraqalpog`iston Respublikasi fuqarolik va jinoyat ishlar sudlari sudyalari

— Qoraqalpog`iston Respublikasi Jo`qorQi Kengesi raisi taqdimnomasiga binoan Qoraqalpog`iston Respublikasi Jo`qorQi Kengesi tomonidan muddatidan oldin tugatiladi.

Sudyalar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda sudyalar malaka hay'ati qarori ustidan shikoyat qilishga haqli; Xalq maslahatchilari vakolatlari muddatidan oldin quyidagi hollarda tugatiladi: yozma ariza bergan taqdirda; sud qarori bilan muomalaga layoqatsiz deb topilganda;

O`zbekiston Respublikasi fuqaroligini yo`qotgan taqdirda; unga nisbatan sudning ayblov hukmi qonuniy kuchga kirgan taqdirda; sudning qarori bilan vafot etgan deb e'lon qilingan taqdirda; sog`lig`i holatiga yoki boshqa uzrli sabablarga ko`ra uzoq vaqt mobaynida sudyalik vazifasini bajarishga qodir bo`lmay qolgan taqdirda. ("Sudlar to`g`risida"gi qonunning 72-moddasi).

Konstitutsiyaviy sud sudyalari vakolatlari muddatidan oldin Oliy Majlis qarori bilan *quyidagi hollarda tugatiladi*:

- sudya o`z qasamyodini buzgan taqdirda;
- yozma ariza bergan taqdirda;
- unga nisbatan sudning ayblov hukmi qonuniy kuchga kirgan taqdirda;
- sudyalarning tegishli malaka hay'ati tomonidan ogohlantirish qilinganidan yoki vakolatlari to`xtatilgandan keyin u sudya lavozimiga zid faoliyat bilan shug`ullanishni davom ettirgan taqdirda;
- tibbiy komissiya qaroriga ko`ra sudyaning kasal-ligining uzoq muddat davom etishi;

— O`zbekiston Respublikasi fuqaroligini yo`qotgan taqdirda.

Sudyalarning malaka imtihoni O`zbekiston Respublikasi "Sudlar to`g`risida"gi qonuniga binoan sudlar tarkibining sifatini yaxshilash, ularning kasbiy malakasini tadrijiy oshirish va baholash, odil sudlovni amalga oshirishda mas'uliyatni oshirish maqsadida amalga oshiriladi.

Malaka imtihoni: O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudyalari, Qoraqalpog`iston Respublikasi fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha Oliy sudi raisi va uning o`rinbosari, viloyatlar va Toshkent shahar fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha sudlar sudyalari, O`zbekiston Respublikasi harbiy sudi sudyalari — O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisining taqdimnomasiga binoan ***Oliy malaka komissiyasi tomonidan:***

— Qoraqalpog`iston Respublikasi fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha Oliy sudi, viloyatlar va Toshkent shahar fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha sudi, fuqarolik ishlari bo`yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudlari, jinoyat ishlari bo`yicha tuman (shahar) sudlari sudyalari-Qoraqalpog`iston Respublikasi fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha Oliy sudi, viloyatlar va Toshkent shahar fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha sudlari raislari taqdim-nomalariga binoan tegishli sudyalarning malaka hay'ati tomonidan;

— O`zbekiston Respublikasi Harbiy sudi, okrug va hududiy harbiy sudlar sudyalari — O`zbekiston Respublikasi Harbiy sudi raisi taqdimnomasiga binoan harbiy sudlar sudyalar malaka hay'ati tomonidan;

Xo`jalik sudlari sudyalariga — O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi raisining taqdimnomasiga binoan xo`jalik sudlari sudyalar malaka hay'ati tomonidan amalga oshiriladi.

Birinchi marotaba saylangan(tayinlangan) sudyalarning malaka imtihoni ularning ish faoliyati boshlangan kundan boshlab birinchi uch oyida o`tkazilishi kerak. Navbatdagi malaka imtihoni sudya vakolati tugagan kundan boshlab bir oydan kechikmasdan o`tkazilishi kerak. Malaka imtihoni sudyaning oldin egallagan lavozimi vakolat muddatining yarimini o`tagan muddatida ham yuqori lavozimga o`tkazish maqsadida ayrim hollarda muddatidan oldin amalga oshirilishi mumkin.

Malaka imtihoni o`tkazilishidan bir oy oldin shu sudyaning umumiy xarakteristikasi tuzilib, unda sudya ish faoliyatining kasbiy faoliyati, ishchanlik va axloqiy jihatlari, shuningdek, ish faoliyati haqidagi ma'lumotlar aks etadi.

Sudyani tegishli sud raisi unga nisbatan to`plangan hamda tegishli sudyalar malaka imtihoniga yo`llanadigan hujjatlar tavsifi va ma'lumotlari bilan tanishtirish shart. Sudya malaka imtihoni o`tkaziladigan vaqtdan kamida ikki hafta oldin xabardor qilingan bo`lishi kerak. Malaka imtihoni qoida bo`yicha imtihondan o`tayotgan sudya ishtirokida ariza berilgan kundan boshlab bir oy ichida o`tkazilishi kerak.

Malaka imtihoni, taqdim qilingan hujjatlar va materiallar bilan imtihondan oldin tanishib chiqqan sudyalar malaka hay'ati raisi yoki unga a'zo sudyalaridan birining ma'ruzasi bilan boshlanadi. Keyin attestatsiyadan o`tayotgan sudya, zarur hollarda sudyani attestatsiyadan o`tkazishni so`rab murojaat qilgan mansabdor shaxs tinglanadi.

Sudyalar malaka hay'ati sudyaning bilim darajasi, kasbiy malakasi, ish staji va tajribasi, egallab turgan lavozimlarini xisobga olib *quyidagi xulosalaridan birini beradi:*

— taqdimnomada ko`rsatilgan sudyaga malaka darajasini berish mumkinligi to`g`risida;

— sudyaga o`z lavozimidan ham yuqoriroq malaka darajasini berish mumkinligi to`g`risidagi;

— sudyani o`zi egallab turgan malaka darajasida qol-dirish.

Sudyalar malaka hay'atining sudyalarga malaka daraja-sini berish to'g'risidagi qarori malaka imtihonining ish materiallari bilan birga Sudyalar Oliy malaka komis-siyasiga yuboriladi.

Sudyalarga malaka darajasini berish to'g'risidagi masalani yechishda Sudyalar Oliy malaka imtihoni sudyalarga malaka hay'ati qarori bilan bog'liq emas. Xo'jalik sudlari sudyalariga malaka darajasini berish tartibi xuddi umumiy yurisdiksiya sudlariga beriladigan tartibda Xo'jalik sudlari malaka hay'ati tomonidan amalga oshiriladi. Sudyaga malaka darajasi berilganligi haqida guvohnoma beriladi. Tegishli sudyalarga malaka hay'atining sudyaga malaka darajasini berganligi to'g'risidagi qarori O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi va Oliy xo'jalik sudining tegishli matbuot organlarida chop etiladi hamda sudyaning shaxsiy hujjatiga qo'shib qo'yiladi.

Sudyalarning quyidagi malaka darajalari belgilangan:

- Oliy malakali;
- Birinchi darajali;
- Ikkinchi darajali;
- Uchinchi darajali;
- To'rtinchi darajali;
- Beshinchi darajali.

Sudyalar faoliyatini to'g'ri baholash hamda ularning odil sudlovni amalga oshirishda mas'uliyatini ko'chaytirish maqsadida tegishli sudyalarni malaka hay'ati muntazam ravishda har uch yilda bir marta sudyalarni malaka imtihonidan o'tkaziladi. Sudyalarning navbatdagi imtihonidan o'tkazish to'g'risidagi qaror tegishli malaka hay'ati tomonidan belgilanadi.

"Sudlar to'g'risida"gi qonunning 73-moddasigi binoan sudyalarni intizomiy javobgarlikka tortishga faqat sudyalarga malaka hay'ati qarori asosidagina yo'l qo'yiladi. *Sudya:*

— odil sudlovni amalga oshirish chog'ida qonuniylikni buzganligi uchun;

— sud ishini tashkil etishda beparvoligi yoki intizomsizligi oqibatida yo'l qo'ygan kamchiliklari uchun, shuningdek, xizmat borasidagi yoki obro'siga putur yetkazuvchi boshqa xatti-harakati uchun intizomiy javobgarlikka tortiladi.

Harbiy sudning sudyasi harbiy intizomni buzganligi uchun ham intizomiy javobgarlikka tortilishi mumkin. Sud qarorining bekor qilinishi

yoki o'zgartirilishining o'zi, sud qarorini chiqarishda qatnashgan sudyaning, agar u ataylab qonun buzilishiga yoki jiddiy oqibatlariga olib kelgan vijdotsizlikka yo'l qo'ymagan bo'lsa, javobgar bo'lishiga sabab bo'lmaydi.

Sudyalar Oliy malaka komissiyasi *quyidagi sudlar intizomiy javobgarlik masalalarini ko'radi:*

— O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi, uning o'rinbosarlari, sudyalari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyatlar va Toshkent shahar fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha sudi hamda Harbiy sudlar sud raisi va uning o'rinbosarlari;

— Sudyalar malaka hay'ati Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyatlar va Toshkent shahar fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha sudi hamda Harbiy sudlari sudyalarining intizomiy javobgarlik masalasini o'z vakolati doirasida ko'rib chiqadi.

Intizomiy javobgarlik to'g'risidagi ish qo'zg'atish huquqi:

— Umumiy yurisdiksiya sudlariga nisbatan O'zR Oliy sudi raisi tomonidan;

— Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyatlar va Toshkent shahar fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha sudi raislari — tumanlararo, tuman (shahar) fuqarolik ishlari bo'yicha sudi raisi, jinoyat ishlari bo'yicha tuman (shahar) sudlari sudyalariga nisbatan;

— O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi raisi — shu sudlar sudyalari hamda okrug va hududiy harbiy sudlar sudyalariga nisbatan;

— O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik sudi raisi — xo'jalik sudlariga nisbatan qo'zg'atadi.

Intizomiy javobgarlik to'g'risidagi ish qo'zg'atil-ganligida tegishli sud raislari bu haqda qaror chiqaradi hamda uning xulosa qismida intizomiy javobgarlikka asos bo'lgan holat ko'rsatiladi. Intizomiy javobgarlikka tortish to'g'risida ish qo'zg'atgan sud raisi, ish qo'zg'atishdan oldin, sudyani javobgarlikka tortishga asos bo'lgan ma'lumotlarni o'rganib chiqishi va sudyadan tushuntirish xati olishi kerak.

Sudya o'ziga nisbatan qo'zg'atilgan intizomiy javobgarlik to'g'risidagi ish materiallari bilan ular sudyalar malaka hay'atiga yo'llangunga qadar tanishtirilishi shart. Shuningdek, sudya bu holatda ishga oid qo'shimcha tushuntirishlar berishi yoki ishga oid qo'shimcha tekshiruv o'tkazish to'g'risida iltimosnoma keltirishga haqli. Intizomiy

javobgarlikka tortish to`g`risidagi ish qarori zarur hujjatlar bilan birga tegishli sudyalarning malaka hay'atiga ko`rib chiqish uchun yo`llanadi. Intizomiy javobgarlikka tortish to`g`risidaga qaror uni qo`zg`atgan shaxs tomonidan sudyalarning malaka hay'ati ko`rib chiqishlariga qadar qaytarib olinishi mumkin.

Sudya o`ziga nisbatan qo`zg`atilgan intizomiy javobgarlik to`g`risidagi ish materiallarini chaqirib olinishidan qat'i nazar sudyalarning malaka hay'ati tomonidan mazmunan ko`rib chiqilishini talab qilishi mumkin. Sudya intizomiy javobgarlikka shu qilmishni sodir etgan kundan e'tiboran, xizmat taftishi, sudyaning uzrli sabablarga ko`ra bo`lmagan vaqtlarini hisobga olmay bir oy muddat ichida ko`rib chiqilishi lozim. Sudyalarning malaka hay'ati tomonidan esa olti oy ichida ko`rib chiqiladi.

Intizomiy javobgarlik to`g`risidagi ish ko`rilishidan oldin zarur hollarda tegishli sudyalarning malaka hay'ati raisi hay'at a'zolarining biriga bergan buyruqi asosida sudyani javobgarlikka tortishga asos bo`lgan holatlar qo`shimcha tekshirilishi mumkin. Bunda sudyaning ishni ko`rishda yo`l qo`ygan xatosi yuzasidan qo`shimcha materiallar va hujjatlar so`rab olinadi.

Tegishli sudyalarning malaka hay'ati *quyidagi qarorlardan birini qabul qiladi:*

- intizomiy jarimaga tortish;
- intizomiy javobgarlik to`g`risidagi ishni to`xtatish;
- intizomiy javobgarlik to`g`risidagi ishni ushbu ishlarni ko`rib chiqishga haqli bo`lgan organga yo`llash.

Mabodo, tegishli sudyalarning malaka hay'ati sudyaning vakolatini muddatidan oldin tugatish to`g`risidagi masalani ushbu ishni hal etishga vakolatli bo`lgan organ yoki mansabdor shaxs oldiga qo`ygan bo`lib, ular esa bunga asos yo`q deb topsa, ish tegishli sudyalarning malaka hay'atiga qaytariladi hamda ish qaytadan ko`riladi. Ishni ko`rishga chiqarilgan qaror muddati ushbu ish qaytarilgan davr maboynida hisoblanmaydi.

Tegishli sudyalarning malaka hay'ati *quyidagi intizomiy choralardan birini belgilashi mumkin:*

- xayfsan; jarima.

Intizomiy chora qo`llanganda qonun buzarlilikning holati, qilmishning og`irlik darajasi, sudyaning shaxsi, uning aybdorlik darajasi hisobga olinadi.

Tegishli sudyalar malaka hay'ati intizomiy javobgarlik to'g'risidagi ishni *quyidagi hollarda to'xtadi*:

- sudyani javobgarlikka tortishning asoslanmaganligi;
- javobgarlikka tortish muddatining o'tkazib yuborilganligi;
- javobgarlikka tortishning alohida hollarda maqsadga nomuvofiqligi.

Sud faoliyatini tashkiliy va moddiy-texnik ta'minlash — huquqni muhofaza qilish faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biridir. Bu tushuncha ostida sud faoliyatini kadrlar, tashkiliy va moddiy ta'minlash shart-sharoitlarini yaratish faoliyatini tushunish mumkin. "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 11-modasida huquqni muhofaza qilish faoliyatining aynan shu sohasi haqida so'z boradi.

Ushbu faoliyat yuqorida ko'rsatib o'tilgan qonundan tashqari, sud hay'atlarining malaka hay'atlari to'g'risidagi Nizom, O'zR Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi faoliyatini takomillashtirish to'g'risida"gi 27.08.2003. qarori, "O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi to'g'risida"gi Nizom 07.08.2003., O'zR Vazirlar Mahkamasining 22.09.2001 yili qabul qilingan 1383 sonli "O'zbekiston Respublikasi sudlari faoliyatining takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida"gi qaror, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi sud qarorlarini ijro etish, sud faoliyatini tashkiliy va moddiy-texnik ta'minlash departamenti Nizomi bilan tartibga solinadi.

Sud hokimiyati uning uchun xizmat qiluvchi qator yordamchi funksiyalarni bajaruvchi yordamchi kuchlarga bog'liq bo'lgan murakkab huquqiy institutdir. Bu tizimning o'z faoliyatini amalga oshirmasligi sud tizimining har qanday vakolatlarini amalga oshirishni qiyinlashtiradi, ularni keraksiz qilib qo'yadi. Sud faoliyat yuritishini ta'minlovchi va uning qarorlarining ijro etilishini ta'minlovchi *uch asosiy funksiyalar mavjud*:

1) *Kadrlar tanlash funksiyasi*:

- sud tizimi uchun kadrlarni tanlash va ularni tayyorlash, malakasini oshirish, sudyalar mustaqilligi va ularning shaxsiy xavfsizligini ta'minlash;
- sudlar moddiy-texnika va moliyaviy jihatdan ta'minlash hamda ularning faoliyati uchun zarur shart sharoitlar yaratish ishlarini tashkil qilish;

— Protsessual xarakterga ega boʻlgan faoliyat bilan shu Qullanuvchi organlar va shaxslar bilan tashkiliy aloqalarni oʻrnatish:

2) Odil sudlovni amalga oshirishga koʻmaklashuvchi shaxslar (guvohlar, ekspert, mutaxassis davlat boshqaruv organlarining vakillari va boshqalar)ni jalb qilish, ularning xavfsizligini taʼminlash;

— sud majlislarida tartibni saqlash;

— sud ishlarini oʻz vaqtida hal qilinishini taʼminlash.

3) Ishlarni koʻrish natijasida qabul qilingan qarorlarning ijrosini tashkiliy jihatdan taʼminlash funksiyasi.

Yuqorida koʻrsatib oʻtilgan vazifalarni amalga oshirish sudning mustaqillik va faqat qonunga boʻysunish prinsipiga zid boʻlmasligi lozim.

"Sudlar toʻgʻrisida"gi qonunning 11-moddasiga muvofiq Oʻzbekiston Respublikasi Oliy sudi, Oʻzbekiston Respublikasi Oliy xoʻjalik sudi, Qoraqalpogʻiston Respublikasi Oliy sudi, viloyatlar va Toshkent shahar sudlari, harbiy sudlar, Qoraqalpogʻiston Respublikasi xoʻjalik sudi, viloyatlar va Toshkent shahar xoʻjalik sudlari faoliyatini tashkiliy taʼminlash sudyalarning mustaqilligi va ularning faqat qonunga boʻysunishi prinsipiga qatʼiy rioya qilgan holda Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi *Sudyalarni tanlash va lavozimga tavsiya qilish* boʻyicha Oliy malaka komissiyasi tomonidan amalga oshiriladi. Oʻayʼat toʻgʻrisidagi Nizom belgilangan tartibda tasdiqlanadi.

Oʻayʼat sudyalar, Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi deputatlari, sudyalar malaka hayʼatlarining, jamoat birlashmalarining vakillaridan hamda huquq sohasidagi yuqori malakali mutaxassislardan tarkib topadi. Oʻayʼatning tarkibi Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimlarga tavsiya etish boʻyicha Oliy malaka komissiya zimmasiga sudyalarni tanlash va joy-joyiga qoʻyishning demokratik asoslarini takomil-lashtirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, sud kadrlarini tanlash va Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti tasdiqiga tavsiya etishda qonuniylikni taʼminlash, ularning mustaqilligini mustahkamlashga va ijtimoiy himoya qilinishiga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish vazifalari yuklatilgan.

Oʻzbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi nizomi bilan belgilangan tartibda tasdiqlanadigan maxsus vakolatli *organ*:

— sudlarni moddiy-texnika va moliyaviy jihatdan ta'minlash hamda ularning faoliyati uchun zarur sharoitlar yaratish ishlarini tashkil qiladi;

— sud qarorlarini ijro etish ishlarini tashkil qiladi.

Bunday organ sifatida sud qarorlarining ijrosini ta'minlash va sud faoliyatini moddiy-texnik jihatdan ta'minlash departamenti faoliyat yuritadi.

Biz tanishayotgan ushbu funksiyani amalga oshirish avvalo adliya organlarining zimmasiga yuklatiladi. Bu organlar xususida darslikning shu bobining boshqa paragraflarida batafsil to`xtalamiz. Lekin ular sud faoliyatini ta'minlovchi yagona organ hisoblanmaydi. Bu sohada ko`pgina vakolatlarni amalga oshirish O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Oliy malaka komissiyasiga, sud raislari, mahalliy hokimiyat organlari zimmasiga yuklatiladi. Bu organlarning sud organiga ko`maklashish borasidagi o`rni adliya organlaridan kam ahamiyatga ega emas. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi, xo`jalik sudlarining faoliyatini tashkiliy va moddiy-texnika jihatidan ta'minlash tegishli tartibda O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi va O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi tomonidan amalga oshiriladi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ikkinchi chaqiriq, oltinchi sessiyasida sud hokimiyatini ijro hokimiyatidan ajratish borasida hal qiluvchi qadam qo`yildi. Gap "Sud qarorlari va boshqa organ qarorlarining ijro etilishi to`g`risida"gi qonun haqida bormoqda. Ushbu qonunga muvofiq, Sud va boshqa davlat organlari qarorlarini majburiy ijro ettirish funksiyasi suddan olinib, O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi sud qarorlarini ijro etish va sud faoliyatini moddiy-texnik jihatdan ta'minlash departamentining joylardagi ijrochilari zimmasiga yuklatildi.

Lekin, yuqorida eslatib o`tilgan huquqni muhofaza qilish faoliyatining alohida sohasidagi faoliyatlarni amalga oshirish uchun belgilangan vakolatlarning o`zgartirilishi ehtimoldan holi. Ko`p yillik tajriba shuni ko`rsatadiki, sud hokimiyati uning faoliyatini moddiy-texnik jihatdan ta'minlovchi, kadrlar tanlash va ularning malakasini oshirishga xizmat qiluvchi ijro hokimiyatiga ehtiyoj sezgan va bundan keyin ham ularga bog`liq. Xalqaro va o`z milliy tajribamizga ko`ra bunday organlar sifatida adliya organlari faoliyat yuritishi maqsadga muvofiqdir.

Sud faoliyatini tashkil etish bilan bog`liq masalalarga oid vakolatlarni hayotga tatbiq qilish shu organ tomonidan amalga oshiriladigan omil va uslublarga bog`liq. O`ziri kunda bunday omil va uslublar ichida adliya organlari tomonidan chiqariladigan qonunlarga zid bo`lmagan normativ aktlar muhim o`rin tutadi.

Bunday normativ aktlar jumlasiga, sud muayyan faoliyatining tartibga soluvchi instruksiyalar, tushuntirish va buyruqlar kiradi. *Masalan*, sudda ish yuritish to`g`risida, hisobot statistikasi yuritish to`g`risida, qonun va boshqa huquqiy normalarni ro`yxatga olish va ularni tizimlashtirish to`g`risida, fuqarolarning ariza va shikoyatlarini ko`rib chiqish tartibi to`g`risida, xalq maslahatchilari bilan ishlash to`g`risidagi instruksiyalar. Bunday normativ huquqiy hujjatlar asosan O`zbekiston Respublikasi Adliya vaziri tomonidan chiqariladi.

Sud tizimini moddiy-texnik jihatdan ta'minlash, sudyalarning mustaqilligini yanada takomillashtirish, sud qarorlarining o`z vaqtida va sifatli ijro etilishi borasidagi islohotlarni amalga oshirish maqsadida O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 22.09.2001 yili "O`zbekiston Respublikasi sudlari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida"gi 1383 qarorni qabul qildi.

Ushbu qarordan kelib chiqqan holda Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar sudlari malaka hay'atlari zimmasiga *quyidagilar yuklatildi*:

— sudya-kadrlar zahirasini yaratish, shu bilan birga, O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Oliy malaka komissiyasiga sudyalarni tavsiya qilish;

— xalq maslahatchilari saylovini o`tkazish ishida ishtirok etish.

Sudyalar malaka hay'atlariga tegishli tartibda Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyat, Toshkent shahar sudlari raislari rahbarlik qiladilar. Sud shtatlar ro`yxatiga malaka hay'ati kotibi lavozimi joriy qilingan bo`lib, sudyalar zahirasini yaratish yoki muayyan bo`sh ish joylariga sudyalarni tavsiya qilish masalasini malaka hay'atlari tomonidan ko`rilishi uchun tayyorlaydi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimlarga tavsiya qilish Oliy malaka komissiyasi *quyidagi faoliyatlarni amalga oshiradi*:

— O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi, O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi, Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar sudlari sudyalari lavozimiga sudyalarni tavsiya qilish;

— fuqarolik, jinoyat va harbiy ishlar bo`yicha viloyatlar, Toshkent shahar, tuman va tumanlararo sudlarga sudyalarni tavsiya qilish;

— sud faoliyatini tashkiliy ta'minlash.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimlarga tavsiya qilish Oliy malaka komissiyasi zimmasiga sudyalarni tanlash va joy-joyiga qo`yishning demokratik asoslarini takomillashtirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, bu sohada mansab lavozimini suiiste'mol qilish hollariga yo`l qo`ymaslik kabi vazifalar yuklatiladi.

Bajarilishi lozim bo`lgan ishlarning ko`payib borishi munosabati bilan O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimlarga tavsiya qilish Oliy malaka komissiyasida 7 inspektordan iborat kotibiyat tashkil qilingan.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimlarga tavsiya qilish *Oliy malaka komissiyasi kotibiyati*:

— komissiya faoliyatini moddiy-texnik ta'minlaydi;

— sudyalarning malaka hay'atlariga taqdim etiladigan tavsiyalarni umumlashtiradi va tahlil qiladi;

— sud statistikasi va sud amaliyotining tizimli tahlilini amalga oshiradi;

— hujjatlarining haqiqiylikini tekshirib, ularni ko`rib chiqish uchun O`zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi sudyalarni tanlash va lavozimlarga tavsiya qilish Oliy malaka komissiyasiga taqdim etadi.

Komissiya kotibiyati xodimlarining kasbiy majburiyatlari Komissiya Reglamenti bilan belgilanadi.

O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi sud qarorlarini ijro etish, sud faoliyatini moddiy-texnik va moliyaviy jihatdan ta'minlash departamenti (Keyingi o`rinlarda "departament" deb yuritiladi).

Departament O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligiga bo`ysunuvchi yuridik shaxs hisoblanadi.

Departament O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tayinlanadigan direktor-adliya vaziri o`rinbosari tomonidan boshqariladi.

Departamentning asosiy vazifalari jumlasiga *quyidagi-lar kiradi*:

— sud va boshqa organlar tomonidan chiqariladigan qarorlarning ijro etilishini ta'minlash;

— sud ijrochilari kadrlarini tanlash, ularni joy-joyiga qo'yish ishini tashkil qiladi;

— sudlarni moddiy-texnika jihatdan ta'minlash hamda ularning faoliyati uchun zarur sharoitlar yaratish ishlarini tashkil etadi;

— sud binolarini ta'mirlash uchun ajratilgan mablag'larning lozim darajada sarflanishini tashkil etadi;

— sud majlislari va sudyalarning xavfsizligini ta'minlash ishlarini tashkil etadi.

Sudlar faoliyatini moddiy-texnik va moliyaviy jihatdan ta'minlash respublika budjeti va adliya muassasalari hamda sudlarni rivojlantirish Fondi hisobidan amalga oshiriladi.

Fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar sudlarini navbatdagi moliya yili uchun moliyaviy jihatdan ta'minlash O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan o'rnatilgan tartibda departament direktori tomonidan taqdim etiladi.

Departament tomonidan budjetdan ajratilgan mablag'larni O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan o'rnatilgan tartibda sudlarga yetib borishini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi har yili budjetni shakllantirish vaqtida sud va departament faoliyatini moliyaviy jihatdan ta'minlash uchun zarur mablag'larni ajratishni nazarda tutishi lozim.

Joylarda sud va boshqa davlat organlari normativ aktlarining ijrosini va sudlarni moddiy texnik jihatdan ta'minlash, joylardagi departament hududiy bo'limlari tomonidan amalga oshiriladi.

Departament hududiy bo'limlarining asosiy faoliyati *quyidagilardan iborat*:

— sud va boshqa davlat organlari qarorlarining ijro etilishi ishlarini tashkil etadi, sud ijrochilari tuman va shahar bo'limlari faoliyati ustidan nazorat qiladi;

— sud binolarini ta'mirlash ishlarini tashkil etish va bu maqsadga ajratilgan mablag'larning maqsadli ishlatilishini ta'minlash;

— sudni texnika jihozlari, mebel, avtotransport va boshqa zaruriy moddiy texnik vositalar bilan ta'minlash va boshqalar;

— sudlar faoliyati uchun tegishli sharoitlarni yaratish yuzasidan boshqa chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Sud amaliyoti va sud statistikasini tizimli tahlil qilish, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat, Toshkent shahar fuqarolik va jinoiy ishlari bo'yicha sudlar tomonidan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining 17 kishidan iborat Harbiy hay'ati O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi tomonidan amalga oshiriladi.

"Sudlar to'g'risida"gi qonunning 62-moddasiga binoan xalq maslahatchilari 25 yoshdan kichik bo'lmagan fuqarolarning yashash yoki ish joyidagi yig'ilishlarda ochiq ovoz berish yo'llari bilan 2,5 yil muddatga saylangan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bo'la oladi. Harbiy sudlar xalq maslahatchilari bo'lishi uchun haqiqiy harbiy xizmatni o'tayotgan, yoshi 18 dan kichik bo'lmagan fuqaro bo'lishi kerak.

Sudyalar malaka hay'ati quyidagilarni amalga oshiradi:

— xalq maslahatchilariga olib boriladigan saylovlarning o'tishi ustidan nazoratni;

— xalq maslahatchilari saylovlarini o'tkazish yuzasidan ariza va shikoyatlarni ko'radi;

— xalq maslahatchilari uchun o'tkazilgan saylovlarining yakunlarini belgilaydi;

— saylangan xalq maslahatchilarining ro'yxatlarini tuzadi va tasdiqlaydi;

— saylangan xalq maslahatchilariga tegishli hujjatlarni topshiradi;

— xalq maslahatchilarining o'qitilishini tashkil etadi;

— xalq maslahatchilari saylovlarini o'tkazish va saylash masalalari bilan bog'liq bo'lgan boshqa vakolatlarni.

Xalq maslahatchilari saylovlari fuqarolarning yashash yoki ish joylari bo'yicha yiqinlarda yoxud harbiy xizmat o'taladigan harbiy qism bo'yicha o'tkaziladi.

Majlislar mehnat jamoasi, harbiy qismlarda va aholi punktlarida saylovchilar soni kamida 100 tadan iborat bo'lgan holda amalga oshiriladi. Agar ularda saylovchilarning soni 100 tadan kam bo'lsa, saylovlar boshqa

mehnat jamoalari, harbiy qismlar va aholi punktlari bilan birgalikda o`tkaziladi.

Yirik muassasalar, tashkilotlar va korxonalarda va harbiy qismlarda saylovlar ularning saylovchilar soni 100 tadan kam bo`lmagan tarkibiy bo`linmalarida o`tkazilishi mumkin.

Xalq maslahatchilari saylovlarining qachon va qayerda o`tkazilishi xususida fuqarolar majlisdan kamida 3 kun oldin xabardor qilinadilar.

Xalq maslahatchilariga nomzod ko`rsatish mehnat jamoalari, fuqarolarning yashash joylari bo`yicha saylovchilar shuningdek, harbiy xizmatchilarning harbiy qismlar bo`yicha majlislarida amalga oshiriladi.

Xalq maslahatchilariga saylov har bitta nomzod bo`yicha alohida saylash yo`li bilan amalga oshiriladi. Saylangan xalq maslahatchisi bo`lib mehnat jamoasi, harbiy qism xizmatchilari yoki fuqarolarning yashash joyi bo`yicha saylovchilar ovozlarining yarmidan ko`pini olgan shaxslar hisoblanadi.

Yig`ilishda tarkibi rais, kotib va a'zolaridan iborat rayosat saylanib, u 5-7 kishidan iborat bo`ladi.

Yig`ilishda bayonnoma yuritilib unda saylov natijalari ko`rsatiladi. Bayonnoma rayosatning butun tarkibi tomonidan imzolanadi. *Bayonnomada quyidagilar ko`rsatilishi kerak:*

- yig`ilish bo`lib o`tgan korxonalar, muassasa, tashkilot, harbiy qism yoki aholi yashash punktlarining nomi;
- yig`ilish bo`lib o`tgan joy va vaqt;
- saylovchilar soni;
- har bir nomzodning familiyasi, ismi va otasining ismi;
- har bir nomzod uchun berilgan qo`llab-quvvatlovchi va qarshi ovozlarning soni;
- har bir saylangan xalq maslahatchisining familiyasi, ismi, otasining ismi, tug`ilgan yili, faoliyat turi va yashash joyi.

Sudyalarning malaka hay'ati yig`ilish bayonnomalari asosida saylov natijalarini aniqlaydi va har bir sud uchun alohida xalq maslahatchilari ro`yxatini tuzadi.

Xalq maslahatchilari ro`yxati hay'at tomonidan tasdiqlangandan so`ng tegishli sudga yuboriladi.

13-Mavzu

Izbekiston Respublikasi Prokuraturasi va uning organlari.

Reja

13.1. Prokurorlik nazorati-Izbekiston Respublikasi shududida +onunlarning bir xilda, ani= bajarilishi ustidan nazorat ekanligi. Prokuraturaning vazifalari.

13.2. I. Karimov asarlarida prokuratura organlarining ma=sad va vazifalari, vakolatlari va ularning faoliyatini takomillashtirish sha=ida.

13.3. Prokuraturani tashkil etish va uning faoliyati prinsiplari.

13.4. +onun buzilishi shollari yuz berganda prokurorning unga iz munosabatini bildiruvchi shujjatlari.

13.5. Prokurorlik nazoratining prokurorlik faoliyatining bosh=a yinalishlari-jinoiy ishlar biyicha ayblovni =illab-=uvvatlash, ularning jinoyatchilikka =arshi kurash biyicha shu=u=ni mushofaza =ilish bilan izaro munosabati.

13.6. Prokuratura organlari tizimi va ularni tashkil =ilish.

13.7. Sharbiy prokuratura va ularning organlari tizimi.

13.8. Prokurorlik lavozimiga tayinlanayotgan shaxsga nisbatan =iyiladigan talablar. Ularni lavozimiga tayinlash va egallab turgan lavozimidan ozod =ilish tartibi.

13.9. Prokuratura tergovchilari.

13.10. Prokuratura organlari xodimlarining toifa martabalari.

13.11. Prokuratura xodimlarini ra va ularning ma'suliyati.

13.12. Prokuraturaning davlat organlari va jamoat tashkilotlari bilan izaro faoliyati.

13.13. Prokuratura organlarida ishni tashkil etish.

Qonuniy manbalar

1. 1992 yil 8 dekabrdagi O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
-T., "O`zbekiston", 1992 y.

2. 1992 yil 9 dekabrda "Prokuratura to'g'risida"gi qonun (o'zg.: yangi tahrir-29 avgust 2001 yil. ¹ 257 II O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi, 1993 y., ¹ 1, 29 m, ¹ 6, 266m.; O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 1996 y., ¹ 9, 145m.; 1997 y., ¹², 56m., ¹⁹, 241m.; 1999 y., ¹ 9, 229 m.)

3. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual Kodeksi. T.: "Adolat". 1999 y.

4. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual Kodeksi -T.: O'zbekiston, 1998 y.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qishloq xo'jaligini isloh qilishga qaratilgan qonunlar ijrosini ta'minlashga qo'shimcha choralari to'g'risida"gi 11.03.2004 y. ¹3406 Farmoni.

Maxsus adabiyotlar

1. Baskov V.I. Prokurorskiy nadzor. Uchebnik dlya vuzov s prilozheniyem normativnix aktov. M.: Zersalo, 1998.

2. Gutsenko K.F., Kovalev M.A. Pravooxranitelnie organi. Uchebnik dlya yuridicheskix vuzov i fakultetov. Pod red. K.F. Gutsenko. - M.: ZERSALO-M, 2001.

3. Maxbubov M. "O'zbekistonda prokuratura organlarining tashkil etilishi va rivojlanishi"., Yuridik fanlari doktori ilmiy unvonini olish uchun Avtoreferati.-T., 1993 y.

4. Novikov S.G. Prokurorskaya sistema v SSSR. -M.: 1977.

5. Tixomirova L.V., Tixomirov M.YU. Yuridicheskaya ensiklopediya (pod redaksiyey M.YU. Tixomirova), M.: 1997.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va "Prokuratura to'g'risida"gi qonuniga muvofiq O'zbekiston Respublikasi hududida qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va unga bo'ysunuvchi prokurorlar amalga oshiradilar. Prokuratura ushbu vazifani bajaruvchi mamlakatdagi yagona davlat organi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi prokuratura organlarining asosiy vazifalari qonun ustuvorligini ta'minlash, qonuniylikni mustahkamlash, fuqarolarning huquq hamda erkinliklarini, jamiyat va davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini, O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy

tuzumini himoya qilish, huquqbuzarlik-larning oldini olish va profilaktika qilishdan iborat ("Prokuratura to`g`risida"gi qonunning 2-moddasi).

Prokuror nazorati deganda davlat nomidan maxsus vakolatga ega bo`lgan mansabdor shaxslar - prokurorlar tomonidan qonun buzilish hollarini o`z vaqtida aniqlash va bartaraf qilish, aybdor shaxslarni qonun bilan belgilangan tartibda javobgarlikka tortish bilan qonunlarni aniq va bir xilda bajarilishini ta'minlashga qaratilgan faoliyati tushunilishi lozim.

Prokuror nazoratining o`ziga xos xususiyatlari:

1) mavjud bo`lgan barcha qonunlarni fuqarolar va tashkilotlar tomonidan ularning faoliyat doirasidan qat'i nazar aniq va to`g`ri qo`llanilishini ta'minlash;

2) prokuror nazorati-prokuratura faoliyatining bir yo`nalishi;

3) prokuror nazorati oliy qonun chiqaruvchi va ijro organlariga, O`zbekiston Respublikasi oliy mansabdor shaxslariga, umumiy yurisdiksiya sudlariga, xo`jalik sudlariga va O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudiga nisbatan tatbiq etilmasligi hisoblanadi.

O`zbekiston Respublikasi prokuraturasining to`liqligicha uning idoralarning roli va ahamiyati favqulodda keng va buyukdir; prokuraturaning nazorat faoliyati davlat va jamiyat hayotining turli jabhalarini o`z ichiga oladi. Uning samarali va maqsadga muvofiq ravishda olib boradigan faoliyatiga ko`pincha fuqarolarning sog`ligi, hayoti, shuningdek, korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning, davlat va jamiyat hayotining boshqa subyektlarining tinchligi va xavfsizligi, jamoat tartibi, ayni vaqtda O`zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o`zgarishlar bevosita bog`liq bo`ladi.

Shuning uchun prokuraturaning maqomi, uning rivojlanishi va takomillashishi — juda dolzarb, murakkab va ko`p qirrali muammo hisoblanib, uning tomonidan hozirgi iqtisodiyotimizning real imkoniyatlaridan kelib chiqib, jamiyatimiz va huquqiy tizimimizni haqiqiy ehtiyojlarini hamda milliy huquqiy odatlarimizni hisobga olgan, orttirgan tajribalarimizga tayangan holda hal qilinishi lozimligini taqozo etadi.

O`ziri zamon bosqichida O`zbekiston Respublikasi prokuraturasining maqomi, uning vazifalari, faoliyatining asosiy yo`nalishlari, prokurorlarning tayinlanish tartibi va tizimi 29 avgust 2001 yilda qabul qilingan O`zbekiston Respublikasining "Prokuratura to`g`risida"gi qonuni bilan tartibga solinadi. "Prokuratura to`g`risida"gi

qonunning 1-moddasiga muvofiq O`zbekiston Respublikasi prokuraturasi O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori rahbarlik qiladigan O`zbekiston Respublikasi hududida qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshiradigan prokuratura organlarining yagona markazlashtirilgan tizimidir.

Prokuratura idoralari o`z faoliyatlarini *quyidagi yo`nalishlar bo`yicha olib boradilar:*

— vazirliklar, davlat qo`mitalari, idoralar, fuqarolar-ning o`zini o`zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, hokimlar va boshqa mansabdor shaxslar tomonidan qonunlarning ijro etilishi ustidan nazorat qilish;

— fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlashga qaratilgan qonunlar ijrosi ustidan nazorat qilish;

— O`zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida, vazirliklar, davlat qo`mitalari va idoralarining harbiy tuzilmalarida qonunlarga rioya qilinishi ustidan nazorat qilish;

— tezkor-qidiruv faoliyatni, surishtiruvni, dastlabki tergovni amalga oshiradigan organlar tomonidan qonunlarning ijro etilishi ustidan nazorat qilish hamda ularning jinoyatchilikka qarshi kurash borasidagi faoliyatini muvofiqlashtirish;

— jinoyatlar yuzasidan dastlabki tergov olib borish;

— sudlarda jinoyat ishlari ko`rib chiqilayotganda davlat ayblovini quvvatlash, sudlarda fuqarolik ishlarini, ma'muriy huquqbuzarliklar to`g`risidagi ishlarni hamda xo`jalik nizolarini ko`rishda ishtirok etish, qonunlarga zid bo`lgan sud hujjatlariga protest keltirish;

— soliq intizomini mustahkamlashga, soliq sohasidagi jinoyatlar va huquqbuzarliklarga qarshi kurashga, shuningdek, davlatga yetkazilgan iqtisodiy zararni qoplashga qaratilgan qonunlarning ijro etilishi ustidan nazorat qilish;

— ushlab turilganlarni, qamoqqa olinganlarni saqlash joylarida, jinoiy jazolarni va jinoyat-huquqiy ta'sirning boshqa choralari ijro etish chog`ida qonunlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish;

— qonun ijodkorligi faoliyatida hamda jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish ishida ishtirok etish.

Nazariyada prokuratura faoliyatining yo`nalishlarini prokuror nazorati tarmoqlari deb ajratish qabul qilingan. Prokuror nazoratining

tarmoqlari deb ayni tarmoqning o'ziga xos predmeti va prokuror vakolatini o'zida aks ettiruvchi alohida mustaqil bir qismi e'tirof etiladi.

"Prokuratura to'g'risida"gi qonun prokuratura faoliyatining butun yo'nalishlarini to'rtta prokurorlik nazorati tarmoqiga ajratadi:

1. Qonunlar ijrosi ustidan nazorat.
2. Fuqaroning huquq va erkinliklariga rioya qilinishi ustidan nazorat.
3. Jinoyatchilikka qarshi kurashni amalga oshiruvchi idoralar tomonidan qonunlarga rioya qilinishi ustidan nazorat.
4. Ushlab turilganlarni, qamoqqa olinganlarni saqlash joylarida, jinoiy jazolarni va jinoyat-huquqiy ta'sirning boshqa choralari ijro etish chog'ida qonunlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish.

Prokuror nazorati tarmoqlaridan tashqari, prokuratura faoliyatining *boshqa yo'nalishlari ham ajratib beriladi:*

- jinoyatlar yuzasidan dastlabki tergovni olib borish;
- jinoyatchilikka qarshi kurashuvchi huquqni muhofaza qiluvchi idoralarning faoliyatini muvofiqlashtirish;
- qonun ijodkorligi faoliyatida hamda jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish ishida ishtirok etish.

Bundan tashqari qonunshunos, prokuratura faoliyatining sudlarda jinoyat ishlarini ko'rib chiqilayotganda davlat ayblovini quvvatlash, sudlarda fuqarolik ishlarini, ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishlarni hamda xo'jalik nizolarini ko'rishda ishtirok etish, qonunlarga zid bo'lgan sud hujjatlariga protest keltirish kabi muhim yo'nalishini ham belgilab bergan. Prokuratura faoliyatining yangi yo'nalishi qilib, soliq intizomini mustahkamlashga, soliq sohasidagi jinoyatlar va huquqbuzarliklarga qarshi kurashga, shuningdek, davlatga yetkazilgan iqtisodiy zararni qoplashga qaratilgan qonunlarning ijro etilishi ustidan nazorat qilishni belgilab berdi. Vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, hokimlar va boshqa mansabdor shaxslar tomonidan qonunlarning ijro etilishi ustidan nazorat qilish prokuratura faoliyatining eng birinchi hamda juda ham keng bo'lgan tarmoqi hisoblanadi. Nazariyada bu tarmoq umumiy nazorat deb ham ataladi, uning bunday nomlanishi esa tarixiy asosga ega. Ushbu termindan O'zbekiston Respublikasining 1992 yildagi "Prokuratura to'g'risida"gi qonunida ham foydalanilgan.

Ammo, 2001 yil 29 avgust kuni yangi tahrirda qabul qilingan O`zbekiston Respublikasining "Prokuratura to`g`risida"gi qonunida "umumiy nazorat" termini foydalanilmagan. Vazirliklar, davlat qo`mitalari, idoralar, fuqarolarning o`zini boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar hamda vazirliklar, davlat qo`mitalari va idoralarining harbiy qismlari, harbiy tuzilmalari, hokimlar va boshqa mansabdor shaxslar tomonidan qonunlarning ijro etilishi, shuningdek, ular tomonidan qabul qilinayotgan hujjatlarning O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlariga muvofiqligi nazorat predmeti hisoblanadi. (O`zbekiston Respublikasining "Prokuratura to`g`risida"gi qonunining 20-moddasi).

Qonunlar ijrosini tekshirish qonunlarning buzilayotganligi to`g`risidagi arizalar va boshqa ma'lumotlar asosida, shuningdek, qonuniylik prokuror tomonidan choralar ko`rilishini talab qiladigan holatda ekanligidan kelib chiqqan holda qonunda belgilangan tartibda o`tkaziladi. Xo`jalik faoliyatiga va boshqa faoliyatga prokurorning bevosita aralashishiga, shuningdek, idoraviy boshqaruv va tekshiruv organlarining vazifalarini bajarishiga yo`l qo`yilmaydi. (O`zbekiston Respublikasining "Prokuratura to`g`risida"gi qonunining 23-moddasi). Prokurorlik nazoratining ushbu tarmoQida prokurorlar o`zlariga yuklatilgan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishlari uchun ularga zarur bo`lgan vakolatlar berib qo`yilgan.

Prokurorga u o`zi noqonuniy va asoslantirilmagan deb hisoblagan qarorni to`g`ridan-to`g`ri bekor qilish yoxud o`zgartirish huquqi berilmagan. Prokurorga berilgan vakolatlar qonun buzilish hollarini o`z vaqtida aniqlash, aniqlangan qonun buzilish hollariga nisbatan ushbu qonun buzilish holatini bartaraf etish huquqiga ega bo`lgan shaxslarning e'tiborini jalb etish, huquqbuzarlarni qonun bilan belgilangan tartibda javobgarlikka tortish va huquqbuzarliklarni keltirib chiqargan sabab va shart-sharoitlarni bartaraf etish choralarini ko`rish imkonini beradi. Ushbu sohadagi prokurorning vakolatlari asosan O`zbekiston Respublikasi "Prokuratura to`g`risida"gi qonunning 22-moddasida shakllantirilgan.

Ammo, shuni qayd etib o`tish lozimki, "Prokuratura to`g`risida"gi qonunda prokurorga yetib kelgan qonuniylikning buzilishlari haqidagi ma'lumotlar va yo`l qo`yilgan qonun buzilishi haqidagi xabarga asosan tekshirishlar o`tkazishi mumkinligiga oid prokuror faoliyatiga bog`liq

vakolatlar shakllantirilgan xolos. Shuning bilan birga prokuror tekshirishgacha va tekshirishdan keyin foydalanadigan qator boshqa bir qancha vakolatlarga ham egadir. Uning bu vakolatlari huquqning boshqa manbalari bilan, xususan olganda, - jinoyat protsessual, mehnat, jinoyat ijroiya, ma'muriy huquq hamda O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining buyruqlari va boshqa aktlari bilan asoslantirilgan.

Prokuror qonunlarning ijro etilishi ustidan nazoratni amalga oshirish jarayonida o'z vakolatlari doirasida:

— vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralarining, korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning, harbiy qismlarning hududi va xonalariga moneliksiz kirishga, hujjatlar va materiallarni ko'rishga;

— tekshirishlar o'tkazishga, tekshirish uchun qarorlar, farmoyishlar, buyruqlar va boshqa hujjatlarni, qonuniylikning holati to'g'risidagi va uni ta'minlashga doir chora-tadbirlar haqidagi ma'lumotlarni talab qilishga;

— davlat organlari, harbiy qismlar, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarining harbiy tuzilmalari rahbarlari va boshqa mansabdor shaxslaridan ular tasarrufidagi korxonalar, muassasalar, tashkilotlar faoliyatini tekshirish, taftish o'tkazishni, idoraviy va noidoraviy tekshirishlar o'tkazish uchun mutaxassislar ajratishni talab qilishga;

— mansabdor shaxslar va fuqarolardan qonun buzilishi xususida o'zaki yoki yozma tushuntirishlar talab qilishga haqlidir.

Qonun buzilishi aniqlangan taqdirda prokuror Qonunda va qonunchilikning boshqa hujjatlarida belgilangan choralarni ko'rishga majburdir.

Prokurorning tekshirish uchun zarur bo'lgan huquqiy va boshqa hujjatlarni taqdim etilishi haqidagi, prokuraturaga qonun buzilish holati yuzasidan tushuntirish berishga kelishi haqidagi talablarini ijro etish barcha organlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar uchun majburiy hisoblanadi. Tekshirish, taftish prokuror tomonidan o'rnatilgan muddatda ishning natijalarini prokurorga majburiy ma'lum qilish sharti bilan amalga oshirilmoqi lozim.

29 avgust 2001 yilda qabul qilingan "Prokuratura to'g'risida"gi qonun (yangi tahriri)da birinchi bor "Fuqaroning huquqlari hamda erkinliklariga rioya etilishi ustidan nazorat" deb nomlanuvchi prokuror nazorati tarmoqi o'z aksini topdi. Ushbu tarmoq bo'yicha prokuror nazorati predmeti vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, fuqarolarning

o`zini o`zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar hamda vazirliklar, davlat qo`mitalari va idoralarining harbiy qismlari, harbiy tuzilmalari, hokimlar va boshqa mansabdor shaxslar tomonidan fuqaroning huquqlari hamda erkinliklariga rioya etilishi hisoblanadi.

Ushbu tarmoq bo`yicha ham prokuror nazoratining o`ziga xos vazifalari mavjud. Prokuror o`z zimmasiga yuklangan vazifani bajara borib, fuqaroning huquq va erkinliklari buzilganligi to`g`risidagi arizalar, shikoyatlar hamda boshqa ma'lumotlarni ko`rib chiqadi va tekshiradi; arizachilarga ularning huquq va erkinliklarini himoya qilish tartibini tushuntiradi; fuqaroning huquq va erkinliklari buzilishining oldini olish va bartaraf etish, qonunni buzgan shaxslarni javobgarlikka tortish hamda yetkazilgan zararni qoplash chora-tadbirlarini ko`radi; O`zbekiston Respublikasining "Prokuratura to`g`risida"gi qonunining 22-moddasida nazarda tutilgan vakolatlardan foydalanadi.

Fuqaroning huquq va erkinliklarining buzilishini jinoiy xususiyatga ega deb bilish uchun asoslar mavjud bo`lgan taqdirda prokuror jinoyat ishi qo`zg`atadi hamda uni sodir etgan shaxslar qonunga binoan jinoiy javobgarlikka tortilishiga doir choralarni ko`radi.

Fuqaroning huquq va erkinliklarining buzilishi ma'muriy huquqbuzarlik xususiyatiga ega bo`lgan hollarda prokuror ma'muriy huquqbuzarlik to`g`risida ish qo`zg`atadi yoki zudlik bilan huquqbuzarlik to`g`risidagi ma'lumotni va tekshiruv materiallarini ma'muriy huquqbuzarliklar to`g`risidagi ishlarni ko`rib chiqish vakolatiga ega bo`lgan organga yoki mansabdor shaxsga beradi.

Prokurorning ushbu sohadagi vakolatlari jinoyat protsessual qonunchiligi bilan (382-388-mm.), "Prokuratura to`g`risida"gi qonun (28-m.) va boshqa huquqiy hujjatlar bilan tartibga solingan. JPKning 382-moddasiga muvofiq, prokuror surishtiruv va dastlabki tergov harakatlarini yuritishda qonunlarning ijro etilishi ustidan nazoratni olib borar ekan *quyidagi vakolatlarga ega bo`ladi*: sodir etilgan yoki tayyorlanayotgan jinoyatlar haqidagi ariza va ma'lumotlarni qabul qilish, ro`yxatdan o`tkazish va hal etish to`g`risidagi qonun talablari qay darajada ijro etilayotganligini har oy kamida bir marta tekshiradi; surishtiruvchilar va tergovchilarning qonunga xilof hamda asossiz qarorlarini bekor qiladi; jinoyatlarni tergov qilish, ehtiyot chorasini tanlash, o`zgartirish yoki bekor

qilish, jinoyat tavsifini belgilash, ishda ayblanuvchi tariqasida ishtirok etishga jalb qilish, ayrim tergov harakatlarini bajarish va jinoyat sodir etgan shaxslarni qidirish to`g`risida yozma ko`rsatmalar beradi; tergov yuritish va ehtiyot chorasi sifatida qo`llanilgan qamoqda saqlash muddatini uzaytiradi; ishlarni surishtiruv va dastlabki tergov organlariga qo`shimcha tergov o`tkazish to`g`risidagi o`z ko`rsatmalari bilan qaytaradi.

Prokuror surishtiruv organlariga shaxslarni ushlab, majburiy keltirish, qamoqqa olish, qidirish, tintuv o`tkazish, olib qo`yish, boshqa tergov harakatlarini bajarish to`g`risidagi qarorlarni ijro etishni topshiradi, shuningdek, prokuror yoki prokuratura tergovchisi qo`lidagi ishlar yuzasidan jinoyatlarni ochish va jinoyat sodir etgan shaxslarni aniqlash uchun zarur choralar ko`rish to`g`risida ko`rsatmalar beradi.

Prokurorga surishtiruvda, dastlabki tergovda ishtirok etish hamda zarur hollarda har qanday ish bo`yicha ayrim tergov harakatlarini shaxsan bajarish yoki tergovni to`liq amalga oshirish huquqi berilgan. Jinoyat protsessual kodeksi bundan tashqari prokurorga tintuv o`tkazishga, pochta-telegraf jo`natmalarini xatlash va ularni olib qo`yishga, telefonlar va boshqa so`zlashuvlarni eshitib turishga, ayblanuvchini lavozimidan chetlashtirishga va qonunda nazarda tutilgan hollarda surishtiruv organi hamda tergovchining boshqa harakatlariga ruxsat berish vakolatini belgilab bergan.

Prokurorning surishtiruv va dastlabki tergov organlariga tergovga qadar tekshirish o`tkazish, ishlarni qo`zg`atish va tergov qilish bilan bog`liq bo`lgan ko`rsatmalari ana shu organlar uchun majburiydir.

Ushlab turilganlarni, qamoqqa olinganlarni saqlash joylarida, jinoiy jazolarni va jinoyat-huquqiy ta'sirning boshqa choralari ijro etish chog`ida qonunlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish prokurorlik nazoratining to`rtinchi tarmoqi hisoblanadi. Uning predmeti bo`lib, ushlab turilganlarni (vaqtincha ushlab turish joylari), qamoqqa olinganlarni saqlash joylarida, jinoiy jazolarni(koloniyalar, turmalar va boshqalar) va jinoyat-huquqiy ta'sirning boshqa choralari ijro etuvchi muassasalarda shaxslar saqlanishining qonuniyligi hisoblanadi. Ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazolarni ijro etish joylarida prokuror jinoyat-ijroiya qonunchiligi bilan belgilangan shaxslarni yuqorida qayd etilgan muassasalarda saqlash sharoiti va tartibi ustidan nazorat qiladi.

Ushbu sohada prokurorga keng vakolatlar berilgan: ushlab turilganlarni, qamoqqa olinganlarni saqlash joylariga, qamoqqa olish, intizomiy qismga jo`natish, ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazolarni ijro etish muassasalariga, tibbiy yo`sindagi majburlov choralari ijro etuvchi muassasalarga va voyaga yetmaganlarning maxsus o`quv-tarbiya muassasalariga moneliksiz va istalgan vaqtda hamma xonalar bilan tanishish sharti bilan kirishga, shaxslarga nisbatan ushlab turish, qamoqqa olish, shuningdek, jinoiy jazo yoki jinoyat-huquqiy ta'sirning boshqa choralari qo`llanishiga asos bo`lgan hujjatlar bilan tanishishga haqli.

Prokuror ushlab turish, qamoqda saqlash joylarida, qamoqqa olish, intizomiy qismga jo`natish, ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazolarni ijro etish muassasalarida, tibbiy yo`sindagi majburlov choralari ijro etuvchi muassasalarda, voyaga yetmaganlarning maxsus o`quv-tarbiya muassasalarida noqonuniy saqlab turilgan shaxslarni darhol ozod qilishi lozim.

Prokurorga ushlab turish, qamoqda saqlash, jinoiy jazo va jinoyat-huquqiy ta'sirning boshqa choralari ijro etuvchi idora va muassasa ma'muriyatidan ushlanganlar, qamoqqa olinganlar, mahkumlar, jinoyat-huquqiy ta'sirning boshqa choralari qo`llanilgan shaxslarning huquqlarini ta'minlovchi sharoitlarni yaratishni talab qilish huquqi berilgan. Ushlab turish, qamoqda saqlash jazoni va jinoyat-huquqiy ta'sirning boshqa choralari ijro etuvchi organlar hamda muassasalar ma'muriyatlari (IVS, SIZO, koloniyalar, turmalar va boshqa shunday muassasalar)ning buyruqlari, farmoyishlari va qarorlari, tezkor-qidiruv tadbirlarining qonunga muvofiqligini tekshirishga haqlidir.

Qamoqda saqlanayotgan, qamoq jazosiga, intizomiy qismga jo`natishga, ozodlikdan mahrum etishga hukm qilingan shaxslarga nisbatan qo`llanilgan intizomiy jazo choralari qonunga nomuvofiqligi prokuror tomonidan aniqlansa, bu choralarni prokuror bekor qilishga va o`z qarori bilan bunday shaxslarni intizomiy bo`linmalardan darhol ozod qilishga vakolatlidir.

Prokuror ushlab turilgan, qamoqqa olingan, ozodlikdan mahrum etilgan hamda jinoyat-huquqiy ta'sirning boshqa choralariga tortilgan shaxslarning jazoni ijro etuvchi organ yoki muassasa ma'muriyatiga, boshqa davlat organlariga, jamoat birlashmalariga, mansabdor shaxslarga

shikoyat hamda arizalar bilan murojaat qilish huquqlari to`g`risidagi qonun talablariga rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Prokuror o`ziga tushgan shikoyat yoki arizani belgilangan muddatda ko`rib chiqishi, zarur chora-tadbirlar ko`rishi hamda o`z qarori to`g`risida arizachiga ma'lum qilishi shart. (O`zbekiston Respublikasining "Prokuratura to`g`risida"gi qonunini 32-moddasi). O`okimiyatni taqsimlanishini hayotga bosqichma-bosqich tatbiq etilishi munosabati bilan shuningdek, sud hokimiyatini amalga oshiruvchi organlarning o`z faoliyatlaridagi mustaqilligi ularning boshqa hech qanday davlat organlari nazoratida emasliklari oqibatida prokurorning nazorat faoliyati ushbu sohada o`z ahamiyatini yo`qotdi va prokuratura faoliyatining sudlarda ishlarni ko`rilishida ishtirok etishi tariqasidagi maxsus yo`nalishi deb e'tirof etila boshladi.

Fuqarolarning, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning huquqlari hamda qonuniy manfaatlari sud yo`li bilan samarali himoya qilinishini ta'minlash maqsadida barcha instansiya sudlarida ishlar ko`rilayotganda prokuror qonunda belgilangan tartibda ishtirok etadi. Prokuror o`zining suddagi ishtiroki bilan sud tomonidan qonuniy va asoslangan hukm yoki hal qiluv qarorini qabul qilinishiga, sud muhokamasi ishtirokchilarining qonuniy huquq va manfaatlarini ta'minlanishiga ko`maklashadi, ushbu vazifani esa tortishuvchilik prinsipiga asosan amalga oshiradi.

Prokuror sud protsessining boshqa ishtirokchilari bilan teng huquqlardan foydalanib, sudyalarning mustaqilligi hamda protsessual qonun hujjatlari normalariga qat'iy rioya etish prinsipiga amal qilishi shart. Ishlar sudlarda ko`rilayotganda ishtirok etayotgan prokurorning vakolatlari protsessual qonunlar bilan belgilanadi. (O`zbekiston Respublikasining "Prokuratura to`g`risida"gi qonunini 33-moddasi). O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 46-moddasiga muvofiq, prokuror boshqa shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun sudga ariza bilan murojaat qilish huquqiga ega. Shuningdek, prokuror boshqa shaxslarning tashabbusiga ko`ra qo`zg`atilgan ishlar bo`yicha ham sud muhokamasining boshidan boshlab qatnashish huquqiga ega.

Fuqarolik ishlarini sud muhokamasida ko`rilishida prokurorning ishtiroki uning qatnashishini majburiyligini qonun nazarda tutgan hollarda yoki prokuror ishtirokini sud zarur deb topgan hollarda shuningdek,

prokurorning arizasiga binoan qo`zg`atilgan ishlar bo`yicha shart hisoblanadi.

Fuqarolik ishlari bo`yicha sud muhokamasida ishtirok etayotgan prokuror *quyidagi qator vakolatlarga ega bo`ladi:*

— ish materiallari bilan tanishishga; rad etishga, dalillar taqdim etishga, dalillarni tekshirishda ishtirok etishga, ariza bilan murojaat qilishga, sud muhokamasida paydo bo`lgan barcha masalalar yuzasidan o`z fikrini bayon qilishga, boshqa shaxslarning ariza, iltimosnomalariga nisbatan e'tiroz bildirishga. Shuningdek, prokuror qilingan arizani bir qismidan yoki to`liqligicha voz kechishga, boshqa shaxslarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish yuzasidan qilgan talabnomalariga nisbatan sudga tushuntirish berishga, har bir ish yuzasidan o`z qiziq va yozma ravishda ishning mazmuni hamda sud muhokamasi mobaynida paydo bo`ladigan alohida masalalar bo`yicha hulosalar beradi, sudning qarori, ajrimi va hal qiluv qarorlariga nisbatan protest keltiradi.

Jinoyat protsessida prokuror sudda davlat ayblovchisi sifatida ishtirok etadi. Prokuror sud muhokamasida ishtirok etar ekan, paydo bo`lgan barcha masalalarni sud tomonidan yechilishiga, sud tergovini to`la, har tomonlama va xolisona olib borilishiga yordam beradi, natijada qonuniy, asoslangan va adolatli hukm qilinishiga ko`maklashadi. Prokuror aynan shu maqsadda sud tergovida dalillarni tekshirishda ishtirok etadi, sudlanuvchilarga, jabrlanuvchilarga, guvohlarga, ekspertlarga va sudga taklif qilingan boshqa shaxslarga savollar beradi, qo`llanishi kerak bo`lgan Jinoyat kodeksining normasi haqidagi o`zining fikrini beradi, sudlanuvchining harakatlarini kvalifikatsiya qilish, unga jazo turi va miqdorini belgilash va sud tomonidan hal qilinishi lozim bo`lgan masalalar yuzasidan o`z fikrini bildiradi, jinoyatni kelib chiqish sabablari, shart-sharoitlari haqidagi hamda ularni bartaraf qilish chora-tadbirlari to`g`risidagi fikrlarini bayon qiladi.

Prokuror jinoyat ishlari bo`yicha sud muzokaralarida ishtirok etib, o`z ayblov nutqida tekshirilgan dalillarni tahlil qilib beradi, sud maslahatxonada hukm qilish uchun hal qilishi lozim bo`lgan va muhokama qiladigan masalalar bo`yicha o`z takliflarini bildiradi. Prokuror sudda davlat ayblovini quvvatlar ekan, yuqori kasbiy va nazariy malakaga ega bo`lmoqi lozim. Bu vazifani bajarish uchun u nafaqat qonunchilik sohasida bilimlarga ega bo`lishi, ritorika asoslarini, notiqlik san'ati uslub va

shakllarini ham yaxshi egallagan bo`lishi, keng dunyoqarashga va ma'lum bir hayotiy tajribaga ham ega bo`lishi lozim. Sudda ishtirok etayotgan prokurorning mustaqilligi va xolisligi prokurorning davlat ayblovini quvvatlashdan voz kechishi mumkinligini qonun bilan belgilanganligida ifodalanadi. (O`zR JPKning 409-moddasi).

Sud tomonidan hukm chiqarilganidan so`ng, agarda sud tomonidan xatolikka yo`l qo`yilgan bo`lsa, prokuror qonunda belgilangan tartibda ushbu xatoni to`g`rilash chorasini ko`rishi lozim. Buning uchun prokurorga sud hukmini qonuniy kuchga kirgan kirmaganligidan qat'i nazar, hukmga nisbatan protest kiritish vakolati berilgan. Bundan tashqari, prokuror hukmni o`z vaqtida ijroga qaratilganligini ham tekshirishi lozim.

Agarda, sud tomonidan chiqarilgan qaror, ajrim, hukm yoki hal qiluv qarorining noqonuniyligini yoxud asoslantirilmaganligini prokuror aniqlasa, ushbu Qayriqonuniy hujjatga nisbatan protest keltiradi ("Prokuratura to`g`risida"gi qonunning 35-moddasi). Prokurorning protesti — juda muhim bo`lgan protsessual hujjatdir. Prokuror tomonidan o`z vaqtida protest keltirilishi natijasida qonunsiz va asoslantirilmagan sud qarori, hukmi, ajrimi, hal qiluv qarorini qonuniy kuchga kirmasligi ta'minlanadi, shuningdek, sud amaliyotida qonunlarni bir xilda qo`llanilishiga ko`maklashadi.

Sudning hukmi, hal qiluv qarori, ajrimi va qaroriga nisbatan keltirilgan apellatsiya, kassatsiya, xususiy va nazorat tartibidagi protest ishni sudda ko`rish boshlangunga qadar protest keltirgan prokuror tomonidan, shuningdek, yuqori turuvchi prokuror tomonidan o`zgartirilishi, to`ldirilishi yoki chaqirib olinishi mumkin. Va nihoyat, prokurorlik faoliyatining asosiy yo`nalishlaridan biri - huquqni muhofaza qiluvchi organlarning jinoyatchilikka qarshi kurash faoliyatini muvofiqlashtirish hisoblanadi. Bu yo`nalish to`g`ridan-to`g`ri jinoyatchilikka qarshi kurashni ko`chaytirish zaruriyati bilan bevosita bog`liqdir. Prokuratura organlari huquqni muhofaza qiluvchi boshqa organlar bilan birgalikda jinoyatchilikning ahvoli, sabablari, zamonaviy dinamikasini o`rganadilar, jinoyatlarni ochish va oldini olish bo`yicha birgalikdagi tadbirlarni ishlab chiqadilar va amalga oshiradilar.

Qonun buzilishining darajasi (xarakteri)ga qarab, prokuror tegishli prokuror nazorati hujjatini qabul qiladi. Protest, qaror, taqdimnoma, ariza va ogohlantiruv prokuror nazorati hujjatlaridir. Qonunga zid bo`lgan

hujjatga nisbatan protestni prokuror ana shu hujjatni qabul qilgan organga yoki yuqori turuvchi organga keltiradi. Mansabdor shaxsning noqonuniy qaroriga nisbatan ham xuddi shunday tartibda protest keltiriladi. Protest kelib tushgan vaqtdan boshlab o`n kunlik muddatdan kechiktirmay ko`rib chiqilishi shart. Qonunbuzarlikni darhol bartaraf etish talab qilingan alohida hollarda prokuror protestni ko`rib chiqishning qisqartirilgan muddatini belgilashga haqli. Protestni ko`rib chiqish natijalari to`g`risida uch kunlik muddat ichida prokurorga yozma ravishda ma'lum qilinadi.

Protest shu hujjatni qabul qilgan organ (mansabdor shaxs) yoki yuqori turuvchi organ (mansabdor shaxs) tomonidan rad etilganda, shuningdek, protest qonunda belgilangan muddat ichida ko`rib chiqilmagan taqdirda, prokuror ana shu hujjatni Qayriqonuniy deb e'tirof etish to`g`risidagi ariza bilan sudga murojaat etishga haqli. Sudga ariza protest rad etilganligi to`g`risidagi xabar olingan paytdan boshlab yoki protestni ko`rib chiqish uchun qonunda belgilangan muddat o`tganidan keyin bir oylik muddat ichida berilishi mumkin. Prokuror tomonidan sudga ariza berilishi protest keltirilgan hujjatning amal qilishini ariza sudda ko`rib chiqilganga qadar to`xtatib qo`yadi.

Prokuror mansabdor shaxs yoki fuqaro tomonidan sodir etilgan qonun buzilishining xususiyatiga qarab jinoyat ishi, ma'muriy yoki intizomiy javobgarlik to`g`risidagi ish qo`zg`atish haqida qaror chiqaradi. Prokuror qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ham qaror chiqaradi.

Ma'muriy yoki intizomiy javobgarlik to`g`risidagi ishni qo`zg`atish haqidagi prokurorning qarori kelib tushgan kundan boshlab o`n besh kun ichida organ yoki mansabdor shaxs tomonidan ko`rib chiqilishi shart. Uni ko`rib chiqish natijalari haqida uch kunlik muddatda prokurorga yozma ravishda ma'lum qilinadi. Prokuror o`z faoliyati mobaynida qonun buzilish hollari uning kelib chiqish sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlarni aniqlasa, ushbu qonun buzilish hollarini bartaraf etish vakolatiga ega bo`lgan organ yoki mansabdor shaxs nomiga taqdimnoma kiritadi.

Taqdimnoma darhol ko`rib chiqilishi va ko`rilgan chora-tadbirlar to`g`risida bir oylik muddat ichida prokurorga yozma ravishda ma'lum qilinishi lozim. Taqdimnoma kollegial organ tomonidan ko`rib chiqiladigan hollarda majlis kuni haqida prokurorga ma'lum qilinadi va u majlisda ishtirok etishga haqlidir.

Prokuror fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlari hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun sudga ariza bilan murojaat qilish huquqiga ega. Prokurorning arizasi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda ko`rib chiqiladi.

Prokurorning arizasidan davlat boji olinmaydi.

Ogohlantiruv muhim prokuror nazorati hujjati hisoblanadi. Prokuror fuqarolarning qonun bilan qo`riqlanadigan manfaatlariga, huquq va erkinliklariga, jamiyat hamda davlat manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin bo`lgan Qayriqonuniy xatti-harakatlar tayyorlanayotganligi xususida ishonchli ma'lumotlar mavjud bo`lganda huquqbuzarlikning oldini olish maqsadida mansabdor shaxslar va fuqarolarni qonunning buzilishiga yo`l qo`ymaslik haqida yozma ravishda ogohlantiradi hamda huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlikni tushuntiradi. Ogohlantiruv to`g`risida prokuror yuqori turuvchi organda (mansabdor shaxsga), shuningdek, ogohlantiruv e`lon qilingan shaxsning ish, o`qish joyi bo`yicha ish beruvchiga (ma`muriyatga) yoki yashash joyidagi fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organiga ma'lum qilishga haqli.

Prinsiplar ma'lum bir nazariyaning, fanning, dunyoqarashning, siyosiy tashkilotning dastlabki ibtidosini o`zida aks ettiradi.

Prokuraturaning tashkil topishi va faoliyatiga nisbatan qo`llanilganda — bu "Prokuratura to`g`risida"gi qonunda mustahkamlangan prokuraturaning davlatda va siyosatdagi ahamiyatini o`zida aks ettiruvchi asosiy talablardan iboratdir. Bu asosiy talablar prokurorlarning vazifalarini, vakolatlarini, shuningdek, davlatda qonunlarni aniq va bir xilda ijro etilishini amalga oshirish uchun qo`llaniladigan huquqiy vositalar va uslublarning mazmunini o`zida aks ettiradi. Bundan tashqari, prokuratura idoralarini boshqa davlat organlari, hatto boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlardan qaysi sifatlari va belgilariga ko`ra farqlanishini o`zida ifoda etadi.

Prinsiplarni prokuror tomonidan o`ziga yuklatilgan vazifalarni amalga oshirish tartibi va sharoitlarini aralashtirib yubormaslik kerak. Prokurorlar tomonidan o`zlariga yuklatilgan vazifalarni amalga oshirishi prokuratura faoliyatining tashkil etish va faoliyat prinsiplariga nisbatan doimo bo`ysunuvchan xarakterni o`zida ifoda etadi. Qonunda mustahkamlangan prokuratura organlarini tashkil etishning va ular faoliyatining prinsiplari bevosita bir-biriga bog`liq va o`zaro ajralmas

hisoblanadi. Ularni bir-biridan ajratib bo`lmaydi, balki, ularni kompleks birgalikda tushunish va hayotga tatbiq etish natijasidagina prokuror o`z faoliyatini O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va davlatning boshqa qonunlarida ko`rsatilgan talablariga moslab amalga oshira oladi. O`zbekiston Respublikasining "Prokuratura to`g`risida"gi qonunning 5-moddasi talablariga ko`ra, prokuratura organlari faoliyati qonunda mustahkamlangan prinsiplarga qurilgan bo`lib, bu prinsiplar *quyidagilardir*: birlik, markazlashganlik, qonuniylik, mustaqillik va oshkoralik.

Prokuratura organlarining birlik va markazlashganlik prinsipi prokuratura organlari O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori rahbarlik qiladigan yagona markazlashgan tizimni tashkil etishi hamda quyi turuvchi prokurorlar yuqori turuvchi prokurorlarga va O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuroriga bo`ysunishi hamda hisobdorligi asosida faoliyat ko`rsatishini bildiradi. Ushbu prinsip barcha prokurorlarining oldida turgan vazifa va maqsadlar bir ekanligini bildiradi. Bu prinsip yana qonunlarning aniq va bir xilda ijro etilishi borasidagi faoliyat shakli va uslublarini, aniqlangan qonun buzilish hollariga nisbatan prokurorlik ta'sir choralarini qo`llashni hamda qonun buzilishining oldini olish choralarining bir xilda amalga oshirilishini bildiradi. Birlik va markazlashganlik prinsipiga asosan yuqori turuvchi prokuror quyi turuvchi prokurorga ko`rsatmalar berishga yoxud uning har qanday, shu jumladan protsessual qarorini o`zgartirish yoki bekor qilishga haqlidir, shuningdek, u o`z bo`ysunuvidagi barcha prokurorlarning ishlari to`g`ri tashkil etilishi uchun to`liq javobgardir.

Qonuniylik prinsipi O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 15-moddasida shakllantirilgan. Unga muvofiq, O`zbekiston Respublikasida Konstitutsiyaning va O`zbekiston Respublikasi qonunlarining so`zsiz ustuvorligi tan olinadi. Davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq harakat qiladilar. Prokuratura organlari o`zlariga yuklatilgan qonunlar ijrosi ustidan nazorat faoliyatini O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Qoraqalpog`iston Respublikasi Konstitutsiyasi va O`zbekiston Respublikasida amal qiladigan boshqa qonuniy hujjatlar, xalqaro shartnomalar (bitimlar) ga asosan amalga oshiradilar. Qonunlarni aniq va bir xilda ijro etilishidan har qanday chekinish, bu chekinish qanday

asoslarda yuz berganligidan qat'i nazar qonun buzilishi hisoblanadi va belgilangan javobgarlikni keltirib chiqaradi.

Mustaqillik prinsipi shuni bildiradiki, prokuratura organlari o'z vakolatlarini har qanday davlat organlari, jamoat birlashmalari hamda mansabdor shaxslardan mustaqil ravishda, faqat qonunga bo'ysungan holda amalga oshiradilar. Prokuratura organlarining faoliyatiga aralashish taqiqlanadi. Prokurorning Qayriqonuniy qaror qabul qilishiga erishish maqsadida unga qanday shaklda bo'lmasin biron-bir ta'sir ko'rsatish yoki faoliyatini amalga oshirishiga to'sqinlik qilish, uning daxlsizligiga tajovuz qilish, shuningdek, prokuror yoki tergovchining ruxsatisiz tekshirishlar va dastlabki tergov ma'lumotlarini oshkor etish, prokurorning talablarini bajarmaslik belgilangan tartibda javobgarlikka sabab bo'ladi.

Prokuratura organlarining xodimlari o'z vakolatlari davrida siyosiy partiyalarga a'zolikni to'xtatib turadilar. Ushbu huquqiy holatning belgilanishi prokurorga o'zining qonunlarni aniq va bir xilda ijro etilishi ustidan nazorat faoliyatini amalga oshirishida siyosiy partiyalar va boshqa organlardan mustaqilligini ta'minlaydi, partiya organlari oldida muntazam ravishda hisobot berish va ulardan rahbariy ko'rsatmalar olishdan ozod qiladi. Shu sababli O'zbekiston Respublikasi "Prokuratura to'g'risida"gi qonun bilan prokuratura idoralari faoliyatini va tashkil etilishini siyosatdan holi qilinishi o'zini to'liq oqlaydi.

Prokuratura organlari xodimlari haq to'lanadigan boshqa biron-bir faoliyat turi bilan shug'ullanishi mumkin emas. Ular ilmiy, o'qituvchilik va ijodiy faoliyat bilan faqat asosiy ishdan bo'sh vaqtda shug'ullanishi mumkin. (O'zbekiston Respublikasi "Prokuratura to'g'risida"gi qonunning 43-moddasi). Bu cheklov prokurorlarning o'zlari qonunlarni aniq va bir xilda ijro etilishini nazorat qilayotgan korxonalar, muassasa va tashkilotlar bilan mehnat munosabatlariga kirishishmasliklari uchun belgilangan. Boshqa tomondan, prokurorlarni va tergovchilarni ilmiy ishlarda ishtirok etishi, ayniqsa bo'lqusi prokuror va tergovchilarni tayyorlash bo'yicha ilmiy ishlarda qatnashishi raqbatlantiriladi. Barchaga ma'lumki, amaliyotni nazariya bilan boqlagan holda qonunlarni qo'llash huquqni muhofaza qiluvchi organlar uchun mutaxassislar tayyorlash sifatini yuqoriga ko'tarilishiga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (188-modda) va "Prokuratura to'g'risida"gi qonuni (1-modda)ga muvofiq, O'zbekiston

Respublikasi prokuraturasini O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori rahbarlik qiladigan prokuratura organlarining yagona markazlashtirilgan tizimi tashkil etadi. Prokuratura davlat organi sifatida O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan mamlakatning ma'muriy va milliy davlat qurilmasiga muvofiq tashkil etilgan.

O`zbekiston Respublikasi "Prokuratura to`g`risida"gi qonunining 10-moddasiga muvofiq, O`zbekiston Respublikasi prokuratura organlarining tizimini O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi, Qoraqalpog`iston Respublikasi prokuraturasi, viloyatlar va Toshkent shahar prokuraturalari, tumanlar va shaharlar prokuraturalari, viloyat prokuraturalariga tenglashtirilgan O`zbekiston Respublikasi Harbiy prokuraturasi, O`zbekiston Respublikasi Transport prokuraturasi, tuman prokuraturalariga tenglashtirilgan harbiy okruglar, hududiy harbiy, transport va ixtisoslashtirilgan prokuraturalar, O`zbekiston Respublikasi prokuraturasi huzuridagi Soliqqa va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti va uning joylardagi bo`linmalari tashkil etadi.

Prokuratura organlari tizimining oliy zvenosi bo`lib O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi hisoblanadi. O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi prokuratura organlarining faoliyati ustidan tezkor rahbarlikni amalga oshirish maqsadida tashkil etilgan bo`lib, o`zida yetarlicha kuchli bo`lgan davlat apparatini namoyon etadi. Bu apparat nafaqat quyi prokuratura idoralarining faoliyati ustidan rahbarlikni amalga oshiradi, balki bevosita davlatdagi qonunlarning aniq va bir xilda ijro etilishini amalga oshirish bilan birga eng mas'uliyatli, o`ta muhim vazifalarni bajaradi, shuningdek, o`ta murakkab hamda jamiyat uchun ahamiyatli bo`lgan jinoyat ishlari tergovini bevosita amalga oshiradi.

O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi Konstitutsiyaga (93-modda) muvofiq O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan boshqariladi va "Prokuratura to`g`risida"gi qonunga (12-modda) muvofiq, O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan lavozimga tayinlanadi va lavozimdan ozod etiladi. O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan lavozimiga tayinlanadigan hamda lavozimidan ozod etiladigan birinchi o`rinbosariga, o`rinbosarlariga ega bo`ladi. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori hamda uning o`rinbosarlarini lavozimiga tayinlash hamda lavozimidan

ozod etish to'g'risidagi farmonlari O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tomonidan tasdiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori o'rinbosarlari o'rtasida ularning majburiyatlarini o'zaro taqsimlab beradi. O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasida bosh boshqarmalar, boshqarmalar va bo'limlar tashkil etiladi. O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining katta yordamchilari va yordamchilari, bosh boshqarma va bo'lim boshliqlari, ularning o'rinbosarlari, katta prokurorlar, prokurorlar, o'ta muhim ishlar bo'yicha katta tergovchilar o'z lavozimlariga O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining buyruqi bilan tayinlanadilar va lavozimlaridan ozod qilinadilar.

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori prokuratura organlari ustidan rahbarlikni olib boradi va ularning faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi va juda ham keng bo'lgan vakolatlardan foydalanadi. U:

— O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga qonunchilik tashabbusi bilan murojaat etishi mumkin;

— O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining majlislarida ishtirok etishi, uning ko'rib chiqishi uchun masalalar kiritishi va ko'rilayotgan masala yuzasidan fikr bildirishi mumkin;

— O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi majlislarida ishtirok etadi, ko'rilayotgan ishlar bo'yicha va muhokama qilinayotgan masalalar yuzasidan fikr bildiradi, qonun hujjatlarini qo'llash bilan bog'liq masalalar bo'yicha Plenum tushuntirishlar berishi xususida takliflar kiritadi;

— O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumi majlislarida ishtirok etadi, muhokama qilinayotgan masalalar yuzasidan fikr bildiradi, qonun hujjatlarini qo'llash bilan bog'liq masalalar bo'yicha Plenum tushuntirishlar berishi xususida takliflar kiritadi;

— O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi hay'atining tarkibini tasdiqlash to'g'risidagi takliflarni O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga kiritadi;

— prokuratura organlari xodimlariga darajali unvonlar beradi va oliy darajali unvonlar berish to'g'risidagi taqdimnoma bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga murojaat etadi;

— prokuratura organlari xodimlarini O'zbekiston Respublikasi davlat mukofotlariga taqdim etadi;

— prokuratura organlari xodimlarini "O`zbekiston Respublikasi prokuraturasining faxriy xodimi" ko`krak nishoni bilan taqdirlaydi;

— buyruqlar chiqaradi hamda prokuratura organlarining tarkibiy bo`linmalari to`g`risidagi nizomlarni tasdiqlaydi;

— chet el davlatlarining tegishli organlari bilan hamkorlik to`g`risidagi bitimlar tuzadi;

— qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

— O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining buyruqlari va boshqa hujjatlari (individual xususiyatga ega bo`lgan hujjatlar bundan mustasno) O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarga zid bo`lsa, O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining qarori asosida bekor qilinadi.

O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasida O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori (rais), uning birinchi o`rinbosari, o`rinbosarlari, Qoraqalpog`iston Respublikasi prokurori, prokuratura organlarining boshqa xodimlaridan iborat tarkibda hay'at tuziladi. O`ay'atning tarkibi O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori O`zbekiston Respublikasi Prezidenti va O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi oldida hisobdordir.

O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori O`zbekiston Respublikasi Prezidentiga:

— qonuniylik hamda jinoyatchilikka qarshi kurashning holati to`g`risida muntazam ravishda;

— o`ta og`ir jinoyatlar va favqulodda hodisalar to`g`risida- zudlik bilan;

— prokuratura organlari amalga oshirgan ishlar to`g`risida — har olti oyda axborot taqdim etadi.

O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzurida birinchi marta 2001 yil 6 iyul kungi Nizomga ko`ra Soliqqa oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti tashkil etilib, 2002 yil 28 noyabr kuni Soliqqa va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamentiga o`zgartirildi. Soliqqa va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi mustaqil maxsus huquqni muhofaza qiluvchi organ hisoblanib, soliqqa va valutaga oid jinoyatlarga va huquqbuzarliklarga qarshi kurashish, soliq intizomini

mustahkamlashga qaratilgan tezkor-tahliliy, qidiruv ishlarini o`tkazish va tashkil etish maqsadida tuzilgan.

Departamentni O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan lavozimiga tayinlanib, lavozimidan ozod qilinadigan O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining o`rinbosariga tenglashtirilgan lavozimdagi departament boshlig`i boshqarib boradi. Departament boshlig`ining o`rinbosari departament boshlig`ining taqdimnomasiga asosan va O`zbekiston Respublikasi Prezidenti bilan kelishilgan holda O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod etiladi.

O`ududiy boshqarmalarning boshliqlari va ularning o`rinbosarlari, departamentning tuman va shahar bo`limlari boshliqlari departament boshlig`ining taqdimnomasiga binoan O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan lavozimga tayinlanadilar va lavozimdan ozod etiladilar.

Departamentni hamda uning joylardagi bo`linmalarini tashkil etish va ularning faoliyat ko`rsatishi O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 28 noyabrda tasdiqlangan Nizomi bilan tartibga solinadi. Departament o`z faoliyatini O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O`zbekiston Respublikasi qonunlari, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlar va farmoyishlarga, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlariga asosan olib boradi.

Qoraqalpog`iston Respublikasi prokuraturasiga Qoraqalpog`iston Respublikasi prokurori rahbarlik qiladi, u O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori bilan kelishilgan holda Qoraqalpog`iston Respublikasi Jo`qorQi Kengesi tomonidan lavozimiga tayinlanadi hamda ozod etiladi. Qoraqalpog`iston Respublikasi prokurori Qoraqalpog`iston Respublikasi Jo`qorQi Kengesi va O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori oldida hisobdordir.

Qoraqalpog`iston Respublikasi prokurori tegishincha tuman, shahar prokuraturalarining va ularga tenglashtirilgan prokuraturalarning faoliyatiga rahbarlik qiladi, qonunlar, O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining buyruqlari asosida va ularni ijro etish uchun o`ziga bo`ysunuvchi xodimlarning hammasi uchun majburiy bo`lgan buyruqlar chiqaradi. Qoraqalpog`iston Respublikasi prokurorining O`zbekiston

Respublikasi Bosh prokurori tomonidan lavozimga tayinlanadigan va lavozimidan ozod etiladigan birinchi o`rinbosari va o`rinbosarlari bo`ladi.

Qoraqalpog`iston Respublikasi prokuraturasida boshqarmalar va bo`limlar tashkil etiladi. Boshqarmalar va bo`limlarning boshliqlari hamda ularning o`rinbosarlari, prokurorning katta yordamchilari, prokurorning ichki xavfsizlikni ta'minlash bo`yicha yordamchisi, katta prokuror kriminalist O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining roziligi bilan Qoraqalpog`iston Respublikasi prokurori tomonidan lavozimga tayinlanadilar va lavozimdan ozod etiladilar. (O`zbekiston Respublikasining "Prokuratura to`g`risida"gi qonunini 15-moddasi).

Viloyatlar, Toshkent shahar prokuraturalari va ularga tenglashtirilgan prokuraturalarga tegishli prokurorlar rahbarlik qiladilar, ular O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan 5 yil muddatga lavozimga tayinlanadilar hamda lavozimdan ozod etiladilar. Bu prokurorlar O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuroriga bo`ysunadilar va uning oldida hisobdordirlar.

Viloyatlar, Toshkent shahar prokurorlari va ularga tenglashtirilgan prokurorlar tegishincha tuman, shahar prokuraturalari va ularga tenglashtirilgan prokuraturalarning faoliyatiga rahbarlik qiladi, qonunlar, O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining buyruqlari asosida va ularni ijro etish uchun o`ziga bo`ysunuvchi xodimlarning hammasi uchun majburiy bo`lgan buyruqlar chiqaradi.

Viloyatlar, Toshkent shahar prokurorlari va ularga tenglashtirilgan prokurorlarning O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan lavozimga tayinlanadigan va lavozimdan ozod etiladigan birinchi o`rinbosari va o`rinbosarlari bo`ladi.

Qoraqalpog`iston Respublikasi prokuraturasida, viloyatlar, Toshkent shahar prokuraturalarida va ularga tenglashtirilgan prokuraturalarda prokuror (rais), uning birinchi o`rinbosari, o`rinbosarlari va prokuratura organlarining boshqa xodimlaridan iborat tarkibda hay'at tuziladi. O`ay'atning tarkibi tegishli prokurorning taqdimnomasiga binoan O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan tasdiqlanadi.

O`ay'atlar maslahat organlari bo`lib, ular qonuniylik va jinoyatchilikning holatiga, prokuratura organlarining faoliyatiga, O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori buyruqlari va ko`rsatmalarining ijrosiga, kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo`yishga doir va boshqa masalalarni

ko`rib chiqadi, prokurorlarning, prokuratura organlari tuzilmaviy bo`linmalari rahbarlarining va boshqa xodimlarining hisobotlarini eshitadi. ("Prokuratura to`g`risida"gi qonuning 19-moddasi).

O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuroriga O`zbekiston Respublikasining prokuratura organlari tuzilmasiga belgilangan umumiy shtatlar soni doirasida o`zgartirishlar kiritish huquqi berildi.

Viloyatlar, Toshkent shahar prokuraturalarida va ularga tenglashtirilgan prokuraturalarda boshqarmalar va bo`limlar tashkil etiladi. Boshqarma va bo`lim boshliqlari, prokurorning katta yordamchilari, ichki xavfsizlikni ta'minlash bo`yicha katta yordamchi O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan lavozimga tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi. Qayd etib o`tilgan prokuraturalarda prokurorlarning yordamchilari, boshqarmalar va bo`limlarning katta prokurorlari va prokurorlari, alohida muhim ishlar bo`yicha katta tergovchilar va alohida muhim ishlar bo`yicha tergovchilar, katta tergovchilar va tergovchilar viloyatlar, Toshkent shahar prokurorlari va ularga tenglashtirilgan prokurorlar tomonidan lavozimga tayinlanadilar va lavozimidan ozod etiladilar. Tuman, shahar prokurorlari va ularga tenglashtirilgan prokurorlar O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan 5 yil muddatga lavozimga tayinlanadi va lavozimidan ozod etiladi, yuqori turuvchi tegishli prokurorga hamda O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuroriga bo`ysunadilar va ularning oldida hisobdordirlar.

Tuman, shahar prokurorlari va ularga tenglashtirilgan prokurorlarning O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori bilan kelishilgan holda tegishincha Qoraqalpog`iston Respublikasi prokurori, viloyatlar va Toshkent shahar prokurorlari hamda ularga tenglashtirilgan prokurorlar tomonidan lavozimga tayinlanadigan va lavozimidan ozod etiladigan o`rinbosarlari bo`lishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasi prokuraturasining yagona tizimiga harbiy prokuratura ham kiradi. *Harbiy prokuraturaning asosiy vazifalariga:* O`zbekiston Respublikasida qonun ustuvorligini ta'minlash, davlat xavfsizligi, hududiy daxlsizlik va qo`shinlardagi harbiy tayyorgarlik bo`yicha qonun ustuvorligini ta'minlash, harbiylarning hamda ular oilalarining huquq va erkinliklarini muhofaza qilish, Qurolli Kuchlarning qonuniy manfaatlarini kasbiy huquqbuzarliklardan himoya qilish va bunday huquqbuzarliklarni oldini olish kiradi.

Harbiy prokuratura organlari o`z faoliyatlarini *quyidagi yo`nalishlarda olib boradilar:*

O`zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Boshqarmalari organlarida qonunlar ijrosi ustidan nazorat, harbiy qismlar, harbiy korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, o`quv muassasalari, harbiy mansabdor shaxslar va harbiy xizmatchilar, shuningdek, harbiylashtirilgan tarkiblar, bo`linmalar, harbiy yiqinlarga chaqirilganlar tomonidan qonunlar ijrosi ustidan nazorat;

— Harbiylar va ularning oilalarini va boshqa fuqarolarning huquq va erkinliklarni muhofaza qilishga qaratilgan qonunlar ijrosi ustidan nazorat;

— Qurolli Kuchlarda surishtiruv va dastlabki tergovni amalga oshiradigan hamda jinoyatchilikka qarshi kurashni amalga oshiradigan tashkilotlar tomonidan qonunlarni ijro etishi ustidan nazorat. Jinoyat ishlari bo`yicha dastlabki tergovni amalga oshirish, sudlarda jinoyat ishlarini ko`rilishida davlat ayblovini quvvatlash, ma'muriy huquqbuzarlikka oid ishlarning ko`rilishida ishtirok etish, Qayriqonuniy sud hujjatlariga nisbatan protest keltirish;

— Harbiy xizmatchilarni gaupvaxtalarda saqlash mobaynida qonunlarga rioya qilinishi ustidan nazorat, harbiy qismlarda va muassasalarda jinoiy-huquqiy ta'sirga oid qonunlar ijrosi ustidan nazorat hamda intizomiy qismlarda jinoiy jazolarni ijro etish bilan bog`liq qonunlar ijrosi ustidan nazorat. Qonun ijodkorligi faoliyatida va jamiyatda huquqiy madaniyatini yuksaltirish ishida ishtirok etish.

Harbiy prokuratura organlari qonunda belgilangan tartibda fuqarolarning, harbiy xizmatchilarning va yuridik shaxslarning ariza va shikoyatlarini ko`rib chiqadilar, ularning buzilgan qonuniy huquq va manfaatlarini tiklash yuzasidan tegishli choralarni ko`radilar. O`zbekiston Respublikasi Harbiy prokuraturasiga lavozimiga ko`ra O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan lavozim tayinlanadigan va lavozimidan ozod etiladigan O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining o`rinbosari bo`lmish O`zbekiston Respublikasi Harbiy prokurori rahbarlik qiladi.

Prokuratura organlaridagi lavozimlarga tayinlanadigan shaxslarga nisbatan qo`yiladigan talablar O`zbekiston Respublikasining 2001 yil 29 avgustdagi "Prokuratura to`g`risida"gi qonunda belgilab berilgan. Qonun (43-modda) talablariga ko`ra, prokuratura organlarida prokurorlar, tergovchilar va ish o`rganuvchilar lavozimiga oliy yuridik ma'lumotga ega,

zarur kasbiy fazilatlari bo`lgan, zimmlariga yuklanadigan xizmat vazifalarini bajarishga sog`lig`i imkon beradigan O`zbekiston Respublikasining fuqarolari tayinlanadi.

Bundan tashqari, "Prokuratura to`g`risida"gi qonun rahbar lavozimlarga tayinlanayotgan prokurorlar uchun yosh senzini ham nazarda tutadi. O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori, Qoraqalpog`iston Respublikasi prokurori, viloyatlar, Toshkent shahar, tumanlar, shaharlar prokurorlari va ularga tenglashtirilgan prokurorlar lavozimiga yigirma besh yoshdan kichik bo`lmagan shaxslar tayinlanadi.

Prokuratura organlari xodimlari o`zlarining yuksak fuqarolik burchi bilan qorishib ketadigan yuqori kasbiy tayyorgarlikka ega bo`lishlari, qonun buzilish hollariga murossasiz bo`lishlari, sotilmas, adolatli, vijdonli bo`lishlari lozim. Prokuratura organlari xodimlari haq to`lanadigan boshqa biron-bir faoliyat turi bilan shug`ullanishi mumkin emas. Aks holda, ular kelgusida o`zlari tomonidan tekshirilishi mumkin bo`lgan korxonalar, muassasa, tashkilot bilan mehnat munosabatlariga kirishib qo`yib, o`zlarining mustaqilliklarini qo`ldan berib qo`yishadi. Ular ilmiy, o`qituvchilik va ijodiy faoliyat bilan faqat asosiy ishdan bo`sh vaqtda shug`ullanishlari mumkin xolos.

Prokuratura organlari xodimlari O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori belgilagan tartibda attestatsiyadan o`tkaziladilar. Prokuror yoki tergovchi lavozimiga birinchi marta tayinlanayotgan shaxs "Prokuratura to`g`risida"gi qonunda belgilangan tartibda qasamyod qabul qiladilar (44-modda). Unda jinoyatchilikka qarshi mardonavor va murossasiz kurashni hamda o`z mazmuniga ko`ra yengil bo`lmagan qonunlarni aniq va bir xilda ijro etilishi ustidan nazoratni amalga oshirish vazifasini amalga oshiruvchi mansabdor shaxslarga nisbatan talablar qo`yilgan. *Qasamyod mazmuni quyidagichadir:*

"O`z xizmat vazifalarimni halol va vijdonan bajarishga, qonun buzilishiga qarshi murossasiz kurashishga, fuqaro, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qilishga tantanali qasamyod qilaman".

Qasamyod qilish tartibi O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan belgilanadi. Qoraqalpog`iston Respublikasi prokurorining, shuningdek, viloyatlar, Toshkent shahar, tumanlar, shaharlar prokurorlarining hamda ularga tenglashtirilgan prokurorlarning faoliyati tegishli yuqori turuvchi prokurorlar tomonidan ularning vakolat muddati

davomida kamida ikki marta kompleks o`rganib chiqiladi. Prokurorlar faoliyatini baholashning asosiy mezonlari qonuniylikning holati va fuqarolarning huquqlari hamda erkinliklari, jamiyat va davlatning qonuniy manfaatlarini himoya qilishni ta'minlanishi hisoblanadi.

O`z faoliyati davrida tegishli hududda qonunlar ijrosi ustidan lozim darajada nazorat o`rnatilishini ta'minlab bera olmagan shaxslar prokuror lavozimiga takroran ko`rsatilishiga yo`l qo`yilmaydi. O`zbekiston Respublikasi prokuraturasi tarkibida prokuratura organlari ichki xavfsizlikni ta'minlovchi inspeksiya tuziladi. (O`zbekiston Respublikasining "Prokuratura to`g`risida"gi qonunini 46-moddasi). Prokuratura organlari ichki xavfsizlikni ta'minlovchi inspeksiya prokuratura organlari xodimlari tomonidan sodir etilgan xizmat mavqeini suiste'mol qilish, korrupsiya va egallab turgan lavozimiga noloyiq boshqa nojo`ya xatti-harakatlar to`g`risidagi ma'lumotlar bo`yicha xizmat tekshiruvini o`tkazadi.

Prokuratura organlarining xodimlari uchun O`aqiqiy Davlat adliya maslahatchisi (O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuroriga beriladigan darajali unvon)dan tortib, 3-darajali yuristgacha darajali unvonlar belgilab qo`yilgan. O`aqiqiy Davlat adliya maslahatchisi hamda 1,2,3 darajali davlat adliya maslahatchisi darajali unvonlari O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan beriladi. Boshqa darajali unvonlar O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan beriladi. Kichik yurist darajali unvoni attestatsiyadan o`tgan va lavozimiga tasdiqlangan yosh mutaxassislariga beriladi; ish o`rganish mobaynida o`zini alohida yaxshi tomonlardan ko`rsatgan yosh mutaxassislar 3-darajali yurist unvonini olish uchun taqdim qilinishi mumkin.

Prokuratura organlarining attestatsiyadan o`tkazilmaydigan moddiy-texnika ta'minoti, moliya, ishlar boshqarmasi xodimlari va boshqalar mehnatda o`zini alohida yaxshi tomondan ko`rsatganliklari uchun darajali unvon olish uchun taqdim qilinishlari mumkin. Prokuratura organlariga boshqa huquqni muhofaza qilish organlaridan va boshqa tashkilotlardan ishga kelganlarga ularning tayinlangan lavozimlarini, bilimlari va ish tajribalarini hisobga olgan holda darajali unvonlar beriladi.

Darajali unvonlar berilgan prokuratura xodimlari shu unvonlarida umrbod qoladilar. Darajali unvondan mahrum qilish prokuratura

organlaridan nomiga doQ tushuruvchi nojo`ya xatti-harakatlar sodir etgan xodimlarga nisbatan qo`llanishi mumkin. Prokuratura organlari xodimi tomonidan o`z xizmat burchini qo`pol ravishda buzganligi yoxud o`zini noloyiq darajada tutganligi uchun darajali unvoni pasaytirilishi mumkin.

Prokuratura organlari va muassasalaridan xizmatdan bo`shatilayotgan xodim darajali unvonidan yoki harbiy unvonidan mahrum qilinishi mumkin. Prokuratura organlari xodimi tomonidan o`z xizmat burchini ko`pol ravishda buzganligi yoxud o`zini noloyiq darajada tutganligi uchun darajali unvoni pasaytirilishi mumkin.

Prokuratura organlari va muassasalari xodimlarini oliy darajali unvonidan yoki oliy darajali harbiy unvonidan mahrum qilish, shuningdek, oliy darajali unvoni va oliy darajali harbiy unvonidan pastga tushirish O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan, boshqa darajali unvonlar yoki harbiy unvonlardan mahrum qilish va pastga tushirish muvofiq ravishda O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va O`zbekiston Respublikasi Mudofaa vaziri tomonidan amalga oshiriladi.

Prokuratura organlari va muassasalarining darajali unvonlarga ega bo`lgan xodimlari o`z xizmat vazifalarini bajarayotgan vaqtlarida o`rnatilgan tartibdagi farqlantiruvchi belgili forma, kiyim boshini kiyib yuradilar. Nafaqaga chiqqan oliy darajadagi unvon yoki oliy darajadagi harbiy unvonga, shuningdek, adliya katta maslahatchisi yoki yustitsiya polkovnigi darajali unvoniga ega bo`lgan prokuratura organlari va muassasalarining xodimlariga o`rnatilgan tartibdagi farqlantiruvchi belgili forma, kiyim boshini kiyib yurish huquqi qoldiriladi.

Prokuratura organlari xodimlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda o`qotar qurol hamda boshqa shaxsiy himoya vositalari olib yurish huquqiga ega. Prokurorlarning va tergovchilarning mustaqilligini ta'minlashning muhim sharti bo`lib, ushbu xodimlar faoliyatining daxlsizligi hisoblanadi. Prokuror va tergovchiga nisbatan jinoyat ishi qo`zg`atish va dastlabki tergov o`tkazish prokuratura organlarining mutlaq vakolati hisoblanadi.

Prokuratura organlari xodimlarining ma'muriy huquqbuzarlik va intizomiy nojo`ya xatti-harakat uchun javobgarligi masalasi yuqori turuvchi prokuror tomonidan hal etiladi.

Prokuratura organlari xodimlarining ish haqi mansab maoshidan, darajali unvonlar (harbiy unvonlar), ko`p yillik xizmat uchun to`lanadigan

haqlardan iborat bo`ladi. Darajali unvonlarga (harbiy unvonlarga) ega bo`lgan prokuratura organlarining xodimlari belgilangan me'yorlar bo'yicha bepul xizmat kiyimi bilan ta'minlanadi. Prokuratura organlari xodimlariga muddati o`ttiz kalendar kundan iborat haq to`lanadigan yillik ta'til beriladi. O`n besh yildan ortiq ish stajiga ega bo`lgan prokuratura organlari xodimlariga besh kalendar kun, yigirma besh yildan ortiq ish stajiga ega bo`lganlarga esa o`n kalendar kun qo`shimcha ta'til beriladi.

Prokuratura organlari xodimlarini hamda ularning oila a'zolarini ijtimoiy himoyalash bo'yicha qonun bilan tegishli choralar belgilangan. Prokuratura organlari xodimlarining hayoti va sog`lig`i davlat himoyasida bo`ladi hamda Respublika budjeti mablag`lari hisobidan davlat tomonidan majburiy tartibda sug`urtalanadi. Prokuratura organlari xodimi ishlayotgan davrida yoki prokuratura organlaridan bo`shatilganidan keyin halok bo`lsa (vafot etsa), agar bu hol u o`z xizmat vazifalarini bajarishi munosabati bilan olgan tan jarohatlari va sog`lig`ining boshqacha shikastlanishi oqibatida ro'y bergan bo`lsa, uning merosxo`rlariga O`zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi 194-moddasining ikkinchi qismida nazarda tutilgan miqdorda nafaqa to`lab boriladi.

Prokuratura organlari xodimi o`z xizmat vazifalarini bajarishi munosabati bilan kelgusida kasbiga doir faoliyat bilan shug`ullanish imkoniyatini istisno etadigan darajada mayib bo`lib qolganida yoki uning sog`lig`iga boshqacha shikast yetkazilganida - uning oylik ish haqi yigirma besh karrasi miqdorida to`lanadi. Prokuratura organlari xodimiga u o`z xizmat vazifalarini bajarishi munosabati bilan kasbiga doir faoliyat bilan shug`ullanish imkoniyatini istisno etmaydigan va mehnat qobiliyatini doimiy yo`qotishga olib kelmaydigan tan jarohatlari yoki uning sog`lig`iga boshqacha shikast yetkazilganida-uning oylik ish haqi besh karrasi miqdorida to`lanadi. Prokuratura organlari xodimining o`z xizmat faoliyati bilan bog`liq tarzda unga tegishli mol-mulkni yo`q qilish yoki shikastlash oqibatida yetkazilgan zarar unga yoki uning oila a'zolariga to`laligicha qoplanadi.

14-Mavzu.

Surishtiruv va Dastlabki tergov organlari.

Reja.

14.1. Jinoyatlarni aniqlash, tergov itkazish, jinoyat sodir etishda aybdor bilgan shaxslarni fosh qilish shu bilan mushofaza qilish organlarining turlari: tezkor-surishtiruv faoliyati, surishtiruv va dastlabki tergov.

14.2. Ularning umumiy xarakteristikasi va izaro sa'y-sharakati.

14.3. Tezkor-surishtiruv faoliyatini amalga oshirish vakolatiga ega bilgan organlar. Bu organlarning doirasi, ularning vakolatlari.

14.4. Jinoyatlarni ochish va aybdor shaxslarni fosh etish biyicha ular faoliyati natijalarining yuridik ashamiyati.

14.5. Surishtiruv organlari. Surishtiruv natijalarining yuridik ashamiyati.

14.6. Dastlabki tergov organlari. Prokuratura, Milliy xavfsizlik xizmati va Ichki ishlar organlarining tergov apparati. Bu apparatlarning tergovchilari asosiy mansabdor shaxs sifatida, ularning shu=u=lari va majburiyatlari.

14.7. Tergovchi kimga biysunishidan =at'i nazar. ularning protsessual musta=illigi va tergov bilimlarining boshli=lari bilan izaro munosabatlari.

14.8. Dastlabki tergov natijalarining yuridik ashamiyati.

Qonuniy manbalar

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 1992 yil 8 dekabr. - T.: "O`zbekiston", 1992 y.

2. O`zbekiston Respublikasining "Prokuratura to`g`risida"gi qonuni 9 dekabr 1992 yil (yangi tahriri - 29 avgust 2001 y O`zbekiston respublikasi Oliy Kengashi axborotnomasi 1993 y. N 257-II., N 1, 29-modda, N 6, 266 modda; O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi axborotnomasi, 1996 y., N 9, 145-modda; 1997 y., N 2, 56-modda, N 9, 241-modda; 1999 y., N 9, 229-modda)

3. O`zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi to`g`risidagi Nizom. Vazirlar Mahkamasining 1991 yil 25 oktabrdagi qarori bilan tasdiqlangan.

4. Milliy xavfsizlik xizmati to`g`risidagi Nizom. Vazirlar Mahkamasining 1991 yil 2 noyabrdagi qarori bilan tasdiqlangan.

5. O`zR Jinoyat-protsessual Kodeksi. -T.: "Adolat", 1999.

6. O`zR "Davlat bojxona xizmati to`g`risida"gi qonuni 1997 yil 29 avgust. O`zbekistonning yangi qonunlari to`plami 17-son. T.: "Adolat", 1998 y.

7. O`zR "Davlat soliq xizmati to`g`risida"i qonuni 1997 yil 29 avgust. O`zbekistonning yangi qonunlari to`plami 17-son. -T.: "Adolat", 1998 y.

8. "O`zbekiston Respublikasi prokuraturasi qoshidagi soliq va valutaga oida jinoyatlarga qarshi kurash departamenti" Nizomi. Vazirlar Mahkamasining 06. 07.2001y. dagi 291-sonli qarorining 5 ilovasi.

Maxsus adabiyotlar

1. Abdumadjidov G.A. Razvitiye zakonodatelstva o rassledovaniy prestupleniy. - T., "Uzbekistan", 1974.

2. Bashkatov L.N., Vetrova G.N., Dotsenko A.D., Zajitskiy V.I.: Ugolovniy protsess/ Pod redaktsiyey Domovoy A.I. - M.: NORMA, 2001.

3. Gromov N.A. Ugolovniy protsess Rossii: Uchebnoye posobiye. -M.: Yurist, 1998.

4. Golovko L.V. Doznaniye i predvaritelnoye sledstviye v Ugolovnom protsesse Fransii. - M.: SPARK, 1995.

5. Derishev YU. Predvaritelnoye sledstviye: issledovaniye ili presledovaniye, Rossiyskaya yustitsiya, ¹10, 2002.

6. Istina... i tolko istina! Problemi, diskussii, predlojeniya. -M.: Yuridicheskaya literatura, 1990.

7. Kuznetsova YU.V., Rukavishnikov V.P., Gromov N.A. Pravovie osnovi vzaimodeystviya sledstviya i organov doznaniya pri rassledovaniy prestupleniy. //Sledovatel, ¹6, 2000.

8. Kuznetsova YU.V., S.I. Annenkov, Gromov N.A. Doznaniye i predvaritelnoye sledstviye: Sushnost, zadachi i znachenkiye stadii predvaritelnogo rassledovaniya //Sledovatel, ¹4, 2000.

9. Lebedev V.M. — Sudebnaya zashita svobodiy i lichnoy neprikosnovennostiy grajdan na predvaritelnom sledstvii - Rossiyskaya Akademiya pravosudiya — uchebnoye posobiye. -M.: 2001.

10. Lukichev N.A. Obespecheniye sostyazatel'nogo protsessa na stadii predvaritelnogo rassledovaniya //Sledovatel, ¹5, 2002.

11. Maxov V.N. Predvaritelnoye sledstviye po ugolovnim delam doljno osushestvlyatsya sudyami. //Sledovatel, ¹6 2002.

12. Pavluxin L.V. Rassledovaniye v forme doznaniya. - Tomsk, 1979.

13. Pravooxranitelnie organi. Uchebnyk dlya vuzov. Pod redaktsiyey professora Gutsenko K.F. — M.: Zersalo, 1997.

14. Rukavishnikov V.P., Annenkova T.S., Gromov N.A. Predvaritelnoye sledstviye i yego sistema v ugolovnom protsesse // Sledovatel, ¹5, 2001.

15. Rijakov A.P. Organi doznaniya v ugolovnom protsesse. -M.: Gorodets, 1999.

16. Savitskiy V.M., Larin A.M. Ugolovniy protsess: Slovar-spravochnik — M.: Yuridicheskaya firma KONTRAKT; INFRA-M, 1999.

17. Solomichev V.I. — Prokurorskiy nadzor za ispolneniyem zakonov organami, osushestvlyayushimi doznaniye i predvaritelnoye sledstviye -M.: "Ekspertnoye byuro -M", 1998.

18. Tirin A.V., Lukichev N.A., Gromov N.A. Funksiya obvineniya v dosudebnoy stadii // Sledovatel, 15, 2002.

19. Xidoyatov B.B. Problemi regulirovaniya doznaniya v Respublike Uzbekistan. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchyonoy stepeni kandidata yuridicheskix nauk. Ministerstvo yustitsii Respubliki Uzbekistan. Tashkentskiy Gosudarstvenniy yuridicheskii institut. -T., 2002.

Davlat mustaqilligining qo`lga kiritilishi va asosiy qonunimiz — Konstitutsiyaning qabul qilinishidan buyon mamlakatimizda muhim tarixiy islohotlar amalga oshirildi. O`zbekiston xalqaro hamjamiyatining teng huquqli a'zosi sifatida jahon sahnasiga dadil kirib bormoqda. Mamlakatimizda mulkchilik shakllarini ravojlantirish, bozor munosabatlarini shakllantirish, fuqarolarning teng huquqlari va erkinliklarini ta'minlab beruvchi huquqiy demokratik davlatni barpo etish kabi muhim vazifalar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda.

Huquqni himoya qilish faoliyatining shakllari bo`lgan jinoyatlarni ochish va tergov qilish masalalari o`rtasida aniq bir chegarani belgilash qiyin. Jinoyatni ochish — bu jinoyat alomatlariga ega bo`lgan harakat yoki harakatsizlik, hodisalarni, ya'ni jinoyat qonunchiligiga muvofiq jinoyat deb ta'riflanadigan (hisoblanadigan) harakat yoki harakatsizlik va hodisalarni oshkor qilishni (topish, aniqlash, belgilash va sh.k.) anglatadi.

Ko`pchilik holatlarda jinoyat alomatlariga ega bo`lgan faktni aniqlash katta qiyinchilik tuQdirmaydi. Jinoyat o`z o`zidan ma'lum bo`ladi: uning sodir etilganligi to`g`risida kimlarningdir zararli harakatlari (uy yoqib yuborilgan, mulk o`Qirlangan yoki unga zarar yetkazilgan, tan jarohatlari yetkazilgan yoki sog`lig`qa boshqa zarar yetkazilgan, tanish yoki yaqin odam o`ldirilgan, avtomobil o`Qirlangan va h.k.) tufayli jabr ko`rgan kishilar yoki tashkilotlar xabar beradilar. Bu holatlarda tegishli davlat

tashkilotlari (odatda militsiya) manfaatdor shaxslar (jabrlanuvchilar) tomonidan ma'lumotni olgan vaqtdan boshlab jinoyat sodir etilganligi fakti aniqlangan va olingan ma'lumot tekshirilgach, jinoyat hodisasi amalga oshirilgan deb hisoblanadi. Va bu o'rnatilgan tartibda ro'yxatdan o'tkazilishi lozim, chunki u keyingi amalga oshirilishi kerak bo'lgan faoliyatga, ya'ni tergovni olib borishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Biroq ko'pchilik holatlarda jinoyat sodir etilganligi fakti puxtalik bilan yashiriladi va uni aniqlash uchun vakolatli organlarning tezkor harakatlari talab etiladi. *Masalan*, bankning yoki boshqa tijorat tashkilotlarining o'z mijozlariga zarar keltiruvchi hiyla-nayranglarni aniqlash uchun o'ta yuqori malakali tekshiruv ishini amalga oshirishni talab etadi. Bundan tashqari, tusatdan yo'qolib qolgan kishining taqdirini aniqlash, josuslar tomonidan o'ta yashirin amalga oshiriladigan ishlarni va boshqalarni aniqlash ham juda murakkab hisoblanadi. Bunday holatlarda jinoyat alomatlarini aniqlashda maxsus tayyorgarlikka egalik, tegishli texnik uskunalar bilan ta'minlanganlik va ishni yaxshi tashkil etish talab etiladi. U puxta rejalashtirilgan harakatlar tizimi kabi amalga oshiriladi va ma'lum bir bosqichga kelib jinoyat alomatlariga ega bo'lgan fakti tergov qilishga o'tadi. Bunday harakatlar ma'lum holatlar va aniqlanayotgan faktlar mazmuniga ko'ra turli xil nomlanishi mumkin — razvedka, kontrazvedka va ko'pchilik hollarda tezkor-tergov harakatlari. Odatda ko'pchilik sodir etiladigan jinoyatlarga nisbatan tezkor-tergov harakatlari qo'llaniladi.

Jinoyatni tergov qilishdan oldin uni oshkor qilish amalda bo'lmasligi ham mumkin. Ko'pgina hollarda bir jinoiy ishni tergov qilish jarayonida boshqa jinoyatlarning alomatlari bo'lgan faktlar aniqlanadi. Bunday hollarda jinoyat alomatlari bo'lgan harakatlarni aniqlash va ularni tergov qilish o'rtasida aniq bir chegarani belgilash mumkin emas.

Jinoyat ishlarini tergov qilishni ko'pincha *dastlabki tergov* deb atashadi. Chunki, dastlabki tergov jarayonida dastlabki xulosalarga kelinadi va so'ngra jinoyat ishi sudda ko'rib chiqiladi. Dastlabki tergov jarayoniga jinoyat sodir etilganligini aniqlash, ayblanuvchi yoki ayblanuvchilarni qidirish va ularning jinoyatlarini oshkor qilish, jinoyat natijasida yetkazilgan zararni qoplash choralari ko'rish va yangi jinoyatlarning oldini olishdan iborat ishlar kiradi. Dastlabki tergov vakolatli davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Yuqoridagi ta'rifda ko'rsatib o'tilgan vazifalarni amalga oshirish uchun dastlabki tergov organlariga qonunga muvofiq (asosan JPKda keltirilgan) alohida vakolatlar berilgan. Birinchi navbatda, ularning vazifalari shaxsning jinoyat sodir etganlikdagi aybi yoki aybsizligi bo'yicha dalil-isbotlarni to'plashdan iboratdir. Agar dastlabki tergov organlari tomonidan shaxsning aybdorligi bo'yicha dalil-isbotlar to'planib bo'linsa, u holda bu organlar ayblov xulosasida o'zlarining xulosalarini bayon etgan holda, tergovning qonuniyligi ustidan nazorat qiluvchi tegishli prokuror orqali barcha ish materiallarini sudga taqdim etadilar. Sud o'z navbatida shaxs (shaxslar)ning jinoyat qilganlikdagi aybi masalasini ko'rib chiqadi va jazo chorasini belgilaydi.

Sudda tergov natijasida chiqarilgan, dalil-isbotlar bilan tasdiqlangan ayblov ko'rib chiqiladi. Sud tergov organi chiqargan xulosalarni va istisno qilgan versiyalarni tekshirib chiqadi. Ushbu ma'lumotlar bilan sudni ta'minlash surishtiruv va dastlabki tergov jarayonining vazifalaridan biri hisoblanadi. Shu sababdan ham sudda ishni ko'rib chiqishda tergov jarayonining ahamiyati muhim ekanligini bejizga ta'kidlab o'tishmagan.

Tergov organlari sudda bo'lmagan imkoniyatlarga ega. Ular jinoyat-protsessual dalil-isbotlarning manbaalarini tezkor qidirish, to'plash va tekshirishdan iborat tergov harakatlarini olib boradilar. Shu bilan birga ular tezkor-qidiruv harakatlarining natijalaridan foydalanadilar. Qonunda belgilangan, chegaralangan vaqt mobaynida (JPK 341 va 351-moddalar) tergov organlari jinoyatni ochishlari, ayb e'lon qilishlari va ayblanuvchini fosh qilishlari shart. Tergov harakatlarini amalga oshirish jarayoni jinoyat ishini qo'zg'atish vaqtida ma'lum bo'lmagan boshqa jinoyatlarni aniqlashga ham imkon beradi.

Jinoyat ishlarini tergov qilish butun bir protsessual chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iborat.

Yuqorida aytib o'tilganlardan kelib chiqqan holda dastlabki tergov ahamiyati naqadar katta ekanligi to'g'risida xulosaga kelish mumkin. Sud hukmining qonuniyligi, asoslanganligi va adolatliligi dastlabki tergovning tezkorligi, o'z vaqtidaligi va xolisligiga bevosita bog'liq. Yuqori sifatli va puxta amalga oshirilgan dastlabki tergov sudga jinoyat ishini to'g'ri ko'rib chiqish, sudlanuvchining aybdorligi yoki aybsizligini aniqlash, tegishli jazoni belgilashga imkon beradi.

O`zRda dastlabki tekshirish dastlabki tergov shaklida olib boriladi. Surishtiruv dastlabki bosqich sanaladi. Surishtiruv va dastlabki tergov organlarining o`rtasida ham o`xshashlik ham farq tomonlar mavjud. Ular uchun umumiy bo`lgan xususiyatlar *quyidagilardan iborat*: ular turli xil jinoiy ishlari bo`yicha bir xil vazifalarni amalga oshiradilar; jinoyat alomatlari mavjud bo`lgan holatlarda o`z vakolatlari doirasida jinoyat ishini qo`zg`ashlari shart; o`z faoliyatlarini yagona jinoyat-protsessual qonunchilik asosida amalga oshiradilar; o`z faoliyatlari davomida yagona protsessual qoidalarga amal qilishlari lozim.

Ular o`rtasidagi asosiy farq surishtiruv va dastlabki tergov jarayoni turli organlar tomonidan amalga oshirilishida. Ma'lum holatlarda surishtiruv dastlabki tergovdan oldin amalga oshiriladi. Bundan tashqari, surishtiruvchi va tergovchining vakolatlari hamda surishtiruv va tergov muddatlari bo`yicha farq mavjud.

JPKning 345-moddasiga muvofiq O`zbekiston Respublikasida barcha jinoyat ishlari bo`yicha dastlabki tergov o`tkazilishi shart.

Surishtiruv organlariga jinoyatlarni va ularni sodir etgan shaxslarni aniqlash hamda jinoyatni sodir etganlikda gumon qilinuvchilarni ushlab maqsadida jinoyat-protsessual qonunchilikda ko`zda tutilgan tergov harakatlarini o`tkazish, tegishli tezkor-qidiruv ishlarini o`tkazish va boshqa choralarni ko`rish vakolatlari berilgan.

Tezkor-qidiruv ishlari jinoyat ishlarini tergov qilish faoliyati bilan chambarchas bog`liq. Buni shaxslarning huquq va erkinliklarini, hayoti va sog`lig`ini himoya qilish, mulk huquqini himoyalash, jamiyat va davlat xavfsizligini ta'minlash maqsadida davlat organlari tomonidan o`z vakolatlari doirasida oshkora yoki maxfiy ravishda amalga oshiriladigan tezkor-qidiruv chora-tadbirlaridan iborat bo`lgan faoliyat sifatida ta'riflash mumkin.

Dastlabki tergov va tezkor-qidiruv faoliyatining asosiy maqsadi jinoyatchilikka qarshi kurashishdir. O`z mohiyatiga ko`ra ular huquqiy xarakterga egalar. Biroq, tezkor-qidiruv yordamchi bo`lib, uning natijalari ish bo`yicha dalil-isbot bo`la olmaydi, faqat tergovni olib borishda yo`l ko`rsatuvchi ma'lumotlar hisoblanadi. Shu bilan birgalikda, muvofiqlashtirilgan holda olib borilgan tezkor-qidiruv va tergov harakatlari jinoyatlarini ochish va ularni sodir etgan shaxslarni fosh qilish imkonini beradi. Aynan shu sababdan o`ta murakkab va xavfli jinoyatlarni aniqlash

va tergov qilishda idoraviy tezkor-qidiruv guruhlarini bilan bir qatorda idoralararo tezkor-qidiruv guruhlarini tashkil etiladi.

Jinoyat ishlarini sudda ko`rish va protsessual huquqning muhim tarkibiy qismlaridan biri dastlabki tergov bo`lib, uning vazifasi O`zbekiston Respublikasida jinoyatchilikka qarshi kurash maqsadiga yo`naltirilgan va samarali kurash olib borishni ta'minlash hisoblanadi.

Bu vazifani har bir jinoyat ishi bo`yicha obyektiv haqiqat o`rnatilishi ta'minlangandagina amalga oshirish mumkin bo`ladi. Jinoyat ishi bo`yicha obyektiv haqiqatni belgilash, ya'ni haqiqatda voqealar qanday bo`lganligini tekshirish uchun ayblanuvchining aybdorligi va jinoyat qilganligi bo`yicha dalil-isbotlarni to`plash, asoslash, baholash va yagona bir tizimga keltirgan holda xulosa chiqarish darkor.

Shu maqsadda ish sudda ko`rib chiqilmasdan oldin har bir jinoyat ishi bo`yicha dastlabki tergov o`tkazilishi lozim. Odatda dastlabki tergovning o`tkazilish vaqti jinoyat sodir etilgan vaqt bilan bir vaqtda va yakka tartibda olib boriladi va ishni sudda ko`rib chiqish uchun zarur bo`lgan dalil-isbotlarni to`plashda o`ta harakatchanlik va tezkorlikni ta'minlab beradi.

Dastlabki tergov organlari butun faoliyatlari davomida hech bir jinoyat ishi ochilmasdan qolmasligi va hech bir jinoyatchi jinoiy jazodan qochib qutulmasligini ta'minlashga harakat qiladilar. Bundan tashqari, bu organlar faqat haqiqiy jinoyatchilarnigina qilmishlariga yarasha jazo olishlarini ta'minlash yo`lida o`z faoliyatlarini tashkil etadilar. Dastlabki tergov davomida ish holatlari har tomonlama, to`liq va xolisona tekshirilib chiqiladi va bu jarayon vaqtida ayblanuvchini qoralovchi yoki oqlovchi hamda aybni yengillashtiruvchi va og`irlashtiruvchi holatlar aniqlanadi.

Shunga qaramasdan, tergov dastlabki, deb ataladi, chunki uni yuritish davomida jinoiy javobgarlikka tortilgan shaxsning aybdorligi masalasi hal etilmaydi. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26-moddasiga muvofiq "Jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan har bir shaxsning ishi sudda qonuniy tartibda, oshkora ko`rib chiqilib, uning aybi aniqlanmaguncha u aybdor hisoblanmaydi. Sudda ayblanayotgan shaxsga o`zini himoya qilish uchun barcha sharoitlar ta'minlab beriladi". Shaxsni aybdor, deb faqat sud topishi mumkin, lekin bu dastlabki tergovning ahamiyati kamsitilishini anglatmaydi. Dastlabki tergovning sifatli va to`liq amalga oshirilishi sudda ishni muvaffaqiyatli ko`rib chiqilishining garovi

sanaladi. Agar ushbu shart bajarilmasa va sud jarayonida to'ldirilmasa, u holda ish qo'shimcha tergovga yuboriladi.

Bu tavsif shunchaki jonli o'xshatish bo'lib, unchalik to'g'ri emas. Tergov qilinayotgan jinoyat ishi sud jarayonigacha borib yetmasligi ham mumkin. Agarda qonuniy asoslar mavjud bo'lsa, u holda ish tergovchi yoki prokuror tomonidan tugatilishi mumkin.

Dastlabki tergov jinoyatni oshkor qilish usullari va shakllari, aybdorni jinoiy javobgarlikka tortish va ishni sudga taqdim etish uchun zamin yaratish kabi protsessual qoidalarni tartibga soluvchi yuridik normalarni o'zida mujassamlashtirgan jinoyat-protsessual huquqning murakkab instituti hisoblanadi. Bundan tashqari, ushbu institutning normalari jinoyat ishini tergov qilish davomida jinoiy harakatning yuz bermaganligini aniqlasa yoki qonunga muvofiq asoslarga ko'ra aybdorni jinoiy javobgarlikdan ozod qilish taqozo etilgan holatlarda jinoiy ishni tugatish tartiblarini ham belgilab beradi.

Dastlabki tergov instituti vujudga kelgan paytdan beri jinoyat-protsessual huquqning ajralmas bir qismi bo'lib kelmoqda. Uning maqsadi har doim dastlabki tergov va surishtiruv organlarining faoliyati mobaynida vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlarning huquqiy barqarorligi, aniqligi va ochiq-oydinligini ta'minlash hamda o'zboshimchalik va qonunsizlikni bartaraf etish, fuqarolarning qonuniy huquq va erkinliklarini ta'minlashdan iboratdir.

Dastlabki tergov deganda jinoyatlarni ochish, ayblanuvchini jinoiy javobgarlikka tortish va jinoyat ishini sudga ko'rib chiqishga tayyorlashdan iborat bo'lgan jinoyat protsessining bir bosqichi tushuniladi.

Dastlabki tergov o'zining mohiyati va maqsadini ifodalovchi *quyidagi jihatlari bilan xarakterlanadi.*

Avvalambor, u jinoyatni ochish, ayblanuvchini jinoiy javobgarlikka tortish va jinoyat ishini sudga ko'rib chiqishga zamin yaratish davomida vujudga keladigan protsessual harakatlarning uzviyligidan iborat bo'lgan protsessual faoliyat hisoblanadi. Dastlabki tergov jarayonida faqat bevosita jinoyat-protsessual qonunchiligida ko'zda tutilgan choralargina qo'llashga yo'l qo'yiladi. Shu bilan birga yuqorida aytib o'tilgan harakatlar va munosabatlar har bir ish bo'yicha obyektiv haqiqatga, qonun talablariga amal qilingan holda va fuqarolar huquqlarini himoyasini ta'minlangan holda amalga oshirilishi lozim.

Dastlabki tergov bo`yicha barcha protsessual faoliyat maxsus mansabdor shaxslar — tergovchilar tomonidan amalga oshiriladi. Qonun boshqa hech qanday idora va shaxslarga tergov olib borish vakolatini bermagan. Prokuror bundan mustasno. Surishtiruv organlarining jinoyat ishi bo`yicha surishtiruvni boshlashlari (JPK 340-modda) dastlabki tergov hisoblanmaydi. O`ziri kunda barcha jinoyat ishlari bo`yicha dastlabki tergov o`tkazilishi shart (JPK 345-modda, 1-band), surishtiruv esa amalga oshirilmasligi ham mumkin.

Jinoyat-protsessual kodeksining 344-moddasiga muvofiq O`zbekiston Respublikasida dastlabki tergovni prokuratura, ichki ishlar organlari va milliy xavfsizlik xizmati tergovchilari olib boradi. Dastlabki tergovni prokurorlar ham olib borishlari mumkin.

Ammo tergovchilarning davlat apparati tizimidagi o`rni masalasi bizning yuridik adabiyotimizda ko`plab munozaralarga sabab bo`lgan.

Dastlabki tergovni kim olib borishi kerak, degan masala bo`yicha turli xil nuqtai nazarlar bildirilgan. Bir toifadagi mualliflar barcha tergovchilarni prokuratura organlarida mujassamlashtirish kerak desa, ikkinchi toifadagilari — militsiya organlarida va uchinchi toifadagilari — maxsus tergov organlarida mujassamlashtirish kerak degan fikrlarni bildirganlar. Yuqoridagi har bir taklif ham ijobiy ham salbiy tomonlarga ega.

Ayni paytda qonun chiqaruvchi organ tergov apparatlari prokuratura organlari, IIV va MXXda faoliyat yuritishi lozim, deb topgan. Dastlabki tergovni prokurorlar ham olib borishlari mumkin (JPK 344-modda). Bu tergovchilar protsessual jihatdan bir xil mustaqillikka ega bo`lib, ularning vakolatlari faqat tergov qilinayotgan ishlarning tegishliligi bo`yichagina aniq belgilab beriladi.

Bundan tashqari, O`zbekiston Respublikasi konstitutsiyasining 121-moddasiga muvofiq O`zbekiston Respublikasi hududida jinoyatchilikka qarshi kurash bo`yicha tezkor-qidiruv, tergov va boshqa maxsus vazifalarni mustaqil ravishda bajaruvchi xususiy kooperativ tashkilotlar, jamoat birlashmalari va ularning bo`linmalarini tuzish hamda ularning faoliyat ko`rsatishi taqiqlanadi.

Turli idoralarning tergovchilari o`rtasida ishlarni ko`rib chiqish ketma-ketligi amalga oshirilgan jinoyat-larning xarakteri va ularni tergov qilishning o`ziga xos jihatlariga qarab aniqlab beriladi. Amaldagi

qonunchilikka muvofiq ishlarni ko`rib chiqish ketma-ketligi tartibi prokuratura, MXX va IIVning tergov apparatlariga bir xil og`irlikdagi vazifalarni yuklaydi (JPK 345-346-moddalar).

Shunday qilib, dastlabki tergov jinoiy protsessida suddan tashqari bo`lgan faoliyat hisoblanishini xarakterlaydi. Ammo, ba'zi xorijiy mamlakatlarda, xususan Fransiyada qonunga muvofiq dastlabki tergovni olib borish vazifasi tergov sudyasining zimmasiga yuklatilgan. Buning uchun politsiya surishtiruv tamomlangandan so`ng prokuror tomonidan chiqariladigan xulosa asos bo`ladi. Bunday xulosa agar prokuror ushbu ish bo`yicha dastlabki tergovni o`tkazish lozim, deb topgan hollarda chiqariladi. Aks hollarda to`liq tergov ko`rinishidagi surishtiruv politsiya organlari tomonidan olib boriladi va bu aksariyat jinoyat ishlariga nisbatan qo`llaniladi.

Dastlabki tergov jarayonida sudya jinoyat-protsessual qonunchilikda ko`zda tutilgan barcha zarur tergov harakatlarini amalga oshiradi, protsessual majburlov charalarini ko`rish haqida buyruq chiqaradi. Bundan tashqari, ayblanuvchini "ijtimoiy tekshiruvdan" o`tkazadi, ya'ni uning ijtimoiy kelib chiqishi, mulkiy va oilaviy ahvolini, sog`ligi va psixikasining ahvolini o`rganadi. Ma'lum bo`lgan ma'lumotlar sudya tomonidan hisobga olinadi, lekin bevosita jinoyat ishi materiallariga kiritilmaydi, alohida yuritiladi. Dastlabki tergovni tugatgach, tergov sudyasi prokuror bilan kelishilgan holda ishni sudga yuborish to`g`risida qaror chiqaradi.

Shunday qilib, ba'zi xorijiy mamlakatlarda e'tirof etilgan tergov konsepsiyalariga muvofiq dastlabki tergovni tergov sudyalari yoki sud tergovchilari tomonidan amalga oshirilishi bizda kerakligicha e'tirof etilmagan va rivoj-lanmagan.

O`ziri kunda O`zbekiston Respublikasida dastlabki tergov qonuniylik va shaxs huquqlari kafolatini mustahkamlash, fuqarolarni qonun va huquq-tartibotni hurmat qilish ruhida tarbiyalashda jinoyat protsessining muhim bir bosqichi bo`lib kelmoqda.

Nihoyat, dastlabki tergovning asosiy masalalaridan biri — uning vazifalari hisoblanadi.

Barcha tergovchilar uchun umumiy bo`lgan va ular faoliyatining asosiy yo`nalishini belgilab beradigan protsessual vazifalar O`zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 2-moddasida o`z ifodasni topgan.

Jinoyat-protsessual qonun hujjatlarining vazifalari jinoyatlarni tez va to'la ochishdan, jinoyat sodir etgan har bir shaxsga adolatli jazo berilishi hamda aybi bo'lmagan hech bir shaxs javobgarlikka tortilmasligi va hukm qilinmasligi uchun aybdorlarni fosh etishdan hamda qonunning to'g'ri tatbiq etilishini ta'minlashdan iboratdir (JPK, 2-modda).

Jinoyat ishlarini yuritishning jinoyat-protsessual qonunida belgilangan tartibi qonuniylikni mustahkamlashga, jinoyatlarning oldini olishga, shaxs, davlat va jamiyat manfaatlarini himoya etishga yordam berishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksiga muvofiq barcha jinoyat ishlari bo'yicha dastlabki tergov o'tkazilishi shart (JPK, 345-modda, 1-qism). Surishtiruv esa jinoyat ishini tergov qilishning dastlabki bosqichi (u hamma ishlar bo'yicha o'tkazilishi shart emas) bo'lib, unda jinoyat izlarini aniqlash va jinoyatni oshkor qilish hamda jinoyatchini topish uchun tezkor-qidiruv harakatlarini amalga oshiradi.

Dastlabki tergov — bu uni amalga oshirish vakolati berilgan mansabdor shaxslar — tergovchilar tomonidan amalga oshiriladigan faoliyat bo'lib, protsessual qonunchilikka qat'iy amal qilingan holda amalga oshiriladi va asosiy maqsadi jinoyatlarni aniqlash va ayblanuvchilarni fosh qilish hamda jinoyatni sodir bo'lishiga olib kelgan sabab va sharoitlarni belgilashga yo'naltirilgan bo'ladi. Uni prokuratura, ichki ishlar organlari va milliy xavfsizlik xizmati tergovchilari olib boradi. Dastlabki tergovni prokurorlar ham olib borishlari mumkin (JPK, 344-modda).

Jinoyat ishlarini tergov qilish jarayonida asosiy ish miqdori tergovchilar tomonidan amalga oshiriladi. Ammo, ba'zi holatlarda shu ishlar bo'yicha dastlabki tergovdan oldin surishtiruv amalga oshiriladi.

Ko'pchilik hollarda sodir etilgan yoki tayyorlanayotgan jinoyat ishlari bo'yicha xabar, ariza va shikoyatlarni surishtiruv organlari oladilar va ishni o'rganishni boshlaydilar. Ushbu holatlarda surishtiruv organlarining faoliyati dalillarni to'plash va asoslash, hodisa sodir bo'lgan joyni aniqlash hamda jinoyat sodir etgan shaxsni fosh etish va qo'lga olish, jinoyatning oldini olishga yo'naltirilgan bo'ladi. Bu faoliyatning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga o'z vaqtida tezkorlik bilan harakat qilish va yaxshi moddiy-texnik jihatdan ta'minlanganlik xizmat qiladi. Shu

sababli deyarli har doim jinoyat ishlarini tergov qilishdan oldin amalga oshiriladigan surishtiruvning ahamiyati beqiyos hisoblanadi.

Surishtiruvni protsessual qonunchilikka muvofiq vakolat berilgan davlat ma'muriy organlari amalga oshiradilar. Bu organlarga O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 38-moddasiga muvofiq quyidagilar kiradi:

1) militsiya;

2) harbiy qismlar, qo'shimalarning komandirlari, harbiy muassasalar va harbiy o'quv yurtlarining boshliqlari — ularga bo'ysunuvchi harbiy xizmatchilar, shuningdek, o'quv mashqlari o'tkazilayotgan vaqtda harbiy xizmatga majburlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlarga doir ishlar bo'yicha; O'zbekiston Respublikasi qurolli Kuchlari xodimlarining xizmat majburiyatini bajarish bilan bog'liq jinoyatlari yoki qism, qo'shilma, muassasa yo o'quv yurti joylashgan yerda sodir etgan jinoyatlariga doir ishlar bo'yicha;

3) milliy xavfsizlik xizmati organlari — qonunga ko'ra ularning yuritishiga berilgan ishlar bo'yicha;

4) O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi jazoni ijro etish tizimini boshqarish organlarining boshliqlari, qamoq tarzidagi jazoni ijro etish muassasalarining, jazo ijro etish koloniyalari, tarbiya koloniyalari, tergov izolatorlari hamda turmalarning boshliqlari — shu muassasalar xodimlari xizmatni o'tashning belgilangan tartibiga qarshi qilgan jinoyatlarga doir ishlar, xuddi shuningdek, mazkur muassasalar hududida sodir etilgan boshqa jinoyatlarga doir ishlar bo'yicha;

5) davlat yong'indan nazorat qilish organlari — yong'inlarga doir va yong'inga qarshi qoidalarni buzganlikka doir ishlar bo'yicha;

6) chegarani qo'riqlash organlari — davlat chegarasini buzganlikka doir ishlar bo'yicha;

7) olis safarda bo'lgan dengiz kemalarining kapitan-lari;

8) davlat bojxona xizmati organlari, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti va uning joylardagi bo'linmalari — tegishli bojxona, soliq va valuta to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlikka doir ishlar bo'yicha.

Qonunda surishtiruv tushunchasiga ta'rif berilmagan.

Protsessual adabiyotda surishtiruv tushunchasi masalasi bo`yicha yagona fikr mavjud emas. Ma'lum bir vaqtgacha ko`pchilik protsessual qonunchilik mutaxassislarining ishlarida surishtiruvning asosiy belgisi, xususiyati sifatida uning ma'lum bir vaqt doirasida va kechiktirib bo`lmasdan amalga oshirilishi, deb ko`rsatib kelingan. Bundan tashqari, surishtiruv ishlari jinoyat ishini tergov qilish jarayonining ilk bosqichida amalga oshiriladigan harakatlar ekanligi ham ta'kidlangan. Ba'zi mualliflar surishtiruvni "tergovning dastlabki yoki eng sodda shakli" sifatida ta'riflaganlar. Boshqalari esa surishtiruvni jinoyat hodisasini va moddiy izlarini aniqlashdan iborat dastlabki faoliyat sifatida ta'riflaganlar.¹ *M.S. Strogovich* tomonidan bildirilgan fikrga muvofiq jinoyatlarni ochish va ayblanuvchi shaxsni aniqlashga qaratilgan kechiktirib bo`lmaydigan harakatlar surishtiruvning asosiy xususiyati hisoblanadi. "Surishtiruv — bu tergov jarayonining dastlabki bosqichi bo`lib, unda jinoyat izlari qayd etiladi va jinoyatni oshkor qilish va jinoyatchini topish uchun amalga oshiriladigan kechiktirib bo`lmaydigan tergov harakatlaridir"², deb yozgan *M.S. Strogovich*.

Yuqorida aytib o`tilganlar bilan bir qatorda, surishtiruv tushunchasi bo`yicha yangi nuqtai nazarni bildiruvchi mualliflar ham mavjud. Ularning fikriga ko`ra surishtiruv - bu faqat ma'lum davlat (ma'muriy) organlari tomonidan amalga oshiriladigan faoliyat bo`lib, u tezkor-qidiruv va tergov funksiyalarini uyqunligida amalga oshiriladi va asosiy maqsadi nafaqat jinoyatlarni oshkor qilish shu bilan birga jinoyatlarni topish, ularni oldini olish va bartaraf etishdan iboratdir.

O`zbekiston Respublikasining 1956 yildagi Jinoyat-protsessual kodeksiga muvofiq surishtiruv ikki xil ko`rinishda amalga oshirilishi mumkin bo`lgan:

- 1) ish bo`yicha dastlabki tergov o`tkazilishi shart bo`lgan holatlar;
- 2) dastlabki tergov o`tkazilishi shart bo`lmagan holatlar.

Ikkinchi shakldagi surishtiruvda ish to`lalgicha surishtiruv organlari tomonidan amalga oshirilgan va dastlabki tergov olib borilmagan hamda surishtiruv materiallari sudga taqdim etilgan. O`zbekiston Respublikasining 1994 yildagi yangi Jinoyat-protsessual kodeksiga muvofiq barcha jinoyat ishlari bo`yicha dastlabki tergov o`tkazilishi shart (JPK, 345-modda, 1-qism).

O`ozirgi kunda jinoyatlarni tergov qilishning (rassledovaniye) asosiy va yagona shakli dastlabki tergov (sledstviye) hisoblanadi.

Jinoyat protsessida surishtiruv va dastlabki tergov o`rtasidagi o`zaro munosabat masalasi tergov organlarining butun tarixi davomida yuridik matbuotda dolzarb bahs-munozara mavzularidan biri bo`lib kelgan. Bu bahs-munozarada ham protsessualist-olimlar, ham surishtiruv, tergov, prokuratura, sudlar va adliya kabi organlarning amaliy xodimlari ishtirok etib kelishgan.

Tergov olib borish ko`zda tutilgan ishlar bo`yicha surishtiruv faqat dastlabki va kechiktirib bo`lmaydigan harakatlarni amalga oshirish bilan chegaralanib qolishi lozim. Surishtiruv organlari bu ishlar bo`yicha faqat qidiruv funksiyalarini bajarish huquqiga ega xolos va ularning faoliyati dastlabki tergov uchun yordamchi xarakterni kasb etishi kerak. M.S. Strogovich o`zining fikrini qo`llab-quvvatlovchi ishonchli dalillarni keltirgan. Surishtiruv va tergov organlarining ishlash sharoitlari va amaliy vazifalari bir-biridan farq qiladi. Ish bo`yicha dastlabki materiallarni topish, to`plash va asoslash, jinoyatchini bevosita va faol ravishda axtarish, uni topish va jinoyatchini fosh qilish kabilar surishtiruv organlarining asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Dastlabki tergov organlarining ishlari esa boshqa shart-sharoitlarda amalga oshiriladi va vazifalari ayblanuvchining ayblilik masalasini har tomonlama, chuqur o`rganish, barcha dalillarni to`plash va tahlil qilish hamda ayblanuvchiga qo`yilgan ayblovdan o`zini himoya qilishi uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratib berishdan iboratdir.

Murakkab ishlar bo`yicha tergovning surishtiruv organlari tomonidan amalga oshirilishi bu organlar faoliyatini murakkablashtirishi va samaradorlikning kuchsizlanishiga olib kelishi mumkin edi. Bu o`z navbatida jinoyatchilikka qarshi kurashga ham salbiy ta'sir ko`rsatgan bo`lar edi.

Prof. M.S. Strogovichning fikrlarini professorlar M.A. Chelsov, D.S. Karev, dots. I.A. Gelfand, yu.f.n. R.D. Raxunovlar ham qo`llab-quvvatlaganlar.

Yuqoridagi barcha mualliflar militsiya va prokuratura-ning tergov apparatidagi parallelizm va ko`p bosqichlilik jinoyatchilikka qarshi kurashga to`sqinlik qiladi va jinoyat ishlarni tergov qilishga salbiy ta'sir ko`rsatadi hamda rasmiyatchilikning ko`chayishiga olib keladi, degan fikrdalar. Ko`pincha jinoyat ishlari militsiya organlaridan tergov

organlariga o'tguncha vaqt mobaynida jinoyatchilar va ularning hamtavoqlari jinoyat izlarini yashirishga, dalillarni yo'qotishga, o'Qirlangan boyliklarni berkitishga, guvohlarga ta'sir o'tkazishga va hatto tergov va suddan qochib ketishga ulgurishlari mumkin. Murakkab ishlarni avval militsiya organlarida so'ng prokuratura organlarida tergov qilishda ishni o'rganish uchun prokuratura tergovchilari ko'p vaqt yo'qotadilar, bundan tashqari, oldin tegishli darajada amalga oshirilgan tergov harakatlarini takrorlaydilar.

Shularni hisobga olgan holda, 1994 yilgi O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi nima sababdan jinoyatlarni tergov qilishning mustaqil shakli sifatida surishtiruvdan voz kechganligini va surishtiruv organlarini jinoyat ishlari bo'yicha to'liq ish olib borishdan ozod etganligi va jinoyat ishlarini olib borishning yagona shaklini o'rnatganligi tushunarli bo'ladi.

Surishtiruv organi jinoyat ishini qo'zg'atganidan keyin kechiktirib bo'lmaydigan tergov harakatlarini bajaradi va 10 sutka o'tgach (JPK, 340-341-moddalar) ishni tergovchiga beradi.

Surishtiruvchi jinoyat ishini qo'zg'atganidan keyin yoki prokuror yoxud surishtiruv organining boshlig'i tomonidan qo'zg'atilgan ishni olgach, darhol uni o'z ish yurituviga qabul qiladi va kechiktirib bo'lmaydigan tergov harakatlarini bajarishga kirishadi.

Quyidagi hollarda surishtiruv yuritish muddati o'tishini kutmasdan surishtiruvchi ishni darhol tergovchiga o'tkazishi lozim, *basharti*: og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat aniqlangan bo'lsa; muayyan shaxsni ayblanuvchi tariqasida ishda ishtirok etishga jalb qilish uchun asoslar aniqlangan bo'lsa; ishni tugatish uchun asoslar aniqlangan bo'lsa; tergovchi ishning o'z yurituviga berilishini talab qilgan bo'lsa (JPK, 342-modda).

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi-ning 339-moddasida surishtiruvning vazifalari yaqqol belgilab berilgan bo'lib, unga muvofiq surishtiruvning vazifalari *quyidagilardan*:

- 1) jinoyatning oldini olish yoki unga yo'l qo'ymaslik;
- 2) dalillarni to'plash va saqlash;
- 3) jinoyat sodir etishda gumon qilinganlarni ushlash va yashiringan gumon qilinuvchilarni hamda ayblanuvchilarni qidirib topish;
- 4) jinoyat tufayli yetkazilgan moddiy ziyon qoplanishini ta'minlash uchun kechiktirib bo'lmaydigan tergov harakatlarini yuritishdan iborat.

Surishtiruv organlari zimmasiga jinoyat alomatlarini va jinoyat sodir etgan shaxslarni topish, ushbu Kodeksning qoidalariga muvofiq tekshirib chiqilganidan so`ng jinoyat ishi yuzasidan dalil tariqasida foydalanish mumkin bo`lgan ma'lumotlarni aniqlash maqsadida ilmiy-texnika vositalarini qo`llagan holda zarur choralarni ko`rish yuklatiladi. Ichki ishlar, milliy xavfsizlik xizmati va O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti va uning joylardagi bo`linmalari organlari bu maqsadda tezkor-qidiruv choralarni ham ko`rishga haqlidir.

Shunday qilib, surishtiruv va dastlabki tergovni umumlashtiruvchi jihatlar yagona maqsad — tergov qilinayotgan ishlar bo`yicha obyektiv haqiqatni o`rnatish va bir xil tergov o`tkazish tartib-qoidalariga amal qilish (JPK, 39-modda, 4-qism) hamda jinoyat-protsessual qonunchilikka muvofiq belgilangan bir xil vazifalardan (JPK, 2-modda) iboratdir.

Shu sababli qonunchilikni yanada mustahkamlash yo`lida jinoyatchilikka qarshi kurashuvchi organlar kuchlarini birlashtirish o`ta muhim sanaladi.

Tergovchi dastlabki tergov bosqichida tergovning o`z vaqtida va sifatli olib borilishi uchun mas'ul bo`lgan asosiy shaxs hisoblanadi. Uning vakolat va majburiyatlari doirasi qonun bilan belgilangan. Lekin jinoyat protsessi fanida tergovchi mas'uliyatini oshirish masalasi muhim muammolardan biri bo`lib kelmoqda.

Tergovchi - dastlabki tergov bosqichida jinoyat ishini sudda ko`rish vazifalarini bajarish, qonuniylik va fuqarolar huquqlarini ta'minlash, jinoyat sodir etgan har bir shaxsning jazosiz qolmasligi va biror aybsiz shaxsning jinoiy javobgarlikka tortilishiga yo`l qo`yilmasligi uchun qonunni to`g`ri qo`llashga mas'ul bo`lgan jinoyat protsessining ishtirokchisidir.

Oliy yuridik yoki boshqa maxsus ma'lumotga ega bo`lgan, zarur kasbiy va axloqiy sifatlarni o`zida mujassam-lashtirgan, sog`ligiga ko`ra o`ziga yuklatilgan majburiyatlarni bajara oladigan O`zbekiston Respublikasi fuqarolari tergovchi bo`lishlari mumkin.

Jinoyat ishining xususiyati va mazmuni, bosqichi va murakkablik darajasi, malakalanishi va tergovchining tajribasidan kelib chiqqan holda tergovchilar har xil mansabda bo`lishi mumkin. Ular tergovchi, katta tergovchi, o`ta muhim ishlar bo`yicha tergovchi va o`ta muhim ishlar

bo`yicha katta tergovchi deb atalishi mumkin. Dastlabki tergovni amalga oshirishiga ko`ra xodimlar lavozimining bunday nomlanishi tergov bo`limi mavjud bo`lgan barcha idoralarda mavjud.

Masalan, odatda tuman va shahar prokuraturalarida tergovchi va katta tergovchilar, viloyatlar va O`zbekiston Respublikasi prokuraturasida tergovchi, katta tergovchi, o`ta muhim ishlar bo`yicha tergovchilar, O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasida o`ta muhim ishlar bo`yicha katta tergovchi, o`ta muhim ishlar bo`yicha tergovchi va katta tergovchilar faoliyat yuritishadi. Ichki ishlar, milliy xavfsizlik xizmati va harbiy prokuraturalarda ham tergovchilar mansablari deyarli shunday taqsimlanadi.

Tergovchini tayinlashning o`rni va maxsus vakolati protsessual funksiyalar deb nomlanadigan uning o`ziga xos faoliyat yo`nalishlarida o`z aksini topadi.

Ushbu masala turlicha hal etiladi. Bunda tergovchi tomonidan amalga oshiriladigan funksiyalarning sonini hamma turlicha ko`rsatadi. Lekin tergovchi bitta funksiyani — jinoyat ishini tergov qilish vazifasini bajaradi degan fikr keng tarqalgan.

Ko`p hollarda tergovchi funksiyalari sifatida *quyidagilarni ko`rsatishadi*: ayblov, himoya, ishni hal etish, jinoyatchilikning oldini olish, jinoyatchilikka qarshi kurashda jamoatchilikni jalb etish, tarbiyalash va boshqalar.

Tergovchining jinoyat protsessidagi huquqiy maqomiga baQishlangan ilmiy ishda tergovchi tomonidan amalga oshiriladigan *sakkizta funksiyalar sanab o`tilgan*:

1. Jinoyat haqidagi ariza va xabarlarni ko`rib chiqish;
2. Ish holatlarini o`rganish;
3. Jinoyat sodir etishda ayblash;
4. Fuqarolarni jinoyat sodir etishda asossiz ayblashning oldini olish;
5. Jinoyat natijasida yetkazilgan moddiy zararining undirilishi va mulkni musodara qilish bo`yicha hukmning ijrosini ta`minlash;
6. Jinoyat sodir etilishiga sabab bo`lgan holatlarni bartaraf etish bo`yicha choralar ko`rish va jinoyatlarning oldini olish;
7. Turar joyi noma'lum bo`lgan ayblanuvchilarga qidiruv e'lon qilish;

8. Jinoiy ishlarni hal qilish.

Adabiyotlarda protsessual funktsiya tushunchasi bo'yicha yakdil fikrga erishilgan taqdirdagina tergovchining funksiyalari to'g'risidagi bahs muvaffaqiyatli hal etilishi mumkin. O'zgarib bunday yakdil fikr mavjud emas. Bundan tashqari, tergovchi ayblov funksiyasini amalga oshiradimi, degan savol ham dolzarb bo'lib turibdi.

Tergovchi ayblov to'g'risida qaror chiqargach, ayblovchiga aylanmaydi va ayblov funksiyasini amalga oshirmaydi, u o'zining yagona protsessual funktsiyasi bo'lgan jinoyat ishini tergov qilish ya'ni ishni to'la, har tomonlama o'rganib chiqish, obyektiv haqiqatga mos keladigan isbotlanishi lozim bo'lgan holatlarni aniqlash bilan shuqullanadi.

Tergovchi o'z funksiyalarini tegishli darajada bajarish mas'ul hisoblanadi va tergovning yo'nalishi va tergov harakatlarini yuritishga oid barcha qarorlarni, prokuror ruxsatini oladi qonunda nazarda tutilgan hollarni istisno etganda, mustaqil ravishda qaror qabul qiladi. Bularning barchasi JPK ning 36-moddasida o'z aksini topgan.

Tergovchining mustaqilligi va mas'uldorligi prinsipi u bajaradigan funksiyalarning asosida yotadi. Bu prinsip tergovchi dastlabki tergov davomida amalga oshiradigan jinoyat holatlarini o'rganish funktsiyasida yaqqol namoyon bo'ladi. Aynan ish holatlarini o'rganish jinoyat ishi bo'yicha oraliq va yakuniy qarorlarni chiqarish va ayblov yoki himoya uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Tergovchining ba'zi funksiyalari ma'lum bir jinoyat ishini ko'rib chiqishda bajarilmasligi ham mumkin (masalan, moddiy zarar qoplanishini ta'minlash, agar jinoyat moddiy zarar keltirish bilan bog'liq bo'lmasa). Ma'lum bir funktsiyaning amalga oshirilishini jinoyat ishini o'rganib chiqmasdan turib aniqlash mushkul.

Tergovchining faoliyati bir qator harakatlar va qarorlardan iborat bo'lib, u qonun talablariga muvofiq jinoyat ishini sifatli va o'z vaqtida ko'rib chiqishni taqozo etadi. Tergovchining shaxsiy mas'uldorligi u amalga oshiradigan barcha harakatlar, yechim va qarorlariga tegishli hisoblanadi. Tergovchiga protsessual mustaqillikni, ya'ni qonunga asoslangan holda va o'z ichki ishonchidan kelib chiqib ish holatlarini har tomonlama, to'liq va xolisona ko'rib chiqish uchun mustaqil harakat qilish imkoniyatini taqdim etmasdan turib undan mas'uldorlikni talab qilish mumkin emas.

Albatta, tergovchi mustaqilligining chegarasi yo`q emas. U tergovchiga berilgan vakolatlar doirasida amalga oshiriladi. Bundan tashqari, tergovchi o`z vakolatlarini amalga oshirish davomida fuqarolarning huquq va erkinliklariga so`zsiz rioya qilishi talab etiladi. Tergovchi, hatto, ayblanuvchiga nisbatan tergov harakatlarini amalga oshirish uchun so`roqqa chaqirish ham, ma'lum bir jihatdan shaxsning erkinligini cheklashga, ya'ni kundalik ish bilan shuqullana olmaslikka sabab bo`lishi mumkinligini hisobga olishi lozim. Shu sababli tergovchi barcha holatlarni chuqur tahlil qilgan holda ayblanuvchini tergov organiga chaqirish kerakmi yoki yo`qmi, degan masalani hal qiladi.

Tergovchining fuqarolar huquq va erkinliklarini chegaralash bilan bog`liq vakolatlari, xususan qamoqqa olish (JPK, 243-modda) va tintuv o`tkazish (JPK, 161-modda) prokurorning sanksiyasiga muvofiq amalga oshiriladi. Bu bilan fuqarolar huquq va erkinliklarini kafolatlash yanada mustahkamlanadi. Ayblanuvchini ishdan chetlatishda ham xuddi shu maqsadda prokuror sanksiyasi olinadi. (O`zRJPK 256-modda 1 bandi). Ushbu choralarni qo`llashda prokuror sanksiyasining talab qilinishidan bu borada tergovchi mustaqil qaror qabul qilmaydi degan xulosa kelib chiqmasligi kerak.

Tergovchining mustaqilligi va mas'uliyatliligi prinsipi uning doimo nazorat ostida ekanligini ham o`z ichiga oladi. Qonunchilik tergovchiga prokuror ko`rsatmalarini bajarish majburiyatini yuklaydi. (JPK 382-modda).

Tergovchi prokurorning shaxsni ishda ayblanuvchi tariqasida ishtirok etishga jalb qilish haqidagi, jinoyatni tavsif qilish va ayblov hajmi haqidagi, ehtiyot chorasi sifatida qamoqqa olish haqidagi, ishni sudga yuborish yoki ishni tugatish haqidagi, tugallangan ishni qo`shimcha tergovga qaytarish haqidagi ko`rsatmalariga rozi bo`lmasa, o`z e'tirozlarini yozma ravishda bayon qilgan holda ishni yuqori turuvchi prokurorga taqdim etishga haqlidir. Bunday hollarda quyi turuvchi prokurorning ko`rsatmasini yuqori turuvchi prokuror o`z qarori bilan yo bekor qiladi yoki ish bo`yicha tergov yuritishni boshqa tergovchiga topshiradi. (JPK 36-modda 1 bandi). Boshqa barcha hollarda, hatto u bilan kelishmaganda ham tergovchi prokuror ko`rsatmalarini bajarishga majbur.

Tergovchining prokuror ko`rsatmalari ustidan norozi bo`lib yuqori turuvchi prokurorga shikoyat qilishi mumkin bo`lgan ko`rsatmalari doirasi

juda tor bo`lib, dastlabki tergovning ko`pgina muhim tomonlarini qamrab olmaydi. Amaliyotda ko`p uchraydigan ayblanuvchini tibbiy muassasaga joylashtirish, jinoyat sodir etishda gumon qilinayotgan shaxsni ushlash, jinoyat ishi materiallarini alohida ko`rish uchun ajratish, tergovni to`xtashish kabi hollarda tergov jarayonida prokuror ko`rsatmalari muhim o`rin tutadi.

Olimlarning fikricha tergovchini o`zining ichki ishonchiga qarshi holda jinoyat ishi bo`yicha qaror chiqarish uchun "yuqoridan ko`rsatma" asosida u yoki bu tergov harakatlarini amalga oshirishga majbur qilish noqonuniy hisoblanadi hamda bu tergovchining mustaqilligi va mas'uliyatligi prinsipini buzadi. Bundan tashqari, prokurorning ko`rsatmalariga qarshi bo`lgan tergovchi uni faqat rasmiy bajaradi.

Bizning fikrimizcha, tergovchining prokuror tomonidan xohlagan masala bo`yicha berilgan ko`rsatmalarga noroziligi, agar bu norozilik yuqori turuvchi prokuror tomonidan rad etilmagan bo`lsa, to`liq va har tomonlama tergovni amalga oshirish maqsadida tergovchini almashtirish zaruratini vujudga keltiradi.

Tergovchi, boshqa mansabdor shaxslar singari, o`z vazifalarini bajarish jarayonida o`z faoliyatining tashkiliy va boshqa ta'minotlarga tayanish, o`z faoliyati jarayonida davlatning yordamidan foydalanish huquqiga ega. Bu borada qonunchilik tergovchining o`z yurituvdagi ish yuzasidan qonunga muvofiq bergan yozma topshiriqlari va chiqargan qarorlari barcha korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan ijro etilishi majburiyligini talab etadi. (JPK 36-modda 4 band).

Adabiyotlarda nafaqat tergovchining huquqiy maqomi, balki tergov bo`limi boshlig`ining ham huquqiy holati masalasi tadqiq etiladi. Tergov boshqarmasi, bo`limi, bo`linmasi, guruhining boshlig`i va uning o`rinbosari o`z vakolatlari doirasida jinoyatlarni ochish va ularning oldini olish yuzasidan tergovchilarning o`z vaqtida harakat qilishini nazorat etadilar, jinoyat ishlari bo`yicha dastlabki tergovni to`la, har tomonlama va xolisona olib borish choralarini ko`radilar.

Ushbu vazifani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun unga *quyidagi huquqlar berilgan*: ishlarni tekshirib ko`rish, dastlabki tergov o`tkazish, shaxsni ishda ayblanuvchi tariqasida ishtirok qilish uchun jalb etish, jinoyatni tavsif qilish va ayblovning hajmi, ishning yo`nalishini belgilash,

ayrim tergov harakatlarini o`tkazish haqida tergovchiga ko`rsatmalar berish, ishni bir tergovchidan ikkinchi tergovchiga olib berish, ishni tergov qilishni bir necha tergovchiga topshirish, shuningdek, tergovchi vakolatlaridan foydalanib, dastlabki tergov olib borishda qatnashish va dastlabki tergovni shaxsan o`zi olib borish. (JPK 37-modda)

Tergov boshqarmasi, bo`limi, bo`linmasi, guruhi boshlig`ining ish yuzasidan ko`rsatmalari tergovchiga yozma tarzda beriladi va ularning ijro etilishi majburiydir. (JPK 374-modda 3-qism). Lekin, olingan ko`rsatmalar ustidan prokurorga shikoyat qilinishi, JPKning 36-moddasining uchinchi qismida nazarda tutilgan hollarni istisno etganda, ularning ijro etilishini to`xtatib qo`ymaydi. Prokuror ko`rsatmalari tergov boshqarmasi boshlig`i uchun majburiydir.

Tergov doimo protsessual mustaqillikka ega bo`lgan muayyan shaxs (tergovchi) tomonidan amalga oshirilsada, bizning fikrimizcha tergovning protsessual tomonini boshqarsa bo`ladi. Tergov boshqarmasining boshlig`i biror jinoyatni tergov qilishni emas balki, jinoyat ishlarini tergov qilish uchun tergovchilarning vazifasini taqsimlaydi va ularning faoliyatini boshqaradi. *Bu borada quyidagi huquqlarga ega:* dastlabki tergovni amalga oshirish bo`yicha ko`rsatmalar berish, ishni bir tergovchidan ikkinchi tergovchiga olib berish, tergovni bir necha tergovchilarga topshirish. Shulardan kelib chiqib, tergov boshqarmasi boshlig`ining faoliyatida nisbatan mustaqil bo`lgan *quyidagi ikki yo`nalish farqlanadi:* jinoyat ishlarini tergov qilish ustidan nazorat qilish va o`z bo`ysunuvidagi tergovchilar (tergov bo`linmalari)ni boshqarish.

Tergovchi va surishtiruv organlari o`rtasida vujudga keladigan huquqiy munosabatlarni ko`rib chiqishda shuni e'tiborga olish lozimki, jinoyat protsessual qonunchiligida surishtiruv organlariga jinoyatlarni ochish va jinoyat sodir etgan shaxslarni topish, shuningdek, jinoyatlarning oldini olish maqsadida tezkor qidiruv faoliyati o`tkazish bo`yicha choralar ko`rish vazifasi yuklatilgan. JPKning 39-modda 3 qismi va 343-moddalariga asosan tergovchi surishtiruv organlari bajarishi uchun majburiy bo`lgan *quyidagi turdagi yozma ko`rsatmalarni berishi mumkin:* 1) tergov harakatlarini o`tkazish to`g`risida; 2) tergov harakatlarini amalga oshirish jarayoniga yordam berish to`g`risida; 3) qidiruv harakatlarini o`tkazish to`g`risida.

Tergovchi tergov harakatlarini olib borishni o'zi bajara olmagan hollarda (*masalan*, bir vaqtning o'zida bir necha tintuv, so'roq yoki boshqa tergov harakati o'tkazish kerak bo'lib qolsa) yoki ushbu harakatni surishtiruv organlari tomonidan amalga oshirilishi taktik jihatdan maqsadga muvofiq bo'lsa surishtiruv organlariga ko'rsatma berishi mumkin. Surishtiruv organlariga turli xildagi qaror chiqarishni talab etadigan tergov harakatlarini bajarish uchun ko'rsatma berilishi mumkin emas. Bularga ayb e'lon qilish, majburlov chorasini tanlash yoki o'zgartirish, ishni tugatish, to'xtatib qo'yish, jinoyat ishlarini qo'shish, ajratib olish va boshqa shu kabilar kiradi.

Surishtiruv organlari tomonidan tergov harakatlarini amalga oshirish jarayonidagi yordami voqea joyini qo'riqlash, jabrlanuvchining shaxsini aniqlash, ashyoviy dalillarni qidirishda ishtirok etish, tergov harakatini o'tkazishni tashkil etishda yordam berish kabi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin.

Qidiruv ishlari o'tkazish bo'yicha ko'rsatma bershi orqali tergovchi ishni tergov qilishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan, tergov versiyalari va tergovning to'g'ri yo'nalishini tanlashga yordam beradigan qimmatli ma'lumotlar olishi mumkin.

Bunda quyidagi ikki holatni qayd etish lozim. *Birinchi*dan tergovchi tezkor-qidiruv faoliyati natijasida olingan axborotni tekshirishi lozim. *Ikkinchi*dan ishni tergovchiga topshirgandan keyin surishtiruv organlari faqat tergovchining ko'rsatmalariga asosan shu ish bo'yicha tergov harakatlari o'tkazishi mumkin. Jinoyat sodir etgan shaxsning shaxsi aniqlanmasdan ish tergovchiga topshirilgan hollarda surishtiruv organlari jinoyatchini topish bo'yicha tezkor qidiruv harakatlarini amalga oshiraveradi, faqat buning natijalari haqida tergovchini xabardor qilishi kerak.

Murakkab jinoyatlarni ochish odatda tergovchilar va militsiya xodimlarining birgalikdagi faoliyat natijasi hisoblanadi. Shu maqsadda jinoyatlarning oldini olish, yashiringan jinoyatchilarni tezlikda topish masalalari bo'yicha ularning hamkorligini ta'minlash birinchi o'ringa chiqadi. Bunday hamkorlikning huquqiy asosi O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksi hisoblanadi.

Bu surishtiruv organlari xodimlariga tergovning muayyan bosqichi oldida turgan maqsad va vazifalarni inobatga olish va tezkor-qidiruv

ishlarini amalga oshirishda tergovchi bilan mustahkam o`zaro hamkorlikda faoliyat yuritish majburiyatini yuklaydi.

Qonunda surishtiruv organlarining tergov harakatlarini o`tkazish jarayonida tergovchiga ko`rsatadigan yordami nimalardan iboratligi ko`rsatilmagan. Amaliyot ko`rsatishicha, u quyidagi shakllarda bo`lishi mumkin: tergov harakatlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishda yordam berish (hodisa joyini qo`riqlash, tintuv, eksperiment vaqtida tartibni ta'minlash va boshqa hollarda) uchun surishtiruvchini jo`natish; tergovchi tomonidan tergov harakatining samarasini oshirish maqsadida ko`rilgan tezkor choralarda ishtirokini ta'minlash.

Qonunga ko`ra hamkorlik quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

1) tergovchi — navbatchi qism — jinoyat haqida xabar olgan hamda hodisa joyini ko`zdan kechirishga chaqirgan jinoyat qidiruv xodimi;

2) tergovchi — aniq ko`rinib turgan holatlar bo`yicha jinoiy ish qo`zg`atilgandan keyin u ochilgunga qadar jinoyat qidiruv xodimi;

3) xuddi shu subyektlar tomonidan va jinoyat ishi ochilgunga qadar oldin to`xtatilgan ishlar bo`yicha;

4) tergovchi — murakkab ishlarni tergov qilish jarayonida tezkor-qidiruv guruhi tarkibidagi jinoyat qidiruv xodimi.

Ko`rinib turibdiki, tergovchilarning surishtiruv organlari bilan hamkorligi faqat qonunga emas, balki o`zaro yaxshi munosabatlarga ham asoslanadi. Militsiya organlari odatda birinchi bo`lib dastlabki tergov o`tkazilganligini talab qiladigan, jinoyat sodir etilganligi haqida ma'lumotga ega bo`lishadi. Qonunga asosan ular darhol hodisa joyiga kelishi va o`sha zahotiy oq prokuror hamda tergovchini bu haqda xabardor etishga majbur. Militsiya tergovchidan farqli o`laroq tezkor harakatlarni amalga oshirish uchun barcha imkoniyatlar bilan ta'minlangan. Shuning uchun O`zR JPKning 339. 340. 341-moddalariga asosan ular kechiktirib bo`lmaydigan barcha tergov harakatlarini, shuningdek, iz va dalillarning yo`qolib ketishi oldini olish bo`yicha choralar ko`rishi shart.

Jinoyat ishi yuzasidan surishtiruv o`n sutkadan oshmagan muddatda tamomlanishi lozim. (JPK 341-modda). Surishtiruv jinoyat ishini tergovchiga o`tkazish bilan tamomlanadi. Lekin qonunga ko`ra quyidagi hollarda surishtiruvchi 10 kunlik muddat o`tishini kutmasdan ishni darhol tergovchiga o`tkazishi lozim, *basharti*:

1) og`ir yoki o`ta og`ir jinoyat aniqlangan bo`lsa;

2) muayyan shaxsni ayblanuvchi tariqasida ishda ishtirok etishga jalb qilish uchun asoslar aniqlangan bo`lsa;

3) ishni tugatish uchun asoslar aniqlangan bo`lsa;

4) tergovchi ishning o`z yurituviga berilishini talab qilgan bo`lsa, surishtiruvchi ishni tergovchiga o`tkazish haqida qaror chiqaradi. (JPK 342-modda).

Tergovchining tergov va qidiruv harakatlarini bajarish to`g`risidagi topshiriqlarini surishtiruvchi tergovchining ijro etish shartlari, tartibi va muddatlari xususidagi ko`rsatmalariga muvofiq bajarishi shart.

Topshiriqni belgilangan muddatda bajarish imkoniyati bo`lmasa, surishtiruvchi bu haqda tergovchini xabardor qiladi va bajarish muddatini uzaytirishni yoki ijro etish shartlari va usullarini o`zgartirishni iltimos qiladi.

JPKning 36, 39, 339, 343, 347-moddalarida jinoyat ishini qo`zg`atgandan tergov tugagunga qadar surishtiruvchi va tergovchi o`rtasidagi munosabatlarning huquqiy asoslari ko`rsatilgan.

Tergovchi o`zining barcha topshiriqlari, ko`rsatma va talablarini surishtiruvchiga surishtiruv organining boshlig`i orqali yuboradi. O`zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksining 39-moddasiga ko`ra surishtiruv organi boshlig`ining huquqiy holati o`rnatilgan. Unga ko`ra har bir surishtiruv organining rahbari surishtiruv organining boshlig`i sifatida harakat qiladi. Surishtiruvchi topshiriq asosida va surishtiruv organi boshlig`ining rahbarligi ostida harakat qiladi. Surishtiruv organi boshlig`ining yozma ko`rsatmasi surishtiruvchi uchun majburiydir. Surishtiruvchi ko`rsatmaga norozi bo`lsa, ko`rsatmani bajarishni to`xtatmay turib, bu ko`rsatma ustidan prokurorga shikoyat qilishga haqlidir.

Prokurorning yozma ko`rsatmasi surishtiruv organining boshlig`i va surishtiruvchi uchun majburiydir. Surishtiruv organining boshlig`i va surishtiruvchi prokuror ko`rsatmasiga rozi bo`lmagan taqdirda, ko`rsatmani bajarishni to`xtatmay turib, uning ustidan yuqori turuvchi prokurorga shikoyat qilishga haqlidir. (O`zRJK 39-modda 6 qism).

Shunday qilib, dastlabki tergov va surishtiruv organlarining o`zaro hamkorligi deganda ushbu davlat muassasalari mansabdor shaxslarining jinoyatlarni ochish, aybdorlarni topish, kimningdir jinoiy faoliyatini oldini olish va chek qo`yish, jinoyat natijasida yetkazilgan moddiy zararni

undirishga qaratilgan kelishilgan faoliyati tushuniladi. Jinoiy ishlarni tergov qilishda tergov va surishtiruv organlarining kuchi va vositalarini birlash-tirish va bu orqali yanada samarali natijalarga erishish bunday hamkorlikning maqsadi hisoblanadi.

Ko`pgina jinoyatlarni muvaffaqiyatli ochish tergov va tezkor-qidiruv tadbirlarining oqilona o`tkazilishiga bog`liqligidan kelib chiqib doimo tergov va surishtiruv organlari o`rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga intilish lozim. Bunday hamkorlik masalalari o`z ichiga tezkor vaziyatlarda katta tajribaga ega bo`lgan surishtiruv organlari xodimlarining fikr-mulohazalari va takliflari o`z aksini topgan tergov qilish rejasida ko`rsatilish kerak.

Tergov va surishtiruv organlarining o`zaro hamkorligi muayyan ish bo`yicha dastlabki tergovning butun muddati davomida o`zaro yordam berish, birgalikda tadbirlar o`tkazish jarayonida o`zaro axborot almashish va jinoyatlarni ochish va aybdorlarni topishda o`zaro mas'uliyatlilik kabilarni nazarda tutadi. O`amkorlikning shakl va usullari tergov qilinayotgan ishning o`ziga xos xususiyatlariga bog`liq bo`ladi.

Qonun surishtiruv organlariga tarif bermaydi, faqat *quyidagilar surishtiruv organlari hisoblanishini ta'kidlaydi:*

1) militsiya;

2) harbiy qismlar, qo`shilmalarning komandirlari, harbiy muassasalar va harbiy o`quv yurtlarining boshliqlari — ularga bo`ysunuvchi harbiy xizmatchilar, shuningdek, o`quv mashqlari o`tkazilayotgan vaqtda harbiy xizmatga majburlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlarga doir ishlar bo`yicha; O`zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari xodimlarining xizmat majburiyatini bajarish bilan bog`liq jinoyatlari yoki qism, qo`shilma, muassasa yo o`quv yurti joylashgan yerda sodir etgan jinoyatlariga doir ishlar bo`yicha;

3) milliy xavfsizlik xizmati organlari — qonunga ko`ra ularning yuritishiga berilgan ishlar bo`yicha;

4) O`zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi jazoni ijro etish tizimini boshqarish organlarining boshliqlari, qamoq tarzidagi jazoni ijro etish muassasalarining, jazoni ijro etish koloniyalari, tarbiya koloniyalari, tergov izolatorlari hamda turmalarning boshliqlari — shu muassasalar xodimlari xizmatni o`tashning belgilangan tartibiga qarshi qilgan jinoyatlarga doir ishlar, xuddi shuningdek, mazkur muassasalar hududida

sodir etilgan boshqa jinoyatlarga doir ishlar bo`yicha; (O`zR 27.12.1996y. 357-I-son qonuni tahriridagi qism)

5) davlat yong`indan nazorat qilish organlari — yong`in-larga doir va yong`inga qarshi qoidalarni buzganlikka doir ishlar bo`yicha;

6) chegarani qo`riqlash organlari — davlat chegarasini buzganlikka doir ishlar bo`yicha;

7) olis safarda bo`lgan dengiz kemalarining kapitan-lari;

8) davlat bojxona xizmati organlari, O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti va uning joylardagi bo`linmalari — tegishincha bojxona, soliq va valuta to`g`risidagi qonun hujjatlarini buzganlikka doir ishlar bo`yicha.

Surishtiruv faoliyatini amalga oshiruvchi organlar faoliyatini kengroq ko`rib chiqamiz. Ularning ba'zi birlariga to`xtalib o`tish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

a) Militsiya.

Bu organ bevosita ichki ishlar organlariga kiradi hamda 1991 yil 25 oktabrdagi Ichki ishlar vazirligi to`g`risidagi Nizom uning faoliyatini tartibga soluvchi asosiy hujjat hisoblanadi. Bu Nizomga asosan O`zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi (keyingi o`rinlarda "vazirlik") Konstitutsiya va Mustaqillik Deklaratsiyasiga muvofiq O`zbekiston Respublikasi davlat boshqaruv organi hisoblanadi.

Vazirlik o`z vakolatlari doirasida fuqarolarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoyasini, jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlaydi hamda jinoyatchilikka qarshi kurash olib boradi.

Vazirlik o`z faoliyati bo`yicha O`zbekiston Respublikasi Prezidentiga va hukumatiga bo`ysunadi.

Vazirlik O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tashkil etiladi va tugatiladi. Prezidentning vazirlikni tashkil etish va tugatish to`g`risidagi farmoni Oliy Majlis va Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi. Vazirlik o`z faoliyatini siyosiy partiyalar, ijtimoiy harakatlar va boshqa jamoat birlashmalaridan holi ravishda amalga oshiradi.

O`zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining asosiy vazifalari *quyidagilardan iborat:*

— respublika ichki ishlar organlari faoliyatining strategik yo`nalishlarini belgilash;

— ichki ishlar organlari faoliyatini umumiy boshqarish, muvofiqlashtirish, ularga tashkiliy-metodik va faoliyati *samaradorligi ta'minlanishiga yordam berish*;

— IIV tizimiga kiruvchi organlar, korxonalar, muassasa va tashkilotlar faoliyatida qonuniylikni ta'minlash, fuqarolarning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlarini himoya qilish; ichki qo`shinlarning harbiy va safarbarlik jihatdan tayyorligini ta'minlash;

— jamoat xavfsizligini ta'minlash va jamoat tartibini himoya qilish, jinoyatchilikka qarshi kurashni tashkil qilish;

— fan va texnika yutuqlarini, samarali tajribalarni, boshqarishning progressiv shakllarini va ishlash metodlarini joriy qilish;

— ichki ishlar organlari faoliyatining huquqiy asoslarini ishlab chiqish;

— organlarda kadrlar bilan ishlashning yuqori darajasini tashkil qilish;

— ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy kafolatlarini ta'minlash;

— uyushgan jinoyatchilik va korrupsiyaga qarshi kurashni tashkil qilish.

Vazirlik o`z vazifa va funksiyalarni amalga oshirishda *quyidagi prinsiplarga asoslanadi*:

— Kollegiallik va yakaboshchilik;

— qonuniylik, shaxsni hurmat qilish, internatsionallizm;

— oshkorlik;

— davlat organlari, jamoat birlashmalari, mehnat jamoalari va aholi bilan aloqa qilish, jamoat fikrini hisobga olish;

— milliy, til, mahalliylikiga ko`ra ichki ishlar organlari xodimlarining huquqlarining cheklanishiga yo`l qo`ymaslik.

Vazirlik huquqiy faoliyatining asosini *quyidagilar tashkil qiladi*:

— O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi;

— O`zbekiston Respublikasi qonunlari;

— O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari;

— Vazirlar Mahkamasi normativ aktlari;

— O`zbekiston Respublikasi IIVning normativ aktlari;

Vazirlik o`z vakolati doirasida normativ aktlarga va ularni ijro etish maqsadida qaror, ko`rsatma, yo`riqnomalar qabul qiladi va qoidalarni belgilaydi.

O`zbekiston Respublikasi IIVligi davlat organlari, jamoat birlashmalari, mehnat jamoalari, aholi va ommaviy axborot vositalarini respublikadagi vaziyat va ichki ishlar organlarining uni mustahkamlash borasidagi faoliyati hamda vazirlikning zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarilishi haqida xabardor qilib boradi.

O`zbekiston Respublikast IIV davlat organlari, jamoat birlashmalari, mansabdor shaxslar va fuqarolardan vazirlikning vazifalarini amalga oshirish uchun zarur bo`lgan ma'lumotlarni talab qilib olishga, boshqa huquqni muhofaza qilish organlari bilan o`z faoliyatini birgalikda amalga oshirishga va muvofiqlashtirib borishga haqli.

Vazirlikning boshqa vakolatlari unga yuklatilgan *vazifalardan kelib chiqadi*:

— ichki ishlar organlari xodimlarining jinoyatchilikka qarshi kurashishdagi faoliyatini amalga oshirishida, jamoat tartibini saqlashda, huquqbuzarlik profilaktikasida, kadrlar bilan ishlashda va qonuniylikni mustahkamlashda umumiy boshqaruvni va uslubiy-nazoratni ta'minlaydi;

— jinoyatchilikka qarshi kurashish, jamoat tartibini saqlash va jamoat xavfsizligini ta'minlashda davlat dasturini tayyorlaydi va amalga oshiradi, bu yo`nalish bo`yicha umumittifoq dasturini ishlab chiqishda ishtirok etadi;

— ichki ishlar organlari faoliyatini o`z vakolatlari doirasida huquqiy ta'minlash;

— jinoyatchilikka qarshi kurashish borasida respublika tadbirlarini o`tkazishda va jamoat tartibini saqlashda kuch va vositalardan foydalanadi;

— O`zbekiston Respublikasi hududida joylashgan ichki ishlar organlariga tegishli o`quv yurtlari, transportlarda boshqaruvni amalga oshiradi;

— jinoyatchilik va boshqa jamiyatga qarshi qilmishlarni ogohlantirish va oldini olish chora-tadbirlarini ishlab chiqadi, vazirliklar, muassasa, korxonalar va tashkilotlarga jinoyatchilik va boshqa huquqbuzarliklarni vujudga keltiruvchi va sodir etilishiga sharoit yaratuvchi sabablar va sharoitlarni bartaraf qilish bo`yicha takliflarni beradi;

— fuqarolar, davlat, jamoat va boshqa tashkilotlarning iqtisodiy manfaatlarini Qarazli jinoyiy tajovuzlardan himoya qilishni ta'minlaydi;

— tezkor-qidiruv faoliyatini tashkil qiladi va amalga oshiradi;

— qonunchilikka asosan tergov ichki ishlar organlariga tegishli bo'lgan jinoyat ishlari bo'yicha surishtiruv va dastlabki tergovni ta'minlaydi;

— tergov va suddan yashiringan ayblanuvchi, hukmni ijro etish va jazoni o'tashdan bo'yin tovlayotgan mahkumlar, bedarak yo'qolganlar va qonunda ko'rsatilgan boshqa shaxslarni qidirish ishlarini tashkil qiladi;

— boshqa davlat organlari va jamoat birlashmalari bilan hamkorlikda voyaga yetmaganlar huquqbuzarliklari va bolalarning nazoratsiz qolishida ogohlantirish bo'yicha ishlarni amalga oshiradi;

— qonunga asosan ichki ishlar organlariga ijro etish vazifasi yuklatilgan bo'lib sud ajrimlari, prokuror qarorlari va tergovchining prokuror ruxsati olingan qarorlari, surishtiruvni amalga oshirayotgan shaxslarning shaxsni ushlab turish haqidagi xulosasi, shuningdek, boshqa majburlov choralarini qo'llash haqidagi qarorlar ijrosini ta'minlaydi;

— ushlanganlar va qamoqqa olingan shaxslarni qo'riqlash va kuzatish tashkil qilinishini ta'minlaydi;

— qonunda ichki ishlar organlari tomonidan ijro etilish ko'rsatilgan, sudlarning ozodlikdan mahrum etish, surgun qilish va boshqa jazo turlariga hukm qilingan shaxslar ustidan chiqargan hukmlari ijrosini tashkil etishni ta'minlaydi;

— sudlanganlarni tarbiyalash va qayta tarbiyalash borasidagi ishlarni tashkil qiladi, ijtimoiy foydali mehnatga jalb qilinganlarning belgilangan tartibga qat'iy rioya qilishlarini, ular bilan siyosiy-tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishni ta'minlaydi, vazirlik va muassasalar bilan birgalikda sudlanganlarning umumtarbiyaviy va kasbiy-texnik tayyorgarligini amalga oshiradi, mahkumlarning shaxsiy xususiyatlari, jinoyatning xarakteri, shaxsning mehnatga munosabatini va ijtimoiy xavfliligini hisobga olib ularga nisbatan qo'llaniladigan tarbiya vositalarini va tarbiya ishlarini amalga oshirishda pedagogika, psixologiya va boshqa fan yutuqlarini qo'llagan holda individual yondashishni ta'minlaydi;

— jazoni ijro etish muassasalaridan ozod qilingan shaxslarga ularning mehnatga joylashishiga va maishiy ta'minlanishiga yordam beradi, jazoni ijro etish muassasalaridan ozod qilingan mahkumlar ustidan mamuriy

nazoratning amalga oshirilishini ta'minlaydi, shuningdek, shartli hukm qilingan va jazoni o'tashdan shartli ozod qilinganlar ustidan qonunga muvofiq nazoratni amalga oshiradi;

— shaharlar va boshqa aholi punktlarida yo'l harakatini va avtomobil harakatini tartibga soladi, vazirliklar, muassasa va transport korxonalarini tomonidan avtotransport va shahar elektrotransporti avariylarining oldini olish tadbirlarining o'tkazilishini ta'minlaydi;

— fuqarolar, korxonalar, muassasa va tashkilotlarga tegishli avtotransport vositalari registratsiyasi va hisobini, shuningdek, bu transport vositalari texnik holati ustidan nazoratni olib boradi;

— ko'chalarni, avtomobil yo'llarini ta'mirlash ishlarini nazorat qiladi, harakat xavfsizligini ta'minlaydi, ularning holatini nazorat qilish bo'yicha nazoratni amalga oshiradi, ulardan foydalanish shartlarini yaxshilash bo'yicha choralar ko'radi, belgilangan tartibda ko'chalarning alohida joylarida, avtomobil yo'llarida tartibni o'rnatish maqsadida harakat xavfsizligiga tahdid bo'lganda avtotransport, piyodalar harakatini cheklaydi va ta'qiq-laydi;

— belgilangan tartibda korxonalar, muassasa va boshqa obyektlarni, fuqarolar kvartirasini qo'riqlashni tashkil qiladi va amalga oshiradi, shuningdek, biror korxonaga tegishli qo'riqlash xizmatini tekshiradi, ularni qo'riqlashning ishonarliligini oshirish va xarajatlarni kamaytirish choralarini ko'radi;

— davlatga qarshi qaratilgan o'ta xavfli jinoyatlarga qarshi kurashishda davlat xavfsizligini ta'minlash borasidagi tadbirlarni o'tkazishda ishtirok etadi;

— O'zbekiston Respublikasi IIV vakolati doirasiga kiruvchi masalalar bo'yicha xalqaro tashkilotlar va boshqa davlatlarning huquqni muhofaza qilish organlari bilan hamkorlik qiladi;

— jamoat birlashmalari, tashkilotlar va ommaviy axborot vositalari bilan hamkorlik qiladi;

— "Na postu" - "Postda" gazetalarini nashr qiladi;

— o'z vakolati doirasida harbiy safarbarlik ishlarini va fuqarolar himoyasi bo'yicha tadbirlarni amalga oshiradi;

— fuqarolarning ariza va takliflarini o'z vaqtida va sifatli ko'rib chiqilishini tashkil qiladi;

— ikki yoki ko'p tomonlama shartnomalar shartlarida ko'rsatilgan tadbirlarni amalga oshiradi.

Vazirlikni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlis tomonidan tasdiqlanadigan farmoni asosida lavozimiga tayinlanuvchi va ozod etiluvchi vazir boshqaradi. Vazirning vakolatlari Ichki ishlar vazirligi to'g'risidagi Nizomda belgilangan.

Vazir bo'lmagan hollarda uning majburiyatlarini O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirining birinchi o'rinbosari amalga oshiradi.

Vazirlikda vazifalarni kelishilgan holda hal qilish va funksiyalarini amalga oshirish uchun hay'at tuziladi.

O'ay'at qarori vazir tomonidan imzolanadi va ichki ishlar organlari tomonidan bajarilishi majburiy hisoblanadi.

Vazirlik O'ay'at boshqa vazirlik va idoralar bilan birga qaror qabul qilishi ham mumkin. Bu holatda qabul qilingan qaror, qoida bo'yicha Ichki ishlar vaziri va boshqa vazirlik hamda idoralar rahbarlarining birgalikda chiqargan buyruqi asosida hayotga tatbiq etiladi.

IIVgi apparati va ichki ishlar organlarining xodimlari tarkibi, shuningdek, ular ta'minoti uchun mablag' miqdori O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Vazirlik markaziy apparatining strukturasi, shtatlari, xodimlarning moddiy-texnik va ijtimoiy-maishiy ta'minoti, shuningdek, ichki ishlar organlari strukturasi va shtatlari, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vaziri tomonidan ularning tarkibi va ta'minoti doirasida belgilanadi. Ichki ishlar organlarining moddiy-texnik va ijtimoiy-maishiy ta'minoti Ichki ishlar vaziri tomonidan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi bilan kelishilgan holda belgilanadi.

Vazirlik markaziy apparati va ichki ishlar organlari xodimlarining xizmatni o'tash tartibi va shartlari ichki ishlar organlari boshqaruvi va oddiy tarkibida xizmatni o'tash tartibi to'g'risidagi tasdiqlangan nizom asosida tartibga solinadi.

b) Keyingi surishtiruv organi Milliy xavfsizlik xizmatidir.

MXX va uning joylardagi organlari chet el davlatlari va tashkilotlarining O'zbekistonga qarshi qaratilgan razvedka-qo'poruvchilik faoliyatlariga qarshi kurashadi, O'zbekiston Respublikasining suvereniteti, konstitutsiyaviy tuzumi, hududiy yaxlitligi, iqtisodi, ilmiy-texnikaviy va mudofaa potensialini huquqqa xilof tajovuzlardan himoya qilish vazifasini

bajaradi. O`zbekiston Respublikasining Milliy Xavfsizlik xizmati to`g`risidagi Nizom MXX faoliyatining huquqiy asosi bo`lib hisoblanadi.

O`zbekiston Respublikasi MXX o`ziga yuklatilgan vazifalarni bajarish uchun davlat hokimiyati organlari bilan kelishgan holda Qoraqalpog`iston Respublikasi o`z organlarini, viloyatlarda va alohida shahar va tumanlarda boshqarmalarini tashkil qiladi.

MXX O`zbekiston Respublikasi hokimiyat va boshqaruv organlari faoliyatini dushman kayfiyatidagi davlatlar maxsus xizmatlari va konstitutsiyaga qarshi yo`naltirilgan ichki kuchlarning jinoiy tajovuzlari ta'siridan samarali himoya qilishni ta'minlash uchun mas'uldir va O`zbekiston Respublikasi Prezidenti va O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi oldida muntazam hisob berib turadi.

MXXni O`zbekiston Respublikasi Prezidentining so`ngida Oliy Majlis tomonidan tasdiqlanadigan farmoni asosida tayinlanadigan Rais boshqaradi.

MXX Raisining birinchi o`rinbosari va o`rinbosarlari MXX Raisi taqdimiga asosan Vazirlar Mahkamasi qarori bilan tayinlanadi.

O`zbekiston Respublikasi MXX Konstitutsiya va qonunlarga zid kelmaydigan buyruq va ko`rsatmalarga asosan tezkor qidiruv va boshqa xizmat faoliyatini amalga oshiradi.

MXX Raisi va uning o`rinbosarlari o`z vakolatlari doirasida O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va amaldagi qonunlari, Prezident Farmonlari, Oliy Majlis va Vazirlar Mahkamasi qarorlariga asosan va ularni ijro etish maqsadida buyruq, ko`rsatma va yo`riqnomalar qabul qiladi.

Xavfsizlik xizmati organlari faoliyatini tashkil qilish masalasini hal qilish uchun MXX Raisi — O`ay'at Raisi, uning o`rinbosarlari va boshqa rahbar xodimlar tarkibidan iborat O`ay'at tashkil qiladi.

O`ay'at a'zolari tarkibi MXX Raisi tomonidan O`zbekiston Respublikasi Prezidenti bilan kelishilgan holda tasdiqlanadi.

MXXning asosiy vazifasi bo`lib O`zbekiston Respublikasi manfaatlari asosida razvedka va kontrrazvedka faoliyatini amalga oshirish va uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashish hisoblanadi.

MXX organlari uyushgan jinoyatchilikka va terrorizmga qarshi kurash olib boradi, O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va suverenitetini har qanday tajovuzlardan himoyasini ta'minlaydi,

O`zbekiston Respublikasining chet eldagi diplomatik, savdo va boshqa rasmiy vakolatxonalari xavfsizligini ta'minlaydi, zarur hollarda O`zbekiston Respublikasi fuqarolarini chet elga chiqish va u yerda bo`lish hollarida xavfsizligini ta'minlash choralarini ko`radi.

O`zbekiston Respublikasi hududida dislotsirlashgan Chegara qo`shinlari bilan hamkorlikda davlat chegarasi daxlsizligini ta'minlash yuzasidan chora-tadbirlar o`tkazadi.

Bundan tashqari davlat sirlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda ishtirok etadi; korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga tijorat sirini saqlashda yordam ko`rsatadi. MXX to`g`risidagi Nizomda MXX organlari tergov olib borishi xavfsizlik organlariga tegishli bo`lgan jinoyatlar bo`yicha surishtiruv va dastlabki tergovni amalga oshirishi; ushbu jinoyatlarni sodir etishda gumon qilinayotgan shaxslarni qidirish, bu jinoyatlarni sodir etgan shaxslar ro`yxatini yuritishi belgilab qo`yilgan.

MXX organlari O`zbekiston Respublikasi Prezidenti, davlat hokimiyati va boshqaruvining oliy organlari qaroriga asosan ichki ishlar organlari bilan birga fuqarolarni himoya qilish, aloqa va transport vositalari obyektlarini qo`riqlash, aholining turmushini ta'minlash, muhim xalq xo`jaligi va harbiy obyektlarni, qonuniylik va huquqiy tartibotni saqlash, ommaviy tartibsizliklarni, xalqaro kelishmovchiliklarni oldini olish, maxsus shaxslarning xavfsizligini ta'minlash maqsadida birgalikda choralar ko`rish yuzasidan davlat organlari bilan hamkorlik qiladi, harbiy holat vaqtida milliy xavfsizlik xizmati organlarining safarbarlik tadbirlarini ta'minlaydi, davlat sirlarini qo`riqlash, bojxona qoidalarini, o`q-dori va qurollarni olish va saqlash qoidalarini masalalariga baqishlangan davlat miqiyosidagi chora-tadbirlarni ishlab chiqishda ishtirok etadi.

Milliy xavfsizlik xizmati organlari faoliyati qonuniylik, barchaning qonun oldida tengligi, shaxsni, uning huquq va erkinliklarini hurmat qilish, insonparvarlik va internatsionalizm prinsiplariga asoslanadi.

Milliy xavfsizlik organlari o`z faoliyatini fuqarolarning huquq va erkinliklariga qat'iy rioya qilgan holda amalga oshiradi. O`zbekiston Respublikasi milliy xavfsizlik organlari zimmasiga yuklatilgan *vazifalarni bajarish uchun*:

1. Belgilangan tartibda oshkora yoki oshkor qilmagan holda tezkor-qidiruv tadbirlarini o`tkazadi, shu jumladan, O`zbekiston qonunchiligiga asosan milliy xavfsizlik organlari tomonidan tergov qilinishi lozim bo`lgan

jinoyatlarni ogohlantirish, aniqlash, ularni ochish maqsadida texnik vositalardan foydalanadi; qonunda ko`rsatilgan hollarda va tartibda olingan dalillardan foydalanadi;

2. Fuqarolarning roziligi asosida oshkora yoki oshkor qilmagan holda ularning yordamlaridan foydalanadi, shu bilan birga, fuqarolarni ixtiyoriy ravishda xavfsizlik organlariga shtatsiz ishga qabul qiladi;

3. Prokuror ruxsati bilan alohida shaxslarning pochta jo`natmalarini nazorat qiladi va telefon va boshqa so`zlashuv vositalaridan foydalangan holda telefon so`zlashuvlarini eshitadi, shuningdek, ushbu shaxslar foydalanadigan aloqaning texnik kanallaridan jinoyat sodir etish va tayyorgarlik ko`rish haqida yetarli ma'lumotlar bo`lganda O`zbekiston qonunchiligiga asosan xavfsizlik organlari yurituviga tegishli bo`lgan ishlarni bu choralarni qo`llanishi natijasida jinoyat ishi bo`yicha dalil bo`la oladigan xabarlar olish mumkin bo`lgan hollarda ma'lumotlar oladi

4. Ichki ishlar organlari bilan hamkorlikda jinoyatlarni oldini olish, aniqlash va ochish yuzasidan tezkor-qidiruv ishlarini olib boradi.

5. Xavfsizlikni ta'minlash tadbirlarini o`tkazishda ichki ishlar organlari bilan kelishgan holda bu organlarning kuch va vositalarini jalb qiladi.

6. Nazorat qilish amaldagi qonunchilik bo`yicha ichki ishlar organlari zimmasiga yuklatilgan jinoyatni sodir etishda gumon qilish uchun yetarli asoslar bo`lgan yoki jinoyat sodir etgan shaxslarning ularning shaxsini tasdiqlovchi hujjatlari, shuningdek, tekshirish uchun zarur bo`lgan boshqa hujjatlarni tekshiradi.

7. Xizmat maqsadlarida korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari, kechiktirib bo`ladigan hollarda fuqarolarga tegishli bo`lgan aloqa vositalaridan foydalanadi.

8. Kechiktirib bo`lmaydigan hollarda jinoyatlarni oldini olish, jinoyat sodir etishgan yoki sodir etishda gumon qilinayotgan shaxslarni kuzatish va ushlab, tezkor tibbiy yordamga muhtoj shaxslarga yordam ko`rsatishda, shuningdek, voqea yoki ofat sodir bo`lgan joyga yetib borishda korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari va fuqarolarga (chet davlatga tegishli diplomatik vakolatxonalar, konsullik va boshqa muassasalarning transport vositalaridan tashqari) tegishli transport vositalaridan foydalanadi.

9.Qonunga asosan davlat xavfsizlik organlari yurituviga tegishli bo`lgan jinoyatlarni bevosita oldini olishda, bunday jinoyatlarni sodir etishda gumon qilinayotgan shaxslarni qidirishda, kechiktirib bo`lmaydigan holatlarda xavfsizlikka tahdid solayotganda prokurordan bir sutka davomida ruxsat olish sharti bilan kunning istalgan vaqtida fuqarolarga tegishli uylarga, korxonaga, muassasa va tashkilotlarga tegishli bino va ularning hududlariga hech qanday to`siqlarsiz kirishga va ko`zdan kechirishga haqli.

10.O`zbekiston Respublikasi yuqori organlari qaroriga asosan iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlarni aniqlash tadbirlarini o`tkazadi; bunday hollarda militsiya xodimlariga berilgan huquqlardan foydalanadi.

11.Qonunga asosan milliy xavfsizlik organlari yurituviga tegishli bo`lgan jinoyatlar profilaktikasini amalga oshiradi.

12. Qamoqda saqlash ehtiyot chorasi qo`llanilgan shaxslarni va xavfsizlik organlari tomonidan jinoyat sodir etishda gumon qilib ushlangan shaxslarni, alohida hollarda esa prokuror sanksiyasi asosida ichki ishlar organlari, prokuror va sudlar tomonidan ushlangan va qamoqqa olingan shaxslarni, shuningdek, qonunda ko`rsatilgan hollarda mahkumlarni saqlash uchun tergov izolatorlari va boshqa ushlab turish joylariga ega bo`ladi.

13. O`z vakolatlari doirasida davlat sirlarini, shuningdek, vazirliklar, davlat qo`mitalari, muasasalari, korxonaga va tashkilotlar, jamoat birlashmalari, Ichki ishlar vazirligining ichki qo`shinlari va qonunda nazarda tutilgan hollarda O`zbekiston Respublikasining boshqa harbiy muasasalariga tegishli boshqa masalalarning xavfsizligini ta'minlanishini tashkil qilish va nazorat qilishni amalga oshiradi; aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish yuzasidan taqdimnomalar chiqaradi, tegishli choralar ko`rilishi va uning ijrosi haqida ichki ishlar organlarini xabardor qilishni talab qiladi.

14.Davlat qo`mitalari, muasasalari, korxonaga va tashkilotlaridan va jamoat birlashmalari organlaridan xavfsizlikni ta'minlash borasidagi vazifasini bajarish uchun belgilangan tartibda tasdiqlaydi va ma'lumotlarni oladi.

15. Xavfsizlik organlariga tegishli tezkor, tergov va boshqa ma'lumotlarning davlat saqlovni amalga oshiradi va ularni hisobini

yuritish, saqlash va foydalanish tartibini belgilayladi va ma'lumotlar sistemasini yaratadi.

Milliy xavfsizlik organlari son miqdori tuzilishi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

MXX Raisi bo`limlarning funksiyalarini belgilaydi va O`zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik organlari shtatini va uning viloyat organlaridagi shtatlar soni va strukturasi tasdiqlaydi.

MXX organlari mansabdor shaxslari huquqlari Xizmat Raisi tomonidan belgilanadi.

O`zbekiston Respublikasi milliy xavfsizlik organlarida ofitserlar tarkibi attestatsiyadan o`tkaziladi. Navbatdagi va navbatdan tashqari harbiy unvonlarni berish masalasini hal qilish uchun attestatsiya komissiyasi tashkil etiladi.

Generallar, ofitserlar, praporshiklar MXXda shartnoma asosida harbiy xizmatchilar kadrlarda amaldagi zahirada yoki MXXning zahirada Mudofaa vazirligidan ro`yxatdan chiqqan holda bo`ladilar.

Davlat milliy xavfsizlik organlari xodimlarining ijtimoiy himoyasini kafolatlaydi.

Milliy xavfsizlik xizmatida harbiy xizmatni o`tayotganlar davlat budjeti hisobidan majburiy shaxsiy ijtimoiy sug`urta qilinadi. To`lanadigan sug`urta miqdori Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Milliy xavfsizlik xizmati organlarida harbiy xizmatni o`tayotganlarning mulkiga yetkazilgan zarar ularning xizmat vazifasi yoki burchini bajarishi bilan bog`liq holda yetkazilgan bo`lsa to`liq miqdorda qoplanadi.

v) Bojxona xizmati.

Jinoyat protsessual qonunchiligi bilan (38-modda) surishtiruv ishlarini yuritish bojxona xizmati tomonidan amalga oshirilishi ham belgilangan.

Zamonaviy iqtisodiy rivojlanish milliy iqtisodga erkin savdo hududlarini tashkil etishga qaratilgan, moliya resurslarining harakati, tovar va xizmatlar ayirboshlash bo`yicha xalqaro kelishuvlar rolini oshirish maqsadidagi sohalararo hududiy va yagona tinchlikparvar komplekslarni kiritishning avj olganligi bilan xarakterlanadi.

So`nggi paytlarda davlatning tovarlarni, xizmatlarni, ishlarni, xizmatlarni va axborotlarni xalqaro ayirboshlashdagi roli oshib bormoqda.

Davlat, tovarlarni va transport vositalarni chegaradan olib kirishning tartibini, bojxona to'lovlarini va soliqlarni o'rnatadi, tashqi iqtisodiy munosabat ishtirokchilariga bojxona qoidalarini va ularni boshqarishni tartibga solishning boshqa shakllarini aniq yuridik aktga asoslangan holda belgilaydi.

Bojxona organlari bojxona siyosatini amalga oshirish va O'zbekiston Respublikasi manfaatlarini himoya qilish maqsadida tuziladi.

Bojxona nazorati o'zida bojxona organlari tomonidan O'zbekiston Respublikasi qonunlariga va xalqaro shartnomalariga amal qilinishini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladigan qator chora-tadbirlar majmuidan iborat.

Bojxonani ishini tashkil qilishning asosiy elementlaridan biri bo'lib bojxona xizmatining faoliyati tuzilishini tanlash va ularni davlat hududida to'g'ri joylashishini belgilash hisoblanadi. Bojxona xizmati O'zbekiston Respublikasi bojxona organlarining yagona tizimi asosida quriladi va amalga oshiriladi. Bojxona organlarining yagona tizimini belgilash va rivojlantirish 1997 yilda qabul qilingan "Davlat bojxona xizmati to'g'risida"gi qonun va "Bojxona kodeksi" bilan bevosita bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi, Davlat bojxona Qo'mitasining Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahri bo'yicha boshqarmalari, bojxona komplekslari va bojxona postlari bojxona organlaridir.

Bojxona organlari o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga, ushbu Qonunga, O'zbekiston Respublikasining boshqa qonun hujjatlariga va xalqaro shartnomalarga amal qiladilar.

Bojxona organlari qonun hujjatlariga muvofiq o'z faoliyatini davlat hokimiyati mahalliy organlaridan mustaqil tarzda amalga oshiradilar.

Bojxona organlari o'z vakolatlari doirasida qabul qiladigan qarorlar barcha yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ijro etilishi shart.

Davlat huquqni muhofaza qilish organlari tizimining harbiy elementi bo'lib, bojxona xizmati kontrobanda, o'z vakolatiga kiruvchi boshqa jinoyatlarga qarshi kurashish va bojxona qoidalarini buzishni oldini olish muhim bo'lib hisoblanadi.

Biroq bu bosqichda bojxona organlari oldida davlat budjetining daromad qismining bir qismini shakllantirish, iqtisodiy suverenitet iqtisodiy

xavfsizlikni ta'minlash kabi katta masshtabdagi ma'suliyatli vazifalar turadi.

Bojxona organlarining huquqni muhofaza qilish faoliyati davlatning bojxona sohasidagi faoliyati, davlatni ishga va tashqi funksiyalarini amalga oshirishning bir turi bo`lib hisoblanadi. Bu faoliyatning maqsadi konstitutsiyaviy, ma'muriy, bojxona, fuqarolik va boshqa huquq sohalari normalarini bojxona organlari faoliyati doirasi tomonidan kuzatish, qo`llash, ijro etishni ta'minlashga qaratilgan.

Bojxona organlarining samaradorligini oshirish uchun ular oldiga qo`yilgan vazifalarni bajarishlari lozim.

Bojxona organlarining asosiy vazifalari *quyidagi-lardan iborat*:

— yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlari hamda qonun bilan muhofaza etiladigan manfaatlarini himoya qilish;

— O`zbekiston Respublikasining iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish va o`z vakolati doirasida uning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash;

— bojxona siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda ishtirok etish;

— bojxona haqidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini nazorat qilish;

— bojxona to`lovlarini undirish;

— bojxona nazoratidan o`tkazilishi kerak bo`lgan tovarlar va transport vositalari shunday nazoratdan o`tkazilishini ta'minlash;

— bojxona haqidagi qonun hujjatlari buzilishining, shu jumladan kontrobandaning oldini olish, uni aniqlash va ularga chek qo`yish;

— tashqi iqtisodiy faoliyatga doir bojxona statistikasini hamda tovar nomenklaturasini yuritish;

— O`zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalarining bojxona ishiga oid qismidan kelib chiqadigan majburiyatlar bajarilishini ta'minlash.

Bojxona organlari o`z oldiga qo`yilgan vazifalarni qonun doirasida ro`yobga chiqarishi uchun keng doiradagi huquqlarga ega. Bojxona organlari yuridik va jismoniy shaxslarning tovarlarini va transport vositalarini, ularning hujjatlarini, shu jumladan ularning o`zlarini ham tekshirishga haqli hisoblanadi. Ular valuta nazoratini amalga oshirishga, moliya, bank va boshqa tashkilotlardan, yuridik va jismoniy shaxslardan eksport-import operatsiyalarini amalga oshirishga doir ma'lumotlarni qonunda belgilangan tartibda olishga haqlidirlar.

Bojxona organlari tezkor-qidiruv faoliyatini yuritadi va surishtiruvni amalga oshiradi. Shu bilan bog`liq ravishda bu organlar o`z faoliyatini samarali amalga oshirishi mumkin bo`lgan bir qator huquqlarini ko`rsatish mumkin. *Bu huquqlar quyidagilardan iborat:*

— tovarlar va transport vositalarini, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda esa, jismoniy shaxslarning o`zini ko`zdan kechirish;

— yuridik va jismoniy shaxslardan ko`zdan kechirish uchun tovarlar va transport vositalarini, shuningdek, zarur hujjatlarni taqdim etishni talab qilish;

— valuta nazoratini amalga oshirish;

— moliya, bank va boshqa tashkilotlardan, shuningdek, yuridik va jismoniy shaxslardan eksport-import operatsiyalarini amalga oshirish bilan bog`liq bo`lgan axborot va hujjatlarni hamda qonun hujjatlarida belgilangan boshqa axborotni olish;

— bojxona nazoratidan o`tkazish maqsadida tovarlar hamda boshqa buyumlardan namuna va nusxalar olish;

— bojxona nazoratidan o`tkazilishi lozim bo`lgan tovarlar saqlanayotgan hududlarga va binolarga belgilangan tartibda kirish;

— bojxona haqidagi qonun hujjatlarining buzilishiga doir materiallarni belgilangan tartibda ko`rib chiqish hamda jismoniy va yuridik shaxslarni qonun hujjatlariga muvofiq javobgarlikka tortish;

— bojxonaga oid huquqbuzarliklarning bevosita predmeti bo`lgan tovarlar va transport vositalarini qonun hujjatlarida belgilangan hollarda va tartibda ushlab turish hamda olib qo`yish;

— eksport qilinishi man etilgan buyumlar va mahsulotlar O`zbekiston Respublikasidan tashqariga olib chiqib ketilayotganda: shuningdek, aksiz markalari qo`yilmagan tamaki mahsulotlari va alkogolli ichimliklar O`zbekiston Respublikasi hududiga olib kirilganda, transportirovka (xalqaro tranzit bundan mustasno) qilinganda va saqlanganda ularni musodara etish to`g`risida qaror qabul qilish;

— surishtiruv o`tkazish va tezkor-qidiruv faoliyatini amalga oshirish;

— bojxonaga oid huquqbuzarliklarni aniqlashga xizmat qiladigan texnikaviy va maxsus vositalarni qo`llash.

DBKning asosiy vazifalari bo`lib *quyidagilar hisob-lanadi:*

— Respublikaning iqtisodiy manfaatlarini va belgilangan tartib doirasida iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish;

— Respublikaning bojxona siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish;

— bojxona qonunchiligiga rioya qilinishi ustidan nazorat qilish;

— bojxona ishlarini amalga oshirishda fuqarolarning va yuridik shaxslarning huquq va erkinliklarini himoya qilish;

— kontrobanda, bojxona qonunchiligi buzilishiga qarshi kurash, respublikaning bojxona chegaralaridan noqonuniy ravishda narkotik moddalar, psixotrop va portlatish moddalarini, qurol, valuta boyliklari, milliy boylik hisoblanuvchi tasviriy san'at, tarixiy-madaniy va arxeologik meros predmetlarini, intellektual mulk obyektlarini olib chiqib ketilishini bartaraf etish;

— O`zbekiston Respublikasi qonunchiligi va xalqaro shartnoma kelishuvlarida mustahkamlangan boshqa vazifalar.

DBK zimmasiga yuklatilgan vazifalardan kelib chiqib:

— yagona bojxona siyosatini amalga oshirishning huquqiy-iqtisodiy va tashkiliy mexanizmini ishlab chiqadi uni amaliyotda qo`llanilishini ta'minlaydi, bojxona sohasidagi qonun va normativ aktlarni ishlab chiqishda ishtirok etadi;

— O`zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini ishlab chiqishda ishtirok etadi, o`z vakolatlari doirasida va belgilangan tartibda bojxona masalalari bo`yicha xalqaro shartnomalarni imzolaydi;

— davlat xavfsizligi, jamoat tartibi, fuqarolar hayoti va sog`lig`ini, hayvonlar va o`simliklarni himoya qilish, respublika bojxona hududini o`rab turuvchi muhitni muhofaza qilinish chora-tardirlarini amalga oshirilishiga ta'sir ko`rsatadi;

— mustaqil yoki davlat huquqni muhofaza qilish organlari bilan hamkorlikda kontrobanda, bojxona va o`z vakolatlari doirasida soliq qonunlarini buzilishini ogohlantirish va to`xtatishga oid chora-tadbirlarni, shuningdek, xalqaro terrorizmga qarshi kurash, shuningdek, O`zbekiston aeroportlarda xalqaro fuqaro aviatsiyasi faoliyatiga noqonuniy aralashishlariga ta'sir etish choralarini ishlab chiqadi;

— bojxona organlari vakolatlariga kiruvchi ishlar bo`yicha surishtiruvni amalga oshiradi va qonunga asosan bojxona qoidalarini buzishga doir ishlarni yuritadi.

— jismoniy va yuridik shaxslarga belgilangan tartibda qonunda nazarda tutilgan bojxona qoidalarini buzganligi uchun ta'sir chorasini ko`radi;

— respublika bojxona chegarasidan noqonuniy tarzda narkotik, psixotrop va portlatish moddalari, qurollarni olib o`tilishining oldini olish uchun tegishli choralar ishlab chiqadi va qo`llaydi;

— respublikaning va xorijiy davlatlarning vakolatli organlari bilan hamkorlikda nazorat ostiga olingan narkotik va psixotrop vositalarni tashishni amalga oshiradi;

— milliy xavfsizlik va ichki ishlar organlari bilan hamkorlikda qonunda belgilangan tartibda tezkor - qidiruv faoliyatini amalga oshiradi;

— qoida buzarlik faktlari bo`yicha aybdorni javobgarlikka tortish masalasi bojxona organlari vakolatidan tashqarida bo`lgan hollarda materiallarni tergov, sud va boshqa organlarga beradi.

— bojxona organlari mansabdor shaxslarining qonunga rioya qilishlarini nazorat qiladi, mansabdor shaxslar harakatlari va qarorlari ustidan berilgan shikoyat va protestlarni ko`radi;

— tashqi savdo yuklarini rasmiylashtirish punktlari va boshqa bojxona infratuzilmalarini setini o`z ichiga olgan holda bojxona organlari moddiy-texnik bazasini rivojlantirish va mustahkamlash choralarini ishlab chiqadi;

— respublika hududida bojxona ishlarini rivojlantirish maqsadidagi tadbirlarni DBKning moddiy yordam, ijtimoiy himoya, bojxona organlarini rivojlantirish va kutilmagan xarajatlarni qoplash uchun tuzilgan maxsus fondlar hisobiga moliyalashtiradi;

— qonunchilikka asosan xavfli yuklar, qurollanish, harbiy texnika, harbiy mulk, portlatish moddalari va buyumlarni, harbiy qismlarni xulosasini yuritadi va nazoratni amalga oshiradi.

Qonunga asosan Davlat bojxona qo`mitasi zimmasiga boshqa funksiyalar ham yuklatilishi mumkin. DBK o`z zimmasiga yuklatilgan samarali bajarishlarini ta'minlashlari uchun *qonunda belgilangan huquqlarga ega:*

— bojxona huquqbuzarliklarini aniqlash uchun texnik va maxsus vositalarni qo`llash;

— bojxona organlari vakolatiga kiruvchi ishlar bo`yicha surishtiruvni amalga oshirish;

— bojxona qoidalarini buzish sohasidagi ishlarni yuritish, ko`rib chiqish va bojxona qonunlarini buzgan yuridik va jismoniy shaxslarga ta'sir choralari qo'llash, ular profilaktikasi bo'yicha choralarni ishlab chiqadi va qo'llaydi;

— tezkor qidiruv faoliyatini amalga oshiradi;

— bojxona nazoratidan o'tishi kerak bo'lgan tovar va transport vositalari va ularning hujjatlarini ko'rish (qayta ko'rish)ni talab qilish;

— tovar va transport vositalarini, yetarli asoslar bo'lgan hollarda jismoniy shaxslarni tekshirish (qayta tekshirish);

— tovarlar, transport vositalari va boshqa bevosita bojxona huquqbuzarligi predmetlarini ushlab va yo`q qilish;

— bojxona organlari roziligisiz O`zbekiston Respublikasi bojxona hududini tark etgan transport vositalarini majburiy to`xtatish, daryo, dengiz va havo kemalarini qaytarish;

— plombalarni buzish, bagajxonalarning qulfli qurilmalarini, yuk bo`lmalarini, transport vositalari kuzovlarini, kanteyner va boshqa transport qadoqlarini ochish;

— bojxona nazoratiga tegishli bo'lgan tovarlar va transport vositalari mavjud bo'lgan mulkchilik shaklidan qat'i nazar yuridik va jismoniy shaxslar binolariga va hududlariga hech qanday to'siqlarsiz kirish, shuningdek, bojxona organlariga tegishli bo'lgan faoliyat va nazoratni amalga oshirish;

— probalarni va tovar namunalarini, boshqa predmetlarni olib qo'yish, ularni tekshiruvlarini (ekspertiza) o`tkazish;

— shaxsdan uning vakolatini tasdiqlovchi hujjat talab qilish;

— vazirliklar, idoralar, mahalliy hokimiyat organlari, O`zbekiston Respublikasi hududida joylashgan yuridik va jismoniy shaxslardan (mulkchilik shaklidan qat'i nazar) bojxona ishlarini (nazorat) amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar, materiallar va hujjatlarni talab qilib olish;

— bojxona organlari o`z vazifalarini amalga oshirish jarayonida shaxsiy himoya vositalari va o`q otar qurollarni olib yurish, qo'llash va foydalanish huquqiga egadirlar;

— davlat bojxona qo`mitasini so`ngida Oliy Majlis tomonidan tasdiqlanadigan O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni bilan tayinlanadigan Rais boshqaradi.

DBK Raisi birinchi o`rinbosari va o`rinbosarlari, DBKB va STK boshliqlari DBK raisi taqdimiga asosan Vazirlar Mahkamasi qarori asosida tayinlanadi.

Davlat bojxona qo`mitasida 9 kishidan iborat o`z tarkibiga qo`mita Raisi — O`ay`at raisi, uning o`rinbosarlari va boshqa rahbar xodimlarni oluvchi kengash tuziladi, O`ay`at tarkibi a`zolari DBK Raisi taqdimiga asosan Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

DBK O`ay`at ish reglamenti uning raisi tomonidan belgilanadi. O`ay`atning qarori DBK Raisi buyruqi bilan amalga oshiriladi. Boshqa vazirliklar va idoralar bilan birgalikda qabul qilingan O`ay`at qarori DBK Raisi va tegishli vazirlik va idoralar rahbarlarining birgalikdagi buyruqlari bilan amalga oshiriladi.

Bojxona organlari faoliyati, ularning ilmiy, moddiy-texnik rivojlanishi, kadrlar bilan ta`minlash masalalarini kompleks hal qilish, boshqaruv masalalarini va takliflarni ishlab chiqish uchun DBKda nizomi DBK Raisi tomonidan tasdiqlanuvchi kengash va komissiyalar tuziladi.

Soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti.

Davlatning barcha faoliyat yo`nalishlarini moliyalash manbalaridan biri va davlat ustunligini amalga oshirishning iqtisodiy quroli bo`lib soliqlar hisoblanadi. Soliq institutlarining vujudga kelishining obyektiv zaruriyati davlatni mavjud bo`lishi va tashkil qilinishi hamda uning iqtisodiy infratuzilmasi sharti bilan bog`liq.

Davlat tomonidan iqtisodni soliq vositasida tartibga solish davlat budjetini shakllantirish, soliqchilik vositasida jamiyatdagi u yoki bu jarayonlarga ta`sir etish usullaridan biri.

Davlat soliq organlari budjetga soliq, yig`im va boshqa to`lovlarning (keyingi o`rinlarda- soliqlar) to`liq va o`z vaqtida kelib tushishini ta`minlash maqsadida tashkil qilinadi.

Davlat soliq xizmati organlari bo`lib O`zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo`mitasi, Qoraqalpog`iston Respublikasi va Toshkent shahri bosh boshqarmalari, viloyatlardagi soliq boshqarmalari, shuningdek, tuman, shahar va shaharlardagi tuman soliq inspeksiyalari hisoblanadi.

Davlat soliq qo`mitasi tarkibida davlat soliq organlarida soliq huquqbuzarliklarini oldini olish, aniqlash, va to`xtatish faoliyatini amalga oshiruvchi maxsus nazorat-taftish bo`limlari tashkil qilinadi.

Davlat soliq xizmati organlari o`z faoliyatida O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 29.08.1997 yilda qabul qilingan "Davlat bojxona xizmati to`g`risida"gi qonun, shuningdek, boshqa qonunchilik aktlari, O`zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga asoslanadi.

O`zbekiston Respublikasi Davlat soliq xizmati organlari faoliyatini tashkil qilish va uni tuzilishi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan Nizomga asosan belgilanadi.

Davlat soliq xizmati organlari faoliyati qonun tomonidan belgilangan *quyidagi vazifalarni amalga oshirish bilan amalga oshiriladi:*

— soliqlar to`g`risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi, soliqlar shuningdek, O`zbekiston Respublikasi Budjetdan tashqari Pensiya jamQarmasiga majburiy to`lovlar to`g`ri hisoblab chiqarilishi, to`liq va o`z vaqtida to`lanishini nazorat qilish;

— soliq to`g`risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlash, soliq to`lovchilarga soliqlar bo`yicha majburiyatlarni bajarishlarida yordam ko`rsatish;

— soliq siyosatining ro`yobga chiqarilishida bevosita qatnashish;

— soliqqa tortiladigan obyektlar va subyektlarning to`liq hamda o`z vaqtida hisobga olinishini ta'minlash;

— soliqlar bo`yicha huquqbuzarliklar sodir etilishining oldini olish, ularni aniqlash va bartaraf etish.

Bu vazifalarni hayotga tatbiq qilish uchun qonunda mansabni suiste'mol qilmaslik va inson huquqlarini buzmaslik asoslantirilgan bo`lishi kerak. Shuning uchun ham yuqorida aytib o`tilgan "Davlat bojxona xizmati to`g`risida"gi qonunda davlat soliq organlarining huquq va majburiyatlari aniq belgilab berilgan.

Demak soliq organlari, soliq to`lovchilarning (shu jumladan, soliq to`lovchi bilan bog`liq bo`lgan subyektlarning) moliyaviy hujjatlari, shartnomalari (kontraktlari), rejalari, smetalari, daromadlar haqidagi deklaratsiyalari soliqlar va O`zbekiston Respublikasi Budjetdan tashqari Pensiya jamQarmasiga majburiy to`lovlarni hisoblab chiqarish hamda to`lash bilan bog`liq boshqa hujjatlarini, shuningdek, eksport-import operatsiyalari bilan bog`liq hujjatlarini tekshirish, tekshiruv vaqtida yuzaga keladigan masalalar bo`yicha zarur tushuntirishlar, ma'lumotnomalar va axborotlar olish; yuridik va jismoniy shaxslardan soliq to`lovchilarning faoliyatiga taalluqli axborotlar, ma'lumotnomalar, hujjatlar va ularning

nusxalarini olish; belgilangan tartibda: soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining buzilishiga yo'l qo'yayotgan yuridik va jismoniy shaxslardan daromadni (foydani) va soliqqa tortiladigan boshqa obyektlar yashirilganligidan dalolat beruvchi hujjatlarni, shuningdek, huquqbuzarlik predmetlarini olib qo'yish; tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish tartibini buzayotgan jismoniy shaxslardan litsenziyalarini, patentlari yoki ro'yxatdan o'tganlik to'g'risidagi guvohnomalarini olib qo'yib, so'ngra qonun buzilganligiga doir materiallarni mazkur faoliyat bilan shug'ullanishga ruxsat bergan organlarga topshirish; kassalarni va tovar-moddiy boyliklar hamda hujjatlar saqlanadigan joylarni muhrlab qo'yish, tovarlar, buyumlar, xom ashyo, materiallar va yarim tayyor mahsulotlarning namunalarini, shuningdek, hujjatlarni olib qo'yish va ularni tekshirish, tadqiq qilish va ekspertizaga yuborish; savdo, tovarlarni berish va xizmatlar ko'rsatish qoidalariga, shuningdek, naqd pul tushumining bankka o'z vaqtida topshirilishiga rioya etilishini tekshirish; yuridik va jismoniy shaxslarning qayerda joylashganligidan qat'i nazar, daromad (foyda) olish uchun foydalaniladigan yoxud soliqqa tortish obyektlarini saqlab turish bilan bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish binolari, omborxonalar, savdo va boshqa binolarni hamda joylarni (shu jumladan alohida rejimdagi korxonalarini) tekshirish, bajarilgan ishlarni, ko'rsatilgan xizmatlarni tekshiruv tariqasida o'lchash va tovar-moddiy boyliklarni ro'yxat qilish. Soliq xizmati organlarining soliqlar bo'yicha tekshirish o'tkazayotgan mansabdor shaxslari mazkur binolar yoki joylarga kiritilmagan taqdirda davlat soliq xizmati organlari o'zlarida mavjud bo'lgan axborotlar (shu jumladan, soliq to'lovchining xarajatlari haqidagi axborotlar) asosida yoki boshqa shunga o'xshagan soliq to'lovchilarga solinadigan soliqlarni nazarda tutgan holda soliqlar summasini mustaqil ravishda belgilashga haqlidirlar; yuridik va jismoniy shaxslardan qonun hujjatlarining buzilganligi aniqlangan hollarni bartaraf etishni talab qilish; yuridik hamda jismoniy shaxslar hujjatlar asosida (hisob-kitobli) tekshiruv o'tkazilishini yoki davlat soliq xizmati organlarining mansabdor shaxslari daromad (foyda) olish uchun foydalaniladigan yoki soliqqa tortish obyektlarini saqlab turish bilan bog'liq binolar va joylarga kirishini rad etsa, soliqlar va O'zbekiston Respublikasi budjetdan tashqari pensiya jamQarmasiga majburiy to'lovlarni hisoblab chiqarish va to'lash bilan bog'liq moliyaviy hisobotlar, hisob-kitoblar, deklaratsiyalar va boshqa

hujjatlarni soliq xizmati organlariga va ularning mansabdor shaxslariga taqdim etmasa (yoki taqdim etishni rad qilsa), bunday yuridik shaxslarning, shuningdek, qonun hujjatlariga muvofiq jismoniy shaxslarning banklardagi va boshqa moliya-kredit muassasalaridagi hisob-kitob va boshqa hisob varaqlari bo'yicha operatsiyalarini to'xtatib qo'yish; qonun hujjatlarida belgilangan tartibda: soliqlarga oid qonunbuzarliklar haqidagi ishlarni ko'rib chiqish va yuridik hamda jismoniy shaxslarga nisbatan moliyaviy jazo choralarini qo'llash. Shu bilan birga soliq organlari yuridik va jismoniy shaxslardan yo'l qo'yilgan kamchiliklarni har qanday holatda ham bartaraf etilishini talab qiladi.

Soliq organlari soliq va ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqish mumkin. Moliyaviy sanksiyalar va ma'muriy jazo choralarini qo'llashga haqli. Soliqlar borasida qonunbuzarlik faktlari bo'yicha tovar-moddiy boyliklarni qonun hujjatlarida belgilangan hollarda va tartibda musodara qiladi.

Soliq organlari oldida turgan soliq huquqbuzarlik-larini aniqlash, oldini olish va to'xtatish vazifalarini bajarishda daromadlarni va boshqa soliq obyektlarini yashirish holatlarini aniqlaganda soliq organlari surishtiruv o'tkazish, jinoyat ishi qo'zg'atish va ularni tegishliligiga ko'ra o'tkazishga haqli.

Davlat soliq organlari soliq haqidagi qonun hujjatlarini buzish faktlarini to'plash, tahlil etish va baholashlari hamda soliqlar bo'yicha huquqbuzarliklarga yo'l ochib berayotgan sabablar va sharoitlarni bartaraf etish to'g'risida tegishli organlarga takliflar kiritishga, shuningdek, huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan birgalikda soliqlar bo'yicha huquqbuzarliklarga qarshi kurashning uzoq muddatli va joriy dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishga majburdir.

Kelib chiqishi mumkin bo'lgan soliq qonunbuzarliklarini kelib chiqishini oldini olish maqsadida arizalar va xabarlar shaklida kelib tushgan har qanday ma'lumotlarni tekshiradi.

O'al qilinishi lozim bo'lgan masala soliq xizmati organlari vakolati doirasidan chiqadigan bo'lsa, ishni prokuratura, IIV, MXX va boshqa vaqt sudga zarur materiallar bilan birga o'tkazadi. Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan eksport-import operatsiyalariga rioya qilinishini nazorat qilish — soliq organlarining yana bir vazifasi.

Soliq organlari qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa majburiyatlarga ham ega.

Davlat soliq xizmati organlari o'z vazifalarini boshqa davlat boshqaruv organlari, davlat hokimiyatining joylardagi organlari, fuqarolar o'z-o'zini boshqarish organlari, huquqni muhofaza qilish, statistika va moliya organlari, bank va boshqa tashkilotlar bilan birga bajaradi. Ko'rsatib o'tilgan organlar va tashkilotlar davlat soliq xizmati organlariga soliq qonunchiligiga rioya qilinishini kuzatish va soliq huquqbuzarliklari bilan kurashishlariga yordam berishga majburdirlar.

Davlat soliq xizmati organlari, huquqni muhofaza qiluvchi organlar, moliya organlari, banklar va boshqa moliya-kredit tashkilotlari o'zaro kelishib belgilangan tartibda soliqlar bo'yicha huquqbuzarliklarga oid mavjud materiallar va huquqbuzarliklarning oldini olish yuzasidan ko'rilgan chora-tadbirlar, o'tkazilayotgan tekshiruvlar to'g'risida bir-birlarini xabardor qiladilar, shuningdek, zimmalariga yuklatilgan vazifalarni bajarish maqsadida boshqa axborotlarni almashib turadilar.

Davlat soliq xizmati organlarining mansabdor shaxslari xizmat vazifalarini bajarish chog'ida davlat hokimiyati vakili hisoblanadilar. Davlat soliq xizmati organlari mansabdor shaxslarining soliq haqidagi qonun hujjatlariga rioya qilish xususidagi talablari barcha yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ijro etilishi shart.

O'yech kim davlat soliq xizmati organlari mansabdor shaxslarining qonuniy faoliyatiga aralashishga haqli emas. Davlat soliq xizmati organlari mansabdor shaxslarining o'z xizmat vazifalarini bajarishlariga to'sqinlik qilish, ularning o'z xizmat vazifalarini bajarishlari munosabati bilan ularning sha'ni va qadr-qimmatini haqoratlash, ularga qarshilik ko'rsatish, tahdid qilish, zo'ravonlik qilish yoki ularning hayoti, sog'lig'i va mol-mulkiga tajovuz qilish qonun hujjatlarida nazarda tutilgan javobgarlikka sabab bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasining Raisi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanib, so'ngra O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan tasdiqlanadi.

Davlat soliq qo'mitasining Raisi Davlat soliq qo'mitasi zimmasiga yuklatilgan vazifa va funksiyalarning bajarilishi yuzasidan shaxsan javobgar bo'ladi, o'z o'rinbosarlarining, davlat soliq va bojxona

organlariga bo`ysunuvchi, Qo`mitaning mustaqil tuzilmaviy bo`linmalari mansabdor shaxslari javobgarlik darajasini belgilaydi.

Bosh bojxona boshqarmasini Davlat soliq qo`mitasi Raisi o`rinbosari — boshliq boshqaradi.

O`zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo`mitasi Raisining o`rinbosarlari, Qoraqalpog`iston Respublikasi va Toshkent shahar davlat soliq bosh boshqarmalarining, viloyatlar davlat soliq boshqarmalarining boshliqlari O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tayinlanadi.

O`zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo`mitasining mansabdor shaxslari, Qoraqalpog`iston Respublikasi va Toshkent shahar davlat soliq bosh boshqarmalari, viloyatlar davlat soliq boshqarmalari boshliqlarining o`rinbosarlari, Qoraqalpog`iston Respublikasi va Toshkent shahar davlat soliq bosh boshqarmalari, viloyatlar davlat soliq boshqarmalari bo`limlarining boshliqlari, davlat soliq inspeksiyalarining boshliqlari O`zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo`mitasi Raisining buyruqi bilan tayinlanadi.

O`zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo`mitasi soliq haqidagi qonun hujjatlariga rioya qilinishini ta'minlash, davlatning iqtisodiy manfaatlari va mulkiy huquqlarini himoya qilish sohasida nazoratni amalga oshiruvchi davlat soliq xizmatining Markaziy organi hisoblanadi

Davlat soliq qo`mitasining asosiy vazifalari va uning faoliyatini tashkil qilish "Davlat soliq qo`mitasi to`g`risida"gi Nizom bilan belgilangan.

O`zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo`mitasi o`z faoliyatida O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga, O`zbekiston Respublikasi qonunlariga, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va farmoyishlariga, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlariga, xalqaro huquq normalariga, O`zbekiston Respublikasining boshqa davlatlar bilan tuzgan shartnoma va kelishuvlariga, Davlat soliq qo`mitasi to`g`risidagi Nizomga amal qiladi.

Quyidagilar Davlat soliq qo`mitasining vazifalari hisoblanadi:

a) O`zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga va amaldagi boshqa qonun hujjatlariga muvofiq soliq to`lovchilardan soliqlar, yig`imlar va boshqa majburiy to`lovlar (keyingi o`rinlarda soliqlar deb yuritiladi) undirish yo`li bilan davlat budjetiga shuningdek, O`zbekiston

Respublikasining budjetdan tashqari pensiya jamQarmasiga daromadlar to`liq hajmda tushishini ta'minlash;

b) soliq to`lovchilar tomonidan soliq haqidagi qonunlarga rioya etilishi, soliqlar, yig`imlar va boshqa majburiy to`lovlar to`g`ri hisoblab chiqilishi, to`liq va o`z vaqtida to`lanishi ustidan davlat nazoratini amalga oshirish;

v) soliq solish subyektlari va obyektlari to`liq va o`z vaqtida hisobga olinishini ta'minlash, soliq to`lovchilarni to`liq qamrab olish va hisobga olish mexanizmini takomillashtirish;

g) soliq solish bazasini kengaytirish, soliq sohasida huquq buzilishlarni aniqlash, ularga barham berish va ularning oldini olish bo`yicha kompleks tadbirlar o`tkazish yo`li bilan soliqlar yig`ilishini ko`paytirish chora-tadbirlarini amalga oshirish;

d) davlat hokimiyati va boshqaruvining oliy organlari tomonidan belgilanadigan soliq siyosatini amalga oshirishda bevosita qatnashish;

ye) soliq haqidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlash, soliqlar bo`yicha majburiyatlarni bajarishda soliq to`lovchilarga yordam ko`rsatish;

yo) soliq to`lovchilar bo`yicha alohida-alohida hisoblab chiqilgan va amalda tushgan soliqlarning hisobini ma'lumotlarning yagona kompyuter tizimida yuritish, soliq to`lovchilarning yagona reyestrini yuritish;

j) soliq organlarida kadrlarni tanlash, ularni o`qitish, tayyorlash, qayta tayyorlash, tarbiyalash va joy-joyiga qo`yish bo`yicha kompleks tadbirlarni amalga oshirish.

Davlat soliq qo`mitasi o`ziga yuklatilgan vazifalardan kelib chiqib *qo`yildagi funksiyalarni amalga oshiradi:*

a) Moliya vazirligi va O`zbekiston Respublikasining boshqa vazirliklari va idoralari bilan birgalikda soliq, boj va boshqa budjetga va budjetdan tashqari fondlarga to`lanadigan to`lovlar haqidagi qonunlarni qo`llash masalalari bo`yicha O`zbekiston Respublikasi hududida bajarilishi majburiy bo`lgan yo`riqnomalar va boshqa normativ hujjatlarni ishlab chiqadi;

b) xo`jalik yurituvchi subyektlar—yuridik va jismoniy shaxslarning moliya-xo`jalik faoliyati yuzasidan amalga oshiriladigan barcha tekshirishlar va taftishlarni muvofiqlashtiradi; v) daromad va boshqa soliq

obyektlarini qasddan yashirish hollarini aniqlash, soliq va bojxona qonunlarini buzgan javobgar shaxslarni mamuriy va jinoiy javobgarlikka tortish maqsadida viloyatlardagi maxsus taftish-nazorat bo`linmalari faoliyatini yo`naltiradi; bu va iqtisodiyot sohasidagi boshqa jinoyatlarning oldini olish va to`xtatish maqsadida boshqa huquqni muhofaza qilish organlari bilan hamkorlik qiladi va ma'lumotlar almashadi; soliq va bojxona qonunlarining buzilishi haqidagi ma'lumotlarni umumlashtiradi va tahlil qiladi, profilaktika choralari ishlab chiqish va amalga oshirishni tashkil qiladi. Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyat va Toshkent shahridagi maxsus taftish-nazorat bo`linmalari bevosita Davlat soliq qo`mitasi Raisi o`rinbosari — taftish-nazorat boshqarmasi boshlig`iga, tashkiliy jihatdan — viloyat soliq boshqarmasi boshlig`iga bo`ysunadi.

Davlat soliq qo`mitasi va unga bo`ysunuvchi organlarga o`z vazifalarini samarali bajarishlari uchun *quyidagi huquqlar berilgan*:

a) Nazorat organlari faoliyatini muvofiqlashtirish Respublika Kengashi tomonidan tasdiqlangan rejaga muvofiq boshqa nazorat qiluvchi va tekshiruvchi organlarni jalb qilgan holda mulkchilikning barcha shakllaridagi xo`jalik yurituvchi subyektlarning moliya-xo`jalik faoliyatini kompleks tekshirish;

b) soliq to`lovchilarning moliyaviy hujjatlarini, shartnomalarini (kontraktlarini), biznes-rejalarini, smetalarini, daromadlar to`g`risidagi deklaratsiyalarini va soliqlarni hisoblab chiqish va to`lash bilan bog`liq boshqa hujjatlarini, shuningdek, eksport-import operatsiyalari bilan bog`liq hujjatlarini hujjatlar asosida tekshirish (shu jumladan, soliq to`lovchi bilan bog`liq bo`lgan subyektlarni muqobil tekshirish), tekshirish chog`ida paydo bo`lgan masalalar bo`yicha zarur tushuntirishlar, ma'lumot-nomalar va ma'lumotlar olish;

v) yuridik va jismoniy shaxslardan soliq to`lovchilarning faoliyatiga tegishli ma'lumotlar, ma'lumotnomalar, hujjatlar va ularning nusxalarini olish;

g) *qonunda belgilangan tartibda*:

— soliq haqidagi qonunlar buzilishiga yo`l qo`yayotgan yuridik va jismoniy shaxslardan daromad (foyda) va soliq solishning boshqa obyektlari yashirilishidan dalolat beruvchi hujjatlarni, shuningdek, huquqni buzish buyumlarini olib qo`yish;

— tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanish tartibini buzayotgan jismoniy shaxslardan litsenziyalar, patentlar yoki ro`yxatdan o`tkazish guvohnomalarini olib qo`yish, qonunni buzishlar to`g`risidagi materiallarni keyinchalik ko`rsatib o`tilgan faoliyat bilan shug`ullanishga ruxsat bergan organlarga tegishli qaror qabul qilish uchun berish;

d) kassa va tovar-moddiy boyliklar saqlanadigan joylarni qonunda belgilangan tartibda muhrlab qo`yish, tovarlar, buyumlar, xom ashyo, materiallar va yarim tayyor fabrikatlar namunalarni, shuningdek, hujjatlarni olib qo`yish va ularni tahlil, tadqiq qilish va ekspertizalar o`tkazish uchun yuborish;

ye) savdo, tovarlar berish va xizmatlar ko`rsatish, aksiz kolibri solinadigan alkogolli va tamaki mahsulotlarini sotish va markalash qoidalariga rioya qilinishini tekshirish, naqd pul mablag`lari to`liq kirim qilinishini, nazorat-kassa apparatlarini qo`llash bo`yicha qonun hujjatlariga rioya qilinishini nazorat qilish;

j) yuridik shaxslar (shu jumladan, alohida rejimda ishlaydigan korxonalarining va jismoniy shaxslarning daromad (foyda) ko`rish uchun foydalaniladigan, yoxud soliq solish obyektlarini saqlash bilan bog`liq ishlab chiqarish, omborxonalar, savdo binolari va boshqa joylari va o`rinlarini, ular joylashgan joydan qat'i nazar, tekshirish, bajarilgan ishlarni, ko`rsatilgan xizmatlarni nazorat tartibida o`lchash va tovar-moddiy boyliklarni xatlash;

z) aniqlangan soliq haqidagi qonunlar buzilishi bartaraf etilishini yuridik va jismoniy shaxslardan talab qilish;

i) yuridik shaxslarning, shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda jismoniy shaxslarning banklardagi va boshqa moliya-kredit tashkilotlaridagi hisob-kitob raqamlari va boshqa hisob raqamlari bo`yicha operatsiyalarini, ular daromad (foyda) ko`rish uchun foydalaniladigan joylar va o`rinlarni, yoxud soliq solish obyektlarini tekshirish uchun davlat soliq xizmati organlarining mansabdor shaxslari hujjatlar asosida (schotlar bo`yicha) tekshirish o`tkazishi yoki kirishiga to`squinlik qilgan, davlat soliq xizmati organlariga va ularning mansabdor shaxslariga moliyaviy hisobotlar, hisob-kitoblar, deklaratsiyalar va soliqlarni hisoblab chiqish va to`lash bilan bog`liq bo`lgan boshqa hujjatlarni taqdim etmagan (yoki taqdim etishni rad etgan) taqdirda, to`xtatib qo`yish;

k) qonunda belgilangan tartibda:

— soliq sohasida huquq buzilishlar to`g`risidagi ishlarni ko`rib chiqish hamda yuridik va jismoniy shaxslarga moliyaviy jazo choralari qo`llash;

— ma'muriy huquq buzilishlar to`g`risidagi ishlarni ko`rib chiqish va ma'muriy jazolar qo`llash;

l) soliq sohasida huquq buzilishlarning aniqlangan hollari bo`yicha tovar-moddiy boyliklarni qonun hujjatlarida belgilangan hollarda va tartibda musodara qilish;

m) qonun hujjatlariga muvofiq soliqlar bo`yicha vaqtida to`lanmagan to`lovlarni, shuningdek, jarimalar summalarini so`zsiz undirib olish;

n) yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan Qayriqonuniy olingan mablag`larni davlat daromadiga undirish to`g`risida ularga nisbatan sudga da'volar berish;

o) soliq haqidagi qonunlar buzilishi hollarini, shuningdek, ular sodir etilishiga olib keluvchi sabablar va shart-sharoitlarni aniqlash, ularning oldini olish va *ularga barham berish uchun:*

— tezkor-qidiruv faoliyatini amalga oshirish;

— huquqni muhofaza qilish organlari bilan o`zaro hamkorlikda soliq sohasida huquq buzilishlarni sodir etgan shaxslarni qidirish;

— davlatga yetkazilgan zararni qonunda belgilangan tartibda qoplash chora-tadbirlarini ko`rish;

— jinoiy ishlar qo`zg`ash va ularni qonun hujjatlariga muvofiq tergovga tegishliligi bo`yicha berish.

Respublika Soliq qo`mitasi va uning joylardagi bo`linmalari tijorat va xizmat sirlarini saqlashga majburdirlar.

Davlat soliq organlari mansabdor shaxslari o`z vazifalarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun amaldagi qonunchilikka asosan javobgarlikka tortiladi.

Mansabdor shaxslar, ayblariga ko`ra noto`g`ri undirilgan bojxona to`lovlari va jarima summalari uchun O`zbekiston Respublikasi qonunlariga asosan intizomiy va moddiy javobgar bo`ladi.

Davlat soliq qo`mitasida 11 kishidan iborat Rais, lavozimi bo`yicha raisning birinchi o`rinbosari va rais o`rinbosarlari, shuningdek, Davlat soliq qo`mitasi raisining taqdimnomasiga ko`ra, O`zbekiston Respublikasi

Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan boshqa rahbar xodimlardan iborat hay'at tuziladi.

Bosh bojxona boshqarmasi, viloyatlardagi va Toshkent shahridagi davlat soliq boshqarmalari o'zlarining kollegial organlariga — kengashlarga ega.

Soliq yoki bojxona organlari xodimlariga kasbiy faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan holda og'ir tan jarohati yetkazilganda, unga davlat budjeti hisobidan, so'ngida javobgardan undirish yo'li bilan, yigirma besh oylik ish haqqi barobarida bir martalik ta'minot beriladi.

Davlat soliq va bojxona organlari xodimlariga uncha og'ir bo'lmagan zarar yetkazilganda unga davlat budjeti hisobidan, so'ngida javobgardan undirish yo'li bilan, besh oylik ish haqqi barobarida bir martalik ta'minot beriladi.

Soliq qonunchiligini buzish haqidagi ishlar bo'yicha surishtiruvni amalga oshiruvchi organlar haqida alohida gapirish lozim. O'zIR JPKda O'zIR Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliq va valutaga oid jinoyatchilikka qarshi kurash departamenti haqida gapiriladi. Biroq har doim shunday bo'lmagan. Birinchi redaksiyada soliq organlari haqida to'liq eslangan, keyin 2001 yil 6 iyulda ¹ 291 Vazirlar Mahkamasi qarori bilan umuman yangi organ — O'zIR Prezidenti huzurida Soliq va valyutiga oid jinoyatchilikka qarshi kurash departamenti tashkil qilindi.

Yangi organni tashkil qilish zaruriyati bozor munosabatlarining jadal rivojlanishi va bu sohadagi huquqbuzarliklar miqdorining o'sishi bilan bog'liq edi. Soliq organlari o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni o'z vazifalarini har doim ham samarali bajara olmadi, soliq jinoyatlariga qarshi kurashuvchi maxsus organ tashkil qilishga, soliq organlari zimmasiga esa asosiy vazifalarni-budjetga soliqlar, yig'imlar va boshqa to'lovlarni o'z vaqtida va to'liq to'lanishini ta'minlashni yuklashga qaror qilindi.

O'zIR qonuni bilan soliqqa qarshi jinoyatlar bilan kurashuvchi surishtiruvni amalga oshiradigan, Nizomga asosan faoliyat amalga oshiruvchi (Vazirlar Mahkamasining 6.07.2001.dagi ¹ 291 qaroriga ¹⁵ Ilovaga) departament tashkil qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliq jinoyatchiligiga qarshi kurashuvchi departament budjetga to'lanadigan soliq va boshqa majburiy to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlash faktlarini aniqlash, soliq jinoyatlari va boshqa huquqbuzarliklarning oldini olish,

soliq bazasini ko`paytirish va davlatga yetgazilgan zararni qoplash choralarini ko`radi.

Shu bilan birga departament va uning joylardagi organlari ishlarining natijalari ular oldiga qo`yilgan vazifalarga, birinchi navbatda "yashirin" iqtisodiy faoliyatni aniqlash va oldini olish, xo`jalik, moliya-valuta sohasida belgilangan qonun normalarini buzish yo`li bilan davlat manfaatlariga yetkazilayotgan jiddiy zararni aniqlash bo`yicha qo`yilgan vazifalarga to`liq javob berdi.

Departamentning axborot-tahliliy ishlari darajasi, qo`llanilayotgan tahlil metodlari zamonaviy talablarga javob beradi.

Soliq va iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashishda qat'iyat yetishmadi, soliqlarni to`lashdan bosh tortishning mavjud mexanizmlari va yo`llarini aniqlashga doir ishlar yetarli samara bilan olib borilmadi.

Huquqni muhofaza qilish va soliq organlari, Moliya vazirligi va uning joylardagi tuzilmalari bilan o`zaro hamkorlikni ta'minlash ishlari qoniqarsiz yo`lga qo`yilgan.

Valuta sohasida yo`l qo`yilayotgan qonun buzilishlari va jinoyatlar faoliyat doirasidan chetda qoldi.

Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2002 yil 28 noyabrda ¹ 415 "O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliqqa oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida"gi qarori qabul qilindi. Bu hujjatga asosan soliq jinoyatlariga qarshi kurash departamenti O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurash departamentiga aylantirildi. O`zR JPKga shunga muvofiq tuzatish kiritildi.

Yangi organ O`zR Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurash departamenti to`g`risidagi Nizomga asosan faoliyat yuritadi.¹

Bu Nizom O`zR Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurash departamenti faoliyati asoslari, vazifa va funksiyalari, tizimi va tuzilishi, vakolatlari va javobgarligining huquqiy asoslarini belgilaydi.

O`zR Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurash departamenti (keyingi o`rinlarda — departament) maxsus mustaqil huquqni muhofaza qilish organi hisoblanib, soliq intizomini mustahkamlash sohasida tezkor-tahliliy, qidiruv ishlarini

tashkil etish va amalga oshirish, soliq va valutaga oid jinoyat va qonun buzilishlariga qarshi kurashish, davlatga yetkazilgan iqtisodiy zararni undirib olish uning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Departement o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, qonunlari, Prezident farmonlari, qaror va farmoyishlariga, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va farmoyishlariga asoslanadi.

Departamentning zimmasiga quyidagi asosiy vazifalar yuklatilgan:

— soliqqa oid jinoyatlar va huquq buzilishlarini aniqlash, oldini olish va bartaraf etish;

— soliq siyosati amalga oshirilishini ta'minlash, soliqqa tortish bazalarini kengaytirish, soliq to'lovchilarning qamrab olinishi va hisobining to'liqligini ta'minlash, naqd pul mablag'lari muomalada bo'lishi belgilangan tartibi buzilishlariga barham berish;

— soliqlarni to'lashdan bosh tortish, qochishning mumkin bo'lgan kanallari va mexanizmlarini, yashirin iqtisodiyotning shakllanish yo'llarini, korrupsiya hollarini aniqlashga yo'naltirilgan samarali tezkor-tahliliy, qidiruv ishlarini tashkil etish va amalga oshirish;

— normativ-huquqiy bazani, eng avvalo soliqqa oid qonun buzilishlarining oldini olish va bartaraf etish sohasidagi normativ-huquqiy bazani takomillashtirish bo'yicha takliflar tayyorlash;

— odamlarning huquqiy ongini mustahkamlashga doir muntazam ish olib borish, fuqarolarda iqtisodiy faoliyat va soliq siyosatini amalga oshirish sohasidagi konstitutsiyaviy normalarni hamda amaldagi qonun hujjatlarini bajarishning zarurligi tushunchasini shakllantirish;

— aholida soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlash, iqtisodiyot, soliq sohasida sodir etilgan jinoyatlar uchun jazoning muqarrarligi tushunchasini tarbiyalash.

Vazirlar Mahkamasining 2001 yil 6 iyuldagi 1291 qaroriga ko'ra, (yuqorida eslatib o'tilgan qarori bilan) departament va uning hududiy bo'linmalariga ko'ra, valutaga oid kurashni ko'chaytirish borasida *quyidagi funksiyalar yuklatildi:*

— chet el valutasida operatsiyalar amalga oshirishda huquqbuzarliklarni aniqlash, oldini olish, ogohlantirish va bartaraf qilish;

— chet el valutasini vositalarini oqib kelish kanallari va mexanizmlarini, ularning noqonuniy muomalaga kirishi, valuta vositalarini

majburiy sotishdan bo`yin tovlash hollarini aniqlashga yo`naltirilgan samarali tezkor-tahliliy, qidiruv ishlarini tashkil etish va amalga oshirish;

— respublika hududida xorijiy valutada rezidentlarga va norezidentlarga ish haqi to`lash hollarini aniqlash va to`xtatish;

— chet el valutasida to`lovlarni amalga oshirilishining qonuniyligini aniqlash, valuta operatsiyalaridagi hisob va hisobdorlikning obyektivligi va to`liqligini tekshirish;

— normativ-huquqiy bazani, eng avvalo valuta-ayrboshlashga oid, shuningdek, valuta vositalarini noqonuniy olib kirish va olib chiqishga oid qonun buzilishlarining oldini olish va bartaraf etish sohasidagi normativ-huquqiy bazani takomillashtirish bo`yicha takliflar tayyorlash;

— amaldagi qonunchilikni buzgan holda bo`ladigan chet el valutasida operatsiyalarni amalga oshirish haqidagi ma'lumotlarni yiqish, ishlov berish va tahlil qilish;

— valuta sohasida sodir etilgan huquqbuzarliklar va ularni sodir etgan shaxslarning yagona markazlashgan hisobini yuritish va kompyuterda baza ma'lumotlarini tashkil qilish;

— chet el valutasini qo`llash va import-eksport hamda vositachilik operatsiyalarini amalga oshirishdagi huquqbuzarliklarni aniqlash va tahlil qilish;

— O`zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga asosan chet davlatlarning vakolatli organi bilan valutani tartibga solish, jinoiy yo`l bilan topilgan daromadlarning qonuniylashtirilishiga qarshilik ko`rsatish kabi sohalarda hamkorlik qilish va ma'lumotlar almashish;

06.07.2002 yildagi departament to`g`risidagi Nizom bilan 28.11.2002 yildagi *Nizom solishtirilganda qator farqlarni ko`rishimiz mumkin*: bu departament strukturasi, funksiyasi, ishni tashkil qilishga va boshqalarga taalluqli.

Agar departament ilgari zimmasiga yuklatilgan vazifalarga *asosan tezkor-qidiruv sohasida*:

a) ishlab chiqarish va foyda (daromad)lar hajmlarini yashirish, sotilgan mahsulotlar, tovarlar (ishlar, xizmatlar) ni hajmlarini pasaytirish;

— "yashirin iqtisodiyot"ning vujudga kelishi, qaror topishi va faoliyat ko`rsatishi, uning rivojlanishiga ko`maklashuvchi sabab va shart-sharoitlar;

— tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxslarning davlat soliq inspeksiyalarida hisobga turishdan bo`yin tovlash hollarini aniqlash va o`rganish;

b) naqd pul muomalasiga ega bo`lgan xo`jalik subyektlari tomonidan qonunda belgilangan tartibda naqd pul vositalariga murojaat qilish tartibining buzilishini, shuningdek, aksiz tovarlarini noqonuniy ishlab chiqarish va muomala qilinishini aniqlash, oldini olish va bartaraf etish;

— soliqlar, yig`im va boshqa to`lovlarni to`lashdan, soliq organlariga hisobotlar, soliq deklaratsiyalari va hisob-kitoblarini taqdim etishdan qasddan bo`yin tovlash soliq to`lovchilarning joylashishini aniqlash bo`yicha tezkor-qidiruvni amalga oshirish vazifasi yuklatilgan bo`lsa, Soliq va valutaga oid jinoyatchilikka qarshi kurash departamentiga bularga qo`shimcha tarzda chet el valutasini almashtirish kanallari va yashirish mexanizmini aniqlash, ularni noqonuniy ayirboshlash, chet el valutasini sotish majburiyatidan bo`yin tovlash holatlarini o`rganish va aniqlash vazifasi yuklatilgan.

Departamenining spetsifikasi o`zgardi va nafaqat soliq, shuningdek, valuta qonunchiligiga rioya qilinishi ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Departament bugun valuta va soliq qonunchiligiga rioya qilinishini *nazorat qilish sohasida:*

— xo`jalik subyektlari tomonidan budjetga to`lanadigan soliq va boshqa to`lovlarni o`z vaqtida va to`liq to`lanishi, ularni hisoblab chiqilishining to`g`riligini tekshirish orqali;

— xo`jalik yurituvchi subyektlarni muqobil tekshiradi, tekshirilayotgan (taftish qilinayotgan) tashkilotlardagi hujjatlar va ma'lumotlarni pul mablag`lari, moddiy boyliklar va hujjatlar olingan yoki ular berilgan tashkilotlardagi yozuvlar, hujjatlar va ma'lumotlar bilan solishtiradi;

— qonun-hujjatlariga muvofiq davlat soliq xizmati organlari mansabdor shaxslari tomonidan o`z zimmasiga yuklangan vazifasini vijdonan bajarmaslik faktlarini aniqlash maqsadida nazorat tartibidan tekshirishni tashkil qiladi.

Yangi kiritilgan funksiyalarga quyidagilar kiradi:

— xorijiy valutada operatsiyalar amalga oshirishdagi qonun buzilishlarni aniqlash, oldini olish, bartaraf etish va profilaktika qilish chora-tadbirlarini ko`rish;

— respublika hududida rezidentlar va norezidentlar tomonidan xorijiy valutada ish haqi to'lash va hisob-kitoblarni amalga oshirish hollarini aniqlash va bartaraf etish;

— amaldagi qonun-hujjatlari buzilgan holda chet el valutasida amalga oshirilayotgan operatsiyalar haqida axborotlarni to'plash, o'rganib chiqib va har tomonlama tahlil qilish,

— chet davlatning vakolatli organlari bilan asosiy etiborni jinoiy yo'l bilan topilgan daromadni legallashtirishga qarshi kurashga qaratgan holda aloqa qilish va ma'lumotlar almashish.

Surishtiruv o'tkazishga kelganda departamentga 06.07.2001 Nizom asosida qanday vazifalar yuklatilgan bo'lsa xuddi shu vazifalar unga ham yuklatilgan.

Departament surishtiruv o'tkazish sohasida:

— jinoyat ishi qo'zg'atadi, soliq va valutaga oid jinoyatlarni sodir etganlik faktlari bo'yicha tekshiruvlar o'tkazishni tashkil qiladi va o'tkazadi;

— Departamentni tashkiliy-nazorat jihatdan ta'minlanishi borasida departamentning hududiy bo'linmalari tomonidan surishtiruvning amalga oshirilishini nazorat qiladi;

— Soliq va iqtisodiyot sohasida, shuningdek, chet el valutasida operatsiyalarni amalga oshirishdagi huquqbuzarliklarni aniqlash, oldini olish va bartaraf etishga qaratilgan rejali va rejadan tashqari hamda boshqa tadbirlarni ishlab chiqish va o'tkazish yuzasidan tashkiliy ishlarni amalga oshirish;

— o'zining hududiy bo'limlari tomonidan ijro va xizmat intizomiga rioya qilishdagi funksiyanal majburiyatlarini bajarishlari yuzasidan idoraviy tekshirishlarni o'tkazish;

Axborot-tahliliy faoliyat, muvofiqlashtirish va huquqiy ta'minlash sohasida departament:

— O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasidagi qonunni qo'llash amaliyotini umumlashtiradi, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuroriga O'zbekiston Respublikasi qonunlari va boshqa normativ-huquqiy aktlarini takomillashtirish yuzasidan, shuningdek, valuta vositalarini noqonuniy olib kirish va olib chiqish, valuta ayirboshlash borasidagi huquqbuzarliklarni aniqlash va profilaktikasi yuzasidan takliflarni ishlab chiqadi va taqdim etadi;

— Soliq va valuta qonunbuzarlik faktlarini to`playdi, har tomonlama tahlil qilish va baholashni amalga oshiradi va tegishli organlarga iqtisodiy, soliq va valuta huquqbuzarliklarini sodir etishga imkon beruvchi sabab va sharoitlarni bartaraf etish borasida takliflar beradi;

— valuta sohasida sodir etilgan huquqbuzarliklar va ularni sodir etgan shaxslarning yagona markazlashgan kompyuter hisobini yuritadi;

— tezkor qidiruv faoliyatini axborot-tahliliy ta'minlashni amalga oshiradi;

— prokuratura organlari rahbariyatini iqtisod sohasidagi jinoyatchilikka qarshi kurashish natijalari va muammolari haqida xabardor qiladi;

— Departament va uning hududiy bo`limlari faoliyatini takomillashtirish uchun uslubiy ishlarni yuritadi;

— xodimlarni o`qitishni, shuningdek, ishda zamonaviy bilimlar va yangi texnologiyalardan foydalanish.

Departament quyidagi tuzilmaviy bo`limlardan iborat:

— Soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish va axborot-tahliliy ta'minlash boshqarmasi;

— Soliq jinoyatlarini aniqlash, bartaraf etish va oldini olish bo`limi;

— Valuta jinoyatlarini aniqlash, bartaraf etish va oldini olish bo`limi (poyavilsya s prinyatiyem Polojeniya ot 28.11.2002)

— Kriminalistika laboratoriyasi;

— Tezkor guruh;

— Soliq va valuta jinoyatlari bo`yicha surishtiruv bo`limi;

— O`ujjatlarni tekshirish bo`limi;

— Nomartiv-huquqiy baza bo`linmasi;

— Shaxsiy tarkib bo`linmasi;

— Kadrlar bo`limi;

— Moliya-xo`jalik bo`linmasi;

Departamentning hududiy bo`linmalari (Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyat va Toshkent shahar prokuraturalari qoshidagi soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurash boshqarmalari shuningdek, tuman (shahar) prokuraturalari qoshidagi soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurash bo`limlari.

Departamentni O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanadigan va maqomi bo`yicha Bosh Prokuror o`rinbosariga tenglashtirilgan boshliq boshqaradi.

Departament boshlig`i o`rinbosarlari departament boshlig`ining taqdimiga asosan Bosh prokuror tomonidan O`zbekiston Respublikasi Prezidenti bilan kelishilgan holda lavozimiga tayinlanadi.

O`ududiy boshqarmalar boshliqlari va ularning o`rinbosarlari, departamentning tuman (shahar) bo`limi boshliqlari departament boshlig`ining taklifiga ko`ra belgilangan lavozimlariga Bosh prokuror tomonidan tayinlanadi.

Departament mustaqil yuridik shaxs bo`lib, bank muassasalarida hisob, joriy va boshqa hisob raqamlariga, O`zbekiston Respublikasi gerbi tasviri tushirilgan va departamentning to`liq nomi yozilgan muhriga ega.

Departament va uning hududiy bo`linmalari o`ziga yuklatilgan vazifa va funksiyalariga muvofiq *quyidagi huquqlarga ega*:

— belgilangan tartibda davlat soliq xizmati organlarining telekommunikatsiya vositalari va kompyuterdagi ma'lumotlar bazasiga, soliq to`lovchilarning soliq, yig`im va boshqa davlat budjetiga to`lanadigan majburiy to`lovlarga oid hisob va hisobdorligidagi buzilish faktlarini aniqlash;

— soliq yoki boshqa organlari xizmatchilari tomonidan huquqbuzarliklar yashirilganligi haqida yetarli dalillar mavjud bo`lganda qonunga asosan takroriy tekshirish o`tkazish;

— qo`shimcha tekshiruvlarni o`tkazish va jinoiy ish qo`zg`atish;

— O`zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo`lmagan shaxslarni departament bo`linmalari vakolatlari doirasiga kiruvchi savollar bo`yicha tushuntirish, ma'lumot va ko`rsatmalar olishga taklif qilish;

— belgilangan tartibda fuqarolar va mansabdor shaxslarning, agar ularni soliq sohasida va chet el valutasida muomala qilishi sohasida jinoyat sodir etgan deb gumon qilish uchun yetarli ma'lumotlar bo`lsa zarur hujjatlarni tekshirish;

— vazirliklar, idoralar, banklardan, shuningdek, mulkchilik shaklidan qat'i nazar korxonalar, muassasa va tashkilotlardan, jismoniy shaxslardan departament zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarish uchun, qonunda bunday ma'lumotlarni olishning maxsus tartibi belgilangan hollarni istisno

qilgan holda, zarur ma'lumotlarni talab qilib olish. Departament tomonidan olingan ma'lumot istisno holda xizmat maqsadlarida foydalaniladi va oshkor qilinmaydi;

— xo`jalik subyektlarining (soliq to`lovchilar) daromad olish uchun foydalaniladigan yoki soliq obyektlarini saqlash bilan bog`liq bo`lgan ishlab chiqarish, ombor, savdo va boshqa binolarni va joylarini ularning joylashgan joyidan va mulk shaklidan qati nazar tekshiradi, bajarilgan ishlar va ko`rsatilgan xizmatlarning, tovar-moddiy boyliklarning inventarizatsiyasini nazorat o`lchovini o`tkazadi;

— analiz, tadqiqot va ekspertiza o`tkazish uchun tovar, mahsulotlar, materiallar va yarimfabrikatlar namunalarini, shuningdek, hujjatlarni olib qo`yish;

— qonunda belgilangan tartibda ma'muriy huquqbuzar-likka oid ishlarni ko`rmoq va ma'muriy jazolarni qo`llash;

— qonunga asosan organlar va agentlarga berilgan valuta-ni nazorat qilish funksiyasini bajarish.

Departament:

— yuridik va jismoniy shaxslardan o`z faoliyatiga tegishli bo`lgan ma'lumotlar, ma'lumotnomalar, huj-jatlarni olish;

— bank va boshqa moliya-kredit muasasalari huquqiga ega xo`jalik subyektlarining (soliq to`lovchilar) hisob-kitob raqamlari va boshqa raqamlari bo`yicha amalga oshirilgan operatsiyalar haqida ma'lumot olish;

— bojxona organlari va tashqi iqtisodiy aloqalar Agentligidan eksport-import operatsiyalarini bajarish va xo`jalik subyektlari (soliq to`lovchilar) haqida boshqa ma'lumotlarni olish.

Bu huquqlarga ilgari soliq xizmati organlari ega edi, biroq hozir faqat departament vakolatiga kiritilgan.

Departament organlari xodimlariga O`zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan boshqa huquqlarga ham ega.

Departament xodimlari davlat, xizmat, tijorat sirini, jismoniy shaxslarning omonatlari to`g`risidagi ma'lumotlar sirini va ular o`z xizmat majburiyatlarini bajarish chog`ida olgan boshqa ma'lumotni sir saqlashlari kerak. Sir oshkor qilingan taqdirda xodim qonunda belgilangan tartibda javob beradi.

Soliq va valutaga oid jinoyatlarni aniqlash va ularga barham berish bo`yicha protsessual harakatlarning jinoiy ish qo`zg`atishdan boshlab uni

sudda ko`rib chiqishga qadar uzviyligi va izchilligi departament va uning hududiy bo`linmalarining iqtisodiy soliq sohasidagi jinoyatlar bo`yicha jinoiy ishlarni tergov qiladigan, sudda ular bo`yicha davlat ayblovini qo`llab-quvvatlaydigan barcha darajalardagi prokuratura organlari bilan mustahkam o`zaro hamkorligi va xatti-harakatlarni muvofiqlashtirishi natijasida ta'minlanadi.

Departament O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori belgilangan muddatlarda departament va uning hududiy bo`linmalari ishi to`g`risida hamda soliq sohasida va valuta aylanishi sohasida qonuniylikning holati haqida hisobot, axborot va hisobga olish-tahliliy ma'lumotlar taqdim etilishini ta'minlaydi.

Departament davlat soliq xizmati organlari, valutani nazorat qilishni amalga oshiruvchi organ va agentlar bilan quyidagi yo`nalishlarda aloqa qiladi:

— Soliq va valuta huquqbuzarliklarini aniqlash, oldini olish va bartaraf etish, profilaktika tadbirlariga asosan oylik, kvartallik va yillik taftishlarni o`tkazish;

— davlat soliq inspeksiyasi bilan prognoz ko`rsatkichlarini bajarilishi, byujetga to`lanadigan soliq va boshqa majburiy to`lovlardagi kamomadlarni undirish yuzasidan hamkorlik qiladi;

— valutani nazorat qilish organlari va agentlariga valuta huquqbuzarliklari haqida ma'lumotlar berish;

— soliq valuta huquqbuzarliklarini aniqlash, oldini olish va bartaraf etish yuzasidan birgalikda reydlar o`tkazish;

— tezkor-ahamiyatli ma'lumotlarni almashish.

Aloqalar departamentning vazifa, funksiya va majburiyatlarini hisobga olgan holda boshqa yo`nalishlarda ham amalga oshiriladi.

Departament boshlig`i O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori bilan kelishgan holda prokuratura organlari tomonidan huquqni muhofaza qilish organlarining qonuniylikni mustahkamlash va jinoyatchilikka qarshi kurash faoliyatini muvofiqlashtirish doirasida tegishli xizmatlar va boshqa huquqni muhofaza qilish organlari bilan hamkorlik qiladi, soliq va valutaga oid jinoyatchilikka qarshi kurash borasida uzoq muddatli va joriy dasturlarni ishlab chiqadi, soliq va valutaga oid qo`zg`atilgan jinoiy ishlarni tergov qilishga protsessual yondashish uchun prokuraturaning boshqa bo`limlari har qanday masalalarda aloqa qilishni ta'minlaydi.

15-Mavzu.

Yuridik yordam va jinoiy ishlar biyicha yuridik shimoyani tashkil etish.

Reja

15.1. Yuridik yordam olish shu=u=i inson va fu=aroni mushim konstitutsiyaviy shu=u=laridan biri ekanligi.

15.2. I. Karimov asarlarida advokatura instituti, advokatlarning mA=omi va ularning faoliyatini takomillashtirish sha=ida.

15.3. Yuridik yordamning mazmuni. Uning turlari.

15.4. Advokatura, uning tushunchasi, tashkil etilish tamayillari. Uning tomonidan kirsatiladigan yuridik yordamning turlari.

15.5. Advokatlar kollegiyasi va uni tashkil etish tartibi.

15.6. Umumiy majlislar, rayosatlar, taftish komissiyalari va yuridik maslaxatlar. Ularni tashkil etish tartibi, tarkibi va vazifalari.

15.7. Advokatning asosiy shu=u=lari va vazifalari.

15.8. Yuridik yordam kirsatuvchi bosh=a tashkilotlar. Advokatlik byurosi.

15.9. Advokatlik faoliyatining kafolatlari.

15.10. Advokat meshnatiga sha= tilash.

15.11. Advokatning ijtimoiy shu=u=lari.

15.12. Malaka komissiyalari.

15.13. Advokatlik faoliyati Bilan shushu=u=larini beradigan litsenziyani tixtatib turish va bekor =ilish.

15.14. Advokatura va Izbekiston Respublikasi Adliya vazirligi.

Qonun manbaalari

1. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. 1992 yil 8dekabrda qabul qilingan. -T.: "O`zbekiston", 1992 y.

2. O`zbekiston Respublikasining "Advokatura to`g`risida"gi 1996yil 27dekabrdagi qonuni. - T.: "Adolat", 1997.
3. O`zbekiston Respublikasining "Advokatlik faoliyati-ning kafolatlari va advokatlarning ijtimoiy himoyasi to`g`risida"gi qonuni, 1998 yil 25dekabr.
4. O`zR Jinoyat-protsessual kodeksi. T.: "Adolat", 1999.
5. O`zR Ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksi. 1994yil 22 sentabr.
6. O`zR Fuqarolik-protsessual kodeksi. 1997yil 30avgust.
7. O`zR Xo`jalik-protsessual kodeksi. 1997yil 30avgust.
8. O`zR Vazirlar Mahkamasining ¹139. 13.03.1997 y. (o`zgar. O`zR Vazirlar Mahkamasining ¹197. 30.04.2003y. O`zR Vazirlar Mahkamasining ¹485. 05.11.2003 y.) qarori bilan tasdiqlangan "O`zR fuqarolariga adolatlik faoliyati bilan shug`ullanish uchun litsenziya berish va adolatlik byuro, hay'at va firmalarni davlat ro`yxatidan o`tkazishto`g`risida"gi Nizom.
9. O`zR Vazirlar Mahkamasining ¹370. 27.08.2003 y. (o`zgar. O`zR Vazirlar Mahkamasining ¹528. 21.01.2003 y. 2 b. ilovasi, O`zR Vazirlar Mahkamasining ¹28. 17.01.2004 y. 40 b. ilova) qarori bilan tasdiqlangan "O`zR Adliya vazirligi to`g`risida"gi Nizom.

Maxsus adabiyot

1. Advokatura Uzbekistana: sodeystviye v reformirovanii: (Predlojeniya po zakonodatelstvu i advokatskoy praktike) / Red. sovet: M.X. Rustambayev (pred.), L.B. Xvan, S.A. Yakubov, F.P. O`amidov, R.X. Sharipov, I.B. Azizov, R.G. Ambarsumov, R.G. Axmedshin, O.B. Zimareva, G.A. Ishanxanova, YE.N. Nikiforova, SH.Z. Rustamov, B. Salomov. -T.: "Mir ekonomiki i prava", 2002. 2. Barshevskiy M.YU. Advokat, advokatskaya firma, advokatura. Uchebnoye posobiye. -M.: Belie alvi, 1995.
3. Bernam U., Reshetnikova I.V., Proshlyakov A.D. Sudebnaya advokatura. -SPb.: Izd-vo SPb universiteta. 1996.
4. Gutsenko K.F., Kovalev M.A. Pravooxranitelnie organi. Zersalo, -M.: 1998.
5. Pravooxranitelnie organi. Uchebnik dlya vuzov. /Pod red. prof. K.F. Gutsenko. -M.: BEK, 1996.

6. Sarkisyans G.P. Advokatura sovetkogo Uzbekistana. -T.: Fan, 1972.

7. Cherkasova N.S. Formirovaniye i razvitiye advokaturi v Rossii 60-80gg. XIX v. -M.: BEK, 1996.

Inson va fuqaroning huquq va erkinliklari malakali ravishda himoya qilingandagina to'la ravishda amalga oshirilishi mumkin. Buning uchun qonun hujjatlarini faqat o'qiy bilishgina emas, balki ularni tushuna bilish ham, shuningdek, yuzaga kelgan muammoni hal qilish uchun kerak bo'lgan akti topish bo'yicha mahorat, huquqni muhofaza qiluvchi organlarda ishni yuritish bo'yicha tajriba hamda shunga o'xshashlar talab etiladi. Boshqacha aytganda, samarali yordamni ta'minlash uchun yuridik ma'lumotga ega bo'lgan mutaxassis kerak. Bunday mutaxassis esa *advokatdir*.

"Advokat" so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, ikki ma'noga ega: a) sud ishlari bo'yicha ishonchli vakil, sudda himoyachi; b) biror shaxsni yoki biror narsani yozma yoki o'z qiziqishlarida ravishda himoya qiladigan shaxs. Rus so'zlashuv tilida ham bu so'z ikki ma'noni bildiradi. *Birinchi*dan, advokat deganda, sudda boshqa shaxslarni himoya qilish uchun ish yuritishdan iborat faoliyat, kasb tushunilsa, *ikkinchi*dan, oldin mazkur kasbga o'zini baqishlagan shaxslarning katta guruhi, ya'ni advokatlar tabaqasining o'zi ham *advokatura* deb atalgan.

Sud hokimiyati sud jarayonida taraflar o'zlarining protsessual huquq va majburiyatlarini to'la anglagan holda ishtirok etishlaridan manfaatdordir. Shu munosabat bilan advokatura instituti taraflarning manfaatlarini himoya qilish uchungina ulkan ahamiyatga ega bo'lib qolmay, balki odil sudlovni tegishli amalga oshirish uchun zarur bo'lgan umumiy vazifalarni bajarish uchun ham zarurdir.

Advokatura ko'p asrlar muqaddam yuzaga kelgan bo'lib, eng ko'hna protsessual institutlardan hisoblanadi. Sudda taraflarga vakillik qilish G'oyasi sekinlik bilan davom etgan tarixiy jarayon natijasida rivojlandi. XIX asrda advokatura deganda, tor ma'noda huquqni yoqlash (tarafdorlik) tushunilsa, keng ma'noda — huquqni yoqlash (tarafdorlik) va sudda vakillik qilishning birligi tushunilgan. Huquqni yoqlash (tarafdorlik) deganda qonunlarni o'rganish bilan maxsus shuQullanuvchi odamlarning

yuridik yordamga muhtoj odamlarga ko`rsatadigan shunday yordamlarini tushunish lozim.

Sudda vakillik qilish — sud jarayonida bir shaxsning ikkinchi shaxsga o`z vakolatlarini berishi, bunda vakilning suddagi faoliyatidan kelib chiquvchi barcha oqibatlar bevosita manfaati vakil tomonidan himoya qilinayotgan shaxsga tegishli bo`ladi.

O`ziri zamonda advokatura deganda professional yuristlarning o`ziga xos ravishda uyushgan birlashmasi tushunilib, bu birlashmaning asosiy vazifasi yordamga muhtoj bo`lganlarning barchasiga malakali yuridik yordam ko`rsatishdan iboratdir.

O`ziri vaqtda advokatura zimmasiga barcha jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini muhofaza qilishga, odil sudlovni amalga oshirishga, qonuniylikka rioya qilish va uni mustahkamlashga, fuqarolarni qonunlarga aniq va og`ishmay rioya etish, boshqa shaxslarning huquqlari, erkinliklari, sha'n va qadr-qimmatlarini hurmat qilish ruhida tarbiyalashga ko`maklashish yuklatilgan.

O`zbekiston Respublikasining "Advokatura to`g`risida"gi 1996 yil 27dekabrda qabul qilingan qonuni advokaturaga *quyidagicha ta'rif beradi*: "Advokatura - huquqiy institut bo`lib, u advokatlik faoliyati bilan shuQullanuvchi shaxslar hamda xususiy advokatlik amaliyoti bilan shuQullanuvchi ayrim shaxslarning mustaqil, ko`ngilli, kasbiy birlashmalarini o`z ichiga oladi" (1-modda). "Advokatura to`g`risida"gi qonun, shuningdek, advokaturaning oldida turgan vazifalarni ham belgilab beradi. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq, advokatura O`zbekiston Respublikasi fuqarolariga, chet el fuqarolariga, fuqaroligi bo`lmagan shaxslarga, korxonalar, tashkilotlar, muassasalarga yuridik yordam ko`rsatadi.

Advokatura oldiga qo`yilgan vazifalarni bajarish maqsadida advokatura faoliyatining *quyidagi asosiy turlari mavjuddir*:

— huquqiy masalalar bo`yicha maslahatlar va tushunti-rishlar berish, qonun hujjatlari yuzasidan oQzaki va yozma ma'lumotnomalar berish;

— huquqiy xususiyatdagi arizalar, shikoyatlar va boshqa hujjatlarni tuzish;

— sudda, boshqa davlat organlarida, jismoniy va yuridik shaxslar oldida fuqarolik ishlari bo`yicha hamda ma'muriy huquqbuzarlik to`g`risidagi ishlar bo`yicha vakillikni amalga oshirish;

— jinoyat ishlari bo'yicha dastlabki tergovda va sudda himoyachi, jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar va fuqaroviy javobgarning himoyachisi sifatida ishtirok etish;

— tadbirkorlik faoliyatiga yuridik xizmat ko'rsatish.

Advokat O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari bilan taqiqlanmagan boshqa yuridik yordam turlarini ham ko'rsatishi mumkin ("Advokatura to'g'risida"gi qonunning 5-moddasi). Mohiyati jihatidan yuridik yordam keng qamrovli faoliyatni nazarda tutadi: kerakli me'yoriy hujjatni topishda yordam berish, bu hujjatning mazmunini tushuntirish, ariza yoki iltimosnoma, boshqa hujjatni tuzishda ko'maklashish, argumentlarni hamda yuzaga kelgan muammoni samaraliroq hal qilishi mumkin bo'lgan organni tanlash, sudda yoki boshqa organda vakillikni amalga oshirish, jinoyat ishlari bo'yicha himoyani amalga oshirish yoki ma'muriy javobgarlikka tortilayotgan fuqaroning qonuniy manfaatlarini himoya qilish va hokazo.

Qonun hujjatlarini qo'llash yuzasidan maslahatlar berish advokatlik faoliyatining muhim qismi hisoblanadi. Bunday maslahatlar ko'pincha amaldagi fuqarolik, oila, mehnat, ma'muriy va jinoyat qonun hujjatlarini tushuntirishdan iborat bo'lib, ularning asosiy ko'pchiligini sud ishlari bo'yicha maslahatlar tashkil qiladi.

Advokatlik faoliyatining boshqa turi — o'z maslahatchi yuristlariga ega bo'lmagan tashkilotlarga yuridik xizmat ko'rsatishdan iborat. Mazkur yuridik xizmat yuridik maslahatxonalar bilan tuziladigan bitimlarga asosan ko'rsatiladi va bu bitimlarda tomonlarning majburiyatlari batafsil ko'rsatib o'tiladi. Tadbirkorlik faoliyati yuzasidan xizmat ko'rsatuvchi advokat chiqarilayotgan buyruqlar va boshqa huquqiy qarorlarning qonunga mosligini tekshiradi, shartnoma oldi hujjatlarni va shartnomalarni rasmiylashtirishda ishtirok etadi, da'vo qo'zg'atish bo'yicha ish yuritadi va sudlarning ish yurituvida qatnashadi, ma'muriy-boshqaruv apparati, ishchilar va xizmatchilarga huquqiy masalalar yuzasidan maslahatlar beradi va hokazo.

Yuridik yordam ayniqsa, jinoyat-sudlov ishlarini yuritishda katta ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 116-moddasida ko'rsatilishicha: "Ayblanuvchi himoyalani huquqi bilan ta'minlanadi. Tergov va sud ishini yuritishning har qanday bosqichida malakali yuridik yordam olish huquqi kafolatlanadi. Fuqarolarga, korxonaga,

muassasa va tashkilotlarga yuridik yordam berish uchun advokatura faoliyat ko`rsatadi. Advokaturani tashkil etish va uning ish tartibi qonun bilan belgilanadi. "

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi jinoiy javobgarlikka tortilayotgan shaxslarning himoyalani sh huquqi borligini shunchaki e`lon qilibgina qolmay, balki bu huquqning kafolatlanganligiga urQu beradi. Biror-bir fuqaro yetarlicha asoslarsiz jinoiy javobgarlikka tortilmasligi va sudlanmasligidan jamiyat albatta, manfaatdor. O`zR JPKda ham jinoyat sodir qilganlikda gumon qilinuvchilar, ayblanuvchilar hamda sudlanuvchilar himoyalani sh huquqi bilan ta`minlanishlari belgilab qo`yilgan. Bu huquq esa ko`proq yetarlicha keng imkoniyatlarga ega bo`lgan advokatlar tomonidan amalga oshiriladi. Xususan, jinoyat-protsessual qonun hujjatlari himoyachi-advokatga sud bosqichlarida ham (sud muhokamasi davrida, muayyan ish yuzasidan chiqarilgan hukm va ajrimlarning qonuniyligi va asoslantirilganligini tekshirish bosqichlarida), surishtiruv va dastlabki tergov davrida ham keng huquqlarni beradi.

Bu turdagi huquqlar doimo takomillashib bormoqda. *Masalan*, 1999yilda JPKga jiddiy o`zgartirishlar kiritilib, ularga muvofiq himoyachi-advokatlarning ishda ishtirok etishiga ayblov e`lon qilingan vaqtdan yoki gumon qilinuvchi deb e`tirof etilganligi to`g`risidagi qaror e`lon qilingan vaqtdan yoxud shaxs ushlangan vaqtdan boshlab ruxsat etiladi. Bunda ular ushlab turish bayonnomasi yoki ehtiyot chorasi tariqasida qamoqqa olish to`g`risidagi qaror bilan tanishishlari, himoyadagi shaxs bilan uchrashishlari (bunday uchrashuvlar soni va davomiyligi cheklanishi mumkin emas), tergov harakatlarida ishtirok etishlari va boshqa shu kabi harakatlarni amalga oshirishlari mumkin. JPKda himoyachining o`z himoyasidagi shaxsni qamoqqa olishning yoki qamoq muddatini uzaytirilishining noqonuniyligi ustidan shikoyat keltirish huquqi to`g`risidagi qoidalar mavjuddir (JPK 53-m).

JPKda jinoiy javobgarlikka tortilayotgan shaxs qaysi hollarda himoyachiga ega bo`lishi shartligi ko`rsatib o`tilgan. Agar bu shaxs yoki uning qarindoshlari biror sabab bilan advokatni taklif qilmayotgan bo`lsalar, bu holda himoyachi tergovchining, prokurorning yoki sudyaning taklifi bo`yicha tayinlanishi lozim. Bu tarzda taklif etilgan advokat ayblanuvchi yoki uning qarindoshlari taklif etgan advokat bilan teng

huquqlarga ega bo`ladi va uning mehnatiga davlat budjeti hisobidan to`laligicha haq to`lanishi lozim (JPK 50-m.).

Jinoyat ishlarida ishtirok etayotgan advokat ayblanuvchini oqlaydigan yoki uning javobgarligini yengillashtiradigan holatlarni aniqlash maqsadida qonunda ko`zda tutilgan barcha himoya vositalari va usullarini qo`llashi hamda ayblanuvchiga zarur yuridik yordam ko`rsatishi shart. Jinoyat ishlarini ko`rish chog`ida advokat ayblanuvchining himoyachisi sifatidagina emas, balki jabrlanuvchining, fuqaroviy da'vogarning, fuqaroviy javobgarining manfaatlarini himoya qilish maqsadida ularning vakili sifatida ham ishtirok etishi mumkin.

Advokat, shuningdek, fuqarolik ishlarini muhokama qilishda da'vogar, javobgar va uchinchi shaxslarning vakili sifatida ham ishtirok etadi. Advokatura faoliyatini tashkil qilish qonunning ustunligi, mustaqillik va boshqa demokratik prinsiplarga asoslanadi ("Advokatura to`g`risida"gi qonunning 4-m.). Konstitutsiyaviy qonuniylik prinsipi fuqaroning yuridik yordamga bo`lgan subyektiv huquqini amalga oshirish uchun shubhasiz ahamiyatga egadir. Bu huquqqa advokatlarning yuridik yordam ko`rsatish majburiyati hamohangdir.

Advokatlik faoliyatining prinsipi sifatida mustaqillik advokatning yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo`yicha kasbiy vazifalarini bajarish bilan bog`liq faoliyatiga aralashishga yo`l qo`yilmasligini nazarda tutadi. Advokatning muayyan ishni o`rganishiga to`squinlik qilish yoki vakolat beruvchining yoxud o`z himoyasidagi shaxsning qonuniy manfaatlariga zid keluvchi nuqtai nazarni majburan egallashiga erishish maqsadida unga qanday shaklda bo`lmasin ta'sir ko`rsatish, shuningdek, advokatga tahdid qilish, uni haqoratlash, unga nisbatan tuhmat qilish, kuch ishlatish yoxud uning hayoti, sog`lig`i, mol-mulkiga tajovuz qilish qonun hujjatlariga muvofiq javobgarlikka sabab bo`ladi ("Advokatlik faoliyatining kafolatlari va advokatlarning ijtimoiy himoyasi to`g`risida"gi qonunning 7-m.).

Advokatura o`z faoliyatini boshqa demokratik prinsiplar asosida ham amalga oshiradi. *Ularga quyidagilar kiradi:* kasb etikasi, advokatlik siri va qasamyodiga qat'iy rioya etish; qonun hujjatlarida ma'n qilinmagan usullar va vosita-larni qo`llash ("Advokatlik faoliyatining kafolatlari va advokatlarning ijtimoiy himoyasi to`g`risida"gi qonunning 2-m.).

O`zR "Advokatura to`g`risida"gi Qonunining 4-moddasiga muvofiq, advokatlik faoliyati bilan shug`ullanish huquqini beruvchi litsenziyani belgilangan tartibda olgan shaxs advokatlik faoliyati bilan o`z advokatlik byurosini ochib, yakka tartibda faoliyat ko`rsatishga yoxud ixtiyoriylik asosida boshqa advokatlar (sheriklar) bilan hay'atlar va firmalar tuzishga haqlidir. Advokatlik byurolari, hay'atlari va firmalarini, shuningdek, advokatlik birlashmalarini ro`yxatdan o`tkazish O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997 yil 13 martdagi 139-Qarori bilan belgilangan tartibda Qoraqalpog`iston Respublikasi Adliya vazirligi, viloyatlar, Toshkent shahar hokimliklari adliya boshqarmalari tomonidan amalga oshiriladi.

Advokatlar byurolari, hay'atlari va firmalarini tuzish, ularning tuzilishi, shtatlari, vazifalari, mablag`larni sarflash tartibi, rahbar organlarning vakolatlari, ularni saylash tartibi hamda advokatlar byurolari, hay'atlari va firmalarining faoliyatiga doir boshqa masalalar ularning ustavleri (nizomlari) bilan tartibga solib turiladi. Shunday qilib, advokatlik faoliyatining tashkiliy shakllariga advokatlar byurolari, hay'atlari va firmalari kiradi.

Advokatlar hay'atlari va ularni tashkil qilish. Advokatlar hay'atlari - bu advokatlik faoliyati bilan shuQullanuvchi shaxslarning ixtiyoriy birlashmalaridir. Ular oliy yuridik ma'lumotga ega bo`lgan shaxslardan tarkib topgan ta'sischi (muassis) guruhining arizasiga binoan ixtiyoriylik asosida tashkil etiladi. Advokaturani tashkil qilishning ixtiyoriyligi prinsipi advokatlik faoliyatining jamoa shakli bilan chambarchas bog`liqdir. Shu sababli advokatlar hay'ati birlashma deb hisoblanishi bejiz emas, chunki advokatlik faoliyatining tarixan tarkib topgan jamoa shakli qulayroq va xalqchilroqdir.

Advokatlar hay'ati organlariga *quyidagilar kiradi*: umumiy yig`ilish (konferensiya), advokatlar hay'ati rayosati, taftish komissiyasi. Shuningdek, yuridik maslahatxonalar ham tashkiliy vazifalarni bajaradi. Advokatlar hay'ati a'zolarining umumiy yig`ilishi uning oliy organi hisoblanadi.

Umumiy yig`ilish hay'at a'zolarining kamida 50% ishtirok etganida vakolatli hisoblanadi. Advokatlar hay'ati a'zolarining konferensiyasi advokatlar hay'ati rayosati belgilagan vakolat me'yorlaridan kelib chiqqan holda chaqiriladi va unda yuridik maslahatxonalardan saylangan

delegatlarning 50% qatnashganida vakolatli hisoblanadi. Umumiy yig`ilishda (konferensiyada) ko`rilayotgan masalalar ovoz berishda ishtirok etayotgan advokatlarning ko`pchilik ovozi bilan hal etiladi. Umumiy yig`ilish (konferensiya) keng vakolatlarga ega bo`lib, advokatlar hay'ati faoliyatiga tegishli bo`lgan har qanday masalani hal qilishi mumkin. U advokatlar hay'ati faoliyatini nazorat qilish va doimiy rahbarlik uchun rayosatni va taftish komissiyasini saylaydi. Bu organlar saylanib bo`lingach, umumiy yig`ilish ularning ustidan nazoratni amalga oshirishga haqli bo`ladi. Shu maqsadda umumiy yig`ilish rayosat va taftish komissiyasining faoliyati to`g`risidagi hisobotlarini tinglaydi va tasdiqlaydi.

Umumiy yig`ilish (konferensiya) advokatlik faoliyatiga bog`liq boshqa tashkiliy va moliyaviy masalalarni ham hal qiladi, miqdoriy tarkibni, shtatlarni, kirim-chiqim smetasini belgilaydi va ijroiya organlariga tasdiqlash uchun yuboradi, advokatlarning mehnatiga haq to`lash tartibini belgilaydi, kasaba uyushmasi organlari bilan kelishilgan holda ichki mehnat tartibi qoidalarini tasdiqlaydi, advokatlar hay'ati faoliyati bilan bog`liq boshqa masalalarni ko`rib chiqadi. Umumiy yig`ilish (konferensiya) rayosat va taftish komissiyasining bildirilgan ishonchni oqlamagan a'zolarini muddatidan ilgari chaqirib olish huquqiga ham egadir. Advokatlar hay'ati a'zolari umumiy yig`ilishining (konferensiyasining) qarori faqat hay'at a'zolarining umumiy yig`ilishi (konferensiyasi)dagina qayta ko`rib chiqilishi mumkin.

Advokatlar hay'ati rayosati advokatlarning umumiy yig`ilishlari orasidagi davrda doimiy faoliyat yuritadigan ijroiya organi hisoblanib, advokatlar hay'ati a'zolarining umumiy yig`ilishida (konferensiyasida) ochiq yoki yopiq ovoz berish yo`li bilan besh yil muddatga hay'at a'zolarining soni va ish hajmini hisobga olgan holda belgilanadigan miqdorda saylanadi. Rayosat tarkibiga saylanadigan nomzodlar ovoz berishda qatnashgan advokatlarning ko`pchilik ovozini olgan bo`lishi lozim. Rayosat tarkibidan uning biror a'zosi chiqqan hollarda qo`shimcha saylovlar o`tkazilishi mumkin. Shtat lavozimlarini egallagan rayosat a'zolari hay'at mablag`lari hisobidan maosh oladilar va advokatlik amaliyoti bilan shug`ullanishga ham haqlidirlar.

Rayosat raisi hay'at a'zolari umumiy yig`ilishida hay'at a'zolari orasidan ochiq ovoz berish yo`li bilan 5 yil muddatga saylanadi. Biroq

ayrim hay'atlarda bu qoidaga amal qilinmaydi: rais umumiy yig`ilish (konferensiya) tomonidan yig`ilish ko`rsatgan bir necha nomzodlar orasidan yashirin ovoz berish yo`li bilan saylanadi.

Rayosat advokatlar hay'atini boshqarishni amalga oshirish uchun zarur bo`lgan keng vakolatlarga egadir.

Rayosat advokatlar hay'ati a'zolarining umumiy yig`ilishini (konferensiyasini) chaqiradi;

— belgilangan tartibda yuridik maslahatxonalarni tashkil etadi va ularning faoliyatiga rahbarlik qiladi;

— yuridik maslahatxonalarining va ayrim advokatlarning ishlarini tekshiruvdan o`tkazadi;

— yuridik maslahatxonalarining mudirlarini tayinlaydi va lavozimidan ozod qiladi;

— hay'at a'ziligiga advokatlarni yuridik maslahatxonalar bo`yicha taqsimlaydi, ularni bir maslahatxonadan ikkinchisiga o`tkazish masalasini hal qiladi, shuningdek, hay'at a'zolidan chiqaradi;

— yuridik maslahatxonalarining shtatlari va smetalarini tasdiqlaydi;

— hay'at a'zolarining malakasini oshirish yuzasidan tadbirlar o`tkazadi. Rayosat boshqa masalalarni ham hal qiladi. Uning faoliyati jamoa bo`lib boshqarishga, oshkoralikka, advokatlar hay'ati a'zolari oldida doimiy hisobot berishga, advokatlarning rayosat ishiga keng jalb qilinishiga asoslangan. O`ay'at rayosati qoshida jamoatchilik asosida unga yordam beruvchi organlar tashkil qilinishi mumkin.

Advokatlar hay'ati rayosati o`z majlislarini a'zolarining kamida yarmi hozir bo`lganda o`tkazishi mumkin. Rayosat majlisida rayosat tarkibining kamida uchdan ikki qismi hozir bo`lganda hay'atga qabul qilish, undan chiqarish va bo`shatish masalalarini ko`rib chiqishga haqlidir. Uning qarorlari ko`pchilik ovoz bilan qabul qilinadi. Ovozlar soni teng bo`lganida, muhokama qilinayotgan masalani ko`rib chiqish rayosatning keyingi majlisiga qoldiriladi va bu majlisga oldin kelmagan a'zolar chaqiriladi. Advokatlar hay'ati rayosatining qarori rayosatning o`zi tomonidan yoki advokatlar hay'ati a'zolarining umumiy yig`ilishida (konferensiyasida) qayta ko`rib chiqilishi mumkin.

Taftish komissiyasi advokatlar hay'atining nazorat-taftish organi hisoblanib, advokatlar hay'ati a'zolarining umumiy yig`ilishida (konferensiyasida) yashirin ovoz berish yo`li bilan 5 yil muddatga

saylanadi, bunda komissiya tarkibining soni yig`ilish tomonidan belgilanadi. Advokatlar hay'atining taftish komissiyasi o`z tarkibidan raisni va rais o`rinbosarini saylaydi. Taftish komissiyasi tarkibidan uning biror a'zosi chiqqan hollarda, umumiy yig`ilishda (konferensiyada) belgilangan tartibda chiqqan a'zoning o`rniga boshqa a'zo saylanadi. Taftish komissiyasi advokatlar hay'ati rayosatining va yuridik maslahatxonalarining moliyaviy-xo`jalik sohasidagi faoliyatini taftish qiladi, shuningdek, takliflar, arizalar va shikoyatlarni ko`rib chiqish tartibi va muddatlari ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Yuridik maslahatxonalar hay'atlar rayoslari tomonidan advokatlarning yuridik yordam ko`rsatish bo`yicha ishlarini tashkil qilish uchun tumanlarda, shaharlarda, ayrim hollarda esa boshqa aholi punktlarida tashkil etiladi. Yuridik maslahatxonaning joylashgan joyi va unda ishlovchi advokatlarning soni advokatlar hay'ati rayosati tomonidan belgilanadi.

Yuridik maslahatxonalar advokaturaning asosiy ishchi bo`g`ini hisoblanadi. Advokatlar hay'ati a'zolari biror-bir yuridik maslahatxona tarkibiga kiradilar va o`sha yerda faoliyat yuritadilar. Yuridik maslahatxona mudiri advokatlar hay'ati rayosati qarori bilan eng malakali, oliy yuridik ma'lumotga va zaruriy ish stajiga ega bo`lgan hay'at a'zolari orasidan tayinlanadi. Yuridik maslahatxona mudiri o`z huquqlarini advokatlar hay'ati rayosati tomonidan beriladigan ishonchnoma asosida amalga oshiradi. Yuridik maslahatxonada ishlovchi advokatlar soni to`rttadan oshmasa, maslahatxona mudiri, odatda, o`z majburiyatlarini maoshsiz bajaradi.

Advokatlik byurolari, hay'atlari va firmalari ro`yxatga olingan kundan boshlab yuridik shaxs maqomini oladi va ko`rsatilgan yuridik yordam uchun jismoniy va yuridik shaxslardan kelib tushgan mablag`lar hisobidan faoliyat yuritadi. Advokatlar qonunda belgilangan tartibda advokatlarning jamoatchilik birlashmalarini tuzishlari mumkin.

Huquqiy xizmat ko`rsatishda yuzakilik va havaskorlikka yo`l quyib bo`lmaydi. Yuridik yordamga muhtoj odamlarni yordamidan ko`ra zarari tegishi mumkin bo`lgan tasodifiy shaxslardan muhofaza qilish maqsadida O`zR hukumati 1997 yil 13 martda advokatlik byurolari, hay'atlari, firmalarini davlat tomonidan ro`yxatga olish va O`zbekiston Respublikasi fuqarolariga advokatlik faoliyati bilan shug`ullanish huquqini beruvchi

litsenziyani berish tartibi to'g'risidagi Nizomni qabul qildi. (O'ozirda mazkur Nizomga O'zR Vazirlar Mahkamasining ¹197. 30.04.2003 yil va O'zR Vazirlar Mahkamasining ¹495. 05.11.2003 yil Qarorlari bilan o'zgartirish kiritilgan). Mazkur Nizomda advokatlik byurolari, hay'atlari va firmalarini ro'yxatga olish tartibi belgilangan bo'lib, bunday faoliyat yuritishga ruxsat beradigan hujjat litsenziya hisoblanadi. Bunday litsenziyalar QR Adliya vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari adliya boshqarmalari malaka komissiyalari tomonidan beriladi.

O'zR "Advokatura to'g'risida"gi qonuniga asosan, advokatlik byurolari, hay'atlari va firmalarini ro'yxatga olish QR Adliya vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari adliya boshqarmalari tomonidan amalga oshiriladi. Davlat tomonidan ro'yxatga olishni o'tkazish uchun advokatlik byurolari, hay'atlari va firmalari davlat tilida to'ldirilgan *quyidagi hujjatlarni taqdim qilishlari lozim:*

- davlat ro'yxatiga olish to'g'risidagi ariza;
- advokatlik byurosi tuzish to'g'risidagi qaror (advokatlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziyani olgan shaxsning arizasi), ta'sis shartnomasi va advokatlik firmasining ustavini tasdiqlash to'g'risidagi ta'sis yig'ilishining bayonnomasi;
- ta'sis shartnomasining tasdiqlangan nusxalari; advokatlik byurosi, firmasi yoxud hay'atining ustavi (muassislar (sheriklar) tomonidan tasdiqlangan, ikki nusxada, tikilgan va raqamlangan bo'lishi lozim);
- muhr va burchak shtampining namuna eskizi — ikki nusxada (faoliyat yuritayotgan advokatlar hay'atlari uchun — muhr va burchak shtampining bosib tushirilgan izi (ottisk));
- mavjud bo'lgan hollarda esa — emblema yoki tamQa (gerb);
- advokatlik byurosi, firmasi yoxud hay'atini ro'yxatga olish uchun davlat boji to'langanligini tasdiqlovchi bank to'lov hujjati.

Ro'yxatga olish advokatlik byurosi, firmasi yoxud hay'ati joylashgan joydagi tegishli adliya organi tomonidan amalga oshiriladi. Advokatlik byurosini ro'yxatga olishda ta'sis yig'ilishining bayonnomasi va ta'sis shartnomasi talab etilmaydi.

Ro'yxatga olingan advokatlik byurosi, firmasi yoxud hay'atiga *quyidagi hujjatlar beriladi:*

— tegishli adliya organining ro`yxatga olinganligi to`g`risidagi qarori - ikki nusxada;

— advokatlik byurosi, firmasi yoxud hay'atining ro`yxatga olingan nizomi (ustavi) - bir nusxada;

— ro`yxatga olinganligi to`g`risida guvohnoma.

Ro`yxatga olingan kundan boshlab advokatlik byurosi, firmasi yoxud hay'ati yuridik shaxs maqomini oladi.

O`ujjatlar berish haftasiga kamida ikki marta amalga oshiriladi.

Ro`yxatga olingan advokatlik byurosi, firmasi yoxud hay'ati bankda hisob raqami ochganlaridan so`ng bir hafta ichida belgilangan tartibda joylashgan joyidagi hokimiyat organlari va soliq organlarida hisobga turishlari kerak.

Advokatlik byurosi, firmasi yoxud hay'atini tashkil qilish, qayta tashkil qilish, ularning faoliyati va tugatish tartibi, tarkibi, shtatlari, vazifalari, mablag`larni taqsimlash tartibi, rahbar organlarning vakolatlari, ularni saylash tartibi hamda advokatlik byurosi, firmasi yoxud hay'atining faoliyatiga tegishli boshqa masalalar ularning ustavlari (nizomlari) bilan tartibga solinadi. Pulli yuridik xizmatlar (ularning tashkiliy-huquqiy shakllaridan qat'i nazar) ko`rsatish huquqini beruvchi litsenziyalar tadbirkorlik faoliyatini yurituvchi jismoniy shaxslarga berilib, bunda yuridik shaxs tuzish talab etilmaydi.

Advokatura ishini takomillashtirish uning xodimlari tarkibi bilan bevosita bog`liqdir.

"Advokatura to`g`risida"gi qonunda (3-m.) belgilangan tartibda advokat maqomini olgan va advokatlik faoliyati bilan shug`ullanish huquqini olgan shaxs *advokat* hisoblana-di. *Nomzodlarga quyidagi talablar qo`yiladi:*

— O`zbekiston Respublikasi fuqaroligi;

— oliy yuridik ma'lumotga egalik;

— malaka imtihonini topshirish;

— advokatlik faoliyati bilan shug`ullanish huquqini beruvchi litsenziyani olish.

Advokatlik faoliyati bilan shug`ullanish huquqini beruvchi litsenziya QR Adliya vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari adliya boshqarmalari tomonidan tegishli malaka komissiyalarining qaroriga asosan beriladi. Belgilangan tartibda muomalaga layoqatsiz yoki muomala

layoqati cheklangan deb topilgan shaxslar, shuningdek, sudlanganligi bekor qilinmagan yoki olib tashlanmagan shaxslarning advokatlik faoliyati bilan shug'ullanishiga yo'l qo'yilmaydi.

Advokat tegishli malaka komissiyasining majlisida qasamyod qabul qiladi. Qasamyod matni O'zbekiston Respublikasining "Advokatlik faoliyatining kafolatlari va advokatlarning ijtimoiy himoyasi to'g'risida"gi qonunida belgilangan bo'lib (3-m.), *u quyidagichadir:*

"O'z kasbiy burchimni halol va vijdonan bajarishga, inson huquqlari va erkinliklarini hamisha himoya qilishga, advokatlik sirini saqlashga, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlariga qat'iy rioya etishga tantanali qasamyod qilaman".

Advokat O'zbekiston Respublikasining butun hududida advokatlik faoliyati bilan shug'ullanishga haqli bo'lib, buning uchun qo'shimcha ruxsatnoma talab etilmaydi. Advokat olingan topshiriqni bajarish zaruriyati taqozo etsa va tegishli davlatlarning qonun hujjatlariga zid bo'lmasa, O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida ham yuridik yordam ko'rsatishi mumkin. Muayyan ishni olib borishga advokatning vakolatli ekanligi order bilan tasdiqlanadi. Advokat jinoyat va fuqarolik ishlari bo'yicha himoyani samarali amalga oshirish uchun, fuqarolarga, korxonalar va tashkilotlarga yuridik yordam ko'rsatish uchun yetarli huquqlarga egadir.

Advokatning huquqlari va majburiyatlari O'zbekiston Respublikasining "Advokatura to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasining "Advokatlik faoliyatining kafolatlari va advokatlarning ijtimoiy himoyasi to'g'risida"gi qonuni kabi bir qator qonun hujjatlarida mustahkamlanib qo'yilgan. Mazkur qonunlarga ko'ra, advokat kasbiy faoliyatini amalga oshirish chog'ida *quyidagi huquqlarga ega:*

— tegishli masalalarni hal qilish vakolatiga ega bo'lgan barcha organlar, korxonalar, tashkilotlar, muassasalarda jismoniy va yuridik shaxslarning vakolati bo'yicha ularning manfaatlarini va huquqlarini himoya qilish;

— sudlarda, shuningdek, ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiquvchi organlarda dalil sifatida foydalanilishi mumkin bo'lgan faktlar to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash;

— davlat organlari, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar vva jamoa birlashmalaridan yuridik yordam ko`rsatish bilan bog`liq zarur ma'lumotnomalar, tavsifnomalar va boshqa hujjatlarni so`rab olish;

— mijozning roziligi bilan yuridik yordam ko`rsatish bilan bog`liq zarur masalalar yuzasidan yozma ekspert xulosalari, mutaxassislarning ma'lumotnoma-maslahatlarini so`rash va olish;

— to`plangan materiallarni vakillik bergan shaxs yoki himoyadagi shaxsning ishi yuritilayotgan sudlarga va boshqa davlat organlariga taqdim qilish;

— mansabdor shaxslarga iltimosnomalar berish va shikoyatlar keltirish hamda ulardan asoslantirilgan yozma javoblar olish;

— qonunda belgilangan tartibda ishning barcha materiallari bilan tanishish va undan zarur ma'lumotlarni ko`chirib olish;

— o`z himoyasidagi shaxs bilan u ushlangan paytdan boshlab qonun hujjatlarida belgilangan tartibda miqdori va muddati cheklanmagan holi uchrashuvlar o`tkazish;

— ishda ishtirok etish uchun o`ziga ijozat berilgani to`g`risida surishtiruv, dastlabki tergov organlari va sudda yozma ravishda tasdiq talab qilish;

— ish materiallari bilan tanishish hamda ishni sud va boshqa organlarda ko`rish chog`ida ovoz yozish qurilmalari hamda boshqa texnika vositalaridan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda foydalanish;

— agar jinoyat ishini yuritishda, shuningdek, fuqarolik, xo`jalik ishini yoki ma'muriy javobgarlik to`g`risidagi ishni ko`rish va hal etishda himoyani yoki vakillikni amalga oshirish zaruriyati taqozo etsa, davlat sirlari, tijorat siri yoki boshqa sir hisoblangan ma'lumot bilan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tanishish;

— qonun hujjatlarida ko`zda tutilgan boshqa harakatlarni bajarish.

Advokat yordamchiga ega bo`lishi mumkin. O`zbekiston Respublikasining yuridik ma'lumotga ega bo`lgan fuqarosi advokat yordamchisi bo`lishi mumkin. Advokat yordamchisi advokat huquqlariga ega bo`lmaydi hamda uning surishtiruv, dastlabki tergov organlarida, sudlarda va boshqa davlat organlarida ishlarni olib borishiga yo`l qo`yilmaydi. Advokat yordamchisi advokat ko`rsatmasiga binoan advokatning yurituvidagi ishlar bo`yicha topshiriqlarni bajaradi, advokatning protsessual vakolatlariga taalluqli ishlar bundan mustasno.

Advokat yordamchisining mehnat sharoitlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tuziladigan mehnat shartnomasi bilan belgilanadi.

Bundan tashqari, "Advokatura to`g`risida"gi qonunda kimlar advokat yordamchisi bo`la olmasligi ham ko`rsatib o`tilgan — bular belgilangan tartibda muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan deb topilgan, shuningdek, sudlanganligi bekor qilinmagan yoki olib tashlanmagan shaxslardir (8-m.). Advokaturaga tegishlilik advokatlarga o`z kasbiy faoliyatlarini amalga oshirishda amaldagi qonun hujjatlarining talablariga rioya etish, unga yuridik yordam so`rab murojaat etgan jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya etish uchun qonunda ko`zda tutilgan vositalar va usullardan foydalanish majburiyatini yuklaydi "Advokatura to`g`risida"gi qonunning 7-moddasi). Advokat yuridik yordamni vijdonan ko`rsatishi, axloqiy poklik va benuqson xulq-atvor namunasi bo`lmoqi, o`z kasbiy mahoratini doimiy ravishda oshirishi, huquqni targ`ibot qilishda faol qatnashishi lozim.

Jinoyat ishlari bo`yicha himoyani amalga oshirishda advokat ayblanuvchini oqlovchi yoki uning javobgarligini yengillashtiruvchi holatlarni aniqlash maqsadida qonunda ko`rsatilgan barcha usullar va vositalardan foydalanishi va ayblanuvchiga (gumon qilinuvchiga, sudlanuvchiga) zarur yuridik yordamni ko`rsatishi shart. Himoyadagi shaxsning huquqlarini ta'minlash maqsadida qonunda advokat gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchini himoya qilishni o`z zimmasiga olgach, ularni himoya qilishdan bosh tortishi ta'qiqlanishi belgilangan, mijozning o`zi bundan ozod etgan hollar bundan mustasnodir.

Advokat o`z vakolatalaridan manfaatlarini himoya qilish topshirig`ini olgan shaxsning zarariga foydalanishga, shuningdek, yuridik yordam so`rab murojaat etgan shaxsning holatini og`irlashtiruvchi kasbiy nuqtai nazar bilan yondashishga haqli emas. Jinoyat va fuqarolik ishlarida qatnashayotgan advokat xolis va beg`araz bo`lishi lozim. Bu shartlarga rioya etish uchun qonunda advokat muayyan ish bo`yicha yuridik yordam ko`rsatayotgan avval yuridik yordam ko`rsatgan shaxslarning manfaatlarini ishni olib borishni so`rab murojaat etgan shaxsning manfaatlariga zid kelgan yoki u sudya, prokuror, tergovchi, surishtiruv o`tkazuvchi shaxs, jamoat ayblovchisi, sud majlisi kotibi, ekspert, mutaxassis, jabrlanuvchining, fuqaroviy da'vogarning, fuqaroviy javobgarining vakili, guvoh, xolis, tarjimon sifatida ishtirok etgan, shuningdek, ishni dastlabki

tergov qilishda yoxud sudda advokatning qarindoshi bo`lmish mansabdor shaxs ishtirok etgan yoki ishtirok etayotgan bo`lsa, xuddi shuningdek, advokat bevosita yoki bilvosita shu ishdan shaxsan manfaatdor bo`lgan va bu hol unga o`z ishini topshirgan shaxsning manfaatlariga zid keladigan hollarda yuridik yordam ko`rsatish to`g`risidagi topshiriqni qabul qilishga haqli emasligi belgilab qo`yilgan.

Jinoyat ishini ko`rib chiqishda qatnashishga tayinlangan advokat fuqaroning to`lovga qobiliyatsizligini vaj qilib, unga yuridik yordam ko`rsatishdan bosh tortishga haqli emas. Advokat advokatlik sirini saqlashi shart. Advokatlik siriga mijoz advokatdan yordam so`rab murojaat etganligining o`zi, mijoz yordam so`rab murojaat etgan masalalar, mijozning advokatdan olgan maslahatlari, nasihatlar, tushuntirishlarining mohiyati, advokatning mijoz bilan o`tkazgan suhbatida to`xtab o`tilgan barcha masalalar kiradi. Advokat, advokat yordamchisi, advokatlar byurolari, hay'atlari va firmalari mansabdor shaxslari va texnik xodimlarining advokatlik siri bo`lmish ma'lumotlarni oshkor etishi va bu ma'lumotlardan o`z manfaatlarini yoki uchinchi shaxslar manfaatlarini yo`lida foydalanishi ma'n etiladi.

Advokatlik faoliyatining kafolati bu advokatning hayoti va sog`lig`i, kasbiy huquqlari, sha'ni va qadr-qimmatini davlat muhofazasida ekanligidir. Advokatning kasbiy faoliyatiga har qanday aralashishga, o`z kasbiy vazifalarini bajarish chog`ida olingan biror-bir ma'lumotlarni ma'lum qilishni talab qilish, shuningdek, advokatlik birlashmalarining mansabdor shaxslari va texnik xodimlaridan xuddi shunday ma'lumotlarni oshkor qilishni talab qilish ma'n etiladi. Advokatning o`z kasbiy vazifalarini bajarish chog`ida unga har qanday ta'sir o`tkazilishiga yo`l qo`yilmaydi ("Advokatlik faoliyatining kafolatlari va advokatlarning ijtimoiy himoyasi to`g`risida"gi qonunning 7-moddasi).

Advokatga o`z himoyasidagi shaxs bilan holi uchrashuvlarni tashkil etishdan bosh tortish, jinoyat ishining barcha materiallari bilan tanishish va undan zarur ma'lumotlarni ko`chirib olishga to`squinlik qilish ta'qiqlanadi. Advokatning shaxsi daxlsizdir. Advokatning daxlsizligi uning uy-joyiga, xizmat xonasiga, foydalanishida bo`lgan transport va aloqa vositalariga, uning yozishmalariga, unga tegishli bo`lgan ashyolar va hujjatlarga ham taalluqlidir. Advokatni yuridik va jismoniy shaxslarga qonunga muvofiq yuridik yordam ko`rsatilganligi munosabati bilan jinoiy, moddiy va boshqa

javobgarlikka tortish yoki shunday javobgarlikka tortish bilan unga tahdid qilish mumkin emas.

Advokatga nisbatan jinoyat ishi O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori, Qoraqalpog`iston Respublikasi prokurori, viloyat, Toshkent shahar prokurori va ularga tenglashtirilgan prokurorlar tomonidan qo`zg`atilishi mumkin. Advokat jinoyat ishi yuzasidan himoyachilik yoki vakillik vazifasini bajarayotganda o`ziga ma'lum bo`lgan holatlar to`g`risida guvoh sifatida so`roq qilinishi mumkin emas (JPK 115-m.), advokatlik ish yurituvlari (dosye), kasbiy vazifasini bajarishda olingan hujjatlar olib qo`yilishi yoki ko`zdan kechirilishi, shuningdek, advokatning yuridik yordam ko`rsatayotgan shaxslari bilan uchrashuvlarni amalga oshirishini cheklash mumkin emas.

Advokatning ish yuzasidan huquqiy nuqtai-nazari xususida surishtiruv organi, tergovchi, prokuror taqdimnoma kiritishi, shuningdek, sud xususiy ajrim chiqarishi mumkin emas (O`zR "Advokatura to`g`risida"gi qonunning 10-m.). Advokatning mehnatiga ko`rsatilgan yuridik yordam uchun jismoniy va yuridik shaxslardan advokatlar byurolari, hay'atlari va firmalariga kelib tushgan mablag`lar hisobidan haq to`lanadi. Yuridik xizmat uchun haq to`lash advokat bilan mijoz o`rtasida ixtiyoriy ravishda tuziladigan bitim (shartnoma) asosida amalga oshiriladi.

Shaxs to`lovga qobiliyatsizligi sababli ko`rsatilgan yuridik yordam haqini to`lashdan ozod etilganida, jinoyat ishini ko`rib chiqishda qatnashishga tayinlangan advokatning yuridik yordami uchun haq to`lash O`zR Adliya vazirligi va O`zR Moliya vazirligi tasdiqlagan "Gumon qilinuvchiga, ayblanuvchiga yoki sudlanuvchiga yuridik yordam ko`rsatish bo`yicha davlat hisobiga o`tkazilgan advokat mehnatiga haq to`lash tartibi to`g`risida"gi qoidalarga muvofiq davlat hisobidan amalga oshiriladi.

Advokat davlat xizmatida turishi mumkin emas ("Advokatura to`g`risida"gi qonunning 7-m.). Advokat davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha barcha nafaqa turlarini olish huquqidan foydalanadi. Advokatga davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha nafaqalar belgilash va to`lash hamda davlat pensiya ta'minoti qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi. Advokatlar byurolari, hay'atlari va firmalari mablag`lari advokatlarning ijtimoiy ehtiyojlariga ishlatiladigan fondlar tuzishga haqlidirlar. Advokatning hayoti va sog`lig`i davlat himoyasida bo`ladi. Advokatning

hayoti va sog`lig`ini advokatura o`z mablag`lari hisobidan majburiy sug`urta qiladi.

Sug`urta tashkilotlari sug`urta summalarini *quyidagi hollarda to`laydi:*

— advokat o`z kasbiy vazifalarini bajarishi munosabati bilan olgan tan jarohatlari yoki sog`lig`iga boshqacha tarzda yetkazilgan shikastlanish oqibatida o`z kasbiy faoliyatini amalga oshirish vaqtida yoki bunday faoliyatini tugatganidan keyin halok bo`lganda (vafot etganda), uning merosxo`rlariga — advokat o`rtacha oylik ish haqining ellik barobari miqdorida;

— advokat o`z kasbiy vazifalarini bajarishi munosabati bilan bundan keyin advokatlik faoliyati bilan shug`ullanish imkoniyatini istisno etadigan darajada mayib bo`lganda yoki sog`lig`iga boshqacha tarzda shikast yetkazilganda — advokat o`rtacha oylik ish haqining yigirma besh barobari miqdorida;

— advokat o`z kasbiy vazifalarini bajarishi munosabati bilan uning bundan keyin advokatlik faoliyati bilan shug`ullanish imkoniyatini istisno etadigan darajada mehnat qobiliyatini uzil-kesil yo`qotishga olib bormaydigan tan jarohatlari olganda yoki sog`lig`iga boshqacha tarzda shikast yetkazilganda — advokat o`rtacha oylik ish haqining besh barobari miqdorida.

"Advokatura to`g`risida"gi qonun va advokatura faoliyatini tartibga soluvchi boshqa qonun hujjatlari talablarini buzganlik uchun, shuningdek, advokat nomiga doQ tushiruvchi xatti-harakatlarni sodir qilganlik uchun advokatlar intizomiy javobgarlikka tortilishi mumkin. Ularga nisbatan *quyidagi intizomiy choralar qo`llanilishi mumkin:* ogohlantirish, advokatlik faoliyati bilan shug`ullanish huquqini beruvchi litsenziyaning amal qilishini olti oygacha muddatga to`xtatib turish, advokatlik faoliyati bilan shug`ullanish huquqini beruvchi litsenziyani bekor qilish.

Intizomiy choralar malaka komissiyasi tomonidan (ogohlantirish), yoxud malaka komissiyasining qaroriga asosan litsenziya bergan organ tomonidan (litsenziyani to`xtatib turish yoki bekor qilish) qo`llanilishi mumkin. Malaka komissiyalari QR Adliya vaziri, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari adliya boshqarmalari boshliqlarining buyruqlari bilan advokatlar hamda adliya organlari xodimlarini teng miqdorda kiritgan holda tuziladi.

Malaka komissiyalari zarur bilimga va kasb malakalariga ega bo`lgan shaxslarga advokatlik faoliyati bilan shug`ullanish huquqini beruvchi litsenziya berish masalasini hal qiladi. Malaka komissiyalarining qarori ustidan Oliy malaka komissiyasiga apellatsiya berilishi mumkin. Oliy malaka komissiyasining tarkibi O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi hamda advokatlarning jamoat birlashmasi tomonidan advokatlarning hamda adliya organlari xodimlarini teng miqdorda kiritgan holda tuziladi.

Advokatlik faoliyatini to`xtatib turish yoki bekor qilish litsenziyaning amal qilishini to`xtatib turish yoki bekor qilish yo`li bilan amalga oshiriladi.

Advokatlik faoliyatini amalga oshirayotgan shaxs jinoiy javobgarlikka tortilgan taqdirda litsenziya bergan organning qarori bilan litsenziyaning amal qilishi u ayblanuvchi sifatida javobgarlikka tortilganidan boshlab sud hukmi kuchga kirgunga qadar, yoxud oqlovchi asoslarga binoan uni jinoiy javobgarlikdan ozod etish to`g`risida qaror qabul qilingunga qadar to`xtatib turilishi mumkin.

Litsenziya uni bergan organ tomonidan *quyidagi asoslarga binoan bekor qilinadi*:

— advokatlik faoliyatini amalga oshirayotgan shaxsning arizasiga binoan;

— advokatlik faoliyatini amalga oshirayotgan shaxs O`zbekiston Respublikasi fuqaroligini yo`qotgan taqdirda;

— advokatlik faoliyatini amalga oshirayotgan shaxs muomala layoqati belgilangan tartibda cheklangan hollarda yoki muomalaga layoqatsiz deb topilganda;

— advokatlik faoliyatini amalga oshirayotgan shaxsga nisbatan sud chiqargan ayblovlarning qarori qonuniy kuchga kirgan taqdirda;

— shaxs litsenziyani olish chog`ida noqonuniy xatti-harakatlar qilganligidan dalolat beruvchi holatlar ma'lum bo`lib qolganda;

— advokat kasb-odobi normalarini muntazam ravishda buzganida yoki qonun hujjatlarining talablarini ko`pol ravishda buzganida.

Litsenziya malaka komissiyasining intizomiy jazo berish to`g`risidagi qaroriga asosan litsenziyani bergan organ tomonidan to`xtatib qo`yilishi yoki bekor qilinishi mumkin. Advokatning intizomiy qilmishi to`g`risidagi ish ko`rib chiqilishidan oldin intizomiy javobgarlikka tortish asoslari sinchkovlik bilan tekshirilmog`i lozim.

Litsenziyaning amal qilishini to`xtatib turish yoki bekor qilish to`g`risidagi qaror ustidan ushbu qaror olingan paytdan boshlab bir oy muddat ichida O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligiga yoki sudga shikoyat qilinishi mumkin (O`zR "Advokatura to`g`risida"gi qonunining 14-m.).

Bundan tashqari, advokatlik faoliyati uni amalga oshirayotgan shaxsning tashabbusi bilan yoxud mazkur faoliyatni amalga oshirishga to`sqinlik qiladigan holatlar yuzaga kelgan taqdirda ham bekor qilinishi mumkin. Bu holda mijozning xohishiga ko`ra advokat oldin olgan topshiriQini bajarishi shart.

Davlat har bir fuqaroning teng va erkin ravishda yuridik yordam olish huquqini ta'minlash maqsadida advokatni belgilangan tartibda fuqarolar murojaat qilishi uchun qulay joylardan zarur binolar bilan ta'minlaydi; advokatlar malakasini oshirish bo`yicha tadbirlarni amalga oshirishda ko`maklashadi; advokaturaning faoliyati to`g`risidagi statistik ma'lumotlarni to`playdi va o`rganadi; advokatlarni ularning kasbiy faoliyati bilan bog`liq tajovuzlar, asossiz cheklashlar va

16-Mavzu. Xorijiy mamlakatlarda sud, prokuratura va bosh=a shu=u=iy tartibot organlari.

Reja

1. Xorijiy mamlakatlarda sud, prokuratura va bosh=a shu=u=iy tartibot organlari faoliyatining asosiy vazifalari, ularni tashkil etish prinsiplari.

2. Shu=u=ni mushofaza =ilish organlari tara==iyoti tamoyillarini irganishda xorijiy tajribaning ashamiyati.

Qonun manbalari

1. Konstitutsii mira: Sbornik konstitutsiy gosudarstv mira. T. 1-6 /Otv. red. A.X. Saidov, U. Tadjixanov. -T.: Akademiya MVD Respubliki Uzbekistan, 1998.

2. Konstitutsii zarubejnix gosudarstv. / Sost. V.V. Mamlakov. -M.: BEK, 1996.

3. Ugolovniy kodeks FRG. -M.: Yurid. kolledj MGU, 1996.

Maxsus adabiyotlar

1. Abdumadjidov G.A., Sarkisyans G.P. Pravosudiye i ugolovniy protsess Fransii., -T., 1992.
2. Aparova T.V. Sudi i sudebniy protsess Velikobritanii. Angliya, Uelsya, Shotlandiya. M.: 1996.
3. Aparova T.V. Status sudey v Velikobritanii. //Jurnal Rossiyskogo prava. 1999. 17-8.
4. Bobotov S.V. Burjuaznaya yustitsiya. Sostoyaniye i perspektivi razvitiya. M.: Nauka, 1989.
5. Bobotov S.V. Pravosudiye vo Fransii. M.: 1994.
6. Bobotov S.V. Vvedeniye v pravovuyu sistemu SSHA. M.: Norma. 1997.
7. Beznasyuk A.S., Rustamov X.U. Sudebnaya vlast: Uchebnik dlya vuzov. -M.: YUNITI-DANA, Zakon i pravo, 2002.
8. Golovko L.V. Reforma ugolovnogo protsessa vo Fransii // Gosudarstvo i pravo, 2001, 18.
9. Gutsenko K.F., Ugolovnaya yustitsiya SSHA. -M.: Yurid. lit., 1979.
10. Daniel Djon Midor. Amerikanskiye sudi. Izd-vo: Uest Pablising Kompani. Sent-Pol. Minnesota. 1991.
11. Jidkov O.A. Verxovniy sud SSHA: pravo i politika. -M.: Nauka, 1985.
12. Karlen D. Amerikanskiye sudi: sistema i personal. - M.: Progress, 1972.
13. Kovalev V., Chaadayev S. Organi rassledovaniya i sudebnaya sistema Velikobritanii. M.: 1985.
14. Marchenko M. Sravnitelnoye pravovedeniye. Obshaya chast. M. 2001.
15. Nikolaychik V.M. Ugolovniy protsess SSHA. - M.: Nauka, 1981.
16. Polenskiy N.N. Ugolovnoye pravo i ugolovniy sud Anglii. - M.: Yurid. lit., 1969.
17. Pravovie sistemi stran mira. Ensiklopedicheskiy spravochnik /otv. red. -d. yu. n. prof. A. Suxarev. 2-ye izd., izm. i dop. -M.: NORMA. 2001.

18. Reshetnikov F.M. Pravovie sistemi stran mira (spravochnik) -M.: Yur. lit. 1993,183-185-betlar.
19. Romanov A. Pravovaya sistema Anglii. -M., 2000.
20. Saidov A.X. Sravnitelnoye pravovedeniye. -T.: "Adolat", 1999.
21. Sudebnie sistemi zapadnix gosudarstv. /Otv. red. Tumakov V. A. -M., 1991.
22. Sud i pravosudiye v SSSR. Uchebnik/Pod red. Galkina B.A. -M.: Yurid. lit., 1981.
23. Uilyam Bernem. Sud prisyajnix zasedateley. -M.: Moskovskiy nezavisimiy institut mejdunarodnogo prava. 1997.
24. Filippov S.V. Sudebnaya sistema SSHA. -M.: Nauka,1980.
25. Filimonov B.A. Osnovi ugolovnogo protsessa Germanii. -M.: 1994.
26. Suneo Inako. Sovremennoye pravo Yaponii. -M., 1981.

Angliyada ko`p asrlar davomida rivojlanib kelgan va hozirda amalda bo`lgan sud tuzilishi ingliz davlati va huquqining rivojlanish tarixi bilan bevosita bog`liqdir. Angliya sud tizimining murakkabligi huquqda ayrim o`rta asr institutlarining saqlanib kelinayotganligi bilan ham izohlanadi.

Angliyaning sud tuzilishi yagona qonun bilan tartibga solinmaydi: sudlarni tashkil qilish va ularning vakolatlari bir qator aktlar bilan belgilanadiki, bu aktlarning ko`pchiligi yuz yillar muqaddam qabul qilingan. Angliya sudlari uch poQonali tizimga egadir. Quyi poQonada fuqarolik ishlarini ko`ruvchi graflik sudlari va jinoyat ishlarini ko`ruvchi magistrat sudlari turadi. 1971 yilga qadar quyi sudlarga to`rtlik sessiyalar sudlari ham kirgan bo`lib, keyinchalik bu sudlar tugatilgan.

Keyingi poQonada Angliya va Uels Oliy sudi nomi bilan birlashgan sudlar guruhi turadi va uning tarkibiga Korona sudi (Toj sudi) bilan birga Apellatsiya sudi va Yuqori sud kiradi. Sud iyerarxiyasining oliy poQonasi Lordlar palatasi hisoblanib, u oliy sud instansiyasi sifatida kamdan-kam faoliyat yuritadi hamda faqat apellatsiya tartibida ish yuritadi.

Lordlar palatasi asosan huquq masalalari bo`yicha, Angliya va Uels apellyatsion instansiyalarining fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha chiqargan qarorlari, shuningdek, Shotlandiya apellyatsion instansiyalarining fuqarolik ishlari bo`yicha chiqargan qarorlari bo`yicha apellatsiya tartibida ish yuritadi. Lordlar palatasi nomidan ishlar Lordlar

palatasi sudi tomonidan ko`rib chiqiladi, u lord-kansler rahbarligida apellatsiya bo`yicha ordinar (oddiy) lordlar va muqaddam sudda oliy mansablarni egallagan va Lordlar palatasi a'zolari bo`lmish perlardan hamda barcha sobiq lord-kanslerlardan tashkil topadi. "Apellatsiya bo`yicha ordinar lordlar" Lordlar palatasiga, odatda, Apellyatsion sud a'zolaridan bo`lgan tajribali yuristlardan tayinlanadi. Ularning soni 7dan 11tagacha bo`ladi. Bunday ordinar lordlardan ikkitasi shotland yuristlaridan bo`lishi lozim. Lordlar palatasi sudida ishlar Lordlar palatasi nomidan kamida uch lord tarkibida ko`rib chiqiladi va ularning har biri nutq so`zlaydi. Lordlar palatasi sudining ko`pchilik ovoz bilan qabul qilingan xulosasi shikoyat keltirilgan qarorni chiqargan sudga beriladi, bu sud esa o`z navbatida Lordlar palatasi bergan tavsiyalarga muvofiq ish bo`yicha yakuniy qarorni qabul qiladi.

Angliya va Uels Oliy sudiga lord-kansler raislik qilib, uning tarkibiga uchta mustaqil sud muassasasi — Apellyatsion sud, Yuqori sud va Korona sudi kiradi. Apellyatsion sud fuqarolik va jinoyat bo`limlaridan tashkil topgan bo`lib, uch yoki undan ortiq sudyalardan tarkib topgan kollegiyalarda boshqa sudlarning qarorlariga keltirilgan apellatsiyalarni ko`rib chiqadi. Yuqori sud uchta bo`limdan iborat - qirol kursisi, kanslerlik va oilaviy bo`limlar. Qirol kursisi bo`limi o`ta murakkab fuqarolik ishlarini birinchi instansiyada va jinoyat ishlari bo`yicha magistrat sudlarining hukmlariga keltirilgan apellatsiyalarni ko`rib chiqish bilan shuQullanadi. Qirollik kursisi bo`limining tarkibiy qismlari sifatida dengizda tashishlar, kemalarning to`qnashuvlari va bu bilan bog`liq zararlarni undirish va shu kabi nizolarni ko`rib chiquvchi Admiralteystvo sudi hamda savdo-sotiqqa oid ko`plab nizolarni ko`rib chiqishga vakolatli bo`lgan Tijorat sudi mustaqil ravishda faoliyat yuritadi.

Kanslerlik bo`limi birinchi instansiya sudi sifatida mulkni boshqarish, ishonchnoma berilgan mol-mulk, kompaniyalar faoliyati, bankrotlik va boshqa shu kabilarga bog`liq fuqarolik ishlarini ko`rib chiqadi. Kanslerlik sudining tarkibiy qismi sifatida Patent sudi faoliyat yuritib, bosh nazoratchining patentlar, dizayn va savdo markalari masalalari bo`yicha iltimosnomalarini ko`rib chiqadi. Oila bo`limi asosan oilaviy munosabatlar masalalari yuzasidan, shu jumladan, nikohni bekor qilish, er-xotinning alohida yashashi, aliment undirish, homiylik va vasiylik bo`yicha magistrat sudlarining qarorlariga keltirilgan shikoyatlarni ko`rib chiqadi. Yuqori sud

bo`limlarida ishlarni birinchi instansiyada ko`rib chiqish yakka sudya tomonidan, apellatsiyalarni ko`rib chiqish esa ikki yoki uch sudyadan iborat hay'atlar tomonidan amalga oshiriladi. Qirol kursisi bo`limida muayyan sharoitlarda ish prisyajniylar (maslahatchilar) ishtirokida muhokama qilinishi mumkin.

Bir qator sud muassasalarining o`rniga 1971 yilda tashkil topgan Korona sudi ayblov akti bo`yicha javobgarlikka tortilganlarning ishlari, ya'ni ancha jiddiy jinoyatlar to`g`risidagi ishlarni birinchi instansiyada, albatta prisyajniylar ishtirokida (boshqa ingliz jinoyat sudlarida prisyajniylar yo`q), shuningdek, magistrat sudlarining hukmlari qarorlariga keltirilgan apellatsiyalarni ko`rib chiqadi. Yagona sud hisoblangan Korona sudi markazlari Angliya va Uelsning yirik shaharlarida joylashgan o`z okruglari bo`yicha doimiy ravishda majlislar o`tkazib turadi. Oldin aybdorlik to`g`risidagi verdiktni chiqarish uchun prisyajniylarning barchasi ovoz berishi lozim bo`lgan bo`lsa, Jinoyat ishlari bo`yicha odil sudlov to`g`risidagi 1967 yildagi qonunga binoan, endi 11 yoki 12 prisyajniyning 10tasining yoki 10 prisyajniyning 9tasining ovozi kifoya qiladi. Prisyajniylar sudi chiqargan oqlov hukmi ustidan apellatsiya shikoyati keltirish mumkin emas. Prisyajniylar ishtiroki talab etilmagan hollarda, Korona sudida ishlar sudya tomonidan yakka holda ko`rib chiqiladi. Korona sudida sudya sifatida Yuqori sud sudyalari, okrug sudyalari (bu lavozim 1971 yilda Korona sudi va graflik sudlarining sudyalik korpuslarini to`ldirish uchun joriy etilgan), hamda rekordyorlar — sudyalik vakolatlarini "qo`shimcha ish" sifatida bajaruvchi yuristlar faoliyat yuritadilar. Apellyatsion shikoyatlarni sudyalar yoki rekordyorlar 2-4 yarashtiruvchi sudyalar ishtirokida ko`rib chiqadilar.

Graflik sudlari (ularning soni 350dan oshadi) — fuqarolik ishlari bo`yicha odil sudlovning asosiy organlari bo`lib, ularda birinchi instansiyada fuqarolik ishlarining 90% ko`rib chiqiladi. Graflik sudlarining vakolat doirasi xuddi shunday fuqarolik ishlarini birinchi instansiyada ko`rib chiquvchi Yuqori sudlarga qaraganda da'vo turlari bilan bog`liq holda farqlanuvchi da'vo miqdoriga ko`ra cheklanadi (*masalan*, shartnomalar va deliktlardagi da'volar bo`yicha 5ming f.st. gacha). Graflik sudlari qarorlari Apellatsiya sudiga faqat qaror chiqargan sudning roziligi bilan va qoida bo`yicha, fakt masalalari bo`yicha emas, balki huquq

masalalari bo`yicha yoxud dalillarning maqbulligi yuzasidangina shikoyat keltirilishi mumkin.

Magistrat sudlari (prisyajniylar ishtirokisiz) jinoyat ishlarining asosiy ko`pchiligini ko`rib chiqadilar (yiliga 98% gacha). Mazkur sudlar sudlanganlarga jarima yoxud qoida bo`yicha, olti oygacha muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosinigina tayinlashlari mumkin. Agar magistratlar ayblanuvchi bundan ko`ra og`irroq jazoga sazovor degan xulosaga kelsalar, ish ko`rib chiqish uchun Korona sudiga o`tkaziladi. Magistratlar shuningdek, ayblov akti bilan yuritiladigan ishlar bo`yicha dastlabki eshitishni ham o`tkazadilar. Bu eshitishlar davomida ular ayblanuvchini Korona sudiga berish uchun dalillar yetarliligi masalasini hal etadilar. Magistratlarning fuqarolik yuridiksiyasi o`ta cheklangan bo`lib, avvalo, qarzlarni undirish to`g`risidagi nizolarni hal qilish va oila huquqining ayrim masalalari bilan bog`liqdir. Magistratlar odatda yarastiruvchi sudyalari deb atalib, (ularning soni 20 mingdan oshadi), ko`p hollarda ular professional yurist bo`lmaydilar va yuridik ma'lumotga ega bo`lmaydilar. Ayrim magistrat sudlari sudyalari yig`ilishi qaroriga ko`ra voyaga yetmaganlarning huquqbuzarliklari to`g`risidagi ishlarni ko`rib chiqish huquqiga ega bo`ladilar. Voyaga yetmaganlarning huquqbuzarliklari to`g`risidagi ishlarini ko`rib chiquvchi hay'at tarkibiga bu sudyalardan uchta kiritiladi, ularning biri yoki ikkitasi albatta ayol-sudya bo`lishi lozim. Mazkur sud 21 yoshgacha bo`lgan o`smirlar va yoshlar tomonidan sodir etilgan huquqbuzarliklar to`g`risidagi ishlarni ko`rib chiqadi.

Sanab o`tilgan umumiy yuridiksiya sudlaridan tashqari, Angliya va Uelsda turlicha vakolatga ega bo`lgan ixtisoslashgan sudlar ham mavjud bo`lib, ularning ayrimlari tribunal deb nomlanadi, bu esa ularning sudlarga nisbatan ahamiyati kamroq ekanligini bildiradi. 1967 yilda Buyuk Britaniyada Ma'muriyat ishlari bo`yicha parlament vakilligi xizmati tashkil etildi. Bu xizmat o`z xodimlari yordamida odatda Vakillar palatasi a'zosining tegishli murojaatidan so`ng hukumat muassasalarining xatti-harakatlari ustidan keltirilgan shikoyatlar yuzasidan tekshiruv ishlarini olib boradi. Bunday tekshiruvlar natijalari to`g`risida parlament vakili unga murojaat qilgan Vakillar palatasi a'zosiga va tegishli hukumat muassasasiga, ayrim hollarda — Vakillar palatasining o`ziga xabar qiladi.

Buyuk Britaniyadagi barcha sud lavozimlari saylanish natijasida emas, balki tayinlanish natijasida egallanadi. Yuqori turuvchi sud sudyalari lordkansler tavsiyasi bilan qirolicha tomonidan, quyi sudlar sudyalari esa lord-kansler tomonidan tayinlanadi. Oliy sud sudyalari kamida o`n yillik mehnat stajiga ega bo`lgan barristerlardan, okrug sudyalari esa xuddi shunday stajga ega bo`lgan barristerlardan yoki shu lavozimni kamida uch yil egallab kelgan rekordyorlardan tayinlanadi.

Jinoyat ishlarini tergov qilish, qoidaga ko`ra, politsiya tomonidan amalga oshirilib, uchastka boshliqlari (bosh konstebllar) ishni sudga oshirishni rad etish, gumon qilinuvchini rasmiy "ogohlantirish" bilan cheklanish kabi keng vakolatlarga egalar. Ingliz sudlarida ko`pchilik jinoyat ishlari bo`yicha ayblovni qo`llash an'anaviy ravishda politsiya tomonidan, yoxud ayrim fuqarolar tomonidan amalga oshirilgan, va faqat eng jiddiy jinoyatlar yuzasidan tergov ommaviy ta'qiblar direktori idorasi tomonidan olib borilgan va bu idora shu va boshqa ayrim ishlar yuzasidan sudlarda ayblovni qo`llashni o`z zimmasiga olgan. Bu sohada oxirgi vaqtlarda jiddiy o`zgarishlar yuz berdi. 1985 yilda qabul qilingan Jinoyatlar uchun ta'qib qilish to`g`risidagi qonun Angliya va Uels uchun davlat ("qirol") ayblovchilari xizmatini tashkil qilib, bu xizmat bosh attorney tomonidan tayinlanadigan va uning rahbarligida ishlaydigan ommaviy ta'qiblar direktori tomonidan boshqariladi.

Fuqarolik protsessida tomonlarning vakillari funksiyasi, jinoyat ishlari bo`yicha himoya funksiyasi va boshqa yuridik xizmatlarni ko`rsatish advokatlar tomonidan bajarilib, Angliyada advokatlar azaldan ikki toifaga bo`linadi — barristerlar va solisitorlar. Barristerlar — bu oliy sud instansiyalarida ishtirok etishga mutlaq huquqi bo`lgan yuristlardir (xuddi solisitorlar kabi, ular shuningdek, quyi instansiya sudlarida ishtirok etishga ham haqlidirlar). Barrister bo`lish uchun tajribali barristerda stajirovkani va ancha cho`ziladigan o`quv kursini o`tash hamda tegishli imtihonlardan o`tish lozim, shundan so`ng barristerlar korporatsiyasiga kiruvchi birlashmalar — "inn"lardan birining a'zolicigiga qabul qilinishi mumkin. Barristerlarning faoliyati ko`pgina an'anaviy vakolatlar va cheklashlar bilan bog`liqdir. Xususan, ular o`z kliyentlari bilan faqat solisitorlar orqaligina muomala qilishlari, to`qa va parikda yurishlari va sh.k.ni bajarishlari lozim. Eng tajribali va malakali barristerlar lord-kansler tavsiyasi bilan qirolicha tomonidan "qirol maslahatchisi" lavozimiga tayinlanadi, bu esa ularga

qo`shimcha vakolatlar va imtiyozlar beradi. Barristerlar korporatsiyasi mustaqil hisoblanadi hamda senat va barristerlar kengashi tomonidan boshqariladi.

Solisitorlar — ancha ko`p sonli yuristlar toifasi bo`lib, ular ko`pincha doimiy asosda o`z kliyentlariga maslahatlar beradilar, fuqarolik va jinoyat ishlarini o`z kliyentlari manfaatlari doirasida tinglashga tayyorlaydilar, ayblov yoki himoya tomonidan, shuningdek, quyi instansiya sudlarida taraflarning vakillari sifatida ishtirok etadilar. Solisitorlar korporatsiyasining rahbari Yuridik jamiyat bo`lib, mazkur jamiyat saylanadigan kengash tomonidan boshqariladi. Solisitorlikka nomzodlar yuridik ma'lumotga ega bo`lishlari yoxud Yuridik jamiyat qoshida o`quv kursini tugatishlari lozim, ular maxsus imtihonlarni topshirib, ikki yillik stajirovkani o`taydilar.

So`nggi yillarda kam ta'minlanganlarga bepul yoki imtiyozli yuridik yordam ko`rsatish tizimi tez rivojlandi. 1988 yilda qabul qilingan qonunga ko`ra, qashshoqlarga yuridik yordam ko`rsatish bo`yicha Kengash (bu Kengash tajribali barristerlar va solisitorlardan tayinlanadi) maxsus fond ta'sis etib, bu fond hisobidan bepul yoki imtiyozli yuridik yordam ko`rsatishga mablag`lar ajratiladi.

Shimoliy Irlandiyaning sud tizimi.

Sud tizimi avtonom xususiyatga ega bo`lsa-da, ko`p hollarda Angliya sud tizimiga o`xshaydi. Bu yerda uchta suddan iborat va nomlari xuddi shunday bo`lgan Oliy sud mavjud. Quyi sudlarga *graflik* va *magistrat* sudlari kiradi. Shimoliy Irlandiya va Angliya sud tizimlari o`rtasidagi farqlar ayrim tashkiliy va tartib jihatlariga tegishlidir. Men oroli va Bo`Qoz orollari o`z sud tizimlariga egalar. Ularning oliy sudlari chiqargan qarorlarining apellatsiyasi Maxfiy kengashning Sud komiteti tomonidan ko`rib chiqiladi.

Asosiy qonunning 92-moddasiga ko`ra, odil sudlovni amalga oshirish sudyalari vakolatiga kiradi va Federal Konstitutsiyaviy sud, Asosiy qonunda ko`zda tutilgan federal sudlar va yerlar sudlari orqali amalga oshiriladi. Germaniyada shu tariqa, roman huquq tizimidagi mamlakatlardan farqli, konstitutsiyaviy adliya odil sudlovni amalga oshirishi lozim bo`lgan organlar tizimining bir qismi sifatida ko`riladi.

GFR Konstitutsiyasi adliyaning besh asosiy sohasini farqlaydi (umumiy, mehnat, ijtimoiy, moliyaviy va ma'muriy) hamda ularga muvofiq

beshta sud tizimini ta'sis etadi, bu tizimlarning har biri o'z oliy sud organi tomonidan boshqariladi. Bunda umumiy sudlarning vakolatiga ma'muriy adliya organlarining va boshqa ixtisoslashtirilgan sudlarning vakolatiga kirmaydigan barcha fuqarolik va jinoyat ishlarini ko'rib chiqish kiradi. Umumiy sudlarning faoliyati Sud ko'rilishi to'g'risidagi qonun bilan, tegishli qonunlar va ular to'g'risidagi nizomlar bilan tartibga solinadi.

Oliy federal sud umumiy sudlar tizimiga rahbarlik qiladi. U Karlsruhe shahrida joylashgan bo'lib, sud raisi, senatlar va sudlaridan tarkib topgan. Oliy federal sudda shuningdek, sud tergovchilari ham bo'lib, ular hukmlari ustidan shu sudga shikoyat keltirilgan ayrim jinoyat ishlarini eshitishga tayyorlash bilan shugullanadilar. Oliy federal sud tarkibiga fuqarolik ishlari bo'yicha 11senat, jinoyat ishlari bo'yicha 5senat va maxsus masalalarni (kartellar ishlari bo'yicha, advokatlar, notariuslar ishlari bo'yicha va b.) ko'rib chiqish uchun yetti senat kiradi.

Jinoyat ishlari bo'yicha Oliy federal sud kompetensiyasiga yerlarning yuqori sudlari tomonidan ish birinchi instansiyada ko'rib chiqilganda chiqarilgan hukmlarga, shuningdek, prisyajniylar sudi va yer sudlarining katta palatalarining hukmlariga, agar bu hukmlar ustidan yerning yuqori sudiga kassatsion shikoyat keltirish mumkin bo'lmasa, keltirilgan kassatsiya shikoyatlarini ko'rib chiqish kiradi. Oliy federal sud yangi ochilgan holatlar bo'yicha ayblov hukmi chiqarilgan holda ham, oqlov hukmi chiqarilgan holda ham ishni yangidan ko'rib chiqishi mumkin. 1969 yildan Oliy federal sud vakolatiga jinoyat ishlarini birinchi instansiyada ko'rish kirmaydi.

Fuqarolik ishlari bo'yicha Oliy federal sud kompetensiyasiga yerlarning yuqori sudlari tomonidan chiqarilgan qarorlarga keltirilgan kassatsiya shikoyatlarini ko'rib chiqish kiradi. Kassatsiya tartibida shikoyat keltirish deganda (u reviziya deb ataladi) GFRda sudning qarori yoki hukmi ustidan hukmning ishning haqiqiy holatlariga mos kelish-kelmasligi asoslari bo'yicha emas, balki faqat qonunni buzish yoki uni noto'g'ri qo'llash asoslari bo'yicha shikoyat keltirish tushuniladi.

Oliy federal sudda tegishli fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha senatlar tashkil etilib, bu senatlar huquqning tegishli sohasi uchun o'ta muhim ahamiyat kasb etuvchi masalalar yuzasidan qarorlar qabul qiladi. Fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha senatlarning qarashlarida tafovutlarni bartaraf etish zarur bo'lgan hollarda birlashgan katta senat chaqiriladi,

uning tarkibiga Oliy federal sud raisi va katta senatlarning barcha a'zolari kiradi.

Barcha umumiy sudlar ichida faqat Oliy federal sudgina umumfederal muassasa hisoblanadi, qolgan barcha quyi turuvchi sudlar tegishli yerlarning sudlari hisoblanadi. Ayrim yerlarning umumiy sudlari tuzilishi va vakolatlari o`rtasida farqlar mavjud, biroq ular unchalik jiddiy emas. Yerlarning yuqori sudlari ham birinchi instansiya sudi sifatida, ham apellatsiya va kassatsiya instansiyalari sifatida ish yuritadilar. GFR tarkibiga kiruvchi barcha yerlarda bunday sudlar tashkil etilgan va ularning soni birdan to`rttagacha bo`ladi. (Yerlarning eng yiriklaridan biri — Bavariyada uchta yuqori sud va Myunxenda Bavariya oliy sudi bo`lib, bu oliy sud yerning yuqori sudlari vakolatlari bilan bir qatorda ayrim turdagi fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha Bavariya sudlari uchun kassatsiya instansiyasi sifatida Oliy federal sud funksiyalarini bajaradi.)

Yerning yuqori sudi rais tomonidan boshqarilib, uning tarkibiga fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha yetarli miqdorda senatlar tashkil etiladi va bu senatlarga ularning raislari rahbarlik qiladi. Birinchi instansiya sudi sifatida jinoyat ishlari bo`yicha senat yer yuqori sudi a'zolaridan bo`lgan beshta professional sudya tarkibida davlatga xiyonat, josuslik, terroristik aktlar yoxud yerning quyi turuvchi sudlari sudloviga tegishli bo`lgan, biroq o`ta ahamiyatli yoki murakkab deb topilgan jinoyatlar to`g`risidagi ishlarni ko`rib chiqadi.

Kassatsiya instansiyasi sifatida fuqarolik ishlari bo`yicha senatlar yer yuqori sudining uchta a'zosi tarkibida quyi sudlarning qarorlari va ajrimlariga keltirilgan apellatsiya shikoyatlarini ko`rib chiqadi, ayrim masalalar yakka sudya tomonidan hal etilishi mumkin. Jinoyat ishlari bo`yicha senatlar yer yuqori sudining uchta a'zosi tarkibida uchastka sudyalarining apellatsiya shikoyati keltirilmay-digan hukmlari ustidan; yer sudlarining apellatsiya shikoyatlari bo`yicha chiqargan hukmlari ustidan, shuningdek, prisyajniylar sudlari yoki yer sudining katta palatasi chiqargan hukmlari ustidan keltirilgan kassatsiya shikoyatlarini ko`rib chiqadi, biroq keltirilgan kassatsiya shikoyatiga asos federal qonun hujjatlari me'yorlarining buzilishi emas, balki faqat yer qonun hujjatlari me'yorlarining buzilishi bo`lishi kerak.

Yer sudlari birinchi instansiya sudi sifatida ham, quyi turuvchi sudlarning qarorlari va hukmlariga keltirilgan shikoyatlarni ko`rib

chiquvchi ikkinchi instansiya sudi sifatida ham ish yuritadi. O`ar bir yer sudi tarkibiga unga rahbarlik qiluvchi rais, fuqarolik (shu jumladan tijorat) ishlari bo`yicha va jinoyat ishlari bo`yicha tashkil qilinadigan palatalar kiradi.

Yer sudlarining jinoyat ishlari bo`yicha palatalari uchastka sudlari yoki yer yuqori sudlari sudloviga kiritilmagan barcha jinoyat ishlarini birinchi instansiyada ko`rib chiqadi. Ularning sudloviga uch yildan ortiq muddatga ozodlikdan mahrum qilish yoki psixiatriya kasalxonasiga majburiy joylashtirish jazolari ko`zda tutilgan barcha jinoyatlar to`g`risidagi ishlar kiradi. Ishlarni birinchi instansiyada yoki prisyajniylar sudi sifatida ish yurituvchi jinoyat ishlari bo`yicha palata, yoki jinoyat ishlari bo`yicha katta palata ko`rib chiqadi. GFRda prisyajniylar sudi uchta professional sudyadan va ikki sheffendan tashkil topadi (sheffen deb ishni muhokama qilishda ishtirok etuvchi va professional sudyalar bilan birgalikda sudlanuvchining aybli yoki aybsizligi va unga jazo chorasi qo`llash masalasi yuzasidan qaror qabul qiluvchi prisyajniy maslahatchilarga aytiladi). Prisyajniylar sudi qasddan odam o`ldirish yoki odamlarning hayoti uchun xavf tuQdirish bilan bog`liq boshqa jinoyatlarda (o`t qo`yish, portlatish, samolyotlarni olib qochishga urinish, bosqinchilik va aybni og`irlashtiruvchi holatlarda tovlamachilik qilish va hokazo) ayblash yuzasidan jinoyat ishlarini ko`rib chiqish zarurati tug`ilganda chaqiriladi.

Jinoyat ishlari bo`yicha katta palata uchta sudya va ikki sheffen tarkibida jinoiy tajovuzlar to`g`risidagi yer sudlari sudloviga tegishli ishlarining asosiy qismini ko`rib chiqadi. Okrugida yerning yuqori sudi joylashgan yer sudlarida davlat jinoyatlari to`g`risidagi ishlar bo`yicha palata tashkil etilib, bu palatada asosan, "demokratik huquqiy davlatga tahdid" bilan hamda Qayriqonuniy tashkilotlar faoliyatini ta'qiqlashni buzish bilan bog`liq ishlar ko`riladi. Jinoyat ishlari bo`yicha katta palata uchta sudya va ikki sheffen tarkibida yer sudi nomidan uchastka sudlarida sheffenlar sudi chiqargan hukmlarga keltirilgan apellatsiya shikoyatlarini ko`rib chiqadi.

Uchastka sudlari (ularning soni tobora qisqarib, 1990 yilda GFRda 550ta va Farbiy Berlinda 7 tani tashkil qilgan) umumiy sudlar tizimining quyi bo`g`inini tashkil qiladi. Uchastka sudyasi sudloviga 1500 yevrogacha miqdordagi mulkiy nizolar, shuningdek, da'vo miqdorida qat'i nazar

yashash joylari va boshqa binolarni ijaraga berish to`g`risida nizolar, mehmonxonalar egalari va mijozlari o`rtasidagi, transport vositalari haydovchilari va yo`lovchilari o`rtasidagi, sayyohlik byurolari va sayyohlar o`rtasidagi va sh.k. nizolar tegishlidir. Uchastka sudlarida bir yoki bir nechta sudya nikoh-oila ishlariga tegishli, jumladan, nikohni bekor qilish, aliment undirish va sh. k. ishlarni ko`rib chiqishga ixtisoslashadi.

Uchastka sudlarida jinoyat ishlari sudya tomonidan yakka tartibda, yoki sheffenlar sudi tomonidan ko`rib chiqilishi mumkin. Uchastka sudyasi yakka tartibda xususiy ayblov tartibida qo`zg`atilgan ishlarni, bundan tashqari, qilmish toifasiga kiruvchi jinoiy harakatlar to`g`risidagi ishlarni, va nihoyat, prokuror taklifiga ko`ra, qilmish uchun tayinlanadigan jazodan og`irroq, ya'ni bir yildan ortiq ozodlikdan mahrum qilish jazosini qo`llash kutilmaydigan ayrim jinoyat ishlarini ko`rib chiqadi.

Uchastka sudyasi ayblanuvchining roziligi bilan prokuratura yoki politsiya taqdim qilgan materiallar asosida sud muhokamasini o`tkazmasdan, "jazo to`g`risidagi buyruq" yo`li bilan hukm chiqarishi mumkin. Biroq bu holatda ozodlikdan mahrum qilish bilan bog`liq jazo tayinlanishi mumkin emas, "jazo to`g`risidagi buyruq" esa sudlangan shaxs bir hafta ichida uni bekor qilishni va sud muhokamasi o`tkazishni talab qilmagan hollardagina ijro etiladi. Sheffenlar sudi uchastka sudyasi va ikki sheffen tarkibida hay'at sifatida ish ko`radi. Sheffenlar jamoalarda yashovchi 30 yoshga yetgan va cheklashlari (sudlanganligi, jismoniy yoki ruhiy kasalligi, mansab majburiyatlari va sh.k.) bo`lmagan fuqarolar ichidan jamoa kengashi tuzgan ro`yxat asosida ishga jalb etiladi.

Umumiy sudlar tizimiga mustaqil tuzilma sifatida voyaga yetmaganlarning ishlari bo`yicha sudlar ham kiritilgan. Bu sudlar 14 yoshdan 18 yoshgacha bo`lgan voyaga yetmaganlar ayblanayotgan huquqbuzarliklar to`g`risidagi ishlarni, shuningdek, voyaga yetmaganlarning ishi bo`yicha sud xulqi "o`smirlarga xos" deb topgan 21 yoshgacha bo`lgan yoshlarning jinoyat ishlarini ko`rib chiqadi. Aynan shu sudlarda, umumiy sudlardagidek, voyaga yetmaganlarning manfaatlari katta yoshlilar tomonidan buzilganligi to`g`risidagi ishlar, shuningdek, voyaga yetmaganni guvoh sifatida co`roq qilish lozim bo`lgan ishlar ko`rib chiqilishi mumkin. Shu turdagi sud muassasalariga yer sudlaridagi voyaga yetmaganlarning ishlari bo`yicha palatalar (uchta professional sudya va ikkita sheffen tarkibida) hamda uchastka sudlarida voyaga

yetmaganlarning ishlari bo`yicha sheffenlar sudi (professional sudya va ikkita sheffen tarkibida) va voyaga yetmaganlarning ishlari bo`yicha sudya kiradi. Voyaga yetmaganlarning ishlari bo`yicha sheffenlar sifatida yoshlar bilan ishlash tajribasiga ega bo`lgan shaxslar (qoidaga ko`ra, ularning biri — ayol) tayinlanadi.

GFRda faoliyat yurituvchi ixtisoslashtirilgan sudlar orasida umumiy sudlar bilan bir qatorda mehnat masalalari bo`yicha sudlar ham muhim o`rin tutadi. Bu sudlarning faoliyati ish haqi to`lash, ta`tillar berish, ishdan bo`shatish masalalari bo`yicha yollovchilar va individual xizmatchilar o`rtasidagi nizolarni, shuningdek, kasaba uyushmalari va tadbirkorlar birlashmalari o`rtasidagi nizolar, jumladan, ish tashlashning yoki korxonani yopilishining huquqqa xilofligi kabi masalalarni ko`rib chiqishga qaratilgan. Mazkur tizimga Kassel shahrida joylashgan mehnat masalalari bo`yicha Federal sud rahbarlik qilib, besh senatdan tashkil topgan. Bu senatlar hay'atlarida uchta professional sudya va ikki "faxriy" sudyalari (ular tegishli tadbirkorlar va kasaba uyushmalarining vakillari bo`ladi) shu tizim quyi sudlarining qarorlariga keltirilgan kassatsiya shikoyatlarini ko`rib chiqadilar. GFR yerlarining har birida mehnat masalalari bo`yicha bittadan yer sudi bo`lib, Shimoliy Reyn-Vestfaliyada esa mehnat masalalari bo`yicha ikkita yer sudi ta'sis etilgan.

Mehnat masalalari bo`yicha yer sudlari apellatsiya instansiyasi hisoblanib, unda quyi sudlarning qarorlariga shikoyatlar keltiriladi. Mehnat masalalari bo`yicha sudlar — bu tizimning eng quyi instansiyasi bo`lib (GFR hududida ularning soni 107taga boradi) — birinchi instansiyada barcha mehnat nizolarini ko`rib chiqadi.

Ijtimoiy masalalar bo`yicha sudlar tizimi ijtimoiy sug`urta, ishsizlarga va "vataniga qaytganlarga" nafaqalar to`lash, bepul yoki imtiyozli tibbiy yordam ko`rsatish va shu kabi masalalar bilan bog`liq nizolarni ko`rib chiqish uchun ta'sis etilgan. Bunday sudlar tizimi Federal sud tomonidan boshqariladi. Federal sud 12 senatdan tashkil topgan bo`lib, ularda quyi sudlarning qarorlariga keltirilgan kassatsiya shikoyatlari ko`rib chiqiladi. Ijtimoiy masalalar bo`yicha Federal sud va yerlarning tegishli sudlarida ishlar uchta professional sudya va ikkita "faxriy sudya"dan iborat hay'atlarda, quyi instansiya sudlarida esa bir professional sudya va ikkita "faxriy sudya"dan iborat hay'atlarda ko`rib chiqiladi. "Faxriy sudyalari" tarkibi teng huquqlilik asosida tuziladi: nizoda ishtirok etuvchi

tomonlardan bittadan vakil qatnashadi (sug`urta qilingan xizmatchilar yoki ishsizlardan va tadbirkorlardan, kasalxona kassalaridan va shu kassalar hisobiga bemorlarni davolovchi vrachlardan va hokazo).

Moliyaviy sudlar tizimi asosan, soliqlar to`lash va boj to`lovlari bilan bog`liq nizolarni ko`rib chiqish uchun ta'sis etilgan. Federal moliyaviy sudda sakkiz senat tashkil etilgan bo`lib, beshta professional sudyadan iborat hay'atlarda moliyaviy sudlarning qarorlariga keltirilgan kassatsiya shikoyatlari huquq masalalari bo`yichagina va nizo miqdori 5000 yevrodan oshsagina, ko`rib chiqiladi. Birinchi instansiya sudi hisoblangan, biroq darajasi jihatidan yerlarning tegishli yuqori sudlariga teng bo`lgan moliyaviy sudlarda ishlar uchta professional sudya va ikkita "faxriy sudya"dan iborat hay'atlarda ko`rib chiqiladi.

GFRda ma'muriy adliya tizimi jismoniy va yuridik shaxslarning davlat boshqaruvi organlarining aktlari va xatti-harakatlariga nisbatan keltirgan shikoyatlarini, shuningdek, mahalliy o`z-o`zini boshqarish organlari o`rtasidagi nizolarni ko`rib chiqish uchun ta'sis etilgan bo`lib, bu shikoyatlar va nizolar boshqa sudlar sudloviga tegishli bo`lmasligi lozim. Qoidaga ko`ra, xatti-harakatlariga shikoyat keltirilayotgan boshqaruv organi yoki mansabdor shaxsga e'tiroz bildirilib, yuqori turuvchi boshqaruv organiga keltirilgan shikoyat qanoatlantirilmaganidan so`nggina ma'muriy adliya organlariga shikoyat bilan murojaat qilish mumkin. Mazkur tizimni Federal ma'muriy sudi boshqarib, u Berlin shahrida joylashgan.

Ma'muriy sudlar ma'muriy adliya sudloviga tegishli bo`lgan ishlarning asosiy qismini birinchi instansiyada uchta professional sudya va ikkita "faxriy sudya"dan iborat tarkibda ko`rib chiqadi. Ma'muriy sudlarning qaroriga ko`ra, shikoyat keltirilgan davlat boshqaruvi organi akti bekor qilinishi yoxud fuqarolar va muassasalarning mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari bilan buzilgan huquqlari tiklanishi mumkin.

Yuqorida sanab o`tilgan beshta oliy sud organlari ayrim sud tizimlarini (umumiy, ma'muriy va b.) boshqarib, alohida va bir-biridan mustaqil hisoblanadi. Jiddiy huquqiy masalalar yuzasidan ularning nuqtai-nazarlari o`rtasida kelishmovchilik kelib chiqqan hollarda, Asosiy qonunga ko`ra (95-m.), Oliy federal sudlarning umumiy senati chaqiriladi, bu senat chiqargan qaror barcha tizim sudlari uchun majburiydir va u sud amaliyotining yagonaligini ta'minlaydi. Mustaqil sud muassasalari sifatida ayrim ixtisoslashtirilgan sudlar, jumladan umumfederal darajada ham,

faoliyat yuritadi. Bularga, xususan, fuqaro-xizmatchilarning hukumat xatti-harakatlariga keltirgan shikoyatlarini ko`rib chiquvchi Federal intizomiy sud va yerlarning intizomiy sudlari, shuningdek, Myunxenda joylashgan Federal patent sudi kiradi.

GFR oliy davlat va sud muassasalari orasida 1951 yilda ta'sis etilgan Federal konstitutsiyaviy sud alohida o`rinni egallaydi. U Karlsruhe'da joylashgan bo`lib, har birida Federal konstitutsiyaviy sudning sakkiz a'zosi bo`lgan ikki senatdan tashkil topgan. Butun sudning va birinchi senatning ishiga Federal konstitutsiyaviy sud raisi, ikkinchi senat ishiga vitse-raisi rahbarlik qiladi. Federal konstitutsiyaviy sud Konstitutsiyani sharhlashning munozarali masalalarini, Konstitutsiyaning boshqa federal qonunlar va yerlarning hukumatlari chiqargan qonunlar bilan muvofiqligi yuzasidan nizolarni ko`rib chiqadi. Federal konstitutsiyaviy sudning vakolatlari GFR parlamenti va yerlarning hukumatlari chiqargan qonunlarni, hukumatning va boshqa boshqaruv organlarining har qanday qarorlarini va nihoyat, har qanday sud instansiyalari, jumladan, oliy federal sudlarning qarorlarini ularning konstitutsiyaga zidligi asosida bekor qilish imkoniyatini o`z ichiga oladi. Federal konstitutsiyaviy sud turli tashkilotlar va fuqarolar birlashmalarining faoliyatini konstitutsiyaga zid deb topishga haqlidir. Federal konstitutsiyaviy sudning muhim vazifasi bu hukumat organlari tomonidan jamoalar va ayrim fuqarolarning asosiy konstitutsiyaviy huquqlari buzilganligi to`g`risidagi shikoyatlarini ko`rib chiqishdir. GFRga kiruvchi yerlarning aksariyatida o`z konstitutsiyaviy sudlari mavjud bo`lib, ularning vakolati yerlarning Konstitutsiyasi qoidalarini sharhlash va unda mustahkamlangan huquqlarning buzilishi yuzasidan shikoyatlarni ko`rib chiqish bilan cheklanadi. Mazkur sudlarning qarorlari ustidan shikoyat keltirilishi mumkin emas.

Federal sudlarning sudyalari rasman o`z lavozimlariga tegishli vazirning (Oliy federal sudga tayinlanishda — Adliya vaziri, mehnat ishlari bo`yicha Federal sudga tayinlanishda — Mehnat vaziri va sh.k.) qaroridan so`ng GFR Prezidenti tomonidan tayinlanadilar. Bundan oldinroq esa sudyalikka nomzodlar tarkibi GFR tegishli vaziridan va yerlarning tegishli idoralari rahbarlaridan, shuningdek, Bundestag tomonidan saylangan 11 a'zodan iborat maxsus komissiya tasdiQidan o`tishlari lozim. Komissiyalarda, ular qoidaga ko`ra, bir necha nomzodlar ichidan saylab olinadi.

Ayrim yerlardagi sudlarda sudyalik lavozimini egallash turlicha kechadi. Ba'zi yerlarda sudyalar bosh vazir tomonidan tayinlansa, boshqalarida — shu yerning Adliya vaziri tomonidan tayinlanadi. Yana ba'zilarida esa yer parlamenti deputatlardan, sudyalardan va advokatlardan tashkil topgan saylov komiteti — maxsus komissiya tomonidan nomzod saylangach, sudyalik lavozimi egallanadi. Bundan tashqari, ko'p yerlarda biror yer sudlaridagi sudyalik lavozimini egallash uchun Vazirlar Mahkamasining barcha a'zolari — barcha vazirlarning roziligi talab etiladi. Barcha sudyalar o'z lavozimlariga umrbod tayinlanadilar.

GFR federal parlamenti tomonidan bevosita 12 yil muddatga faqat Federal konstitutsiyaviy sud sudyalari saylanadilar: ularning yarmi Bundestag tomonidan, qolgan yarmi Bundesrat tomonidan saylanadi. Sudyalar o'z lavozimlaridan sudyalar va prokurorlar uchun Federal intizomiy sud yoxud yer intizomiy sudi qarori bilangina chetlatilishlari mumkin. Intizomiy ish GFR yoki yerlarning adliya vazirlari tomonidan qo'zg'atilishi mumkin. Sudyalarning iste'foga chiqish yoshi 65 yosh (Federal konstitutsiyaviy sud a'zolari uchun — 68 yosh).

Jinoyat ishlarini tergov qilish asosan, federal hukumat yoki yerlarning Ichki ishlar vazirining bo'ysunishida bo'lgan politsiya xizmatlari tomonidan amalga oshiriladi. Eng murakkab jinoyat ishlari bo'yicha dastlabki tergov politsiya xizmatlari ishtirokida prokuratura tomonidan olib boriladi, bunday ishlarning soni nisbatan ancha kamdir. Ayrim hollarda, "sud tergov" tartibida ba'zi tergov harakatlari sudya-surishtiruvchilar tomonidan o'tkaziladi, ularning vazifasini odatda uchastka sudyalari bajaradi.

Ayb e'lon qilish prokuratura tomonidan, yoxud, xususiy shikoyat bo'yicha, jabrlanuvchi tomonidan amalga oshiriladi, biroq sud muhokamasida prokuror ishtiroki majburiydir. Prokuratura qator hollarda ishni sudga oshirishni rad etish vakolatiga ega, xususan, ayblanuvchi yoki uning yaqin qarindoshlari yo'l hodisasi natijasida jiddiy zarar ko'rgan bo'lsa. Qonunda ko'zda tutilgan hollarda prokuratura vakillari fuqarolik ishlarini muhokama qilishda ham ishtirok etadilar.

Prokuratura organlari barcha umumiy sudlar qoshida mavjuddir. Oliy federal sud qoshida prokuratura funksiyasini bosh federal prokuror va unga bo'ysunuvchi federal prokurorlar amalga oshiradilar (ularning barchasi GFR adliya vazirining umumiy rahbarligida faoliyat yuritadilar). Bosh

federal prokuror GFR Prezidenti tomonidan Bundesrat roziligi bilan tayinlanadi. Yerlarning oliy sudlari qoshida, yer sudlari va uchastka sudlari qoshida tegishli prokurorlar faoliyat yuritib, ular ustidan har bir yerning adliya vaziri rahbarlik qiladi. Uchastka prokurorlarining (bu ularning rasmiy nomlanishi) vakolatlari cheklangan: ular faqat uchastka sudlarida qatnashishlari mumkin. Prokuraturaning mansabdor shaxslari yuqori turuvchi prokurorlarning qonuniy ko`rsatmalariga bo`ysunishlari shart.

Jinoyat ishlari bo`yicha ayblanuvchilarni himoya qilish, shuningdek, boshqa toifadagi ishlar bo`yicha taraflarning manfaatlarini himoya qilish advokatlar tomonidan amalga oshiriladi. Advokatning uchastka sudida sudyaning yakka tartibda jinoyat va fuqarolik ishlarini ko`rib chiqishida ishtirok etishi majburiy emas, biroq qonunda ayrim istisno holatlar ko`rsatilgan. Advokatlar mehnat ishlari bo`yicha yuqori instansiya sudlarida taraflarning manfaatlarini himoya qilishlari majburiydir, ijtimoiy masalalar bo`yicha, moliyaviy va ma'muriy sudlarda ishtirok etishlari mumkin.

Advokatlik faoliyati bilan shug`ullanish uchun universitet yuridik fakulteti bitiruvchisi uch-to`rt yil muddat sudlarda, prokurorlarda va advokatlarda stajirovka o`tashi, yer oliy sudi qoshidagi komissiyaga imtihon topshirishi va shundan so`nggina qaysi yer sudida advokatlik faoliyatini yuritmoqchi bo`lsa, o`sha yer adliya idorasidan tegishli ruxsatnoma olishi lozim. GFRda har bir advokat advokatlik faoliyati yuritishga ruxsat berilgan oliy yer sudi yoki yer sudidagina o`z byurosini ochishi mumkin. U yoki bu oliy yer sudi okrugida faoliyat yurituvchchi advokatlar bitta (ba'zan, agar ularning soni 500dan ortiq bo`lsa, ikkita) advokatlar hay'atiga birlashadilar. Oliy federal sudda ish yuritishga ruxsat berilgan advokatlar alohida hay'atga (maxsus komissiya tomonidan juda ham qattiq tanlovdan so`ng GFR adliya vaziri qarori bilan) birlashadilar. GFRda mavjud bo`lgan barcha advokatlar hay'atlari Federal advokatlar birlashmasiga kiradilar. Bu birlashma, xususan, kam ta'minlanganlarga bepul yoki imtiyozli yuridik yordam ko`rsatish uchun choralar ko`radi.

AQSH davlat tuzilishi 1607-1776 yillarda Amerikada amalda bo`lgan ingliz mustamlaka tizimi davrlaridagi huquqiy negizlar va institutlardan boshlanadi. AQSH konstitutsiyaviy prinsiplari, bundan tashqari, shubhasiz, Buyuk fransuz burjua-demokratik inqilobidan oldingi davr siyosiy-huquqiy G`oyalari ta'sirida ham shakllangan. Amerika huquqiy maktabi an'analariga

muvofiq, AQShda amalda bo`lgan qonun chiqaruvchi, ijroiya, ma'muriy, sud va boshqa organlarning ulkan, beso`naqay, sertarmoq va serqamrov, o`ta murakkab tizimi AQSH Konstitutsiyasi asosida shakllangan va faoliyat yuritadi, deb hisoblanadi.

AQShda bir vaqtning o`zida sudlarning yagona federal tizimi va 50 shtatning har birining, Kolumbiya okrugining va to`rt federal hududning mustaqil sud tizimlari faoliyat yuritadi. Federal sudlar vakolatiga, avvalo, federal qonun hujjatlarida ko`zda tutilgan jinoyatlar to`g`risidagi jinoyat ishlarini, hamda federal hukumatga nisbatan da'volar bo`yicha va federal qonunlarni qo`llash bilan bog`liq nizolar bo`yicha yoki ikki turli mamlakatlarda yashovchi fuqarolar o`rtasida kelib chiquvchi nizolar bo`yicha (bunda da'vo miqdori 10 000 dollardan kam bo`lmasligi kerak) fuqarolik ishlarini ko`rib chiqish kiradi. Qator masalalar bo`yicha federal sudlarning va shtatlar sudlarining vakolatlari jinoyat ishlari bo`yicha ham, fuqarolik ishlari bo`yicha ham mos keladi, bu esa ularning vazifalarini chegaralash yuzasidan o`ta murakkab qoidalarni ishlab chiqishga olib keldi.

Federal sud tizimiga AQSH Oliy sudi, apellatsiya va okrug sudlari, shuningdek, maxsus sudlar kiradi. Federal sudlarning butun tizimiga AQSH Oliy sudi rahbarlik qiladi va u bir vaqtning o`zida oliy davlat muassasalari tizimida Kongress va Prezident bilan bir qatorda o`ta muhim maqomga egadir. AQSH Oliy sudi AQSH Konstitutsiyasida tilga olingan yagona sud muassasasi bo`lib, to`qqiz sudyadan iboratdir, bu sudyalarning birini AQSH Prezidenti rais etib tayinlaydi. Oliy sud a'zolari, shu jumladan rais ham, prezident tomonidan tayinlanib, Senatda tasdiqlanadi. Oliy sud birinchi instansiyada ikki yoki undan ortiq shtatlarning o`rtasidagi nizolar bo`yicha ishlarni, taraflarning biri xorijiy davlat elchisi bo`lgan da'volar bo`yicha ishlarni va boshqa ishlarni ko`rib chiqadi (amaliyotda bunday ishlar turi juda kamdir). Uning asosiy funksiyasi — quyi turuvchi federal sudlar va shtatlar sudlarining qarorlariga keltirilgan va "federal masala"ga daxli bo`lgan shikoyatlarni, shuningdek, biror shtat qonuni yoki AQSH Kongressining biror akti AQSH Konstitutsiyasiga zid kelishi to`g`risidagi har qanday sud qarorini bekor qilish to`g`risidagi iltimoslarni ko`rib chiqishdan iboratdir. Oliy sud shuningdek, apellyatsion sudning iltimosi bilan, fuqarolik yoki jinoyat ishi yuzasidan yuzaga kelgan biror-bir huquq masalasini tushuntirish va unga majburiy sharh berish huquqiga ham ega.

Oliy sud ishlarni yetarlicha jiddiy va umumahamiyatga ega deb topgan hollarda, ularni o'z tashabbusi bilan o'z ish yurituviga olishi mumkin, biroq bunday hollar juda kamdan-kam uchraydi.

Da'vogarlar Oliy sudga o'zlarining ishlarini ko'rib chiqish va qaror qabul qilish uchun quyi turuvchi sud ish yurituvidan talab qilib olishni iltimos qilib murojaat qilishlari mumkin. Oliy sud o'z xohishiga ko'ra bunday iltimoslarni qanoatlantirishi yoki qanoatlantirmasligi mumkin. Bunda sud "to'rtlar qoidasi"dan kelib chiqib ish ko'radi. To'qqiz sudyadan to'rttasi ishni talab qilib olishga rozi bo'lsa, ish Oliy sud ish yurituviga qabul qilinadi. Aks holda iltimos rad etiladi, quyi turuvchi sud qarori esa o'z kuchida qoladi. Ishni talab qilib olishni rad etish Oliy sudning quyi turuvchi sud qarorini to'g'ri deb topganligini bildirmaydi, balki mazkur ish bilan bog'liq holda ko'tarilgan yuridik masala sud manfaatlari doirasiga kirmasligini, har holda rad etish vaqtida kirmasligini bildiradi. Apellatsiya sudlari 1891 yilda AQSH Oliy sudi va okrug sudlari o'rtasidagi oraliq yurisdiksiya sudlari sifatida ta'sis etilgan edi. O'ziri vaqtida 13 ta appellatsiya sudlari bor: Kolumbiya federal okrugida bitta, 3 tadan 10 ta shtatgacha hududni qamrab oluvchi va o'z rasmiy tartib raqami bo'lgan har bir appellatsiya okrugida — 11 ta, va nihoyat, 1982 yilda ta'sis etilgan va bojxona va patent ishlari bo'yicha shikoyatlarni hamda Pretenziya sudi qarorlariga keltirilgan shikoyatlarni ko'rib chiquvchi federal yurisdiksiyadagi Apellatsiya sudi.

O'ar bir appellatsiya sudi ishida AQSH Oliy sudi a'zolaridan biri ishtirok etadi (ular bitta-ikkita appellatsiya sudlariga birlashtirib qo'yilgan). Birinchi 12 appellatsiya sudlari okrug sudlarining hukmlari va qarorlariga, bir qator ma'muriy organlarning qarorlariga (agar ularda huquqiy normalarning buzilganligi namoyon bo'lsa) keltirilgan shikoyatlarni ko'rib chiqadilar, shuningdek, birinchi instansiya sudi sifatida ayrim masalalar yuzasidan buyruqlar chiqaradilar. Apellatsiya sudi sudyalari va hay'atlari qarorlariga keltirilgan shikoyatlarni muhokama qilish uchun, shuningdek, sudyalar o'rtasidagi munozaralarni hal qilish uchun appellatsiya sudlarining plenum yig'ilishlari chaqiriladi.

Okrug sudlari (ularning nomlanishi "tuman sudlari" deb tarjima qilinadi) — federal sud tizimining asosiy bo'g'inidir. Mamlakatning butun hududi shtatlar o'rtasidagi chegaralarni hisobga olgan holda okruglarga bo'lib chiqilgan, shu sababli bir shtatda bittadan to'rttagacha okrug

mavjud. Tegishli okrug sudlari AQShning dengiz orti hududlarida ham tuzilgan. O`ziri vaqtda hammasi bo`lib 95 okrug sudi bor, ularning har birida 2 tadan 27 tagacha sudya faoliyat yuritadi (ularning biri apellatsiya sudlaridagidek tartibda rais etib tayinlanadi). Ular birinchi instansiyada federal adliya vakolatiga kiruvchi fuqarolik va jinoyat ishlarini, shuningdek, ma'muriy idoralarning xatti-harakatlariga nisbatan keltirilgan shikoyatlarni ko`rib chiqadilar. Jinoyat ishlari va da'vo miqdori 20 dollardan ko`p bo`lgan fuqarolik da'volari, agar buni ayblanuvchi va da'vogar talab qilsa, prisyajniylar ishtirokida ko`riladi.

Umumiy sudlar tizimi bilan bir qatorda bir necha ixtisoslashtirilgan federal sudlar ham mavjuddir. Bu sudlarning tizimi 1982 yilda jiddiy o`zgarishlarga uchradi. Mazkur tizimda *Pretenziyalar* sudi muhim o`rinni egallaydi. Mazkur sud xususiy shaxslar va korporatsiyalarning AQSH hukumatiga nisbatan shartnomalarning buzilishi natijasida yetkazilgan ziyonni undirish to`g`risidagi va boshqa bir qator asoslar bo`yicha 10000 dollardan ortiq miqdordagi fuqaroviy da'volarni ko`rib chiqadi.

1980 yilda Bojxona ishlari bo`yicha sudning nomi *Tashqi savdo bo`yicha sud* deb o`zgartirildi. Bu sud to`qqiz sudyadan iborat tarkibda ish yuritib, bu sudyalari yakka tartibda qaror chiqarishlari mumkin va ular sudning shtab-kvartirasi joylashgan Nyu-York shahrida, yoxud zarur hollarda AQShning boshqa port shaharlaridan birida ish ko`radilar. Turli ixtisoslikdagi boshqa federal sud muassasalari qatorida, xususan, Soliq sudi ham bo`lib, u federal soliqlar miqdorini belgilash va ularni to`lash bilan bog`liq nizolarni ko`rib chiqadi.

Ellikta shtatning har biri o`zining rasman qabul qilingan Konstitutsiyasiga egadir. Bu hujjatlar, xuddi Federal Konstitutsiya kabi, hokimiyatlarning bo`linish prinsipini o`zlarida mujassam etib, bunga muvofiq, shtat qonun chiqaruvchi yig`ilishi (ba'zan bosh assambleya deb ataladi) qonun chiqaruvchi organ hisoblanadi, gubernator — ijro hokimiyatining oliy lavozimi hamda sud tizimi sud hokimiyati funksiyalarini bajaradi. Ayrim shtatlarda sud tizimi birinchi instansiya sudlari va apellatsiya sudlari darajasida Konstitutsiyaning o`zida mustahkamlangan, Boshqa shtatlarda esa Konstitutsiya qonun chiqaruvchi yig`ilishga sud tizimini ta'sis etish huquqini beradi.

Sud tizimlari Konstitutsiyada belgilab qo`yilganligi yoki qonun chiqaruvchi yig`ilishning aktlari bilan ta'sis etili-shidan qat'i nazar,

umuman olganda ellikta shtatda ham sud tizimlari o`xshashdir. Biroq, boshqaruvning boshqa jihatlari kabi, ular ham ayrim jihatlari bilan farqlanadi. Shtatlardagi sud tizimlarining o`ziga xosliklari ko`proq mazkur shtatda sud tizimi shakllanishining tarixiy shart-sharoitlari bilan izohlanadi. Ba'zan yangidan tashkil etilgan shtatlar qo`shni shtatlardagi sud tuzilishidan nusxa ko`chirib olganlar. Shtatlarda ko`proq umumiy sudlarning ikki va uch poQonali tizimi, shuningdek, cheklangan yoki maxsus yurisdiksiyadagi turli sudlar mavjud. O`zida faqat birinchi instansiya sudini va oliy sud organini mujassam qilgan ikki poQonali umumiy sudlar tizimi hududi kichik va aholisi kam bo`lgan shtatlarga xos, uch poQonali, oraliq, apellyatsion yurisdiksiya sudlari bo`lgan umumiy sudlar tizimi esa yirik shtatlarda mavjud bo`lib, ularda ko`riladigan fuqarolik va jinoyat ishlari soni ancha ko`pdir. Umumlashtirishga urinish shtatlardagi sud hokimiyatining amaldagi tuzilishini buzib ko`rsatishga olib kelishi mumkin. Quyidagi shtatlar sud tizimining asosiy qismlarining bayoni asosiy model va variantlarni ajratish bilan birga beriladi. Ilovada shtatlar sud tizimlarining to`rt tipi sxemasi variatsiyalar bilan birgalikda beriladi.

Shtatdagi sud tizimini boshqaruvchi sud ko`proq, *oliy sud* nomi bilan yuritiladi, biroq qator shtatlarda u *apellyatsion sud* deb ataladi. Bu sudlar beshtadan to`qqiztagacha sudyadan iborat bo`lib, ularning biri sud raisi etib tayinlanadi. Shtatlarning oliy va unga muvofiq sudlari, asosan, quyi sudlarning qarorlariga keltirilgan apellatsiya shikoyatlarini ko`rib chiqish bilan mashQul bo`ladi. Ko`pchilik shtatlarda apellatsiya shikoyatlarini va boshqa murojaatlarni ko`rib chiqishga qabul qilishni Oliy sudning o`zi hal qiladi, o`lim jazosi belgilangan hukmlarga keltirilgan apellatsiya shikoyatlarini ko`rib chiqish esa majburiydir. Ayrim shtatlarda esa oliy sudga kelib tushgan barcha shikoyatlar hech qanday istisnosiz ko`rib chiqilishi lozim, degan qoida amal qiladi.

Shtatlar oliy sudlarining ma'muriy organlar qarorlariga keltirilgan shikoyatlar yoki ishlarni ko`rib chiqish munosabati bilan konstitutsiyalarni sharhlash va shtatlar qonun hujjatlariga baho berishdagi ahamiyati beqiyosdir. Mazkur vazifaning ahamiyati so`nggi o`n yilda yanada oshdi, bunga sabab ayrim shtatlarning oliy sudlari fuqarolarning huquqlarini himoya qilish borasida AQSH Oliy sudiga nisbatan qat'iyatliroq qarorlar qabul qilish yo`lini tutmoqdalar.

Oraliq yuridiksiya sudlari ("oraliq" iborasi ba'zan ularning rasmiy nomlanishiga kiradi) qator shtatlarda birinchi instansiya sudlari va boshqa sud muassasalarining hukmlari va qarorlariga keltirilgan shikoyatlarni ko`rib chiqish uchun tuzilgan. Ular turlicha nomlanadilar, biroq ko`pincha ular *apellyatsion sudlar* deb ataladi. Ba'zan shtatlarda alohida jinoyat ishlari bo`yicha apellyatsion sud tashkil etiladi, ayrim hollarda oraliq yuridiksiya sudlari shtat oliy sudining apellyatsion bo`linmasi sifatida faoliyat yuritadi. Ularning tarkibiga 10 tadan 50 tagacha sudya kiradi. Ishlar odatda, uch sudyadan iborat hay'at tarkibida ko`riladi. Ayrim shtatlarda apellyatsion sudlar birinchi instansiyada, shu jumladan prisyajniy maslahatchilar ishtirokida muayyan toifadagi fuqarolik va jinoyat ishlarini ko`rib chiqadilar. Bu holda sud jarayoni yakka sudya tomonidan olib boriladi.

Shtatlar sud tizimining asosiy bo`g`ini — umumiy yuridiksiya sudlari bo`lib, ular turlicha nomlanadilar. *Masalan*, Nyu-York shtatida ular *oliy sudlar* deb, Kaliforniya shtatida — *yuqori sudlar* deb, biroq ko`proq *okrug sudlari* deb ataladi. Mazkur sudlar tashkil etilishi va miqdoriy tarkibi jihatidan jiddiy farqlanadi. Qoidaga ko`ra, ular birinchi instansiyada tegishli shtatning qonun hujjatlarida ko`zda tutilgan barcha jinoyatlar (kam ahamiyatli qilmishlardan tashqari) to`g`risidagi jinoyat ishlarini, da'vo miqdoridan qat'i nazar barcha fuqarolik ishlarini (mazkur shtatda tuzilgan ixtisoslashtirilgan sudlar sudloviga tegishli ishlardan tashqari) ko`rib chiqadilar. Ayrim shtatlarda okrug sudlari besh yilgacha muddatga, hatto bir yilgacha muddatga ozodlikdan mahrum qilish mumkin bo`lgan jinoyatlar to`g`risidagi jinoyat ishlarinigina ko`rib chiqishga haqlidirlar, bu esa mazkur shtatning apellyatsion sudining alohida huquqlari doirasini kengaytiradi. Shu bilan birga okrug sudlari cheklangan yuridiksiya sudlariga nisbatan yuqori turuvchi instansiya sifatida ish ko`radilar, chunki ular qator hollarda bu sudlarning qarorlariga keltirilgan shikoyatlarni ko`rib chiqishga haqlidirlar. Okrug sudlarida ishlar yakka sudya tomonidan yoki prisyajniy maslahatchilar ishtirokida sudyalar tomonidan ko`rib chiqiladi.

Yuqorida sanab o`tilgan sudlar umumiy tizimi bo`g`in-laridan tashqari, har bir shtatda cheklangan yuridiksiya sudlari ham mavjud bo`lib, bu sudlarga jarima bilan yoki qoidaga ko`ra, qisqa muddatli ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadigan kam ahamiyatli jinoyatlar to`g`risidagi ishlarni, shuningdek, da'vo miqdori kam, ko`pincha, 1 000

dollargacha bo`lgan fuqarolik ishlarini ko`rib chiqish topshirilgan. Bu sudlar munitsipal shahar sudlari, politsiya sudlari, ba'zan esa graflik sudlari, umumiy sessiyalar sudlari kabi nomlar bilan yuritiladi. Ularda ishlar magistratlar yoki yarashtiruvchi sudyalardan tomonidan ko`rib chiqilib, bu sudyalarning professional yuridik tayyorgarlikka ega bo`lishi majburiy emas.

Ko`pgina shtatlarda maxsus yurisdiksiya sudlari ham mavjud bo`lib, ular ayrim hollarda mustaqil, boshqa hollarda esa, okrug sudlari qoshida tashkil etiladi. Bularga soliqlar bo`yicha, yer nizolari bo`yicha, meros ishlari bo`yicha, shtat hokimiyatlariga *pretenziyalar* bildirish bo`yicha sudlar, *yo`l harakati qoidalarini buzish* to`g`risidagi ko`p sonli ishlarni ko`rib chiquvchi sudlar va hokazolar kiradi. Ular orasida voyaga yetmaganlar ishlari bo`yicha sudlar muhim o`rinni egallaydi, bu sudlar ko`pincha *oilaviy sudlar* funksiyalarini ham bajaradilar. Mazkur sudlar voyaga yetmaganlar sodir qilgan huquqbuzarliklar to`g`risidagi ishlarni muhokama qiladilar, o`z farzandlari to`g`risida Qamxo`rlik qilmaydigan ota-onalarga nisbatan choralar ko`radilar, yomon oilalardagi tarbiya shart-sharoitlarini nazorat qiladilar, oilaviy mojarolarni hal qilishga o`rinadilar va sh.k.

Federatsiya va shtatlar darajasidagi muassasalar tizimida konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi maxsus organlar mavjud emas, chunki bu vazifa umumiy yurisdiksiya sudlari tomonidan amalga oshiriladi. Federal sudlaridagi sudyalik lavozimlariga tayinlash Senat roziligi bilan AQSH prezidenti tomonidan amalga oshiriladi, bunda Senat prezident taklif qilgan nomzodni rad etish huquqiga ega. Federal sudyalikka nomzodlarga kasbiy mahorat jihatidan ham, axloq jihatidan ham yuqori talablar qo`yiladi (advokat, yuristmaslahatchi yoki universitet professori sifatida katta ish tajribasiga ega bo`lish, sha'niga doQ tegmaganlik va sh.k.). Federal sudyalardan o`z lavozimlariga umrbod tayinlanadilar, ularni faqat *impichmentdek* murakkab jarayon natijasida lavozimdan chetlatish mumkin.

Shtat sudlarida sudyalik lavozimiga tayinlash turli qoidalar asosida o`tkaziladi. Ko`pgina shtatlarda oliy sudlar va apellatsiya sudlari sudyalari gubernator tomonidan Senat yoki shtatning boshqa qonun chiqaruvchi organi roziligi bilan 6-15 yil muddatga ko`pincha takroran tayinlanish huquqi bilan tayinlanadilar. Xuddi shu tartibda ayrim Amerika shtatlaridagi

quyi turuvchi sud instansiyalari sudyalari ham o'z lavozimlarini egallaydilar. Biroq shtatlardagi ko'pchilik sudyalar aholi tomonidan saylov kampaniyalari davomida saylanadilar. Bunday tizim garchi tashqi tomondan xalqchil ko'rinsa-da, aslida ko'pincha bu yerda nomzodlarni qo'llovchi bir-biriga raqib siyosiy partiyalarning manfaatlari birinchi o'ringa chiqib qoladi, kasbiy va shaxsiy sifatlar esa e'tibordan chetdan qoladi, shu sababli bu tizim AQShda haqli ravishda tanqidga uchramoqda. Natijada ko'pgina shtatlarda so'nggi o'n yilliklar davomida lavozimlarni egallash tizimining yangi variantlari ishlab chiqilmoqda.

Jinoyat ishlari bo'yicha tergov o'tkazish FBR tomonidan va boshqa ko'plab federal xizmatlar tomonidan, shuningdek, tegishli shtatlar hokimiyatiga, yoxud graflik, shahar yoki qishloq munitsipalitetiga bo'ysunuvchi va bir-biridan mustaqil bo'lgan ko'p sonli politsiya muassasalari tomonidan amalga oshiriladi. Ular qamoqqa olish, gumon qilinuvchilarni so'roq qilish, jinoyat dalillarini qidirish va to'plashga haqlidirlar. Qamoqqa olish, tintuv va boshqa ayrim tergov harakatlari politsiya tomonidan sud sanksiyasini olgach o'tkaziladi, istisno hollarda esa, bu harakatlar o'tkazilganidan so'ng sud sanksiyasi olinadi.

Qator hollarda dastlabki tergov yoxud har bir federal sud okrugida bo'lgan federal attorneyning, yoxud shtat bosh attorneyning, yoxud mahalliy (graflik, shahar va b.) attorneyning apparatlari tomonidan o'tkaziladi. Mazkur mansabdor shaxslar mustaqil ravishda harakat qiladilar va bir-birlariga bo'ysunmaydilar. Bundan tashqari, muayyan ishlar bo'yicha qaror qabul qilishda federal okrug attorneylari adliya departamenti (vazirligi)ga rahbarlik qiluvchi AQSH bosh attorneyidan ham to'la mustaqildirlar. Mohiyatan, barcha darajadagi attorneylar jinoiy ta'qibni qo'zg'atishda va ayblanuvchini sudga berish masalasini hal qilishda hal qiluvchi o'ringa egalar. Ko'pchilik shtatlarda, shuningdek, maxsus organ — katta juri ham saqlanib qolgan bo'lib, uning tarkibiga 12-23 prisyajniylar kiradi va ular ishni sudga o'tkazish uchun ayblovdagi yetarli dalillar mavjudligini tekshiradilar (ayrim hollarda katta juri tergov organi sifatida ham ish ko'rishi mumkin)

Attorneylarning eng muhim vazifasi — sudga ayblovni qo'llashdir. Sudga berish bosqichida ayblov vakillari aksariyat hollarda ayblanuvchini aybiga iqror bo'lish to'g'risidagi bitimni tuzishga majbur qiladilar. Bu shuni anglatadiki, ayblanuvchi o'zining ishi prisyajniylar sudi ishtirokisiz

ko`rilishiga rozilik beradi, buning o`rniga unga uncha og`ir bo`lmagan jinoyatda ayblash bilan cheklanishga (masalan, bosqinchilik o`rniga o`Qirlikda), yoxud o`lim jazosi yoki ozodlikdan mahrum qilish jazosini tayinlashni talab qilmaslikka va'da beriladi. Attorneylar sud prisyajniylari tomonidan chiqarilgan oqlov hukmlaridan tashqari, jinoyat ishlari bo`yicha chiqarilgan boshqa hukmlar ustidan yuqori turuvchi sudga shikoyat keltirishga haqlidirlar. Attorneylar shuningdek, AQSH tarafi sifatida, yoxud bunda Amerika davlati (federal attorneylar) yoki ayrim shtatlar, grafliklar, shaharlarning manfaatdorligi bo`lsa, birinchi instansiya sudlarida va fuqarolik ishlari bo`yicha apellyatsion shikoyatlarni ko`rib chiqishda qatnashishga haqlidirlar. Federal attorneylar Senat roziligi bilan AQSH prezidenti tomonidan tayinlanadilar. Ko`pgina shtatlarda mahalliy darajadagi attorneylar aholi tomonidan saylanadilar va, qoidaga ko`ra, u yoki bu siyosiy partiyaning qo`llab-quvvatlashi natijasida o`z lavozimlarini egallaydilar.

Amerika sudlaridagi ishlarni taqdim qilishning tortishuvli jarayonida yuristlarning o`rni beqiyosdir. Taraflar o`zlarining advokatlari orqali sudda o`z qarashlari va vajlarini bayon qiladilar. Garchi sudda xususiy shaxslar vakilsiz ishtirok etishga haqli bo`lsalar-da, biroq advokatlar ishni samaraliroq hal qilish uchun juda zarurdirlar.

Jinoyat ishlari bo`yicha ayblanuvchilar manfaatlarini himoya qilish va fuqarolik jarayonida taraflarga vakillik qilish advokatlar tomonidan amalga oshirilib, AQShda advokatlar huquq vakolatlari bo`yicha toifalarga bo`linmaydilar, biroq bu ularga u yoki bu masalalar bo`yicha yoki faoliyat turlari bo`yicha ixtisoslashishga halal bermaydi. AQSH Oliy sudining so`nggi o`n yilliklarda chiqargan va jinoyat-protsessual xarakterdagi konstitutsiyaviy qoidalarga baQishlangan qarorlariga muvofiq, ayblanuvchi ushlangan vaqtdan boshlab ishda o`z himoyachisining ishtirok etishiga haqlidir, agar ayblanuvchi advokat yollashga qurbi yetmasa, u tergov va sud muhokamasining eng muhim bosqichlarida, shuningdek, hukm ustidan shikoyat keltirish davrida bepul yuridik yordam olishga haqlidir. Biroq ko`pgina shtatlarda bepul yuridik yordamdan faqatgina ozodlikdan mahrum qilish yoki o`lim jazosi xavf solib turgan ayblanuvchilar foydalanishlari mumkin, yuridik yordamning o`zi esa aksariyat hollarda tajribasiz yoki bunday turdagi ishlari boshidan oshib yotgan advokatning so`roq qilishda qatnashishi va ishda ishtirok etishi bilan cheklanadi.

So`nggi o`n yilliklarda qashshoqlarga yuridik yordam ko`rsatish bo`yicha ommaviy agentliklarning (public defenders agencies) a'zolari bo`lmish yuristlar amalga oshirayotgan himoya turi keng tarqalmoqda. Bunday agentliklar ko`proq mahalliy budjetlar hisobidan, assotsiatsiyalar a'zolarining badallari va xayriya ehsonlari hisobidan moliyalashtiriladi. Tabiiyki, bunday manbalar har doim ham yetarli bo`lavermaydi va, odatda, yordamga muhtoj bo`lganlarga kerakli yordamni to`la ta'minlashga imkon bermaydi.

Bunday vaziyatning sababi oddiy va hamma mamlakat-lardagi yuristlarga ma'lum — jinoyat ishlari bo`yicha sifatli yuridik yordam ko`rsatish uchun tajribali advokatlarni jalb qilish uchun katta gonorarlarga kifoya qilmaydi, ekspertlarni taklif qilish, himoya dalillarini qidirib topish (bu esa ko`proq xususiy detektivlar yordamida amalga oshiriladi, ularga ham to`lash zarur) va shu kabi harakatlarni bajarish uchun katta xarajatlar qilish kerak bo`ladi. AQSH va anglo-sakson jinoyat-sudlov tizimidagi boshqa mamlakatlarda ko`p kuch va vositalarni talab qiladigan himoya dalillarini topish va to`plash himoya tomonigagina yuklanganligi sababli, bunday xarajatlarga zarurat o`ta sezilmoqda.

Advokatlik amaliyoti bilan shug`ullanish huquqini olish uchun aksariyat shtatlarda sudlar tomonidan tashkil qilinadigan imtihonlardan o`tish talab qilinadi. Ko`pgina shtatlarda (biroq hammasida emas) bunday imtihonni topshirishga ruxsat olish uchun oliy yuridik ma'lumot to`g`risidagi diplom taqdim qilinadi. Imtihon topshirganidan so`ng advokatlik amaliyotiga ruxsat berilgan shaxs mazkur shtatdagi barcha sudlarda ishtirok etish huquqini oladi. Boshqa shtatlardagi sudlarda ishtirok etish uchun advokat yoki yangidan imtihon topshirishi, yoki tegishli ruxsatnoma olishi kerak bo`ladi. So`nggi qoida federal sudlarga ham tegishlidir.

Amerikalik advokatlar advokatlik mahkamalari tarkibida yoki mustaqil ravishda ish yuritadilar. Korporatsiyalarda ishlovchi advokatlar, hamda davlat attorneylari shtat yuristlari assotsiatsiyalariga birlashadilar (ayrim shtatlarda tegishli amaliyot bilan shug`ullanish uchun bunday assotsiatsiyaga a'zo bo`lish majburiy shart hisoblanadi). Butun mamlakat miqyosida bunday birlashmalarning faoliyati Amerika yuristlar assotsiatsiyasi tomonidan muvofiqlashtiriladi va yo`naltiriladi. Amerika yuristlar assotsiatsiyasining 400 000 ga yaqin a'zosi bo`lib, u o`ta nufuzli

siyosiy kuch hisoblanadi. Mazkur assotsiatsiya shtatlar qonun hujjatlarining yaqinlashuv jarayonlarida muhim o`rin egallaydi, federal qonun hujjatlariga o`zgartirishlar kiritishni taklif etadi, kasbiy etika masalalari bilan shuqullanadi va hokazo.

O`ziri vaqtda Fransiyada amalda bo`lgan sud va prokurorlik muassasalari tizimining asosi Birinchi imperiya zamonida, ya'ni XIX asr boshida qo`yilgan. 1958-1963 yillardagi islohotlar natijasida bu tizimda muhim o`zgarishlar yuz berib, ularning asosiy mazmuni yarashiruvchi sudlar institutini tugatish va sud instansiyalarining umumiy sonini ularni yiriklashtirish va sudlov vakolatini o`zgartirish yo`li bilan qisqartirishdan iborat bo`ldi.

Prezidentlik hokimiyatining ko`payishi, sud-prokurorlik organlarining to`lalgicha prezidentga bo`ysunishi, maxsus tribunallar va Davlat xavfsizligi sudining ta'sis etilishi, sudlar va tribunallarining siyosiy jinoyatlar to`g`risidagi ishlar bo`yicha vakolat doirasini kengaytirish — zamonaviy Fransiyadagi sud va prokuratura organlarining tuzilishi va faoliyatining o`ziga xos jihatlari shulardan iborat. Barcha sudlar umumiy va maxsus sudlarga bo`linadi. Umumiy sudlar tizimida birinchi instansiya sudlarini, apellatsiya va kassatsiya sud instansiyalarini farqlash mumkin.

Umumiy sudlar tizimiga boshchilik qiluvchi Kassatsion sud Fransiyadagi eng ko`hna davlat muassasalaridan hisoblanadi. Kassatsion sud Parijda joylashgan bo`lib, 1967 yildagi islohotdan so`ng uning tarkibiga olti palata — fuqarolik ishlari bo`yicha beshta va jinoyat ishlari bo`yicha bitta palata kiradi. O`z navbatida "fuqarolik" palatalari fuqarolik ishlari bo`yicha birinchi, ikkinchi va uchinchi palatalarga, savdo va moliya palatasiga hamda ijtimoiy masalalar bo`yicha palatalarga (bu palata ijtimoiy sug`urta, mehnat shartnomalari kabi masalalar bo`yicha ishlarni ko`rib chiqadi) bo`linadi.

Kassatsion sud qarorlari palatalarning biri tomonidan, yoxud uch palata vakillaridan tashkil topgan aralash palata tomonidan, va nihoyat, sudning birinchi raisi, palatalar raislari va oqsoqollari (duayenlar) va har bir palatadan ikkitadan vakildan tarkib topgan plenum tomonidan chiqariladi. Ishlarning aksariyati palatalarning birortasi tomonidagina ko`rib chiqiladi. Kassatsion sud vakolatiga quyil turuvchi sudlarning qarorlariga keltirilgan kassatsion shikoyatlarni ko`rib chiqish kirib, mazkur qarorlar bo`yicha odatdagi apellyatsion tartibda shikoyat keltirish uchun

asoslar bo`lishi ham mumkin. Bunda sud fakt bo`yicha emas, balki faqat huquq masalalari — qonunning noto`g`ri qo`llanilishi va protsessual me'yorlarning buzilishi bo`yicha shikoyatlarni ko`rib chiqadi. Jinoyat ishlari bo`yicha Kassatsion sud sudlangan shaxsning manfaatlarini ko`zlab, qonuniy kuchga kirgan hukmlarni yangi ochilgan holatlar bo`yicha qayta ko`rib chiqishga haqli, bunda oqlov hukmlari ustidan shikoyat keltirish huquqiga faqat sudlangan shaxs ega bo`ladi. Kassatsion sud quyi sudning qarori yoki hukmini bekor qilgach, odatda ishni o`z tavsiyalari bilan o`sha darajadagi boshqa sudga yangidan ko`rib chiqish uchun yuboradi.

Biroq ishdagi barcha faktik holatlar shubha uyg`otmasa, Kassatsion sud o`zining oxirgi qarorini chiqarishga haqlidir. Kassatsion sud faqat konkret ishlar yuzasidan qaror chiqaradi, biroq, bu qarorlar sudlar tomonidan shunga o`xshash ishlar muhokamasi chog`ida yoki u yoki bu huquqiy institutlarni talqin qilishda yo`llanma sifatida xizmat qilganligi sababli, sud amaliyotiga jiddiy ta'sir ko`rsatadi va butun mamlakat miqyosida qonunni bir xilda qo`llanilishini ta'minlaydi. Shu ma'noda, jinoyatlar bo`yicha siyosatning ko`pgina jiddiy masalalarini odatda mustaqil hal qiluvchi jinoyat ishlari bo`yicha palata qarorlari ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Fransiya apellatsiya sudlarining hozirgi vaqtdagi soni quyidagicha: qit'ada 30 ta apellatsiya sudi, ularning yurisdiksiyasi bir necha (ikkitadan to`rttagacha) departamentni qamrab oladi, hamda Fransiyaning dengizorti hududlarida faoliyat yurituvchi beshta apellatsiya sudi. Apellatsiya sudlarida, odatda, jinoyat va fuqarolik ishlari bo`yicha bir nechta palatalar bo`ladi, ayrimlarida esa, shuningdek, *savdo ishlari* bo`yicha va *ijtimoiy masalalar* bo`yicha palatalar ham mavjud.

Jinoyat ishlari bo`yicha palatalar palata raisi va sudning ikki a'zosi tarkibida jinoiy deliktlar va qilmishlar to`g`risidagi ishlar bo`yicha quyi sudlarning qarorlariga keltirilgan apellatsiya shikoyatlarini ko`rib chiqadilar (og`ir jinoyatlar to`g`risidagi ishlar bo`yicha prisyajniylar sudi hukmlari ustidan apellatsiya tartibida shikoyat keltirilishi mumkin emas). Jinoyat ishi bo`yicha apellatsiya shikoyatini ko`rib chiqqach, palata apellatsiya sudi nomidan yoki hukmni o`z kuchida qoldiradi, yoki uni bekor qilib, odatda, o`zi ish bo`yicha yangi qaror (mohiyatan, hukm) chiqaradi. Faqat zarur hollardagina, palata ishni mazmunan ko`rib chiqish uchun quyi turuvchi sudga yuborishi mumkin. O`ar bir apellatsiya sudi

tarkibida bir yoki undan ortiq ayblov kameralari mavjud bo`lib, ular kamera raisi va ikki sud a'zosidan tashkil topadi. Ayblov kamerasi dastlabki tergov ustidan, xususan, ayblanuvchini dastlabki qamoqqa olish ustidan nazorat organi sifatida, shuningdek, sudga berish organi sifatida ish yuritadi. Fuqarolik ishlari bo`yicha palatalar umumiy yurisdiksiyadagi quyi turuvchi fuqarolik sudlari hamda boshqa sud organlari tomonidan chiqarilgan qarorlarga keltirilgan apellatsiya shikoyatlarini ko`rib chiqadilar.

Birinchi instansiya sudlari fuqarolik ishlarini muhokama qilish bo`yicha katta protsess tribunallari va kichik protsess tribunallariga, jinoyat ishlarini muhokama qilish bo`yicha esa prisyajniylar sudiga, axloq tuzatish tribunallari va politsiyaviy tribunallarga bo`linadi. Fransuz sudlaridagi "tribunal" iborasi ularning favquloddalik xususiyatini ifodalamaydi, balki aksincha, ularning sudlarga nisbatan vakolat doirasi cheklanganligini bildiradi. Fransiyadagi 36 departament-ning har birida kamida bittadan *katta protsess tribunali* (ularning soni — 181ta) bor.

Katta protsess tribunallarida ishlar, odatda, kamida uchta sudyadan iborat hay'atlarda ko`rilib, ayrim toifadagi ishlar bo`yichagina, tomonlar roziligi bo`lsa, sudyaning yakka tartibda ko`rishiga yo`l qo`yiladi. Katta protsess tribunali vakolatiga da'vo summasi 30 000 frankdan ko`p bo`lgan mulkiy xarakterdagi fuqarolik ishlarini, shuningdek, aniq belgilangan toifadagi ishlarning katta qismini (bularga ko`chmas mulk to`g`risidagi, nikoh va nikohni bekor qilish to`g`risidagi, farzandlikka olish to`g`risidagi, fuqarolik to`g`risidagi va hokazolar kiradi) muhokama qilish kiradi. Agar katta protsess tribunali okrugida savdo tribunali bo`lmasa, uning vazifalarini ham katta protsess tribunali bajaradi.

Kichik protsess tribunallari (1983 yildagi islohotdan so`ng ularning soni 470 taga yetgan) 1958 yilda har bir kanton aholisi tomonidan saylangan va 1790 yildan mavjud bo`lgan yarashtiruvchi sudlar o`rniga ta'sis etildi. Bu tribunallar barcha departamentlar va okruglarning bosh shaharlarida, shuningdek, ayrim yirik kantonlarda joylashgan. O`ar bir kichik protsess tribunali ishlar sudya tomonidan yakka tartibda ko`riladi. Mazkur tribunal vakolatiga belgilangan toifadagi ishlarni, jumladan 30 000 frankkacha miqdordagi mulkiy xarakterdagi da'volar bo`yicha ishlarni muhokama qilish kiradi (da'vo miqdori 13 000 frankkacha bo`lgan ishlar

bo'yicha qarorlar ustidan apellyatsiya tartibida shikoyat keltirilishi mumkin emas).

Mutlaq vakolatiga og'ir jinoyatlar to'g'risidagi jinoyat ishlarini ko'ruvchi prisyajniy sudlari Parijda va har bir departamentda yig'ilish o'tkazadilar va tegishli nomlarga egadirlar. O'ar bir sud tarkibiga rais (apellyatsion sud a'zosi) boshchiligidagi uchta professional sudya hamda to'qqizta prisyajniy maslahatchilar kirib, prisyajniy maslahatchilar o'z vazifalarini bajarish uchun maxsus komissiyalar tanlovidan so'ng qur'a tashlash yo'li bilan saylovchilarniing departament ro'yxatlari bo'yicha chaqiriladilar. Sud sessiyalari har chorakda, zarur hollarda esa bundan ham tez-tez o'tkazilib turadi.

Prisyajniylar maslahatxonada professional sudyalar bilan birgalikda hukm uchun muhim bo'lgan barcha, shu jumladan jazo tayinlash to'g'risidagi masalalar yuzasidan qaror qabul qiladilar. Prisyajniylar sudi qarori ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi, biroq ayblanuvchining ahvolini og'irlashtiruvchi qaror, shu jumladan aybni yengillashtiruvchi holatlarning mavjudligini rad etish to'g'risidagi qaror ovoz berishda qatnashuvchilarning 12 tasidan kamida 8 tasining ovozi bo'lganda qabul qilinadi. Boshqa birinchi instansiya sudlarining qarorlaridan farqli prisyajniylar sudi qarori chiqarilganidan so'ng birinchi va so'nggi instansiyada qabul qilindi deb hisoblanadi va uning ustidan apellyatsion tartibda shikoyat keltirilishi mumkin emas, oqlov hukmi ustidan ayblov tomonidan kassatsiya tartibida shikoyat keltirilishiga ham o'rin yo'q.

Axloq tuzatish tribunallari birinchi instansiyada *jinoiy deliktlar* to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqadilar (Fransiya JKning 1-moddasida jinoiy deliktlar uchun jazolar axloq tuzatish jazolari deb nomlanganligi bois, "axloq tuzatish" iborasi kelib chiqqan). Axloq tuzatish tribunali sifatida navbati bilan fuqarolik ishlarini ham, jinoyat ishlarini ham ko'ruvchi katta protsess tribunali ham ish yuritishi mumkin. Ish hajmi katta bo'lgan katta protsess tribunallarida sudyalar soni ko'p bo'lib, jinoyat ishlarini ko'rishga ixtisoslashuvchi bir yoki bir necha palata tashkil etiladi, ya'ni bunday palata axloq tuzatish tribunali sifatida doimiy ish yuritadi. Axloq tuzatish tribunallarida ishlar uch sudyadan iborat hay'at tarkibida ko'rib chiqiladi. 1975 yilda ayrim katta protsess tribunallarida iqtisodiy va moliyaviy xarakterdagi jinoiy deliktlar to'g'risidagi o'ta murakkab ishlarni muhokama qilishga ixtisoslashgan sudyalar hay'atlari tuzilgan edi.

Politsiyaviy tribunallar birinchi instansiyada kam ahamiyatli jinoiy qilmishlar — jazosi 10 000 frank miqdordagi jarima yoki, kamdan-kam hollarda, bir kundan ikki oygacha muddatga qamoqqa olish bo`lishi mumkin bo`lgan qilmishlar to`g`risidagi ishlarni ko`rib chiqadi ("politsiyaviy" iborasi shu bilan bog`liqki, Fransiya JKning 1-moddasida qilmishlar uchun jazolar politsiyaviy jazolar deb ataladi). Ularda ishlar navbati bilan fuqarolik ishlarini ham, jinoyat ishlarini ham ko`ruvchi kichik protsess tribunali sudyasi tomonidan yakka tartibda ko`rib chiqiladi (ayrim hollarda politsiyaviy tribunal sifatidagina ish yurituvchi, ya'ni faqat jinoyat ishlarini ko`rishga ixtisoslashgan kichik protsess tribunallari tashkil etiladi).

Umumiy sudlar tizimiga ixtisoslashgan bo`linmalar sifatida voyaga yetmaganlar ishlari bo`yicha adliya muassasalari kiradi. Voyaga yetmaganlar ishlari bo`yicha prisyajniylar sudi 16 yoshdan 18 yoshgacha bo`lgan voyaga yetmaganlarni og`ir jinoyatlarni sodir qilishda ayblash yuzasidan ishlarni ko`rib chiqadi. U uch professional sudyadan va to`qqiz prisyajniydan iborat. 13-18 yoshdagi voyaga yetmaganlarning jinoiy deliktlari va eng jiddiy qilmishlari, shuningdek, 13-15 yoshdagi o`smirlarning og`ir jinoyatlari to`g`risidagi ishlar katta protsess tribunallari okruglarida tashkil etiluvchi voyaga yetmaganlarning ishlari bo`yicha tribunallar tomonidan ko`rib chiqiladi. Mazkur tribunallar voyaga yetmaganlarning ishlari bo`yicha sudya va yoshlar tarbiyasi muammolariga qiziqish ko`rsatgan shaxslar orasidan adliya vaziri tomonidan tayinlanuvchi *ikki maslahatchidan* (asessordan) tashkil topadi. Sudya voyaga yetmaganlarning jinoiy deliktlari va qilmishlari to`g`risidagi ishlarni yakka tartibda ham ko`rishi mumkin, biroq bu holda u ularga nisbatan faqat tarbiyaviy va nazorat xususiyatidagi choralarni qo`llashga haqli bo`ladi. Sudya va voyaga yetmaganlarning ishlari bo`yicha tribunal chiqargan qarorlar ustidan *maxsus apellyatsion sud palatasiga* shikoyat keltirilishi mumkin.

Fransuz jinoyat adliya tizimining o`ziga xos qirralaridan biri jazoni ijro qilish bo`yicha sudyaning mavjudligi bo`lib, 1958 yildagi JPK va keyingi chiqqan qonunlar bergan vakolatlarga muvofiq, u mahkumning jazoni, shu jumladan ozodlikdan mahrum qilish jazosini o`tash jarayoniga faol aralashishga haqlidir. U sinov bilan jazosi kechiktirilgan mahkumlar ustidan nazoratni tashkil qiladi, ozodlikdan mahrum qilingan mahkumlarni

saqlash rejimini o'zgartirish to'g'risidagi, ularga ta'tillar berish to'g'risidagi masalalarni hal qiladi, ularni muddatidan ilgari shartli ozod qilish to'g'risida iltimosnoma kiritadi va hokazo. Jazoni ijro qilish bo'yicha sudyalik vazifasi uch yil muddatga katta protsess tribunali sudyalaridan biri zimmasiga yuklatiladi.

Umumiy sudlar tizimiga, avvalo, kichik protsess tribunali darajasida, muayyan toifadagi ishlarni muhokama qilishga ixtisoslashgan bir qator sud muassasalari tutashadi. Ular qatoriga *savdo tribunallari, pryudomlar kengashlari, ijtimoiy sug'urta bo'yicha komissiyalar, yer ijarasi bo'yicha paritet tribunallari, dengiz savdosi bo'yicha tribunallar* va shu kabilar kiradi. Ulardan savdo tribunallari va pryudomlar kengashlari ko'proq ahamiyatga egadir.

Parlamentning ikkala palatasi tomonidan ularning a'zolaridan teng miqdorda (12 tadan sudya va ularning 6 tadan o'rinbosari) saylanadigan Odil sudlov yuqori sudi umumiy sudlar tizimidan tashqarida bo'lib, alohida o'rinni egallaydi. 1958 yilgi Konstitutsiyaga muvofiq, Odil sudlov yuqori sudi xizmat vazifasini bajarish chog'ida mamlakat prezidentini davlatga xiyonatda ayblash yuzasidan, shuningdek, vazirlarni og'ir jinoyatlar va jinoiy deliktlarni sodir qilishda ayblash yuzasidan jinoyat ishlarini ko'rish uchun tuziladi. Bunday ishlarni tergov qilish va ayblanuvchilarni Odil sudlov yuqori sudiga berish faqat parlamentning har ikkala palatasi qaroriga ko'ra amalga oshiriladi.

Bundan tashqari, 1993 yil 27 iyuldagi Konstitutsiyaviy Qonun bilan tuzilgan Respublika odil sudlov Palatasi ham mavjud bo'lib, mazkur Palata ham, Odil sudlov yuqori sudi kabi, siyosiy jinoiy sud toifasiga kiradi. Respublika odil sudlov Palatasi hukumat a'zolarining *mansab jinoyatlari* yoki *qilmishlari* uchun jinoiy javobgarlik to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqish uchun uchun ta'sis etilgan. Muqaddam hukumat a'zolarining javobgarligi Respublika Prezidentining javobgarligiga o'xshash bo'lib, fuqarolar vazirlarning xatti-harakatlari ustidan shikoyat keltirishga haqlari yo'q edi.

Kassatsion sud rahbarligidagi umumiy sudlar tizimidan mustaqil ravishda ma'muriy adliya organlari tizimi faoliyat yuritadi. Ularda davlat boshqaruvi organlarining xususiy shaxslarning huquqlari va manfaatlariga daxl qilgan xatti-harakatlari va aktlari ustidan keltirilgan shikoyatlar ko'rib chiqiladi. Ma'muriy adliya tizimiga Davlat kengashi rahbarlik qilib, u bir

vaqtning o`zida davlat boshqaruv organi — hukumat qoshidagi maslahat muassasasi hisoblanadi. Davlat boshqaruvi organlarining xatti-harakatlari va aktlari ustidan keltirilgan shikoyatlarning asosiy qismini birinchi instinsiyada ko`rib chiqish ma'muriy tribunallar (ularning soni 25 ta) zimmasida bo`lib, ularning okruglari bir necha departament hududini qamrab oladi. Umumiy sudlar tizimidagi sudyalari o`z vazifalariga Respublika Prezidenti dekreti bilan; Kassatsion sudning mansabdor shaxslari va apellyatsion sudlarning birinchi raislari magistratura Yuqori kengashi tavsiyasi asosida, qolgan sudyalari — magistratura Yuqori kengashining ijobiy xulosasi bilan adliya vazirining taqdimnomasi bo`yicha tayinlanadilar. Ma'muriy tribunallar sudyalari Ichki ishlar vazirining adliya vaziri bilan kelishilgan taqdimnomasi bo`yicha hukumat dekretlari bilan tayinlanadilar. Odatda, umumiy vakolatdagi sudyalari Milliy magistratura maktabini tugatgach va konkurs tanlovidan o`tgach tayinlanadilar, (bu maktabga kirish uchun oliy yuridik ma'lumotga ega bo`lish lozim). Ma'muriy sud sudyalari Milliy ma'muriy maktab bitiruvchilari orasidan tayinlanadi.

Kassatsion sud tarkibiga tayinlanish uchun yuqori talablar qo`yilgan bo`lib, bularga yuqori mansablardagi sudyalik lavozimida ish tajribasiga ega bo`lish, universitet professori sifatida ishlash kabilar kiradi. Konstitutsiya (64-m.) umumiy vakolat sudyalarining almashtirilmasligi prinsipini e'lon qilgan. Sudya o`z vazifasidan faqat jiddiy qilmish sodir etganida yoki og`ir kasallikka yo`liqqanida Oliy magistratura kengashi tomonidan chetlatilishi mumkin. Sudya roziligisiz uni boshqa ishga, hatto yuqoriroq mansabga ham o`tkazilishi mumkin emas. Sudyalari 65 yoshlarida, 1988 yilda o`rnatilgan qoidalarga ko`ra, Kassatsion sud sudyalari va uning birinchi raisi tegishli ravishda 66 va 68 yoshlarida iste'foga chiqadilar.

Jinoyatlarning asosiy qismini tergov qilish sud politsiyasi tomonidan amalga oshirilib, mazkur politsiya ofitserlari mustaqil ravishda dastlabki surishtiruv o`tkazishga, boshqa mansabdor shaxslarning agentlari esa — ayrim protsessual harakatlarni o`tkazishga haqlidirlar. Ayniqsa, shunday deb nomlanuvchi oshkor jinoyatlarni ular bevosita sodir etilishi bilanoq tergov qilishda sud politsiyasi ofitserlarining vakolatlari ulkandir. Politsiya surishtiruvidan so`ng o`tkaziladigan dastlabki tergov tergov sudyasi tomonidan o`tkaziladi. Og`ir jinoyatlar to`g`risidagi ishlar bo`yicha

dastlabki tergov o`tkazilishi majburiy, jinoiy deliktlar to`g`risidagi ishlar bo`yicha dastlabki tergov o`tkazilishi mumkin va faqat istisno holatlarda qilmishlar to`g`risidagi ishlar bo`yicha dastlabki tergov o`tkaziladi. Tergov sudyalari o`z vazifalariga katta protsess tribunali sudyalari orasidan uch yil muddatga tayinlanadilar. O`z vazifalarini bajarish davomida ular katta protsess tribunali tarkibida qoladilar va hatto o`zlari tergov qilgan ishlardan tashqari, boshqa ishlarning muhokama qilinishida ishtirok etaoladilar.

Sudda jinoiy ta'qib, qoidaga ko`ra, prokuratura tomonidan amalga oshirilib, u ishni sudga oshirishni o`z xohishiga ko`ra rad etish bo`yicha keng huquqlarga ega. Politsiyaviy tribunallarda 10 kungacha qamoq jazosi tayinlanishi mumkin bo`lgan qilmishlar bo`yicha ayblovni politsiya komissarlari qo`llab-quvvatlaydilar.

Fransiyada prokuratura adliya vaziri rahbarligidagi markazlashgan organlar tizimidan iborat bo`lib, har bir apellyatsion sudda o`zining yordamchilariga ega bo`lgan bosh prokuror faoliyat yuritadi va uning bosh yordamchisi *bosh advokat* deb ataladi. Bosh prokuror bevosita adliya vaziriga bo`ysunadi va o`z navbatida, apellyatsion sud hududidagi prokuraturaning barcha mansabdor shaxslariga rahbarlik qiladi.

Bosh prokuror shaxsan yoki o`rinbosarlari orqali apellyatsion sudda va apellyatsion sud joylashgan joyda tuzilgan prisyajniylar sudida ayblovni qo`llab-quvvatlaydi. *Respublika prokurorlari* (Fransiyada quyi instansiya prokurorlari shunday deb nomlanib, ularning vakolat doiralari kengdir) axloq tuzatish tribunallari qoshida faoliyat yuritib, mazkur tribunal hududida barcha jinoyat ishlari bo`yicha jinoiy ta'qibni amalga oshiradilar. Ular shaxsan yoki o`rinbosarlari orqali prisyajniylar sudida, axloq tuzatish tribunallarida, shuningdek, zarur hollarda, politsiyaviy tribunallarda ayblovni qo`llab-quvvatlaydilar. Prokuratura vakillari shuningdek, "jamiyat manfaatlari" talab qilgan hollarda, barcha instansiya sudlaridagi fuqarolik ishlarida ham rasman qatnashadilar.

Kassatsion sud bosh prokurori o`z apparati bilan prokuratura organlari tizimida alohida o`rinni egallaydi, chunki uning funksiyalari shu sudda ishtirok etish bilan cheklangan. Jinoyat protsessida ayblanuvchini himoya qilish hamda fuqarolik va ma'muriy protsesslarda tomonlarga vakillik qilish advokatlar zimmasiga yuklatilgan. O`ar bir katta protsess tribunali qoshida advokatlar hay'atlari bo`lib, ular kengash va oqsoqol tomonidan boshqariladi. O`ay'atga a'zo bo`lish va shu orqali fransuz

sudlarida ishtirok etish uchun oliy yuridik ma'lumotga ega bo'lish, kasbiy tayyorgarlik markazlaridan biriga o'qishga kirish uchun imtihon topshirish, u yerda bir yillik o'quv kursini o'tash va kasbiy layoqat to'g'risida sertifikat olish talab etiladi. Advokatlar individual amaliyot bilan shug'ullanish-lari yoki qo'shma advokatlik idoralari tuzishlari mumkin. Kassatsion sud va Davlat kengashida ishtirok etishga Kassatsion sud qoshidagi (oltmishta a'zosi bor) hay'at tarkibiga qabul qilingan advokatlarga haqlidirlar.

O'ziri zamon Yaponiya sud tizimi 1947-1948 yillardagi postkontitutsion islohotlar natijasida yaratildi. Bu tizim Oliy sudni, yuqori sudlarni, hududiy, oilaviy va boshlanqich sudlarni o'z ichiga oladi. Yapon sud tizimiga rahbarlik Oliy sud tomonidan amalga oshirilib, u oliy sud instansiyasi sifatida, oliy konstitutsiyaviy nazorat organi sifatida va quyi turuvchi barcha sudlar ustidan rahbarlik qiluvchi organ sifatida keng vakolatlarga egadir. Oliy sud nafaqat sudlarning, balki advokatlarning ish qoidalarini belgilaydi, bu qoidalarga prokurorlar ham rioya etishlari lozim. Oliy sud Tokioda joylashgan bo'lib, rais va 14 ta sud a'zosidan iborat.

Oliy sud so'nggi instansiya sifatida fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha quyi sudlarning qarorlari va hukmlariga keltirilgan shikoyatlarni, odatda, besh sudyadan iborat hay'at tarkibida ko'rib chiqadi. Oliy sud o'z ish yurituviga ishning faktik holatlarini baholash yuzasidan emas, balki faqat huquq masalalari bo'yicha shikoyatlarni oladi (shikoyat keltirilayotgan qarorning xususiyati, uni chiqargan sud instansiyasining darajasi va hokazolarga ko'ra sud qarorlari ustidan shikoyat keltirishning bir necha turi mavjud). Oliy sud albatta to'la tarkibda qonun hujjatlari yoki ma'muriy aktlarning Konstitutsiyaga zidligi yuzasidan shikoyatlarni, shuningdek, Konstitutsiyani sharhlash yoki unga o'zgartirishlar kiritish yoxud Oliy sudning o'zining avvalgi qarorlariga o'zgartirish kiritish masalasi yuzaga kelgan ishlarni ko'rib chiqadi.

Yuqori sudlar (ular 8 ta bo'lib, mamlakatning turli qismlaridagi yirik shaharlarda joylashgan) asosan, apellyatsion instansiya sifatida ish yuritib, uch sudyadan iborat hay'atda fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha quyi turuvchi sudlarning qarorlari va hukmlariga, jumladan ikkinchi instansiyada chiqarilgan qarorlarga keltirilgan shikoyatlarni ko'rib chiqadi. Bundan tashqari, besh sudyadan iborat hay'atlarda davlatga qarshi jinoyatlar ko'rib chiqiladi. Oliy sud qaroriga muvofiq, zarur hollarda har

bir yuqori sudning bitta-ikkita bo`linmasi (filiali) qo`shimcha ravishda ta'sis etilishi mumkin.

Yaponiya sud tizimining eng muhim bo`g`ini — hududiy sudlar bo`lib, ular 47 prefekturaning har birining markazida joylashgan (ularning aksariyati boshqa shaharlarda o`z bo`linmalariga ega). Ularda birinchi instansiyada yuqori va boshlanQich sudlar sudloviga kiradigan ishlardan tashqari, fuqarolik va jinoyat ishlarining asosiy qismi ko`riladi (ayrim hududiy sud bo`linmalarining vakolatlari toifasiga ko`ra biroz cheklangan). Bu sudlar shuningdek, fuqarolik ishlari bo`yicha boshlanQich sudlar chiqargan qarorlarga keltirilgan shikoyatlarni ko`rib chiqadi.

BoshlanQich sudlar — eng quyi instansiya bo`lib, da'vo miqdori kam bo`lgan (bu miqdor vaqt-vaqti bilan Oliy sud tomonidan qayta ko`rib chiqib turiladi) fuqarolik ishlarini hamda jarima ko`rinishidagi jazo tayinlanishi mumkin bo`lgan jinoyat ishlarini, shuningdek, ozodlikdan mahrum qilish jazosi qo`llaniladigan ayrim toifadagi jinoyatlar to`g`risidagi ishlarni ko`rib chiqadi (bu sudlar ko`pi bilan uch yil muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosini tayinlashga haqlidirlar). BoshlanQich sudlarda ishlar *yakka sudya* tomonidan ko`rib chiqiladi. Yapon sudlarining birortasida ham prisyajniylar mavjud emas. 1923 yilda prisyajniylar sudi ta'sis etildi, biroq prisyajniylar sudi tomonidan chiqarilgan hukm ustidan shikoyat keltirish mumkin bo`lmaganligi sababli ishi prisyajniylar ishtirokida ko`rilishiga haqqi bo`lgan shaxslarning 99%i ulardan foydalanishdan bosh tortganlar. 1946 yildagi Konstitutsiyada va undan keyingi qonun hujjatlarida prisyajniylar sudi to`g`risida so`z yuritilmagan.

Konstitutsiyaviy nazorat, ya'ni qonun hujjatlari yoki ma'muriy aktlarning Konstitutsiyaga muvofiqligini tekshirish faqat Oliy sud tomonidan emas, balki quyi turuvchi sudlar tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin, ularning ayrimlari so`nggi o`n yilliklar ichida ham ichki, ham tashqi siyosatga daxldor muhim hukumat qarorlarini Konstitutsiyaga zid deb topish to`g`risidagi o`ta ilQor nuqtai nazardagi qarorlarni bir necha bor qabul qilganlar. 1947 yildan Yaponiyada ma'muriy adliya tizimi mavjud emas, shu sababli ma'muriy organlarning xatti-harakatlari ustidan keltirilgan shikoyatlar birinchi instansiyada hududiy sudlarda fuqarolik ishlarining bir turi sifatida ko`rib chiqiladi.

Yaponiyada prokuratura o`z ahamiyatiga ko`ra muhim hisoblangan adliya vazirligi tizimi tarkibiga kiradi (vazirlik yurituvida bundan tashqari,

immigratsion xizmatlar va "qo`poruvchi tashkilotlar" ustidan nazorat, qamoqxonalar muassasalari bor). Prokuratura bosh prokurorga bo`ysunuvchi markazlashgan tashkilot bo`lsa-da, uning tuzilishi avvalo, sud tizimiga muvofiqlashtirilgan: Oliy sud qoshida, yuqori, hududiy, oilaviy va boshqa sudlar qoshida (bosh) prokuratura xizmatlari mavjud. Prokurorlar eng muhim jinoyat ishlari bo`yicha cheklangan miqdorda tergov olib boradilar, qolgan barcha ishlar yuzasidan politsiya o`tkazadigan surishtiruv va tergov ustidan, hamda jinoiy jazolarni ijro qilish ustidan nazorat olib boradilar.

Ular zarur hollarda jinoiy ta`qibni qo`zg`aydilar, ayblov xulosasini tuzadilar, uni sudga beradilar va sudda ayblovni qo`llab-quvvatlaydilar, shuningdek, sudda fuqarolik ishlarini muhokama qilishda "jamoat manfaatlarini" himoya qiladilar. Sudlov ishlarini yuritishning amaldagi qoidalariga muvofiq, prokuror ayblanuvchi va uning himoyachisiga o`zida bo`lgan barcha dalillarni taqdim qilishga majbur bo`lmaganidek, ayblanuvchining foydasiga amal qiluvchi dalillarni, shu jumladan uning *alibisini* tasdiqlovchi dalillarni yashirishi mumkin. Prokuror shuningdek, sud muhokamasigacha sudyani ham ish materiallari bilan tanishtirishga majbur emas, u sudyaga boshqa hech qanday hujjatlarsiz ayblov xulosasining o`zinigina beradi.

Konstitutsiyaga muvofiq, jinoyat ishlari bo`yicha ayblanuvchini himoya qilish advokat tomonidan amalga oshirilib, advokat ayblanuvchining taklifi bilan, yoki advokatning xizmatiga haq to`lashga imkoni bo`lmagan hollarda davlat tomonidan tayinlanadi. Yaponiyada barcha sudyalarning o`z lavozimlariga 10 yil muddatga tayinlanadilar. Tayinlanishlar Vazirlar Mahkamasi tomonidan, aksariyat sudlarda Oliy sud tuzgan nomzodlar ro`yxati asosida amalga oshiriladi (Oliy sud raisi imperator tomonidan tayinlanadi). 10 yil o`tgach, sudya o`z lavozimiga qayta tayinlanishi mumkin, bu jarayon qonunda belgilangan iste'fo yoshiga (65 yoki 70 yosh) yetguncha davom etadi. Konstitutsiyada sudya nufuzini oshirishga qaratilgan qator choralar ko`zda tutilgan.

Xususan, Oliy sud a'zolariga tayinlanishdan oldin Vakillar palatasiga o`tkaziladigan navbatdagi saylovlar davomida "xalq ko`rigi"dan o`tish lozim. Agar saylovchilarning aksariyati biror-bir sudyani ishdan chetlatishni talab qilsa, u holda o`sha sudya o`z lavozimidan mahrum bo`ladi. Bunday protsedura har o`n yilda qaytariladi. Mazkur qoidalar tashqi tomondan juda samarali ko`rinsa-da, ko`pchilik yapon

davlatshunoslari bunga jiddiy shubha bilan qaraydilar, chunki saylovchilarning ko`pchiligi Oliy sud a'zolarini yaxshi bilmaydilar va ovoz berishga jiddiy ahamiyat bermaydilar. Barcha sudlar sudyalari o`z vazifalaridan oshkora muhokama qilish natijasida impichment jarayoniga muvofiq chetlatilishlari mumkin (impichment jarayoni sudyani ayblash parlamentning maxsus organlari tomonidan muhokama qilinishini bildiradi).

Sudyalik lavozimini egallash uchun, shuningdek, prokuror yoki advokat bo`lish uchun qat'iy tanlov qoidalari belgilangan. Ko`rsatilgan uch yo`nalishning birida o`zini amaliy faoliyatga baqishlashni xohlagan yapon universitetlari yuridik fakultetlarining bitiruvchilari adliya vazirligi maxsus komissiyasi tomonidan har yili o`tkaziladigan imtihonlardan o`tishlari lozim. Bu komissiya qo`yadigan talablar shunchalik yuqoriki, imtihon topshiruvchilarning 2-3% gina bu talablarga javob bera oladi. Yaponiyada professional yuristlar korporatsiyasi o`z hamkasblari sonini ataylab cheklaydi: 120mln. aholisi bo`lgan mamlakatda 2000 sudya, 2100 prokuror, 12000ga yaqin advokat bo`lib, bu boshqa kapitalistik mamlakatlardagidan ancha kamdir. Yaponiyada yangi kadrlarning asosiy manbai bo`lmish adliya xodimlarini tayyorlash kurslari Qalviridan yiliga ko`pi bilan 500 kishi o`tadi.

ADABIYOTLAR

20. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, T, "O`zbekiston" 2003.

21. Karimov I.A. Adolat-qonun ustivorligida. / Halq so`zi. 2001 yil 30-avgust.

22. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz-jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. /O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo`shma majlisidagi ma'ruzasi.-T.: "Akademiya", 2005

23. Karimov I.A. Qzbekiston, XXI asrga intilmoqda. Oliy Majlisning 1-chaqiriq 14 sessiyasida so`zlagan nutqi. T. "O`zbekiston" 1999.

24. O`zbekiston Respublikasi «Sudlar to`g`risida»gi (yangi tahriri) 14 dekabr 2000 yilgi qonuni. T. «Adolat» 2001.

25. O`zbekiston Respublikasining jinoyat protsessual kodeksi (11, 12, 13, 14, 16, 19, 20, 23, 24, 25, 28, 33, 34, 339, 382, 409-moddalar). T.: Adolat, 2004.

26. «O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi to`g`risida» O`zbekiston Respublikasining 1995 yil 30 avgustdagi 103-1 Qonuni- T., O`zbekistonning yangi qonunlari, «Adolat» 1996. 11 son.

27. O`zbekiston Respublikasi Prokuratura to`g`risidagi Qonuni (yangi tahriri) Halq so`zi. 27-oktabr 2001.

28. O`zbekiston Respublikasining «Davlat bojxona to`g`risida»gi Qonuni. 29 avgust 1997 yil. O`zbekiston yangi qonunlari. 17-son, «Adolat», 1998.

29. O`zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to`g`risida»gi Qonuni. 29 avgust 1997 yil. O`zbekiston yangi qonunlari. 17-son, «Adolat» 1998.

30. O`zbekiston Respublikasining «Advokatura to`g`risida»gi Qonuni. 27 dekabr 1996 y. O`zbekiston Yangi qonunlari. 15-son, «Adolat» 1998.

31. O`zbekiston Respublikasining «Notariat to`g`risida»gi Qonuni. 26 dekabr 1996y. O`zbekiston yangi qonunlari. 15-son, «Adolat», 1998.

32. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2000 yil 14 dekabrda 164-11-sonli qarori bilan tasdiqlangan. Xarbiy sudlar faoliyatini tashkil etish to`g`risidagi Nizom.

33. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2001 yil 7 dekabrda 323-II-sonli qarori bilan tasdiqlangan. «Sudyalarning malaka xay'atlari to`g`risida» Nizom.

34. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2000 yil 14 dekabrda 164-11-sonli qarori Bilan tasdiklangan «Sudyalarning malaka darajalari to`g`risida» Nizom.

35. O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi to`g`risida Nizom. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining qarori 2003 yil 27 avgustdagi 370-sonli qarori.

36. Milliy Xavfsizlik to`g`risidagi Nizom. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar maxkamasining 1991 yil 25-oktabrdagi qarori Bilan tasdiqlangan.

37. Rustamboyev M.X., Nikiforova YE.N Huquqni muxofaza qiluvchi organlari: Darslik.-T.: TDYUI, 2005 yil.

38. Rustamboyev M.X., Nikiforova YE.N Huquqni muxofaza qiluvchi organlari: Darslik (Lotin yozuvida).-T.: TDYUI, 2005 yil.